

श्रीः

उभयवेदान्तग्रन्थमाला

संस्कृतप्रथमसरः

जगद्विख्यात परमहंसपरिव्राजक श्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकानुगृहीतेन

आशासनेन सहितः

with a Foreword by SRI V. V. SRINIVASA AYYANGAR

१. ईशावास्योपनिषत्

श्रीमद्वेदान्तदेशिकानुगृहीतभाष्येण

श्रीकूरनारायणमुनीन्द्रकृत प्रकाशिकया च भूषिता
पुदुकोट्टै महाकलाशालासंस्कृताचार्य A. श्रीनिवासराघवाचार्य- M. A.
कृतमुद्रणसौष्ठवा तत्रैव श्रीगीताञ्जलिमुद्रालये,

२. केनोपनिषत् ३. कठोपनिषत्

श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरविरचितभाष्यभूषिता

तिरुमलै-तिरुयतिश्रीवेङ्कटेश्वरदेवस्थान मुद्राशालायाम्,
संपादकेन स्तुतुतोपनिषद्भाष्यपरिष्काराद्यनेकोपयुक्तांशेन सह

सरोज्यं सिद्धान्तसारचक्रवर्ति (कृताञ्जल्यम्) श्रीरङ्गरामानुजचक्रवर्तिस्वामि-
षष्ठयब्दपूर्तिमहोत्सवमिहानाम् तदर्थितवनेन मुद्रितः

उभयवेदान्तग्रन्थमालयास्संपादकः

शिरोमणि तर्कार्णव पण्डितरत्न श्रीदेशिकदर्शनधुरन्धर पूर्वोत्तरमीमांसाप्रदीप उभयमीमांसाचक्रमः

उत्तमूर् ति. वीरराघवाचार्यः

இப்போது உபயவேதாந்த க்ரந்தமாலையில் வெளியான
க்ரந்தங்கள்.

1. ईशावास्योपनिषत् श्रीमन्निगमान्तमहादेशिक- श्रीकूरनारायणस्वामिभाष्याभ्यां भूषिता	} ५ ० ०
2. केनोपनिषत् श्रीरङ्गरामानुजस्वामिभाष्यभूषिता	
3. कठोपनिषत् ,, ,,	

(4) பெரியாழ்வார் திருமொழியில் முதல் ஸம்புடம் உடையுடன். 2-8-0
மற்றவை முறையே அச்சிட்டு வெளியாகும்.



ஏற்கனவே அச்சிட்டு வெளிவந்துள்ள க்ரந்தங்கள்.

श्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकानुगृहिते

परपक्षनिराकृतिः २ ० ०

भेदसाम्राज्यम् १ ८ ०

ग्रन्थान्तराणि च मणिप्रवालग्रन्थलिपिसुद्रितानि अन्यतो विज्ञेयानि ।

1. सिद्धिलयम् गूढार्थप्रकाशसहितम् २ ० ०
2. परमार्थप्रकाशिका (अद्वैतामोदविमर्शः) २ ० ०
3. ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् (अचार्थभाष्य तात्पर्यसहितम्) १ ८ ०
4. न्यायकुसुमाञ्जलिः सरलविशदसर्वार्थगर्भ विस्तराख्य व्याख्यान सहितः	६ ० ०
5. न्यायप्रकाशः (मीमांसा) सुधास्वादसमेतः ४ ० ०
6. वैशेषिकदर्शनविमर्शः ० ८ ०
7. तर्कसंग्रहः सुखप्रवेशिनीसमेतः १ ० ०
8. श्रीवेङ्कटेश्वरकल्याणचरितकाव्यम् தமிழ் தாத்தாய்த் துடன் ० १२ ०

கிடைக்கு மிடம்:—

1. ஸ்ரீ உத்தமூர். தி. வீரநாகவாசார்யர்

ப்ரொபஸர், ஸ்டீக்ரூத காலேஜ்,

உபயவேதாந்த க்ரந்தமலை ஆபீஸ், திருப்பதி. (Madras).

தி. வீரநாகவாசார்ய, சங்குதமஹாவித்யாலா, திருப்பதி.

2. Sri Nayanu Srinivasacharya & O Devanathan,

C/o Sri V. V. SRINIVASA AYYANGAR

Vani Vilas, P. T. MADRAS.

श्रीः

उभयवेदान्तग्रन्थमाला

संस्कृतप्रथमसरः

जगद्विख्यात परमहंसपरिव्राजक श्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकानुगृहीतेन

आशासनेन सहितः

with Foreword by SRI V. V. SRINIVASA AYYANGAR

१. ईशावास्योपनिषत्

श्रीमद्वेदान्तदेशिकानुगृहीतभाष्येण

श्रीकूरनारायणमुनीन्द्रकृत प्रकाशिकया च भूषिता

पुदुक्कोट्टै महाकलाशालासंस्कृताचार्य A. श्रीनिवासराघवाचार्य- M. A.

कृतमुद्रणसौष्ठवा तत्रैव श्रीगीताञ्जलिमुद्रालये,

२. केनोपनिषत् ३. कठोपनिषच्च

श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरविरचितभाष्यभूषिता

तिरुमलै-तिरुपतिश्रीवेङ्कटेश्वरदेवस्थान मुद्राशालायाम्,

संपादकेन स्वकृतोपनिषद्भाष्यपरिष्काराद्यनेकोपयुक्तांशेन सह

संशोध्य परिष्कृत्य मुद्रिता ।

सरोऽयं सिद्धान्तप्रचारचक्रवर्ति (कृताण्डकुण्डम्) श्रीरङ्गरामानुजचक्रवर्तिस्वामि-
षट्पञ्चदशतिमहोत्सवाभिज्ञानार्थं तदर्थितवनेन मुद्रितः

उभयवेदान्तग्रन्थमालायास्संपादकः प्रकाशकश्च—

शिरोमणि तर्कार्णव पण्डितरत्न श्रीदेशिकदर्शनधुरन्धर पूर्वोत्तरमीमांसाप्रदीप उभयमीमांसावल्लभः

उत्तमूर् ति. वीरराघवाचार्यः

मूल्यम्] .

1948

Rs. 5/-

विषयाः

- | | |
|------------------------------------|----------------------------------|
| १. आशासनम् | ७. तत्तदुपनिषदर्थसंग्रहकारिकाः |
| २. Foreword | ८. तत्तदुपनिषद्विषयमाला |
| ३. उभयवेदान्तग्रन्थमालाभूमिका | ९. तत्तदुपनिषन्मन्त्र-अकारादि |
| ४. तत्तदुपनिषत् | १०. भाष्यादिगत प्रमाणाकरः |
| ५. तत्तदुपनिषद्भाष्यम् | ११. अपूर्वपदश्रुत्यन्तरमन्त्रादि |
| ६. उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः तत्र— | १२. टिप्पणपरिशिष्टम् |
| 1. उपनिषत्तद्भाष्यविवरणांशः | १३. शोधनम् |
| 2. पाठभेदश्च—तल— | १४. पूर्वमीमांसाविषयपट्टिका* |
| i. तत्तदुपनिषदि माध्वशाङ्करपाठभेदः | १५. उत्तरमीमांसाविषयपट्टिका* |
| ii. मातृकासंकेतेन भाष्यपाठभेदश्च | १६. द्रमिडभाषया उपनिषत्सारः |

* १४-१५ द्वयं क्वचित् क्वचिदेव विशिष्य दर्श्यते । अन्यत्र तु प्रमाणाकरतः प्रायो विज्ञेयम् ।
अत्र सर्वत्र नैकः क्रमः । यथासौकर्यं सर्वं निवेशितमिति विभाव्यम् ।

उक्तावशिष्टं सर्वमुपनिषदनुबन्धे यथामति निवेश्यते । अतस्तत्र 'न स्वर्गं नापुनर्भवम्' इति कठोपनिषद्भाष्य (१२-पु) गृहीतस्याकरः इतिहाससमुच्चयः (४) इत्यादि, एवं नाचिकेतकथा वराहपुराणेऽप्यस्तीत्यादिकमपि विशदीक्रियेत ॥

श्रीः

आशासनम्

जगद्विख्यातैः परमहंसपरिव्राजकैः उभयवेदान्तप्रनिष्ठापनाचार्यैः
श्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकैः
अनुगृहीतम् ।

ஸ்ரீமத்-உபய வேதாந்தாசார்ய பாமஹம்ஸ பரிவ்ராஜகாசார்ய-
(ஸ்ரீ கோழியாலம் ஸ்வாமி)

ஸ்ரீரங்கராமானுஜமஹாதேசிகன் அருளிச்செய்தது.

श्रीमते वेदान्तरामानुजमहादेशिकाय नमः

प्रतिबोधयतु श्रीमान् आस्तिकानां करीश्वरः ।

स्वकैङ्कर्येषु सारांशं येन स्यालोकक्षणम् ॥

कर्ता संप्रतिपन्नश्चेत् कार्यञ्च गुणवत्तरम् ।

नाभिनन्देत् कथं लोको गुणवद्भ्यमना यतः ॥

वेदशीर्षद्वयग्रन्थमालेयं प्रथतां भुवि ।

सज्जनोपकृतिस्मेरप्रसूनग्रथितैस्सरैः ॥

पुलकोद्गममानन्दालम्बन्तां पण्डितोत्तमाः ।

शुद्धपाठसमालोकदशामाविनमञ्जसा ॥

உபயவேதாந்தக்ரந்தமாலை எனப்பெயரிட்டு, ஸம்ஸ்கிருதரூபங்களாயும், த்ராவீடரூபங்களாயுமுள்ள முக்யமான சில பாசனை க்ரந்தங்களை—பல தாள பத்ரா ஸ்ரீகோசங்களை அநேக ஸம்பாதிபந்த வித்வான்களுடைய ஸ்ரூயத் தைக் கொண்டு ஊன்றிப் பார்த்துச் சரியான பாடங்களை எடுத்துச் செர்த்தும், மற்ற சுத்த—அசுத்த பாடங்களைக் குறிப்பிட்டும்—அச்சிட்டு பாகரம் செய்யவேண்டுமென்றும், இதுவே ஸர்வவிதகைங்கர்யங்களிலும், ஸாத்ய

மான கைங்கர்யமென்றும் தெளிந்து, *न्यायकुसुमाञ्जलिर्व्याख्यानम्* முதலிய பல ப்ரௌட க்ரந்தங்களைச் செய்து வெளியிட்டிருக்கும் பூரீ - உத்தமூர். தி. வீரராகவாசாரியர் அவ்வித கைங்கர்யத்தை ஆரம்பித்து நடத்திவருகிறார். இப்போது இவர் அச்சிட்டுள்ள சில உபநிஷத் பாகங்களை நாம் நேரில் கண்டதிற்பேரில் இவ்வாறு கூற விரும்புகிறோம் :-

க்ரந்தங்கள் தேவநாகரியில் அச்சிடப்பட வேண்டுமென்பது ஒரு முக்கிய மான விஷயம். அத்துடன் கூடியவவையில் சோதித்து அச்சிடுவதென்பது மிகவும் அவச்யமாகும். ரஸிக வித்வான்களுக்குக் க்ரந்தங்களிலுள்ள அசுத்த பாடங்களைச் சரியான காரணத்தைக்கொண்டு அசுத்தமென்று நிரூபித்து ப்ராசீர தாளபத்ரா கோசங்களிலுள்ள ஸாதுவான பாடங்களை எடுத்துக் காட்டி இவ் அளவர்களுக்குத் தத்ஷ்ணத்தில் உண்டாகும் ஆனந்தத்திற்கு ரோகஷா நந்தமும் ஸத்ருசமாகாதென்று அதுபவரஸிகர்கள் த்ருடமாகச் சொல்லக் கூடும். வேறு க்ரந்தங்கள் விஷயத்திலேயே இப்படியிருக்கும்போது வேதாந்த க்ரந்தங்களிலுள்ள சரியான பாடம் இப்படி ஆரந்தஜநகமாகு மென்பதைப் பற்றிக் கேட்க வேண்டுமோ. உபநிஷத்துக்களிலும் பாஷ்யாதிஸூக்திகளிலு முள்ள சுத்த பாடங்களைத் தெரிந்துகொண்டாலன்றோ உண்மையான வாக் யார்த்த ஜ்ஞானம் பிறப்பது. உண்மையான பொருள் தெளிந்தாலன்றோ தகுந்த உபாயங்களைக் கொண்டு அபிமத புருஷார்த்தம் பெறுவது. ஆகையால் இப்போது சோதநபூர்வக் க்ரந்தமுத்ரணத்தைக் காட்டிலும் அபிமத புருஷார்த்தலாபகாரணமாயும் பகவத்ப்ரீதிகாரணமாயுமுள்ள வேறு கைங் கர்யம் ஆய்ந்தெடுக்கமுடியாதென்பது நிச்சயமாகத் தேற்றிக்கின்றது. இதுவே ஸர்வோபகாரகம்.

ஸ்தாலீபுலாகந்யாயத்தை அதுஸரித்து இப்போது அச்சிடும் ரீதியில் எல்லோரும் எளிதில் அறிதற்குரிய சில சுத்த பாடங்களை எடுத்துக் காட்டு கிறோம். பலவகையில் முன் பதிப்பிக்கப்பட்டுள்ள ஈசாவாஸ்யோபநிஷத் பாஷ்யத்திலேயே—இப்போது அச்சிட்டுள்ளதில் :-

(1) 7-ப. 6-வது வரியில் தாளகோச பாடம் இதி ஸ்யுஷ்ஹிதம் என்றதாகும். இங்கே பழைய பதிப்புகளில் இதுஷ்ஹிதம் என்று பாடம். இவ்விடத்தில் ஹி என்கிற பதம் மிகவும் உசிதம் என்பது வித்வான்களுக்குப் புலப்படக் கூடியதே.

(2) 8-ப. 7-ல் நிர்வாகைஷர என்றது தாளபாடம். பழைய பதிப்பில் ஏக என்ற பதமில்லை. அது இருந்தாலன்றோ அநேகேச்வர பசும் ஸ்வரஸமாய் நிரஸ்தமாகும்.

(3) 9-1-ல் இயாதிவிமீநிமீநிமீநாநா என்றது தானகோச பாடம். இயாதிவிமீநி
 மீநாநா என்றது பாடத்தில் அர்த்தம் சொல்ல முடியாது. த்ருதியாகிபக்
 திக்கு விஷயதயோகம் என்பதோடு அர்வயம். இது வித்வான்களுக்கு ஸந்தோ
 ஷத்தை உண்டுபண்ணக்கூடிய பாடம்.

(4) 12-7-ல் சம்பவாநா என்று அச்சிடப்பட்டுள்ளது. சம்பவாநா என்பது
 மூன் கண்டிருந்த பாடம். இதற்கு மூன், 'ந' ந்ந்: வாக்யமுடிவு.
 இங்கே ஸம்பவப்பதைச் சொல்லவேண்டுமெனல்லது ஸம்பாவனைக்கு விஷய
 தாவதைச் சொல்லவேண்டிய அவசியமில்லை. ஆகையால் தாளபாடம்
 ஆகரிக்கக்கடாக்கும்.

(5) 15-9-ல் பதனபரிவநாநுஸு என்றும் 15-10-ல் விவ்நாந் என்றும் தாள
 பாடமாம். இங்கு அபரிவநாநுஸு என்ற பழைய பாடம் உள்ளபடியில் அடி
 யோடு பொருந்தாது. விவ்நாந்: என்ற பாடத்தில் ச: என்பது அனுவச்யக
 மாம். ஆகையால் இந்தத் தானகோச பாடங்கள் மூத்தவர்களாகும்.

(6) 19-15-லும், 20-3-லும் ஶாஸ்திரநிபந்தன தந்நுலோபாஸநாந்நான வநுதரீநவாநுயுதி:
 என்றது இப்போது அச்சிட்ட பாடம். இதுவே ஸாதுவாகும். ஶாஸ்திரநிபந்தன
 தந்நுலோபாஸநாந்நான தரீநவாநுயுதி: என்ற பாடத்தில் த்ருதியாகிபக்கிளுக்கு
 அர்வயம் வராது. ஸப்தமிகளுக்கு தர்சனவாசோயுத்தி: என்பதோடு அர்
 வயம் ஸம்ஸ்பந்தம். அநுபந்த: என்று மூலம்ருப்பதால் அநுதரீந் என்பதே
 உசிதமாகும். ஆக தாள பாடத்தின் செம்மையைக் காண்க.

(7) 24-3-ல் அந்யதா அந்யதாந்நவந்யாந் என்று சோதிப்பதற்குத் தாள
 கோசம் இடம் கொடுத்திருக்கிறதையும் காண்க.

இப்படி பலவுள. சிலவற்றை உதாரணமாகக் காட்டினோம். இவ்வந்த
 மாகவே ஸர்வோபநிஷத்பாஷ்யங்களிலும், ஸ்ரீபாஷ்யம், ச்ருதபாகாசிகை,
 ஶாவபாகாசிகை முதலான ஸ்ரீஸூக்திகளிலும் பலவிடங்களில் பலவகை
 அசுத்த பாடங்கள் காணக்கிடக்கின்றன. பகவதநுகூலத்தாலும் ஆசார்ய
 கடாசுத்தாலும் கீழ்ச்சொன்ன எல்லா கார்த்தங்கள் விஷயத்திலும் தாள
 கோசங்கள் பல பாகங்கள் பலவிடங்களிலிருக்கின்றன வென்றும், முக்கிய
 மாய் திருப்பதியில் பாகசாயகோசாலயத்தில் பலவிருக்கின்றன வென்றும்
 அவற்றில் ஸமீகபாடங்கள் பல கிடைக்கின்றன வென்றும் பலர் சொல்லு
 கிறார்கள். அவற்றைச் சோதித்துப் பார்த்தேக்கப் பண்டிதர்களைத் துண்டி
 இதைப் பூர்த்திசெய்துகொள்வது ஸ்ரீவைஷ்ணவர்களின் கடமையாகும்.

இப்படியிருக்க ஸமீகிபாடங்களுடன் பூர்வ நிர்நிஷ்ட க்ரந்தங்களைப் பலருடன் சேர்ந்து பரிசீலிப்பட்டு சோதித்தும் திவ்ய ப்ரபந்தங்களை உரையிட்டு விளக்கியும் முத்ரணம் செய்து ஸர்வோபகாரகமாய், ஸாதமமுமான இக்கைங்கர்யத்தாலே ஸ்ரீய:பதியான ஸர்வேச்வானுடையவும், ஸ்ரீமத் பாஷ்யகாராக ஸர்வபூர்வாசார்யர்களுடையவும் பரமையான க்ருபைக்குப் பாத்ரமாக வேண்டுமென்று நம் உத்தமர் தி. வீரராகவாசார்யரே இக்கைங்கர்யத்தில் இறங்கியிருக்கிறார். வித்வான்களும் ஆஸ்திக ப்ரபுக்களும் இதன் பெருமையை யுணர்ந்து இதற்குத் தங்களாலியன்ற எல்லா முறைகளிலும் ஸஹாயத்தைச் செய்து இவரைக்கொண்டு இவ்வகை க்ரந்தங்களையெல்லாம் உபயவேதாந்தக்ரந்தமாலையில் அச்சிட்டு வெளியிட்டு இக்கைங்கர்யத்தை இனிது நிறைவேற்றச்செய்தவைக்க ஜ்ஞாபிக்கப்படுகிறார்கள்.

ஸ்ரீரஸ்து.

ஸ்ரீமதே வேதாந்தராமானுஜ மஹாதேசிகாய நம:



சுபமஸ்து.

श्रीः



स म र्प ण म्

“श्रुतिशिरसि बिदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे
भवतु मम परस्मिन् शेषुषी भक्तिरूपा”

“अतसीगुच्छसच्छायमश्वितोरःस्थलं श्रिया ।
अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥”

एकतो द्रमिडस्य सत्सरैरन्यतस्सुरवचोमयैरपि ।
साधु संग्रथितया स भूष्यते श्रीपतिः श्रुतिकिरीटमालया ॥

यैषाऽऽमोदवहा सुवर्णशतपत्राढयैर्विशुद्धैस्सरैः
श्लाघ्यश्रीगुरुकल्पवृक्षसुमनस्संदोहगुम्भैः कृता ।
एनां प्राज्ञमतल्लिकाः ! मधुमयीं वेदान्तमालां करैः
गृह्णीत श्रितवेङ्कटं निजपतिं श्रीशं वरीतुं वरम् ॥

गोपिकाभिरिव गोदयेव वा दिव्यस्वरिभिरिवापि भुज्यताम्
श्रीपतिः स्वहृदि तेन दत्तया स्त्रीमयैरिह समैस्स मालया ॥

FOREWORD



UBHAYA VEDANTA GRANTHA MALA.

It is under this name – at once beautiful, suggestive and challenging that a series of publications have been projected and planned. The idea is admirable. The promise is great. The designation of the series is in itself a complete discourse. It is thought-provoking. and it is also attractive and inviting to all lovers of literature and scholarship and to all devotees of a unique system of faith and philosophy.

South India is the proud and blessed country of the nativity of Ubhaya Vedanta. It is well known that the Karma Kanda of the Vedas dealing with rituals and sacrifices was in course of time succeeded by the Jnana Kanda called Vedanta – the End of knowledge. Even in the Bhagavad Gita Sri Lord Krishna has given us a clear indication of it.

When Sanskrit language and culture reached the South of India, they were accosted by a language and culture almost as great and ancient viz., those of the Tamil country. What followed was not a mere amalgamation of the two languages and cultures but a wedding and a marriage. It is out of this alliance and intercourse there was born the Ubhaya Vedanta. It does not represent two different faiths and philosophies or even one faith and philosophy in two languages. In truth and fact what is called Ubhaya Vedanta can best be described and defined only as a new and vital body constituted by the two organic parts in Sanskrit and in Tamil. It is one religion with both the parts of it inter-related and inter-dependent, and, curious as it may seem, both complementary and complimentary to each other. The two parts are thus calculated for their mutual elucidation and invigoration. The plan and purpose, therefore, of publishing an Ubhaya Vedanta series in Tamil and Sanskrit

as well side by side is praise-worthy. It is no doubt ambitious. But ambition in the good and great activities of life is the most admirable of virtues.

The Upanishads are so called because of their being an expression and record of the insight and intuitions of the great sages. The word Upanishad means that which is seated closeby. Those sages lived in God and spoke their inspirations, as it were, in high poetry and sublime language and also in the form of contradictories, puzzles and paradoxes. To them indeed the Brahman was in sight because of their insight. There is no philosophy in the world higher or more profound than the Upanishads.

The Prabandhas in Tamil have been called the Tamil Vedam. It is the name given to the 4000 verses composed by the Alwars, as they are called for their having dived deep in the understanding and appreciation of divine glory. These compositions are not in any ordinary sense, a rendering either of the Vedas or the Vedanta in Sanskrit. They have, however, been accepted as Tamil Scriptures because of the translation in them of the Upanishadic thoughts. Though there are numerous passages in the Prabandhas containing the profoundest philosophy of the Upanishads, still they mainly deal with the chief incarnations of Divinity as Rama and Krishna and of the manifestations of the Divine in the form of the images worshipped in temples. By the time of the Alwars temple worship had become an established and integral part of Hinduism in South India. The central idea of the Upanishads, the immanence of the Divine in every object of existence, and especially in the heart and centre of every human being has been, so to say, externalised with the result that in the popular mother tongue of the people emphasis came to be laid not on the formless, characterless Brahman of the Upanishads, but on its more attractive and accessible manifestations on earth. If the value of a religious system should be adjudged by the kind of religious men produced by it, then the South Indian temple worship which has produced the Alwars

must be accepted as supreme. It seems to me that while the attempt of the Upanishads was to see and realise God within, the object of the Prabandhas has been to see and realise God at first without and then within. In the Tamil Prabandhas the emphasis came to be shifted to the manifestation of the Divine in the world of sense and sight. In this manner the two philosophic systems came to be assimilated to each other with the result that the united stream became, even like the confluence of the Ganges and the Jumna, sacrosanct and fertilising in the highest degree. The Sri Vaishnavism of South India thus became a kind of Catholic Protestantism. It is therefore, a matter for gratification that in the projected series of publications equal recognition and treatment are accorded both to the Tamil Prabandhas and the Sanskrit Upanishads.

It is significant that the Prabandhas should begin with what is called Pallandu. When the devotee loses himself so completely in his love of God as to forget himself and bless the Lord, it may be assumed that the acme reached is at once profound and sublimely significant. Though the Prabandhas have been commented on profusely, still it has been done in a language which is neither Tamil nor Sanskrit but a dialect capable of being understood only by select scholars. The proposed plan of editing the Prabandhas with easy commentaries is one which is sure to be welcomed by most people.

As regards the Upanishads it is unfortunate that their true greatness, sublimity and beauty have not been brought home even to the learned scholars. The founders of the different schools of Hindu Philosophies have contented themselves with making them merely a battlefield for their wrangling. The literary value of the Upanishads has, I am sorry, not been brought to light.

As regards the human insight and intuition and of the profound knowledge and practical wisdom enshrined in them, they are unparalleled in human thought and history. I venture to think that there are hidden in the

words and phrases contained in them intimations of great scientific truths which even Western science with its latest atomic bombs knows nothing of. I had hoped that the learned editor of this series might be able to bring out his own commentary on the Upanishads, dealing with them not merely as authorities to be construed and relied upon for purposes of doctrinaire philosophy, but as human documents, that is to say as records of the insight and intuition of great sages of old which might serve to be helpful and consoling to the distracted modern men. But it would appear that even the extant commentaries have gone out of print and become inaccessible and that the publication of the proposed commentary with the gloss of the editor may itself prove sufficient to attract public interest and appreciation.

It is unfortunate that in our country the editing of great and good books has not been done with such scholarly care and minute attention as we should wish. The ascertainment of correct readings, the references to different readings, and the printing and publishing a book without errors have not been a common feature of the publications of Tamil and Sanskrit books. The learned editor who is consecrating himself to the proposed task will be bringing to bear his profound scholarship and careful attention on his task of the publication of this series. It is highly praise-worthy. With his acquaintance of English methods of scholarly publications and his mastery of Tamil and Sanskrit, he may be regarded as a veritable Triveni Sangamam calculated for the sacred and beneficent purpose of growing food for thought.

As regards the particular Upanishads now selected for publication there can be no question of their supreme importance. They are perhaps the most fundamental of the Upanishads,—the Isa, Kena and Katha. The first two of these are named after the first words appearing in them. The *raison d'être* of the name of Katha has apparently not been discovered or determined. Katha must be said to mean tribulation, as in the story related in that Upanishad Nachiketas the hero is brought face to face

with the God of Death himself from whom he is able to obtain answers for the fundamental questions propounded by him. I venture to believe that all these three Upanishads contain material of great value still unsuspected, still remaining to be brought to light and correct understanding.

The Isavasyopanishad should be regarded and appreciated as containing a complete philosophy in itself,—metaphysical, psychological, spiritual, ethical, aesthetic and practical. It is true that it has been commented on by great scholars and philosophers; and yet I believe it will not be offending them if I should assert that a careful study of that Upanishad at the present day and especially in the light of modern science and thought will be calculated to reveal wonderful treasures. A rich mine does not get exhausted soon. Our Upanishads are richer than the richest mines of gold or diamonds.

The Kenopanishad is in its own way wonderful. It is in form and substance, a question and answer a short question and a long answer—a simple question and most mysterious answer. The question propounded is quite characteristic of the human mind, its eternal curiosity,—its endless Jijnasa, as it is beautifully termed in Sanskrit. The most paradoxical of paradoxes is contained and declared in this Upanishad; that he who thinks he knows Brahman is he who does not know, and he who thinks he does not know is he who knows it. What is the unknown and unknowable of Herbert Spencer and agnostics of his types before this paradox of paradoxes? There is a great deal in this Upanishad. It is calculated to challenge the understanding of the ordinary student, and there is in it a great deal of mysticism and symbolism to be expounded.

As regards Kathopanishad it is my earnest belief that many parts of it have not yet been adequately understood or appreciated. It seems to me to be an allegory intended to reveal some of the highest truths of life and death. If Shakespeare in his Hamlet complained

of "no traveller ever returning from the domain after death", Nachiketas is here represented as one who by his daring and determination was able to worm out many secrets hidden in the darkness after death.

The graphic beautifully suggestive simile contained in it comparing the human body to a car with the soul as the owner, buddhi as the driver, the senses as horses, and the mind as the reins, and the objects of senses as the road, is alone sufficient to accord to it an exalted position. Incidentally it may be observed that if a man should understand and put into practice the lesson sought to be conveyed in that simile, he is bound to become in due course a sage and saint himself.

I hope and trust that some day this debt of service which we owe to the Upanishads will be rendered in a true spirit of humility and tireless research. I promise it will repay the trouble a thousand-fold.

It is a matter for special gratification and satisfaction that Sriman Siddhanta Prachara Chakravarthi Ranganamanuja Chakravarthi has by his munificent donation made possible the publications of these three Upanishads with commentaries. There can be no doubt that service of this kind is higher and superior to any other kind of service that may be rendered to our Darsana. His example in this matter is worthy of being widely copied and followed. The thanks of the public are due to him. My only prayer in conclusion is that my esteemed friend, the learned editor of this series, who is launching himself on this praiseworthy task of bringing out in the form of a beautiful garland the two integral parts of the Ubhaya Vedanta Grantha Mala may be endowed for many many decades with health, strength and capacity for completing satisfactorily this sacred and praiseworthy Ubhaya Vedanta Yajna.

"Vani Vilas"

P. T. MADRAS,
27th Oct. 1948.

V. V. SRINIVASAN.

श्रीः

श्रीरङ्गरामानुजयतीन्द्रमहादेशिकवरिवन्यावामवेदान्तवेदुष्याः

सिद्धान्तप्रचारचक्रवर्तिनः

कृताण्डकुप्पम् - श्रीरङ्गरामानुजचक्रवर्तिनः



ஸ்திராந்தப்ராசாஸக்தவர்க்தி

ஸ்ரீ. உ. வே. கூதாண்டகுட்டம் தீ. ந. ச.

புரீரங்கராமா நுஜசக்தவர்க்திஸ்வாம்

— ❦ —

தீவர்தாம் உபயவேதார்த க்ரந்தமாலைமை த்தெகாடங்கச்செய்து

முதன்மூன்று உபநகசுதக்தகளை உணரடடன் அச்சிட,

கம் ஷஷ்டம்பத்தபூர்த்திமீன்போது

(30-10-46) பணம் உசலியவர்.

श्रीः
श्रीमते श्रीवेङ्कटेश्वरब्रह्मणे नमः

उभयवेदान्तग्रन्थमालाभूमिका



अनुसंधीयते खल्वशेषमतविवेकवितैरखिलभूतक्षेमकामैरासतमैस्तदनुयायिभिश्च—

“ सर्वदेशदशकालेष्वव्याहृतपराक्रमा ।

रामानुजार्यदिव्याज्ञा वर्धतामभिवर्धताम् ॥ ” इति ।

तत् आत्मवत् सर्वभूतानि पश्यतामास्तिकव्याणां प्रथममिदं कर्तव्यम्, यदेतस्य भगवद्रामानुजमतस्य सर्वतः सम्यक् प्रचारणं नाम । मनुव्यासपराशरप्राचेतसादिप्रतिबोधितं परिशुद्धं वेदार्थमर्वाचीनक्षोभपरिहारेण यथावत् प्रचिचारयिषुणा हि भगवन्नित्यशेषभूतेन मनुजानां मनोवाक्कायशोधनाय योगशब्दवैद्यकानुशासनानि प्रणीतवतः आदिशेषस्यापरावतारेण भगवद्रामानुजमुनिना प्रथमतो वेदार्थसंग्रहाभिधानः प्रवन्धो न्यवन्धि । न्यवेदि च भगवतः श्रीशैलपतेः पुरस्तात्, सति तन्नियमने संप्रदायस्यास्य प्रचारः प्रजाहितायेति । यदाहुः—

“ श्रीभाष्यकृदुपन्यस्तो यः श्रीशैलपतेः पुरः ।

वेदार्थसंग्रहस्यास्य कुर्मस्तात्पर्यदीपिकाम् ॥ ” इति ।

तदिदं व्यज्यते च भगवन्नियमनम्, ‘ब्रह्मणि श्रीनिवासे’ इति श्रीभाष्योपक्रमश्लोक-
विन्यासविशेषेण । विशिष्य च तेनैव श्रीवेङ्कटेशेन कलियुगप्रत्यक्षवैवतेन शरणागत-
सर्वाभीष्टविश्राणनविश्रुतेन भक्ताग्रेसरभगवद्रामानुजपरतन्त्रेण स्वयमेव श्रीमद्वेदान्तदेशिक-
रूपेणावतीर्य तत्सिद्धान्तसंप्रदायप्रतिष्ठापनेन दर्शनमिदम् अखिलतमः कर्शनमित्युद्धृत्य पृथिव्यां
प्रापितभूयःप्रचारमिति निश्चप्रचमेतत् ।

तस्यैतस्य मतस्य सम्यग्बोधाय कर्तव्येषु परश्शतविधलेखनप्रवचनप्रकाशनादिषु
मुख्यांशं विधायोपकर्तुमियमुभयवेदान्तग्रन्थमाला श्रीवेङ्कटेशस्य तद्भक्तानाञ्च परमां कृपां
पुरस्कृत्य प्रकाशं प्राप्यते । तत्रास्य सिद्धान्तस्य सामग्र्येण वेदमूलकतया सर्ववेदसामरस्य-
विधानप्रवणतया च उपजीव्यभूतानामुपनिषदां प्रकृतविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तैकपरत्वं सुस्पष्टयितुं ता
एव प्रथमं प्रसिद्धभाष्यग्रन्थैः सह प्रकाशं प्रापणीया इति, तथाकरणेनेयं वेदान्तग्रन्थमालेति
नाम स्वम्वर्थयन्ती वेदान्तार्थवैशद्याय प्रवृत्ततया वेदान्तव्यवहारभाजां ब्रह्मसूत्रतद्भाष्यादि-
मुख्यग्रन्थानामपि प्रकाशने प्रवर्ततामिति च मनसिक्लृप्तोपनिषन्मुद्रणमुपाक्रमि । एवं द्रमिड-
वेदरूपदिव्यसूरिसूक्तिजातस्यापि सव्याख्यस्य मुद्रणम् । एवं द्रमिडभाषया उपनिषत्सारस्य च ।

‘भगवद्वादायणप्रणीतस्य ब्रह्मसूत्रस्य विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तैकपरत्वमवश्यमभ्युपेत्यम् । तथा खलु भगवद्रामानुजाचार्येण निश्शेषाक्षेपनिरसनेन निपुणमुपापादि । एवमप्युपनिषदः अद्वैतपरा इत्येव स्वरसतः प्रत्येतव्यम्’ इति केचिद्भ्रान्ताः आमयितारस्सन्ति । नूतमेते सर्ववेदवेदान्तविदो भगवतो वादरायणस्य यथावदुपनिषदर्थपरिज्ञानासामर्थ्यं स्वात्मनामेव च तत्र सामर्थ्यमनया प्रक्रियया विवक्षन्तीव । को हि नाम वैदिक आस्तिकः कुलपारम्पर्येण, प्रकृष्टेन तपसा च प्राप्तवेदसंपदं परमर्षिं पाराशर्यं वादरायणमनभिज्ञं मन्येत । को नु द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतादिषु किमप्यातिष्ठमानोऽपि उपनिषच्छारीरकयोरनैककण्ठ्यमध्यवस्येत् । नूनं ब्रह्मसूत्राणामिवोपनिषदामपि स्वयमेव भगवद्रामानुजमुनिना भाष्याकरणमेव तत्रापराध्यति । अन्यथा हि—तासामपि यदि तेन भाष्यमभाषिष्यत, नूनमेते भ्रान्ताः शारीरकस्येव उपनिषदामपि विशिष्टाद्वैत एव स्वारस्यमुद्धोषयन्तः ईदृशं दुर्वादमत्यक्ष्यन् । तद्भाष्यविरहादेव स्वयमावापोद्वापासमर्थैः परमतभाष्यमालदर्शिभिर्यत् किञ्चिदमानि । भगवद्रामानुजमुनिस्तु वेदार्थसंग्रहं श्रीभाष्यञ्च स्वकीयमभ्यस्यतां परमतभाष्यत एव पदपदार्थव्युत्पत्तिमां यथावदुपनिषदर्थ-स्सुगम इति तत्रोदासाञ्चके ।

एवमपि कथमप्येवमुपनिषदामान्यपर्यग्रमो मा भूदिति, आनुपूर्व्या उपनिषद्वाक्यानां तदर्थस्य चानवबोधे तद्विषये प्रवृत्तानां श्रीभाष्यादीनामप्यर्थग्रहणे क्लेशोऽस्तीति, तथा उपनिषत्सु प्रतिपदं पर्यालोच्यमानासु परग्रन्थास्पृष्टाः परशशा विशेषास्सन्त्यनुभावनीया इति च विवेचितवद्विरनेकैरुपनिषद्वाक्यानेऽपि विशिष्टाद्वैतिभिः प्रवृत्ते । एवं प्रवर्तमानास्सर्वेऽपि स्वं स्वमुपनिषद्वाक्यानां सम्यग्भाष्यनाम भर्तुमर्हमपि, ‘श्रीभाष्य-वेदार्थसंग्रहदर्शितार्थप्रकाश-मालपरमिदम् । एतद्विषयेऽपि श्रीभाष्यादिकमेव भाष्यम्’ इत्याकलयन्त इव न भाष्यनाम्ना स्वं व्यवजहुः, यथा न्यायभाष्यकारादयः; किन्तुन्यथा । अथाप्यर्वाभिः यथावस्थितगौरवदर्शिभिः भाष्यपदेनैव तानि व्याख्यानानि व्यवहारपथमनीयन्त । गमनिकेयमन्यत्रापि दृश्यते ।

वेदान्तोपनिषत्पदार्थः

वेदे कर्मकाण्डज्ञानकाण्डात्मना द्वेधा विभक्ते द्वितीया विधा वेदान्तः, उपनिषत् । वेदस्यान्ते वर्तमानत्वाद्वेदान्तः । तथा वेदार्थनिर्णयोपयोगित्वादपि । अन्तोऽवसानं संशयाप-गमो निर्णय इति । वेदान्तव्युत्पत्तिमलब्धवता च पूर्वकाण्डार्थोऽपि दुर्ग्रहः । किन्वेदतोद्देशेन कर्माणि प्रवृत्तानि, किञ्च कर्मणां मुख्यं लक्ष्यमिति वेदान्तत एव विज्ञेयम् । सुसूक्ष्मं तत्त्वं सुबहु परिश्रम्य गृहीतमेव स्थेम्ने कल्पत इति धर्मादनन्तरं वेदे तत्त्वोपदेशः । अत एव खल्वारुणिर्गौतमः स्वात्मजं श्वेतकेतुं स्वयमनध्याप्य अन्यत्र प्रेष्य सर्वज्ञे तस्मिन् प्रतिनिवृत्ते तस्याप्यज्ञानमुद्धाट्य तस्मिन् ज्ञातुं त्वरमाणे उपदिदेश, यस्मिन् ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं भवति, यद्विद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठा, तत् तत्त्वं परमं रहस्यम् । अतो यदुपरि वेदनीयं किमपि

नावशिष्यते, तत् वेदान्तेन वेद्येन इति । अथ कस्मादुपनिषत् । उप=समीपे निषद्य= उपविश्य शिष्येणाचार्यात् गृह्यमाणत्वादुपनिषदिति केचित् । सर्वस्यापि वेदस्य विद्यास्थानस्य चेदमविशिष्टम् । अथापि परमरहस्यत्वाद्देवान्त एवात्यन्तसमीपे उपविश्यान्तेवासिना गृह्यत इत्याशयो वाच्यः । शाङ्करोपनिषद्भाष्ये च पदल्लु विशरणगत्यवसानेऽपि विशरणार्थकोऽयं धातुः उपनिपूर्वः निशेषतापत्यविशरणं ज्ञानं तत्संपादकतया वेदभागश्च वक्तव्यमापि । अत्र प्राचीनः सांप्रदायिकोऽर्थः श्रुतप्रकाशिकायामेवं दर्शितः— “ ब्रह्मण्युपनिषणेत्युपनिषत् । ‘उपनिषणत्वाद्वा उपनिषत्’ इति हि वाक्यम् । ‘गहने हीयं विद्या सन्निविष्टा’ इति तद्विषयं द्रमिडभाष्यम् । ‘गहने ब्रह्मण्युपनिषणेत्येति भाष्यविषया वामनटीका । अद्वारकभगवत्प्रतिपादकत्वमुपनिषणत्वम् ” इति । वाक्यं नामच्छान्दोग्यव्याख्यानरूपो ब्रह्मनन्दिकृतो ग्रन्थः ।

“ यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च । गृणन्ति सत्यकर्माणम् ” इति च महाभारत-वचनम् । अत्र वाकेषु=मन्त्रेषु, अनुवाकेषु=तदर्थदर्शेषु ब्राह्मणेषु, निषत्सु=देवताप्रतिपादक-भागेषु, तथोपनिषत्सु च इत्यर्थः । इत्याहुः । स हि सत्यकर्मा सर्वकर्मसमाराध्यः सृष्टिस्थितिसंहार-नित्यविभूतिविहारावतारारदिसत्यक्रियः परमपुरुषः । निषत्पदभिधेयो देवतान्तरप्रतिपादकभागोऽपि तद्विषये निषत् । वेदान्तस्तूपनिषदिति इतोऽवगमात् उपेत्येनत् अद्वारकभगवत्प्रतिपादकत्वाभिप्रायेण प्रयुक्तमिति ज्ञायते । (अनेन सत्यकर्मपदेन उपनिषदां सगुणब्रह्मपरत्वं प्रपञ्चसत्यत्वञ्च स्पष्टम् ।) निषादत्यस्यां देवतेति निषदिति केचिद्व्युत्पादयन्ति । द्रमिडभाष्याद्यनुसारं तु निषीदतीयं देवतायामिति व्युत्पत्तिरुक्ता । अर्थे शब्दस्य वृत्तिश्च प्रसिद्धा । अत्र सत्यकर्माणमित्यस्य स्थाने ‘सत्यधर्माणः’ इत्येव पाठ इति पाञ्चरात्राधिकरणश्रुतप्रकाशिकातो ज्ञातव्यम् । तथा तत्र ग्रन्थे न्यायपरिशुद्धौ चैकाग्र्यश्रुतिविषयमिदं वचनं निरदिशे । अस्तु निषत्पदं यत्किञ्चिदर्थम् । सर्वथा उपनिषत्पदमन्ततः श्रुतप्रकाशिकादर्शितेऽर्थे वर्तते । प्रयुज्यते चोपनिषत्पदं रहस्यार्थं, ‘एषा वेदोपनिषत्’, तस्योपनिषदहरिति’ इत्यादौ ।

आसामुपनिषदामर्वाग्नसौकर्यायावश्यं व्याख्यानं विधेयमित्याशयेनैव, श्रीभाष्यगीता-भाष्यादिमुख्यग्रन्थार्थवैशद्यविधित्साकृतेन विविधग्रन्थरत्नविरचनवैयर्थ्येणालब्धावकाशावपि श्रीमद्वासायवेदान्तदेशिकावाचार्यौ प्रत्येकमेकामुपनिषदं व्याख्याय सरणिमादर्शयताम् । तत्र पूर्वोणाचार्येण शङ्कराचार्यादिभिरव्याख्याताऽपि ब्रह्मसूत्रकृदभिमतानारायणपरायणा सुबालोपनिषद् व्याख्याता । उत्तरेण चाचार्येण संहितान्तर्गतापि संक्षिप्तरूपापि सर्वापेक्षितार्थेदम्परा शाङ्करादिव्याख्याने सत्यपि व्याख्येयविशेषांशेति ईशावास्योपनिषत् उपनिषत्सु प्रथमा व्याख्याता । तेन परव्याख्याने सत्यसति च सर्वा व्याख्येयेत्यसूचि । तदिदमाकलय्य श्रीरङ्गरामानुजमुनिरा-चार्यः श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकादिव्याख्यादिरूपं भावप्रकाशिकादि प्रणीय उपनिषद्विषये परव्याख्यापारतन्त्र्यं प्रतिक्षेप्तमन्यास्सर्वा अपेक्षिता उपनिषदो व्याचख्यौ । तदस्य षष्टि-

प्रबन्धनिर्माणनिरूढयशसोऽपि दशोपनिषद्भाष्यकार इत्येव भूयसी प्रसिद्धिरवस्थापेक्षितपूरणात् । एवं प्रसिद्धावपि दशकादधिका अप्युपनिषदस्सन्त्येवैतद्व्याख्याताः । एवमन्येऽपि केचित् सन्त्येव महान्तः विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तानुसारेण कतिपयोपनिषद्वाख्यानकारिणः । तदिदमपि कालक्रमेण सर्वप्रकाशनभाष्ये समुपनते सर्वविदितं भविता । तदन्यतमभूतश्च श्रीवत्साङ्ग-श्रीमन्नारायणमुनिः । यस्येशावास्योपनिषद्वाख्यानमप्यत्र मुद्रितमस्ति ।

उपनिषद्वाख्यातृचरितम्

तत्र श्रीमद्वेदान्तदेशिकाचार्यभूतश्रीवादिहंसाम्बुवाहसतीर्थ्य श्री श्रुतप्रकाशिकाचार्यचरितं तदीयसुबालोपनिषद्वाख्यानप्रकाशनावसरे विज्ञापनमर्हति ।

प्रकृतेशावास्योपनिषद्भाष्यकर्तुः श्रीमद्वेदान्तदेशिकस्याचार्यवर्यस्य चरितं पुनर्वह-विस्तृतम् अनेकप्राचीनविद्वद्भगव्यवर्णितं सुप्रसिद्धञ्च । सुगमश्च तत् एवास्य स्थितिकालोऽपि । अथापि स्वात्मानं धन्ययितुमिह कतिपयैः श्लोकैस्तचरितसंग्रहोऽपि क्रियते-—

श्रीकाञ्चीजन्मभूमिर्विविधमखकृतः पुण्डरीकाक्षसुरैः

वैश्वामित्रस्य पौत्रः प्रगुणशुभयशोभूम्यनन्तार्यपुत्रः ।

घण्टात्मा स्वप्नदृष्टो रघुवरजनने पायसात्मा यथैवं

विष्णुः श्रोवेङ्कटेशोऽविशदिति विदितो वेङ्कटेशेतिनाम्ना ॥ १ ॥

संप्राप्तानुग्रहः श्रीवरदगुरुवराद् भाष्यकृद्भागिनेय-

श्रीविष्णवाचार्यपौत्रादथ तदुत्तमप्राप्तभाष्यं प्रसिद्धम् ।

तोताद्या(रा)ख्यस्वकाम्बासहजमुपगतो भाष्यकृच्छिष्यपौत्र-

श्रीपुत्रं वादिहंसाम्बुदमधिगतवान् सत्वरं सर्वविद्याः ॥ २ ॥

अद्रौ चाहीन्द्रपुर्याः स्वकमनुजपतस्तुष्टाक्ष्यात्तमन्त्र-

प्रत्यक्षानीतलक्ष्मीहयमुखविहिताऽऽवेशविश्वासितात्मा ।

रङ्गाद्ये दिव्यदेशे बहुमुखविकटाटोपवादाहवेषु

प्राप्तश्रीस्तर्कमानाद्भुतशरनिकरैः स्थापितप्राच्यवर्त्म ॥ ३ ॥

प्रज्ञावैराग्यशीलैरतुल उपगतः प्रावर्णी श्रीशम्भक्ते-

पुत्रार्चसेवैकलोलः स्ववशितकथकस्सर्वथा भारतेऽस्मिन् ।

लब्धानेकप्रशस्तिः कविकथकहरिस्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो

वेदान्ताचार्यवर्यो विविधनिरूपमासङ्ख्यसद्ग्रन्थकर्ता ॥ ४ ॥

न्यायं संशोध्य सिद्धाञ्जनमपि कृतवांस्तत्त्वमुक्ताकलापं
 श्लिष्टं सर्वार्थसिद्ध्या निखिल्यतिपतिग्रन्थमद्याकृतीश्च ।
 रक्षाग्रन्थाननेकान् सुरफणितिसमाश्लिष्टभाषाभिरामान्
 ग्रन्थानन्यांश्च शुद्धमिडगुभवचोगुम्भरूपान् प्रबन्धान् ॥ ५ ॥

दृश्यं श्रव्यञ्च काव्यं विविधमनुपमार्चापरमोत्तराशिं
 कृत्वा स्त्रीवालशूद्रप्रभृतिभिरपि च ज्ञानमाप्यं विवाय ।
 गीतासारार्थदर्शिश्चितजननिवहत्ताणवित्ताञ्जनाद्रि-
 स्थानश्रीनाथभावप्रकटनविधये न्यासविद्यां निरूप्य ॥ ६ ॥

नाथाद्यैः श्रीयतीन्द्रादिभिरपि विहिताविर्भवं दर्शनं नः
 सम्यङ् निष्कृत्य मानं मितिपदमपि चाक्रम्यरूपं विधाय ।
 विख्यातः स्वात्मजाते वरदगुरुवरे ब्रह्मतन्त्रस्वतन्त्रेऽ-
 प्यन्येष्वाम्नाचार्यवर्येष्वपि मतमखिलक्षेमदं न्यास्यदेवः ॥ ७ ॥

यस्य भाद्रपदे मासे श्रवणे जन्म विश्रुतम् ।
 तेन श्रीवेङ्कटेशेन न देवो न गुरुस्समः ॥ ८ ॥

यस्य खल्वसंख्यासु मनुव्यासप्राचेतसपरिषदहोसु मुधामथमूक्तिषु मुक्तिसौधविशिखा-
 सोपानपङ्क्तिषु वैशम्पायनशौनकाप्रभृतयः श्रेष्ठाः शिरःकम्पिनः, यस्य सूक्तयुपन्यासे श्रोत्रपथमासे,
 कामं केचन 'मौनं विभ्रतु मत्सरेण नमिताः, तूर्णं त एव ध्रुवं कालोच्चिद्रकदम्बगोलवपुषः
 कम्पस्फुरन्मौल्यः किञ्चिद्वाडितकुञ्चिताक्षमवशादुत्तानदत्ताननाः प्रस्तोप्यन्त्यर्वाधिं प्रयोगपदवी-
 सारस्यसारस्येत्यानुभविकम्, तस्यैतस्य सरलसमुचितं सावधानप्रियं वा स्वप्रधानं परफणिति-
 परिष्काररूपं वा विविधं ग्रन्थरत्नमनुगृहीतवतः कृतिरिदमीशावास्योपनिषद्भाष्यमपि ॥

अस्य परिमितगम्भीरस्य भाष्यस्यार्थं विवरीतुं प्रवृत्तायाः प्रकाशिकायाः कर्ता च
 श्रीवत्साङ्कश्रीमन्नारायणमुनिवरः क इति विचारे एतावदिह संप्रति विज्ञाप्यं भवति—

अडयार्—कोशालयपङ्क्तिकायां मुद्रितायां बहवो नारायणार्था निर्दिष्टाः—

१. एको महाचार्यशिष्यः वात्स्यनारायणार्थः—

तस्य कृतिः—माण्डूक्योपनिषद्विवरणम्, श्वेताश्वतरविवरणम् ।

२. अन्यः कूरोपपदः—

कृतिः— ईशावास्यव्याख्यानम्, तैत्तिरीयव्याख्यानम्, सुदर्शनस्तकम् ।

३. परः श्रीवत्साङ्गश्रीमन्नारायणमुनिः—

कृतिः—अष्टश्लोकीव्याख्यानम्, आराधनसंग्रहकारिका,
न्यासविंशतिव्याख्यानम्, ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्या भावप्रकाशिका, भगवद्गीता-
संग्रहविभागः ।

४. इतरः श्रीशठकोपशिष्यो नारायणमुनिः—

कृतिः—रहस्यतयजीवातुः, संध्यावन्दनभाष्यम् इति ॥

अत्र प्रथमोऽन्तिमश्च भिन्निभिन्न इत्यत्र न संशयः । द्वितीयविषये तु, सुदर्शनशतक-
कर्ता श्रीरङ्गनारायण(जीयर्)मठकूटस्थः, श्रीभाष्यकारशिष्यश्रीकूरेशशिष्य इति, ततः पश्चात्
तन्मठस्थित एव ततोऽन्यस्तैत्तिरीयकभाष्यकर्तेति, श्रीरङ्गे आलये मठे च तत्र प्रमाणं सुलभमिति
च वदन्ति । तत्र चेत् संप्रतिपत्तिः, तर्हि ईशावास्यप्रकाशिकास्यव्याख्याकारस्ततोऽन्य एव, यत
एष श्रीमद्वेदान्तदेशिकपादाब्जप्रवणस्तद्भाष्यवैशद्यार्थप्रवृत्तस्ततोऽर्वाचीन इति एतद्व्याख्यान
एव आदिमध्यावसानेषु स्पष्टम् ।

स चायं यस्तृतीयतया निर्दिष्टस् एवेत्यत्र गमकं लक्ष्यते । यतः अत्र ईशावास्य-
प्रकाशिकावसाने—‘श्रीमत्सर्वतन्त्रोभयवेदान्ताचार्यस्य.....श्रीवत्साङ्गश्रीमन्नारायणमुनीन्द्रस्य’
इति ग्रन्थकर्तुर्निर्देशः अस्याः श्रीवत्साङ्गश्रीमन्नारायणमुनिवृत्तत्वं स्पष्टयति । किञ्च तत्कर्तृकतया
निर्दिष्टस्याष्टश्लोकीव्याख्यानस्यान्ते एतदीयेशावास्यप्रकाशिकान्तस्थितः, ‘यदिह रहस्यं
विवृतं’मिति श्लोक एव निविष्टोऽस्ति । (ईषदेव तु भेदः—क्षमते इत्यत्र क्षन्तेति, क्षमतामिति
वा ।) तदुभयोरेककर्तृकत्वमवगमयति । अथ कोऽसौ नारायणमुनिरिति विशेषविचारे
श्रीमदहोबिलमठास्थाने मूर्धाभिषिक्ताः कतिपये महान्तस्तन्नामधेया इति तेष्वन्यतम इति
समालोचितम् । तत्र च श्रीसन्निधिगुरुपरम्परायां षट् श्रीमन्नारायणमुनयस्सन्ति २. ९. १२.
१४. १८. २२. षट्स्वामिनः । तत्र १४. २२. स्वामिनोः श्रीवत्साङ्केत्युपनामापि लक्ष्यते ।
एवमन्यनामधेयानामपि केषाञ्चित् २५. २६. २७. २८. ३०. ३८. स्वामिनां श्रीवत्साङ्के-
त्युपनाममात्रमविशिष्टम् । तत्र गदाधरपुराभिजना एव बहवः । ते श्रीवत्सवंश्याः । तदत्र १४.
१२. स्वामिनोरन्यतरोऽयमित्यभिसंधाय तत्रापि २२. स्वामीति युक्तमिति संभावितम् । यत
इह ईशोपनिषत्प्रकाशिकान्ते सर्वतन्त्रेत्येकं विशेषणं दृश्यते । २२. स्वामिनश्च (तनियन्)
श्लोके, ‘क्षोण्यां ख्यातसमस्ततन्त्रकुशलव्याख्यातृताशालिन’मिति तदर्थं विशिष्य दर्शितोऽस्ति ।
एवमत्र ‘त्रय्यन्तामृतवर्षिणं तनुभृतां लाणाय जातोदय’मिति विशेषणं तस्य त्रय्यन्तादि-
व्याख्यानकौशलमाविष्करोति ।

एवमपि याथातथ्यनिर्णयायान्न विषये श्रीमदहोबिलमठे संप्रति मूर्धाभिषिक्ततया
विराजमानानां विश्वविख्यातानां सिद्धान्तप्रचारार्थविशेषविशेषकार्यविधायिनां परमहंसपरि-

ब्राह्मणानां श्रीमदित्यादिसर्वविरुद्धं श्रोत्रवृण्शठकोपं श्रीरङ्गशठकोपयतीन्द्रमहादेशिकाना-
माशयमवजिगमिषुः तत्र श्रीकार्यस्वामिने पत्निकामुखेन विषयं विज्ञाप्य यदुत्तरमध्यगच्छम्,
तत्तावदेवम्—२२.स्वामिनः ग्रन्थाः केचित् कृता इति गुरुपरम्पराग्रन्थे अलेखनान्, २.स्वामिनः
श्रीमन्नारायणयतीन्द्रस्य षष्टिप्रबन्धनिर्मातेतिप्रसिद्धचर्चनिशयस्य, 'नारायणमुनीन्द्राग्नौ यच्छात्रो
यत्कृत्वावशात् षष्टिप्रबन्धनिर्माता'इति श्रीमद्वादिवृण्शठकोपयतीन्द्रमहादेशिकमङ्गलतोऽप्यव-
गमात् रहस्यलयजीवातु—संध्यावन्दनभाष्यादिकर्ता स एवशावास्तव्याग्न्यातेत्यपि संभाव-
यितुमवसरोऽस्ति । तत्कृतत्वेन प्रसिद्धे पुरुषकारमीमांसाग्रन्थे पूर्वपक्षभागमात्रं यत्
मुद्रितमस्ति, तत्र कूरनारायणेति कूरपपदं लक्ष्यते । तन्नूनं नम्वाकग्रामाभिजनस्याप्यस्य
शठमर्षणगोलस्य कदाचित् कूरपुरवासोऽपि ऊहनीयोऽस्ति । विशेषनिर्धारणमामग्री संप्रतीह
न काचिदस्ति—इति । सर्वथा तावत् कूरैत्युपपदमेषु कूरनारायणास्त्यमुन्यन्तरभेदाप्रहात
कल्पितम्, उत वास्तवमेव कथमपीति विमृश्यमस्ति । एवञ्च कूरैत्युपपदस्य सर्वत्रोक्तरीत्या
निर्वाहपर्यालोचनवत् श्रीवत्साङ्केति नामनिर्वाहप्रकारोऽपि २.स्वामिविषये विमर्शनीयः ।
तस्य पूर्वाश्रमनामधेयं पुनः श्रीकृष्णमाचार्य इति । अनेन च मार्गेण अडायार-
कोशपट्टिकानिर्दिष्टयोस्तृतीयतुरीययोः श्रीमन्नारायणमुनीन्द्रयोरैक्यमध्यवसाय, ते सर्वे ग्रन्था
एककर्तृका इत्यपि मन्तुमुचितम् । सर्वथाऽयं श्रीमदहोविलमठे नृधामिषिक्तः कश्चिदाचार्यः ।
एतदुनुरोधेन चास्य स्थितिकालोऽपि गणनीयः ॥

केनोपनिषदादिभाष्यप्रणेता श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरस्तु श्रीभाष्यगुरुपरम्परायां श्रीमद्वे-
दान्तदेशिकाद्वयः, मुनिलयशाखायां श्रीषष्ठपराङ्कुशस्वामिनस्तुरीयः, श्रौतातयार्थचरणशरणः
तच्छिष्यश्रीवाल्यानन्तार्थसेवासमधिगतवेदान्तः श्रीब्रह्मतन्त्रस्वामिनः पञ्चदशात् (१५) श्रीपरकाल-
मठगुरुपरम्परानिविष्टात् श्रीज्ञानाब्धिब्रह्मतन्त्रपरकालमुनीश्वरात् प्राप्तपारमहंस्यः^१, अप्पय्य-
दीक्षितोक्तेष्वर्थेष्वभिमतग्रहणस्यानभिमतखण्डनस्य च स्वग्रन्थेषु कर्ता, स्पष्टमेव च द्रौड्याचार्येति
प्रसिद्धमहाचार्यग्रन्थनाम्नस्वग्रन्थे^२ उल्लेखितेत्येवंप्रकारेणास्यापि कालनिर्णयस्सामान्यतस्सुकरः ।
सोऽयमाचार्यः मदनगरात्तिशक्रोशदूरदक्षिणदिक्स्थित—वेलाणूरु—ग्रामाभिजन इति, छन्दोग इति,
ब्रह्मचर्यादेव विद्याधिगममनन्तरप्राप्तसंन्यास इति, श्रीकाञ्च्यां केवलं भिक्षुकाले श्रीदेवाधिराज-
दिव्यालयसन्निधिर्वीधिं प्रति गच्छन् अन्यदा श्रीदेशिक—दीपप्रकाशमन्दिरसमीपे आश्रमे विर-
चित वेदान्तप्रवचनग्रन्थनिर्माणो महाविरक्त इति च वदन्ति । कदाचित् महाचार्यः एतस्य स्वामि-
नस्सविधमेत्य, स्वकीयमागमनविज्ञाय अनवलोक्य च भाष्यादिसूक्तिलुधारसानुभवानिमग्नमेन-
मुद्दिश्य, अहो मकरन्दास्वादमहिमेति शस्त्राघे इति, श्रीमद्भिर्मक्षिकामु भर्त्सितानु मकरन्दास्वादे
कोऽन्तराय इत्येनेन प्रत्युक्तमिति च किंवदन्ती । षष्टिप्रबन्धनिर्मातृत्वेन प्रसिद्धस्यास्य

१. एतावान् अर्थः एतदीयच्छान्दोग्यभाष्योपक्रमश्लोकैरेव व्यक्तः

२. भावप्र १-१-२ः

संप्रत्युपलभ्यमानाः कृत्यस्तावत् (१) केन (२) कठ (३) प्रश्न (४) मुण्डक (५) साण्डूक्य (६) तैत्तिरीय- (७) छान्दोग्य (८) बृहदारण्यक (९) मन्त्रिका (१०) अथर्वशिखा (११) कौषीतकी (१२) श्वेताश्वतर (१३) अग्निहस्त्यानां भाष्याणि, (१४) श्रीभाष्यव्याख्या मूलभावप्रकाशिका, (१५) श्रुतप्रकाशिकाव्याख्या भावप्रकाशिका, (१६) विषयवाक्यदीपिका, (१७) शारीरकशास्त्रार्थदीपिका, (१८) तिरुप्पल्लण्डु (१९) तिरुप्पावै (२०) तिरुवाय्मोळि इति द्रमिडप्रबन्धानां संस्कृतानुवादाश्च । इमा मुद्रिताः कृतयः । अमुद्रितासु (२१) कण्ठि-नुष्शिस्तुताम्बुव्याख्यानमस्तीति वदन्ति । (२२) रामानुजसिद्धान्तसारसंग्रहस्तु दृश्यत एव । (२३) एवं पुरुषसूक्तभाष्यमपि । (२४) तत्त्वनिष्कर्षः (२५) महोपनिषद्भाष्यम् (२६) श्रीरहस्य-लयसारव्याख्या तात्पर्यकौमुदी (२७) प्रतितन्त्रपरिष्क्रिया इति चतुष्टयं महीशूरराजकीय-कोशालयपट्टिकायामेतत्कृतत्वेन निर्दिष्टमस्ति । अन्यास्तु कृतयः का इत्यन्वेषणीयम् ।

अस्यात्यर्थमद्वैतप्रस्थानेषु, तथा न्याये, व्याकरणे, मीमांसायाञ्च परकीयप्रबलक्षेपविमर्श-खण्डनानुगुणं विशुद्धं वैदुष्यमिति, अतिसरल्या प्रक्रियया सरसमशेषार्थोपपादनसमर्था शैलीति चास्य ग्रन्थास्फुटमावेदन्येव । अयञ्चेष्टावास्ये श्रीमद्वेदान्तदेशिकप्रदर्शितया सरण्या तलतल श्रीभाष्यादिसूक्तिं तथा स्वयं व्यासार्थसूक्तिञ्च स्वोक्तार्थे प्रमाणयन्, यावदपेक्षमुपनिष-द्वाक्यानुवादपूर्वकमेव भाष्यं भाषमाणः, ब्रह्मसूत्रविषयवाक्यव्याख्यानावसरे च सरसमविकरणरच-नामप्यारचयन्, आवश्यकस्थलेषु अद्वैतवादाद्यनुपपत्तिमपि विमृश्य स्फुटमुद्घाटयन्, अनाग्रहेण परोक्तमपि युक्तं परिगृह्यन् उपनिषद्भाष्यमभाषिष्ट । शाङ्करभाष्याद्यालोडनपूर्वकमेव चोपनिषद्भाष्यं निर्दिष्टमागोऽपि प्रायेण भाष्यान्तरदर्शितार्थानुवादतत्त्वण्डनैदम्पर्यमुपेक्ष्य श्रीभाष्यकार इव अन्यदृष्टसमुचितार्थमतभाषणेन सारग्रहणपराणां सौकर्यमाकलयामासेत्यलं बहुना ।

मुद्रणरीतिः

उपनिषद्भाष्याणि यद्यपि आन्ध्रलिप्यां ग्रन्थलिप्याञ्च प्रागेव मुद्रितानि । अथापि सांप्रतं तेषामलभात पुनर्मुद्रणमवश्यप्राप्तम् । तत्राधुना देवनागरलिप्यमेवातिशयितः पण्डितानामपि परिचय इति; तथासत्येव सर्वत्र देशे एषां ग्रन्थानां प्रचारः स्यादिति, एवमुद्रणादेवासदीयसिद्धान्तसो न बहुभिरास्वादितो भवतीति च विचिन्त्य नागराक्षरमुद्रणं निरूपायि । (एकमेव श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकादीनामत्रैव लिप्यां मुद्रणं चिकीर्ष्यते ।) पूना—आनन्दाश्रममुद्रणं यद्यपि नागराक्षरेणैवास्ति । अथापि न सर्वेषाम् । मुद्रितेष्वपि ईशावास्ये श्रीमद्वेदान्तदेशिकभाष्यं त्यक्तम् । कूरनारायणभाष्यमपि बहुत्वान्यथाकृतम् । केनोपनिषदस्तु अन्यदेव कस्यचिद्व्याख्यानं मङ्गलश्लोकादिरहितं श्रीरङ्गरामानुजमुनिकृतत्वेन परिकल्प्य मुद्रितमित्येवं विपर्ययाधिक्यादविश्वसनीयता समापतिता । तदर्थञ्च बहून् प्राचीनतालकोशान् आनीय विमर्शं कृते तलतलैतावदप्रकटिताः समुचिताः पाठाः प्रत्यक्षा आसन् । तत एव च

नालकोशेभ्यः प्राचीनमुद्रितग्रन्थसर्गणिविह्वलनन्यथाऽन्यथा समन्तीति स्पष्टनामात् । अनौ यथाशक्ति बोधयित्वा मुद्रणं मुद्रहूपकारायेति नार्गीतरिद्रियते । मर्थे च पाठाः यथावै प्रकटोक्रियन्ते । भाष्यकारैः क्रमेण उपनिषद्वाक्यानां खण्डशोऽनुवादोऽनैवाश्रमाषणात् पृथङ्-
नूलमुद्रणत्यागे उपनिषन्मालपारायणमशक्यमिति उपनिषदोऽप्युपरि निदेश्यन्ते । पृथगुपनि-
षन्मुद्रणात् भाष्यनालकोशस्थितः भाष्यमध्ये उपनिषद्वाक्यानां खण्डशोऽनुवादो नार्तीवापेक्षित
इति कल्पनया यो मुद्रितग्रन्थेषु दृष्टः भाष्यकारकृतानुवादपरित्यागः प्रायः, तमनाहत्य यथाताल-
कोशमनुवादरीतिरपि रक्ष्यते । तेन बहुत्र भाष्यकाराभिमतोपनिषदांशः अलम्भमौक्त्येग भाष्य-
स्वारस्यग्रहणे वैयाकुली विलुप्यते । अत एव विविष्टाद्वैते माध्वाशाङ्करयोश्च तत्तत्र स्थित
उपनिषदाथमेदोऽपि सर्वोपयोगितया यथायथं दर्श्यते । तथा शुक्लयजुर्भेदे काण्वमाध्वन्दिन-
पाठभेदोऽपि । भाष्याणि तु काण्वानुसारीणि । तत्रतत्रोपनिषदाश्च, भाष्यस्य, पाठभेदस्य च
स्वारस्यविमर्शाय परिष्कारोऽपि कश्चित् सह निवेश्यते । तत्रोपनिषदाद्यर्थवर्णनप्रकारोऽन्य-
ग्रन्थगतोप्युदाह्रियते । कचिदुपार्थार्थोऽपि विमुच्यते । श्रुत्यन्तमन्वादोऽपि ज्ञाप्यते ।
कतिपये विषयाः टिप्पणीपरिशिष्टेऽपि निवेश्यन्ते । तत्रानरीत्या दृष्टृणामनुकूल्यसंपादनाय
विषयमाला-प्रमाणाकर-मन्वाकारादिप्रभृतीनां निवेशोऽपि क्रियत इहेति प्रथमनिर्दिष्ट-
विषयपट्टीत एव सुगमम् । ग्रन्थमध्य एव तत्र तत्र प्रमाणाकरनिर्देशे क्रियासमनिर्धारण
गृह्यमाणानां प्रमाणवाक्यानां पुनःपुनराकरनिर्देशे गौरवमिति स पृथगेवाकारि । ग्रन्थे
कतिपयप्रमाणवाक्यानामनेकपुटेष्टदाहृतत्वेऽपि अलम्बुद्ध्या प्रदर्शनेनार्थतया एकपुटस्थानमेव
दर्शितमविस्तराय । तत्तदुपनिषद्भाष्ये तत्रोपनिषद्वाक्यानामेवोद्धृतानां पूर्वोक्तभूतानां विषये
आकरनिर्देशोऽल्पाकारासूपनिषत्स्वनावश्यक इति सोऽंश उच्यते । एवमुपनिषद्भाष्यमुद्रणविषये
उपयुक्ता मातृकाग्रन्थास्तत्रतत्रोपक्रमनिर्दिष्टान् संकेत एव मुद्रहाः । प्रायो मुद्रितग्रन्थेषु
पाठो यत्रैकस्त्वः, तत्र पृथक्पृथक् संकेतस्त्वः न वृथेति तत्रोदासि । एवमप्यनवधानादिना
अन्यथाभावः कचित्स्यादेव । दोषांशमुपेक्ष्य गुणगणनेन महान्नोऽनुगृह्यन्तु, उभयवेदान्त-
ग्रन्थमालया चैनया सर्वविशिष्टाद्वैतग्रन्थप्रचारं निर्वर्तयन्त्विति प्रार्थये ।

अस्ति सर्वत्रोपनिषदि विहितविद्याविमर्शः कर्तव्यः । स मदीयवेदान्तपुष्पाञ्जलि-
ग्रन्थमुद्रणावसरे करिष्यते । अस्ति चैकैकस्यामप्युपनिषदि संदर्भसौष्टवादि परिशीलनेन कर्तव्यो
रसानुभवः, उभयवेदान्तसौत्रातविमर्शोऽपि । एतादृशस्य यथावस्थितग्रन्थमुद्रणानन्तरमेवसर
इति नेदानीमेव तदेकारत्वेऽभिनिविश्यते । अवशिष्टश्चापनिषदनुबन्धे प्रतीक्ष्यम् ।

मुद्रणाद्योजनम्

जगद्विख्यातानां श्रीभगवद्रामानुजनिगमान्तमहादेशिकपर्वीतसिद्धान्तसंप्रदायनिर्धारण-
निर्वहणपूर्वहाणां परपक्षनिराकृति-भेदसाम्राज्याद्यनेकग्रन्थरत्ननिर्माणनिनान्तव्याप्तयशसाम्सदा-

चार्याणां (श्रीकोलियालंस्वामिनां) परमहंसपरिवाजकानां श्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकानां श्रीषष्ठ्यब्दपूर्तिमहोत्सवपरिषदि दासेन प्रकाशितं गूढप्रकाशसहितं श्रीभगवद्यामुनमुनिप्रणीतं सिद्धित्वग्रन्थमवलोक्य महद्भिराज्ञापितोऽयं दासः, सर्वे ग्रन्था एवं सुद्रवित्वा प्रकाशनीया इति । तदपि तादात्विकीं महायुद्धक्षोभपरिस्थितिमालोक्य तत्र चिरमनुद्युक्तेनैव बहुः कालोऽन्यथा हि । अथ वर्षद्वयात् प्राक् अस्मदाचार्यश्रीजन्मनक्षत्रमहोत्सवे पुनरयं विचारः परिषदि प्रस्तावमानीयत । अथ च तत्र त्वरामुत्पादयितुकामैः श्रीवात्स्यसच्चक्रवर्तिभिः सिद्धान्तप्रचारचक्रवर्तिभिः (कृताण्डकुप्पम्) श्रीरङ्गरामानुजचक्रवर्तिभिः स्वयमेवार्थप्रदानमुपक्रम्य प्रेरितोऽभवम् । एते खलु चक्रवर्तिनः श्रीमदुपनिषद्भाष्यकारश्रीरङ्गरामानुजस्वाम्यपरावतारभूतेषु श्रीकेताण्डपट्टिस्वामिन इति सुप्रसिद्धेषु श्रीरङ्गरामानुजयतिवरेषु महादेशिकेषु अन्तर्हितेषु तदन्तर्धानादशमे मासि तत्कुले तज्जन्मश्च एव तुलामूले जाताः—न केवलमेतावत्, “किन्तु, कदाचिन् केताण्डपट्टिवास्तव्यानां श्री-केताण्डपट्टिस्वामिशिष्याणां श्री उ. वे. श्रीकृष्णचक्रवर्तिनां स्वप्ने त एव श्रीकेताण्डपट्टिस्वामिनः आविर्भूतैवमनुजगृहः, ‘कृताण्डकुप्पाग्रहारे श्रीस्वामिचक्रवर्तिगृहे कतिभ्येषु दिनेषु शिशुरेको जनिष्यते । तावत् तलैव गृहे स्थित्वा पश्चादेवान्यत्र सञ्चरिष्यामः’ इति । वृत्तमिदमुत्थाय श्रीकृष्णचक्रवर्तिषु समनन्तरदिन एव निवेदितवत्सु, गतेषु चोपदेशेषु दिनेषु, प्राप्ते च श्रीकेताण्डपट्टिस्वामिश्रीजन्मक्षे तुलामूले, आचार्यश्रीजन्मनक्षत्रनिमित्तेन च यथापूर्वं भगवद्भागवताराधने विशेषतो वर्तिते, महाभागवतेषु च परमाभिर्षि प्रयुज्य आचार्य-तदीय-तदाराधनवैभवं वर्णनव्यापृतेषु सायमिमे समजनिषत” इत्येवमेतदनुबन्धिकथितमपि पुरस्कृत्य श्रीकेताण्डपट्टिस्वाम्यंशभावेन तदाप्रभृति कथ्यमानाः—तन्नामभाजः, तेषामेव पुनरवतारत्वेन प्रसिद्धिमधिगम्य विराजमानान् तृतीयश्रीरङ्गरामानुजयतीन्द्रमहादेशिकान् अस्मदाचार्यान् आश्रित्य अधिगतसर्ववेदान्तरहस्या इति सांप्रतमत्र निवेदयितुम् । त इमे सर्वश्रीवैष्णवसाहाय्येन संप्रत्युपक्रान्तसरलसर्वापेक्षितमूलभूतसुख्यवेदान्तरूपोपनिषद्व्याख्यानानाम्, एवमुपनिषत्स्वरूप-निर्णयानन्तरमुद्रणीयानां श्रीभाष्यादीनां च प्रकाशनपर्यन्ते यथाशक्ति व्यापृत्य स्वजन्मविभवं सार्थकयिष्यन्तीति मे विस्ममः ।

ततश्च अडयार्-कोशालयं प्रविश्य तत्र श्री.उ.वे. ए.एन्. कृष्ण अय्यङ्गार महाशयैः, श्री.उ.वे. वेङ्कटाद्रिवरश्रीकृष्णमाचार्यैश्चादरेण तालकोशप्रदानेन प्रोत्साहितः प्रियसुहृदां श्रीशिरोमणिपोध्यपाकरङ्गनाथाचार्यादीनां साहाय्येन पाठभेदान् अगृह्णाम् । अथ कोत्तिमङ्गलाग्रहारे श्री. उ. वे. सुप्रसिद्धासत्ययायाचार्यस्वच्छन्दश्रीनिवासाचार्यस्वामिब्रह्मविद्याचार्य श्री. गोपालाचार्यस्वामिवरसंपादितानां तालकोशानामवलोकने कुतूहलिनो मे श्री उ. वे. शान्तिप्रज्ञाविरक्ति-परिष्कारः श्रीनिवासाचार्याः, तथा विद्वदग्रगण्याः नादल्लपाक्कनारायणाचार्ययज्वानश्च

1. एषां भगिनीभर्तारः उपरिनिर्देश्यमाणाः (सब्जड्ज.) महाशया एव वृत्तमिदमिह निवेशनार्हं निरदिशन् ।

नालशेषप्रेषणेन सुबहु उपकृतवन्तः। एवम्भूतस्य मे यदत्र तालपत्रात्मनां पत्रिकात्मनाममुद्रितानां मुद्रितानाञ्चनेकेषां कोशानां निरावाधनिर्वाहणेऽनुमतिमदुः। ददति च श्रीनन्तः श्रीवेङ्कटेश्वर-
प्राच्यविद्या—विमर्शालयाध्यक्षमहाशयाः श्री. उ. वे. पि. वि. रामानुजस्वामिनः, कोशालयमुख्याधिकारिणः ब्रह्मश्री सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः, अन्ये च प्रियमुहदः, तत एवैव गोभर्तं मुद्रणं सुशकं भवति। एवमनेककोशशोधनलब्धेषु पाठभेदेषु किमपि विशेषगमकमनुचिन्त्य काञ्चन पाठग्रन्थमध्ये निवेद्य अन्ये प्रायेऽधस्तादेव दर्श्यन्ते। तालकोशदृष्टपाठान्तर-
प्रदर्शनश्रद्धया पुनः ईशावास्यभाष्ये केचित् प्रकाशिकानुसृता अपि पाठा अधस्तादेवादर्शितवन्तः। तावता तत्र नैवोपेक्षा। अनुपलब्धपाठभेदस्थलेषु कथञ्चित् स्थितनिवाहेऽपि पाठभेदोपलम्भे समुचितस्य ब्राह्मणतया सहृदया यथामतिं स्पष्टं स्वीकुर्वन्तु। कुत कुत कीदृशः पाठस्समुचित उपलब्धोऽस्तीति विवेके श्रद्धधानाश्च प्रतिपुष्टमधस्तात् ग्रन्थमध्ये च चक्षुर्व्यापारणेनैव ज्ञानमर्हन्तीति नालोदाहरणमावश्यकं मन्ये। न कुत्रापि कल्पितं प्रक्षिप्यत इति तत्त्वमेतत्।

एवमत्र श्रीमतः प्रियतमस्य न्यायशिरोमणेः अर्धातवेदान्तस्य श्रीधरताताचार्यस्य साहा-
येन मुद्रणोपयोगिनि परिष्कारे कृतप्रायेऽपि पत्रिकाणां राजकीयाज्ञायाश्च दौर्लभ्येन प्राप्त संकटे नहता प्रयासेन तदपोह्य उभयवेदान्तग्रन्थमालमुद्रणाधिकारं तदुपयोगिपत्रग्रहणाधिकारञ्च राजकीयशासनमुखेन मे संपादयामासुः श्री उ. वे. (तिरुमलै गड्डु ताताचार्याः) गूडलूर
रङ्गस्वामि अय्यङ्गार¹ महोदयाः।

एवमपि पत्रग्रहणे मुद्रणालयप्रतिलम्भे च स्थितं परिश्रमं सर्वं स्वयमेवोद्धा, वर्षायास्ता-
प्रयुक्तां वैद्यविहितां व्यवस्थामप्युलङ्घ्य मनोवाक्कायपरिश्रममविगणय्य पुदुक्कोट्टैस्थानगतं श्री-
गीताञ्जलिनामकमुद्रणालयमतं नियुज्य मुद्रणगीतिमप्यादर्श्य मुद्रणं प्रारभन्त श्री. उ. वे.
अन्वर्थ श्रीदेशिकदर्शनोद्धारक विरुदाः तोट्टालं राजगोपालाचार्य महाशयाः²।

अथ दवीयस्तया मुद्रणालयस्य शोधनिकागतागताद्यसौकर्यविचिन्तकं सति मयि यत्
तलैव पुदुक्कोट्टैमहाकलाशालायां संस्कृताचार्यपदमलङ्घ्याणां वेदान्तज्ञानविश्रुताः नानावेदान्त-
ग्रन्थमुद्रणसंपादकाः श्री उ. वे. श्रीदेशिकदर्शनोद्धारक श्रीनिवासराघवाचार्याः नवीनरीत्या
शोधनविषयविभजनतादिपरिष्करणविधानभरं स्वयमव्याजं वहन्तः श्री. उ. वे. तोट्टालं
स्वामिनोऽपि सुतरां समतोषयन्, तत्र श्री. उ. वे. शास्त्रबृन्दपुराणप्रबन्धादिसर्वग्रन्थ निरङ्कुश-
प्रसरविज्ञानव्याख्यानकौशलविख्यातानां सुगृहीतनामधेयानां गुणनिधि श्रीदेशिकदर्शनविजयध्वज
गोष्ठीपुराभिजन श्रीसौम्यनारायणार्यस्वामिनां शिष्येष्वेव तद्गुणसंक्रम एव नूतनं कारणम्।

1. Rao Bahadur G. Rangaswami Aiyangar, Retired Deputy Central Intelligence office, Government of India

2. Sri T. Rajagopalacharya, B. A., B. L., Retired Sub-judge & Advocate.

अथ स्वयं स्वीकृतविलम्बादपि शतगुणितं मुद्रणविलम्बं स्वस्थान एव मुद्रणे सति सवे-
प्रकारमौचित्यञ्चानुचिन्त्य अतः श्रीवेङ्कटेश्वरदेवस्थानमुद्रणालय एव केनोपनिषत्प्रभृतिसर्वमुद्रणं
चिकीर्षता तदुपक्रान्तम् । आदरेण चास्य मुद्रणस्य स्वागतमकार्षुः । मुद्रणालयमुख्याधिकारि-
श्रीमदहीन्द्रपुर नरसिंहार्य तदुपरितनाधिकारि प्रभृतय इत्युभयवेदान्तमुद्रणमत्र श्रीमद्वेङ्क-
टेश्वरस्य कृपया सम्यक् प्रचलति, यत् मे प्रियतमाः श्रीमन्तः कार्यदर्शि-वेदान्तनिष्णात-
न्यायमीमांसाशिरोमणि कौ. शठकोपाचार्यादयः शोधनादौ सहकरणे सादरमुत्सहन्ते ।
एवमपि भ्रमप्रमादयोः पुरुषधर्मत्वात् शोधनाक्षरसंयोजनमर्षापातनादावन्यथाभावस्त्वस्सह्यः ।
ग्रन्थे च वाचनात्प्रागेव शोधनपट्टीदर्शितशोधनानि निवेद्य, तत्रापि त्यक्तानि स्वयमभ्यूह्य पठनं
युक्तमिति सप्रश्रयं निवेदये । उपरितनेषुभयवेदान्तसंपुटेषु साहाय्यमवधानञ्चाधिकं भविष्यति ।

अत्र श्रीरङ्गरामानुजचक्रवर्तिस्वाम्युपकृते अधिःशस्य पत्रिकार्थमेव व्यथिततया,
द्रमिडदिव्यप्रबन्धव्याख्यानमुद्रणस्यापि चिकीर्षिततया, उपरितनेपोनिषदादिमुद्रणार्थतया च
उभयवेदान्तग्रन्थमालायाः पोषकाः ग्राहकाश्चार्थं प्रदायोपकुर्वन्तोऽपेक्षिताः, अपेक्ष्यन्ते च ।

इह मुद्रणरीतौ युक्तयुक्तोपदेशकाः ये श्री. उ. वे. विद्वद्वरिष्ठ (कुम्भधर्गचिन्तामु)
श्रीनिवासापादुराचार्यप्रमुखाः, तेषामुपकारप्रकारस्समयान्तरे निर्देक्ष्यते । अत्रत्यास्सर्वे
पण्डिता अत्रोपकारिणः । तथा सर्वान् श्रीमतोऽस्मत्सिद्धान्तमहादेशिकान् अन्याश्च सर्व-
देशस्थितान् पण्डितान् सर्वप्रकारसाहाय्यकरणं समुदाचारपूर्वमभ्यर्थये ।

अत्र आशासनमुरवेनाप्यनुगृह्यत्सु अस्मादाचार्यचरणेषु विषये किमत्र दासेनैर्पूर्वं
विज्ञापनीयमस्ति । यत् सानुबन्धस्सर्वात्मनाऽयं दास एतदेकदेव एव । अधिकं परस्मैत् ।
प्रस्तावना (Foreword) विरचनेन महत्तममुपकृतवत्सु श्री. उ. वे. वी. वी. श्रीनिवासा
अष्टरङ्गारमहाशयेषु प्रतिक्षणनवया परदुर्गमया प्रक्रियया श्रीदेशिकदर्शनसास्यं सर्वदाऽनुभव-
अनुभावयत्सु सर्वविद्वद्भैरव्यतोत्तमदक्षिणेषु श्रीदेशिकदर्शनरत्नदीपेषु सर्वोऽपि वैदिको
लौकिकश्च लोकस्सर्वकालमधमर्ण इति तत्त्वम् । यदेवं वैदिका लौकिकाश्च विवेकिप्रवेका
अत्र समुचितमादरं प्रदर्शयन्ति, तत् भगवद्भामानुजश्रीदेशिकप्रमुखपरमाचार्यप्रीतिकरं सर्वं
संपत्स्यत इति भावयितुमवसरो लक्ष्यते ।

तदेवमत्र उभयवेदान्तग्रन्थमालासंपादने यथाशक्ति उपकृतवत्सु उपकरिष्यत्सु च यथायथं
प्रणाम-धन्यवाद-कृतज्ञताप्रकटनादि कुर्वन् प्रथममिदमुपनिषत्प्राप्तकं संपुटं श्रीविष्णुचित्त-
प्रबन्धव्याख्यानविषयद्रमिडप्रथमसंपुटेन सह प्राज्ञोदास्महाभागैभ्य उपहरन् उपरितनग्रन्थ-
मुद्रणमपि क्रियमाणं निवेदयितुमभिलषामि—

श्रीवैष्णवपादपद्मप्रवणः

उभयवेदान्तग्रन्थमालासंपादकः उत्तमूर्. ति वीरराघवाचार्यः

श्रीः

औपनिषदभगवक्नामगणनादिकमुपनिषदनुबन्धे करिष्यते ।

श्रुत्यन्तरगताः ईशोपनिषदंशाः

(ईषतु मेदः क्वचित्)

३	वृ.	६—४—११	ई.	१६	वृ.	७—१५—१
॥	९	॥ ६—४—१०	॥	१७	॥	॥ ॥
॥	१५	॥ ७—१५—१	॥	१८	॥	॥ ॥

ईशोपनिषदर्थसंग्रहः

अस्ति देवोऽखिलावासस्स भोज्योऽन्यस्य किं धनैः । तदर्थं कर्म कुर्वन् लिप्येतेति द्विकोदितम् ॥
 अथैतद्विस्तरस्तत्र कृता निन्दाऽऽत्मघातिनाम् । बहिरन्तःस्थितस्सर्वस्यात्माऽऽश्चर्योऽतिदुर्गमः ॥
 ज्ञानशम्यादिमान् शुद्धमात्मानं परितःस्थितः । इति सर्वजगत्त्रया वेद्यः प्रोक्तोऽष्टमान्ततः ॥
 कर्मणा यस्तरेन्मृत्युं सोऽमृतं विद्ययाऽऽमुयात् । शमादिशालिनः पापविनाशे ब्रह्मसंगमः ॥
 एवं तत्त्वहितादिज्ञेष्णन्ते मन्त्रचतुष्टयम् । क्रमात् यत्तार्थ्यते ब्रह्मदृष्टिच्छादनवारणम् ॥
 निव्यकल्याणरूपस्य सोऽहमस्मीति पश्यता । दर्शनं पुरुषस्याथ चिदचिद्ब्रह्मवेदिनि ॥
 अस्मिन्ननुग्रहाऽऽधानं नयनञ्च पथा सता । स्वधनब्रह्मणे, यत्र नमस्कारैस्सुखे स्थितिः ॥
 इत्थं शुक्लयजुर्वेदसंहितान्त्यानुवाकतः । ईशेत्याद्यैस्तत्त्वहितपुमर्थास्साधु वेदिताः ॥ ८ ॥

ईशोपनिषत्तद्व्याख्यानविशेषविषयमाला

	ईशावास्योपनिषदि माध्यन्दिनपाठे स्थिता विशेषाः	३
	व्याख्यापाठभेदग्रन्थसंकेतः	४
१. मं.	ब्रह्मोपदेशो वैराग्यभूषितवृत्त्युपदेशश्च	५
	उपनिषदोऽप्यस्यास्संहितान्तर्भावप्रयोजनप्रदर्शनम्	६—७
	ईशावास्यामित्यत्र ईशपदसत्त्वप्रयुक्तशङ्कायां तत्पक्षे स्थित्वाऽपि	
	समा ननविस्तरः	८
२. मं.	ब्रह्मविदोऽपि कर्मणां कर्तव्यत्वोपदेशः; सूततद्वाप्यप्रदर्शनेनास्य	
	मन्त्रस्य योजनाद्वयम्; काम्यनिषिद्धकर्मविषये वक्तव्योक्तिः	११—१२
३. मं.	अतत्त्वविदामनर्थः	१३
४—८ मं.	सर्वव्यापित्वादिगुणविशिष्टपरमात्मोपदेशवैचित्री	१५—२२

५. मं.	अन्तर्बहिर्व्याप्तिविवेचनम्	१६-१७
६-७ मं.	ब्रह्मविदस्सांप्रतिकप्रयोजनम्	१७
	बाधोपचारस्वरूपैक्यपक्षवहिष्करणम्		१९-२०
	अनयोर्मन्त्रयोर्मुक्तमुमुक्षुविषयत्वविचारः		१९
	८. मन्त्रस्य योजनाद्वयम्	१९-२१
९-११	विद्याऽविद्यासमुच्चयस्यावश्यकत्वम्		२७
११. मं.	अविद्ययेत्यादेः परमतार्थेऽनुपपत्तिः		२६-२७
	स्वामिमतार्थे प्रमाणसंप्रदाय प्रदर्शनम्		”
१२-१४ मं	संभूतिविनाशसमुच्चयः	२७-२८
	संभूतिविनाशशब्दार्थशोधनम्	”
१५-१८	प्रार्थनामन्त्राः	२९-४०
१५ मं.	समाधिप्रतिबन्धनिवृत्तिप्रार्थना	२९-३०
१६ मं.	द्रष्टव्यविशेषणेन दृष्ट्यनुगुणांप्रार्थना		३०-३२
	सोऽहमस्मीत्यस्य स्वमतरीत्याऽर्थसमर्थनम्		३२
	भाष्याशयवर्णनम्	३३
	अल शाङ्करमतेऽनुपपत्तिः	३३-३४
	यादवप्रकाशमतेऽनुपपत्तिः	३४
	द्वैतवादिनिर्वाहेऽनुपपत्तिः	३५
१७ मं.	चिदचिदीश्वरविवेचनेन कृत्वनुग्रहप्रार्थना		३५-३९
	प्रकृतकतुशब्दार्थः	३८-३९
१८ मं.	संपूर्णापेक्षितप्रार्थना	४०-४३
	मुक्तौ जीवानां स्थितिप्रकारः	४२-४३
	उपनिषदर्थशेखरीकरणेनास्यास्संहितायास्संपूर्तिः		४३
	अस्या उपनिषदस्सर्वपरमतप्रतिभटत्वम्		४३
	प्रकाशिकायां विशेषाः		
१७-१८	मन्त्रयोश्शरणागतिपरतया निर्वाहः		३६
	तत्र श्रीदेशिकभाष्यसंमतिः	३६
	प्रसिद्धभस्मान्तत्त्वोपदेशफलं तात्पर्यचन्द्रिकोक्तम्		३८
	अर्चिरादिगतिनिरूपणम्	४०
	भगवद्गीताया ईशोपनिषदुपबृंहणत्वम्		४२
	टिप्पणीविशेषास्तत्र स्वयमेव द्रष्टव्याः		

॥ श्रीः ॥

। श्रीमते श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः ।

शुक्लयजुर्वेदमंहितान्तस्थिता

वाजसनेयसंहितोपनिषत्समाख्या

॥ ईशावास्योपनिषत् ॥

(काण्वपाठः)

[शुक्लयजुर्वेदशान्तिपाठः —

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥]

हरिः ओम् ।

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य म्विद्धनम् ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिर्जाविषेच्छतै समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

अनेजदेकं मनसा जयीयो नैनदेवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् ।

तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठन् तस्मिन्नायां मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

तदेजति तदु नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।

तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

* तन्नैजतीति शाङ्करपाठः । तन्नेजतीति माध्वपाठः मुद्रितश्रुतिकोशपाठश्च ।

† ' तदु सर्वस्य बाह्यतः ' इति माध्वपाठः ॥

ईशावास्योपनिषत् ।

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विज्ञानतः ।

तत्र को मोहः कश्चाक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमन्त्राविर् शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्ब्रवीषी परिभूस्त्वयंभूर्यायातथ्यतांस्थानं व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः

समाभ्यः ॥ ८ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते ततो य उ विद्यायै रताः ॥ ९ ॥

अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते ततो य उ सम्भूत्यै रताः ॥ १२ ॥

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदांभयं सह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा *सम्भूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

द्विरप्ययेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्ट्ये ॥ १५ ॥

†पूषन्नेकैषं यम मूर्यं प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह तेजः

यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषस्सोऽहमस्मि ॥

* शाङ्करपाठे असंभूत्येति छेदः ॥ † समूह तेजो यने रूपमिति सुव्रणमुपनिषत्कोशेषु शाङ्करे च । अन्वयस्तु । समूह तेजः इत्येव । माध्वपाठे पश्यामीत्यन्तः षोडशमन्त्रः पूषन्नित्यायस्य अनवानं पठ्यते । योऽसावित्यादि-
स्नप्तदशः । वायुरित्यादिरष्टादशः । ओमित्यादिरिकोनविंशः । अम इत्यादिविंशः ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्नं शरीरम् ।

ओं क्रतो स्मर कृतं स्मर "क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥ १७ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयं ध्यस्मज्जुहुराणमेवा मृयिष्ठां ते नमउक्ति विधेम ॥

हन्ति ओम ॥

इति शुक्लयजुर्वेदसंहितायामन्तिमश्वत्वारिणोऽध्यायः ।

["ओं पूर्णमदः....." इति पूर्ववत् शान्तिपाठः ॥]

†ईशावास्योपनिषद् संपूर्णा ॥

॥ स्मर ओं क्रतो इति मात्रपाठः ॥

†माध्यन्दिनपाठे ईशावास्योपनिषदि सप्तदशैव (१७) मन्त्राः ।

३. मन्त्रे अभिगच्छन्तीति स्थाने 'अपिगच्छन्ती' ति,
 ४. मन्त्रे अपेक्षितं अर्शदिति, ५. मन्त्रे तदु न इत्यत्र तच्च इति,
 ६. मन्त्रे आत्मन्धेवेत्यत्र आत्मन्धेवेति,
- विजुगुप्सत इत्यत्र च विचिकित्सति इति च पाठभेदाः ।

१. १०, ११ मन्त्राणां स्थाने १२, १३, १४ मन्त्राः ।

१२, १३, १४ मन्त्राणां स्थाने च १, १०, ११ मन्त्राः ।

तत्र 'अन्यदेवाहुर्विद्याया' इत्यर्थे, 'अन्यदेवाहुर्विद्याया अन्यदेवाहुरविद्याया' इति पञ्चम्यन्तपाठः ।

१५, १६. मन्त्रौ तत्रैवं न स्तः । वायुरिति मन्त्रः पञ्चदशः । उत्तरार्धम् — ओं क्रतो स्मर क्रिबे स्मर कृतं स्मरंति । क्रिबे इति क्रमाद्य लोकादेति व्याकुर्वते ।

अग्ने नयेति षोडशः ।

सप्तदशस्तु मन्त्रः " १५. १६, मन्त्रशेषदत्तेन एवम् — " द्विरण्मयेन पात्रेण सत्यस्थापिहितं सुखम् ।

योऽमावादित्ये पुरुषस्तोऽमावहे ओं खं ब्रह्म " इति ।

अन्यत् सर्वं यथाकाण्वन ।

श्रीरस्तु ॥

संकेतक्रमः ।



श्रीः । [मद्रनगर-अडयार्-कोशालयस्थमेकं समयम् अन्यसमयप्रसन्न कोशमेव प्रायेणानुसृत्य श्रीदेशिकानुग्रहीतं भाष्यं मुद्रयते । प्रायः पाठान्तराण्यधः प्रदर्श्यन्ते ; क्वचित्तु ग्रन्थमध्येऽपि निवेश्यन्ते । कुत्राप्यहप्रस्तु केवलमुत्प्रेक्षाहो भवन् पाठो न कुत्रापि ग्रन्थमध्ये वास्तवपाठवन्निवेद्य मुद्रयत इति तत्त्वमास्तिकैर्वेदितव्यम् ।

अडयार्-कोशालयस्थमेकं तालपत्रम् - क. ;

तत्रैवान्यत् - ख. ;

श्री उ. वे. नवनीतं कृष्णमाचार्यैर्ग्रन्थाक्षरे मुद्रितम् - ग. ;

श्रीपदश्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्यकोशागारेण नागराक्षरे मुद्रितम् - घ. ;

तत्र निर्दिष्टं तालपत्रं - घ.ता. ; इति ।

अन्ये तु मातृकागोशास्तत्र तत्र स्पष्टमेव निर्देक्ष्यन्ते ।]

[श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकवरणारविन्दप्रवणश्रीवत्साङ्कमिश्रापरनामधेयश्रीमन्नायणमुनीन्द्रविरचिता , 'तद्भावो यथामार्थं प्रकाश्यते' इति आदौ १७ मन्त्रादौ च तदुक्तरीत्या उपनिषत्तद्भाष्यविवरणरूपा प्रकाशिका प्रकृतभाष्यात्यन्तोपयोगित्वाद्ग्रन्थं निवेश्यते । श्रीपदपुरविराजमानसरस्वतीभवनाख्य-श्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्य-कोशागारस्थं प्राचीनं हस्तलिखितं पुस्तकं प्रायेणानुसृत्य एतन्मुद्रयते ।

अत्र संकेतस्तु ;

क इति पूर्वनिर्दिष्टलिखितपुस्तकस्य ;

ख इति ग्रन्थाक्षरान्मुद्रितकोशस्य ।

अन्यस्तु संकेतनिरपेक्षं स्पष्टमेव व्रीत्यते ।]



॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः ॥

॥ ईशावास्योपनिषत् ॥

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जेथा मा गृधः कस्य म्विद्धन् ॥ १ ॥

श्रीः

[श्रीमान् वेङ्कटनाथः कवितार्किककर्मरत्नम् ।

वेदान्ताचार्यवर्यो मे मन्त्रिषतां मया हृदि ।]

श्रीमच्चिगमात्तमहादेशिकानुगृहीतम्

॥ ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् ॥

येनाऽऽवास्यमिदं सर्वं चेतनाचेतनात्मकम् ।

विशुद्धसद्गुणौघं तं वासुदेवमुपास्महे ॥ १ ॥

सर्वेशानः सहजमहिमा सर्वभूतान्तरात्मा

सर्वान् दोषान् स्वयमनिपतन् सर्वविद्यैकवेद्यः ।

कर्माध्यक्षः कलुषशमनः कोऽपि मुक्तोपभोग्यः

सिद्धोपायः स्फुरति पुरुषो वाजिनां संहितान्ते ॥ २ ॥

श्रीः

॥ श्रीकूर्मारयणमुनिविरचिता प्रकाशिका ॥

विश्वं व्याप्य धार्य^१ येन विचित्राश्च शक्तयो यस्य ।

श्रीरंगदां तस्मिन् तनुवाक्चिन्महास्महे पुरुषम् ॥ १ ॥

श्रीः

। श्रीश्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः ।

॥ उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ॥

टिप्पणी

वन्दे वेदान्ततत्त्वार्थसंरक्षकविचक्षणान् ।

श्रीमद्वाजिमुखप्रायां श्रेष्ठां गुरुपरम्पराम् ॥ १ ॥

अज्ञानाचलशृंगारे पुंस्योपनिषदं परे ।

ब्रह्मणि श्रीनिवासेऽस्मिन् देवे भक्तिर्दृढास्तु मे ॥ २ ॥

पाठभेदः ^१ तेन - ख ।

भा०

ईशावास्यमिदं सर्वमित्यादि यदनूच्यते ।

शिष्यं प्रति गुरोरेतद् ब्रह्मविद्यानुशासनम् ॥ ३ ॥

संहितोदाहृतं सर्वं विनियोगपृथक्त्वतः ।

विद्यार्थं स्यादिति ^२व्यङ्ग्यं निबन्धोऽस्य तदन्ततः ॥ ४ ॥

तत्र प्रथमं ^३अधिधिकारयिषितस्य (अचिद्विकाराधिष्ठितस्य) स्वतन्त्रात्मभूमादि-
परिजिहीर्षया सर्वस्य ^४परमपुरुषायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिमस्वमभिप्रेत्याऽऽह - ईशावास्यमिदं
सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगदिति । इदम् तत्तत्प्रमाणसिद्धमीश्वरव्यतिरिक्तं चिदचिदात्मकम् ।
ईशा “ ब्राह्मो द्रावजावीशनीशौ ” इत्यादिषु ^५जीवादत्यन्तविलक्षणतया प्रख्यातेन सर्वनियन्ता

प्र०

सर्वेशानस्सर्वभूतान्तरात्मा दोषान् ईस्सर्वविद्यैकवेद्यः ।

कर्मारोप्यस्याध्यभक्त्येकलभ्यः श्रीमान् व्यक्तो वाजिनां संहितान्ते ॥ ३ ॥

यस्याचार्यैः कृतं भाष्यं गम्भीरं विदुषां मुदे ।

बालाऽऽमोदाय तद्भाषो यथाभाष्यं प्रकाशयते ॥ ३ ॥

ईशावास्यानुवाकोऽयं वाजिनां संहितान्तगः ।

शिष्याय गुरुणा यस्मिन्ब्रह्मविद्योपदिश्यते ॥ ४ ॥

कर्मणां संहितोक्तानां विनियोगपृथक्त्वतः ।

विद्यांगतास्ति तद्व्यक्त्यं निबन्धोऽस्य तदन्ततः ॥ ५ ॥

ईशावास्यमिदं सर्वमित्येषोऽनुवाकोऽष्टादशमन्त्रात्मकः । एते च मन्त्राः पुरुषसूक्तोदितपरम-
पुरुषतत्त्वस्वरूपतदुपासनप्रपदन-तत्प्राप्तिरूपतरवोपायपुरुषार्थानां संग्रहेण सम्यक्प्रतिपादकत्वात्, कर्मसु कल्पदृशकृता

टि०

उपनिषदो भाष्याणि च लब्ध्वाऽहं भूरिकोशसाहाय्यम् ।

आवेदयन् विशेषान् यथोपलभ्यं परिष्कुर्याम् ॥ ३ ॥

श्रीरंगलक्ष्मणमुनीन्द्रगुरुप्रसादभूमौपलब्धनिगमान्तनिगूढतत्त्वः ।

श्रुतग्रन्तदेशिकवराणुग्रहीतभाष्यमीशाश्रुतेः प्रथममत्र परिष्करोमि ॥ ४ ॥

अत्र ईशोपनिषदि अष्टादश मन्त्राः । तत्र प्रथमं पुरुषार्थमारोपदेशः । द्वितीयेनात्र संहितान्त
एवैतदुपदेशो यदर्थः, तस्य फलस्य प्रदर्शनम् । तृतीयेन एतदनभिज्ञानामनिष्ठवेदनम् । चतुर्थादयः
अष्टमन्त्राः मन्त्राः ईशावास्यमिति पदद्वयार्थोपपादकाः । तत्र चतुर्थेनैश्वर्यं व्याप्तिश्च वर्ण्यते । तत्रैश्वर्यप्रतिपादने

पा० अत्र ^१, ^२ संभूतोदाहृतमिति, व्यक्तमिति च कविन्मुद्रिते पाठोऽनन्वितः । एतद्विरणम्,
‘ कर्मणां संहितोक्तानां — तद्व्यक्त्यै — ’ इति कूरनारायणीये ।

^३ अधिधिकारयिषितस्येति क. ख. । मैसूरुतलकोशापाठश्च । अन्यस्तु ग. प्रवृत्तिमुद्रित-
ग्रन्थेषु । कूरनारायणभाष्यानुमतिः कतरत्रेति च दुर्निश्चयम्, ‘ वेहन्दिद्यादिविशिष्टत्वात् ’ इति,
‘ भ्राम्यतस्तत्त्वबुभुक्षया चोपसन्नस्य शिष्यस्य ’ इति च लेखनात् । अधिधिकाराधिष्ठितस्येति
पाठे अधिष्ठातृजीवन्मन्त्राधिष्ठितपदेन ग्रहणे क्लेशोऽप्यस्ति ।

^४ प्रवृत्तिम् - ग. । प्रवृत्तित्वम् प्र-अनुसारि ^५ जीवान्यन्त - क, ख ।

भा० पुरुषोत्तमेन । वास्यं व्याप्यमित्यर्थः, सर्वाधारे स्वस्मिन् स्वेन वासनीयं वा । स्मर्यते हि “सर्वत्रात्मा समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततः स वासुदेवेति विद्वाद्भिः परिग्रह्यते” इति ॥ जगत्यामिति लोकांतराणामुपलक्षणम् । जगन् स्वरूपतो धर्मतो वाऽप्यथान्यं गच्छत् भोग्यभोक्तरूपं वस्तुजातम् । अतदात्मकं किञ्चिदपि नास्तीति द्रढयितुं यन्किंचेति विशेष्यते । “इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च” इति ३ ह्युपवृंहितम्

ननु “रूढिर्योगमपहरति” इति न्यायादीशोऽत्र रुद्रः स्यात् : सर्वाद्युपपदाभावाच्च

प्र० १ कालायनेनाविनियुक्तः बाह्योपनिषत्सारभूताः । भगवद्गीतादिभिश्च एतेषां मन्त्राणामुपवृंहणं तत्र तत्र परस्तात् प्रदर्शयिष्यते ॥

नन्वेवं ब्रह्मकाण्डे बृहदारण्यक एवैषां पाठस्त्यात्, न मंहितायां, प्रयोजनाभावादिति चेन्न । एतेषु सारभूतानां १ पञ्चमन्त्राणां बृहदारण्यकेऽपि पाठदर्शनात् । ‘तमेन वेदानुवचनेन ब्राह्मणं विविदि रन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन’, ‘विद्याबाविद्याश्च यस्तद्वैदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते’ इति अविद्याख्यस्य कर्मविशेषस्य ब्रह्मविद्यायां विनियुक्तत्वेन संहितायासुदाहृतं कर्मजनं विद्याया अप्यङ्गमिति विशदीकरणार्थमेषां संहितान्तपाठोपपत्तेश्च । अतः कर्मसु [स्व ?] विनियुक्तत्वात्, पूर्वोक्त-तत्त्वोपायप्रयोजनप्रतिपादनपरत्वाच्च उपनिषद् एवैते मन्त्रा इति सिद्धम् ॥

तत्र तावदाचार्यः प्रथमं रजस्तमः प्रचुरदेहेन्द्रियादिविशिष्टत्वात्, “ईश्वरोहमहं भोगी” इत्यादि-श्रीभगवद्गीतात्प्रक्रियया स्वतन्त्रोऽहम्, देवतान्तरपरतन्त्रोऽहमिति च ब्राम्ह्यन्तस्त्वबुद्धिमुन्मथः बोधमन्त्रं शास्त्रस्य स्वतन्त्रात्मप्रनादिनिवृत्त्यर्थं चिद्विदात्मकस्य कृत्स्नस्य प्रब्रह्मस्य परमपुरुषाद्यन्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिवसुद्विजनि- ईशावास्यं..... । इदम् अचिन्त्यविधिविचित्ररचनतया १ ब्रह्माचिन्त्यस्वपदन्तर्देशज्ञमिदं ततया २ च प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमित्यर्थः । सर्वम् ईश्वरव्यतिरिक्तं भोग्यभोक्तरूपं सर्वम् । इति चेत् तृतीयैकवचनान्तम् । सर्वं निवसनीयं । सङ्कोचे मानाभावात् । महापुरुषेणेति दावत्, “योऽमावर्तो पुरुषः” इति अनुवदित्य-माणत्वात् । स एव हि सर्वस्येष्टे । तथा च श्रुत्यन्तरम् — “पतिं विश्वस्यान्मेश्वरम्” इति । तेन वास्यं १ निवसनीयम् । व्याप्यमिति भावः । अनन्याधारत्वात् परस्य ब्रह्मणः । रुद्रा सर्वाधारे स्वस्मिन् स्वेन वसनीयं सर्वं (सर्वं वासनीयं ?) प्रतिप्रापनीयमित्यर्थः । स्मर्यते हि ‘सर्वत्रात्मा समस्तं च वसत्यत्रेति

टि० १ ऐदम्यम् । पञ्चमेन वास्यमिति प्रकृत्यर्थी व्याप्तिस्सर्वविपयिणी । पदेन तदुभयमिद्विशारिरान्मभावः । सप्तमेन तथैवन्धनत्वं सामानाधिकरण्यस्य ज्ञायते । अष्टमेन वास्यमिति प्रत्ययावगताहत्वमचित्तमखिल-हेयप्रत्यनीकत्वादिकमिति विवेकः । अथ नवमादित्रयेण कर्मांगिकयैव विद्यया निःश्रेयसावाप्तिरुच्यते । द्वादशादि-त्रयेण फलस्वरूपविवेचनम् ; विद्यायाश्चमदमायज्ञकत्वबोधनं वा । अथ चत्वारो ब्रह्मविद्यानिष्ठानुसंधेयाः मन्त्राः ।

पा० १ अयं क, ख. पाठः । कचिदेव तु वसनीयमिति । दूषणार्थप्रवृत्तधरिज्ञाचार्य व्याख्यानेऽपि वासनीयमित्येवानुदितम् ।

२ क्षेत्रज्ञमित्येव भाष्यकोशेषु पाठः । अन्यत्र क्षेत्रज्ञ एव चेति पाठोऽपि दृष्टः ।

३ इत्युपवृंहितम् - ग, घ. ।

४ योगं हरतीति - ख ।

५ कालायनेन विनियुक्तत्वादिति मुद्रितपा. ।

एतत्संहितान्तर्गतमन्त्रान्तराणां विनियोगं कर्मसु कृतवता कालायनेनैषां तथा विनियोगाकरणात् स्वतन्त्रोपनिषदियमिति प्रकृते वक्तव्यम् । यथा शाङ्करे ।

६ पञ्चमन्त्राणां - ख ।

७ रचनया - ख ।

८ मिश्रतया - ख ।

९ निवासनीयम् - ख ।

भा० मैवम् । कारणविषयाकाशप्राणादिशब्दवत् रुढेरिह वाधितत्वात्, 'एको ह वै नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेशानः', 'अनपहतपाप्माहमस्मि' नामानि मे धेहि' इत्यादिभिः असर्वकारणत्वेन कर्मवश्यत्वेन च संप्रतिपक्षे रुद्धे सर्वावास्यत्व-सर्वाधारत्वादेरसंभवात् तद्वत्तया प्रसिद्धेऽनवच्छिन्नैश्वर्ये सर्वेश्वरे यौगिकोऽयं शब्दः प्रत्येतव्यः । यद्यपि प्रसिद्धवन्निर्देशाभावादाकाशादिवाक्यवैषम्यम्; तथाऽयैन्द्रीन्यायात् विरुद्धार्थविषयतयैव रुढिभङ्गोपपत्तिः । न चात्र "सर्वत्वमाधिकारिकम्" इति न्यायः सङ्कोचादृष्टेः । प्रवाहेश्वरानेकेश्वरपक्षौ तु "त्रैकालिकसर्वनिर्वाहकैकेश्वरप्रतिष्ठापकैः" प्रमाणगणैः प्रत्यूढौ । अतः 'पतिं विश्वस्यामेश्वरम्' इत्यादिप्रसिद्धानन्याधीनैश्वर्यम्, 'योऽसावसौ पुरुष' इत्यनुवदिष्यमाणम्, ब्रह्मेशानजनकतयाऽनन्यथासिद्धवाक्यप्रतिधारितम्, 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इत्यादिषु सर्वान्त्यार्थमित्वेन

प्र० वै यतः । ततस्स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते" इति । जगत्यां मह्यम्^४ । इदं लोकान्तराणामप्युलक्षणम् । जगत् अन्यथात्वं गच्छत् । तत्राचिदंशस्य भोग्यत्वाय स्वरूपविकाररूपमन्यथात्वं, चिदंशस्य^५ तु भोक्तृत्वाय ज्ञानसङ्कोचविकासदिलक्षणस्वभावविकारेणान्यथात्वमिति भेदोऽनुसंधेयः । ईशेनाव्याप्तं किञ्चिदपि नास्तीति^६ ब्रह्मवितुं यत्किञ्चेति जगद्विशेष्यते । जगत्यादिषु लोकेषु यत्किञ्च भोक्तृभोग्यरूपं जगद्वैतैरेतदिदं सर्वं ईशा वासुदेवेन^७ व्याप्यं धार्यन्वेत्यर्थः । "इन्द्रियाणि मनो बुद्धिस्त्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमे(ए)व च" इत्याद्युपबृंहणसहजमिहानुसन्धेयम् । "पृथगात्मानं प्रेरितारब्ध मत्वा, ज्ञानं द्वावजातीशानीशौ" - छान्दोग्ये हस्वः । ईशानीशावित्यर्थः - "नित्यो नित्यतां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" इत्यादिषु प्रसिद्धो जीवेश्वरयोरीशेशितव्यादिलक्षणोऽत्यन्तभेदोऽप्यत्र सिद्धः ॥

ननु "रुढिर्गोमपहरति" इति न्यायादीशोऽत्र रुद्रस्यात् । मैवम् "एको ह वै नारायण आसीत्; न ब्रह्मा^८ नेशानो नेमे बावाटुथिवी न नक्षत्राणि नापो नाग्निर्न सोमो न सूर्यः स एकाकी न रमत" इत्यादिषु "अपहतपाप्मा वा अहमस्मि, नामानि मे धेहि" इत्यादिषु च भगवत्कार्यत्वेन कर्मवश्यत्वेन च सम्प्रतिपक्षे रुद्धे सर्वव्यापित्व सर्वाधारत्वादेरन्यथासंभवेन विरुद्धार्थविषयतयैवेह रुढिर्भगवत्त्वात् । एवञ्च जगत्कारणत्वादिवाक्य-गताकाशप्राणादिशब्दन्यायेन "अजस्सर्वेश्वरस्सिद्ध" इत्यनवच्छिन्नैश्वर्यतया प्रसिद्धे सर्वेश्वरे यौगिक एवायम् ईः (ईश) शब्दः प्रत्येतव्य इति सिद्धम् ॥

टि० तत्र प्रथमेन ब्रह्मानुभवप्रतिबन्धकापनयनार्थनम् । द्वितीये अनुभवप्रकारः । तृतीये चिदचिदिलक्षणतयाऽनुसंहिते परमात्मनि अनुग्रहप्रार्थना । चतुर्थे सर्वपापनिवृत्तिपूर्वकसर्वविवर्कहृत्स्वरूपमोक्षप्रापणप्रार्थनमित्यस्मत्सिद्धान्त-सर्वसारसंग्रहरूपेयमुपनिषत् सप्रयोजनसर्वक्षरा । अयञ्च कथिदिहाऽऽपाततोऽयसंग्रहः - आदौ मन्त्रद्वयेन ज्ञानवैराग्यानुष्ठानान्युपदिष्टानि । अथ ज्ञानरहितानां तृतीये निन्दापूर्वकं चतुर्थप्रपञ्चतिना ज्ञानोपदेशः । एवं विद्योपदेशात् कर्मण्यश्रद्धा माभूदिति तद्विहितानां भूयस्तमःप्रवेशप्रदर्शनेनोभयसमुच्चयवचने नवमादित्रयेण ।

पा० १ नाम - ख । आकरमूच्यां विशेषो द्रष्टव्यः ।

७ वास्यं व्याप्यं - ख ।

२ एकेति पदमधिकं - क, ख ।

८ महोपनिषदि संप्रति दृश्यमानपाठसु किञ्चिदन्यथेति दर्शयिष्यते । ख कोशे तु नाप इति न सोम इति च न; स इत्यनन्तरं 'न चन्द्रमा' इति ।

३ प्रमाणः - ख ।

४ उव्याम् - ख ।

५ 'तु' नास्ति - ख ।

६ दर्शयितुं - ख ।

भा० प्रख्यातम् . तत एव ' स ब्रह्मा स शिव ' इत्यादिभिः विभूतिभूतानां ब्रह्मशिवेन्द्रादीनां विश्वमेवेदं पुरुषः ' इत्यत्र विश्वस्येव विशेषतयोक्तं नागयणमेव सर्वस्यावासः (वासक) मार्गं वक्तुमुचितमेतद्वाक्यमित्यलमन्यरुद्विप्रं ह्यगहितास्मस्तुपदाध्ययनानभिज्ञाश्रोत्रिय-चोद्योपालम्भेन ॥

एवं सुमुखोरीश्वरपारतन्त्र्यबोधमुत्पाद्य वैराग्यभूयितां वृत्तिमुपदिशति — तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् इति ॥ तेन - जगता भोग्यताभ्रमविपर्येण, त्यक्तेन-

प्र० एवं सुमुखोरीश्वरपारतन्त्र्यबोधमुत्पाद्य वैराग्यभूयितां वृत्तिमुपदिशति — तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः । तेन-जगता । भोग्यताभ्रमविपर्येणेति भावः । त्यक्तेन-^१ अल्पत्वस्थिरत्वं दुःखमुल्लङ्घनं निश्चिन्तयितुं शोभकत्वं ब्रह्मात्मित्वमित्यस्याविक्रमब्रह्मानन्दानुभवविरुद्धकक्षा य विपर्ययोपाः समः । तन्निष्पन्नपूर्वकं चित्तं तेन उपलब्धं-^२ स्मृतं । भुञ्जीथाः - भगवदुपायनोपयुक्तदेहस्य धारणमात्राधिकमनपानादिकं यागं नष्टं मानं तावुपयोगिनिष्पन्नं चिदादिकं भोग्यं भुञ्जीथा इत्यर्थः । यद्वा - दोषमनक निवर्णनं (गतं) त्यक्तेन भोग्यामानेनोपलब्धत्वेन भुञ्जीथाः - सर्वावाप्तत्वेन "प्रकृतमुक्तदोषप्रतिभटं निरतिशयभोग्यं वक्ष्यमाणोपायमुत्तेन भुञ्जीथा इति योज्यम् । "नेत्र " भोग्या भोग्यं प्रेक्षितारब्ध मत्वा ", " द्वा सुपर्णा मयुजा मत्वाथा समानं वृक्षं परिप्लवजते । तयोरेन्दः पितृत्वं स्वाद्वत्-तत्त्वतस्तयो अभिचाकरोति ॥ " " समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽन्तेधाया शोचति मुदमानः " इति यदा पश्यत्यन्तर्भाशमस्य महिमानमिति वीतशोकः । " इत्यादिभिः प्रपञ्चनस्तत्त्वत्रयविवेकोऽप्यत्र भावः । अर्वाशया-भोग्याभासभूतया प्रकृत्येत्यर्थः । जुष्टं-प्रीयमाणं स्वन्मादन्त्यं शास्त्रं । अन्त्यं शास्त्रं "महिमानम् इति - प्राप्तीत्यर्थः । छान्दोग्यो गुणभावः । तमेति प्रतिनिर्देशोऽप्याह्वयः । यदा अन्तर्भाशमस्य महिमानञ्च पश्यति तदा वीतशोको भवति ।^३ अन्त्यं वा । मा गृधः कस्य स्विद्धनम् - कस्यस्विद्धनं - कस्यापि वन्त्योऽवन्त्योर्वा । धनं मा गृधः - मा भिक्षाक्षीः^४ । " गृधु भिक्षाक्षीयाम् इति

टि० अथ फलखेदं ज्ञापयि तमुक्तित्वेव सुगुह्यनिर्दिष्टत्वम्यापत्ते द्वादशमित्रयेण । अथ वयामन्त्रा इति । विनियोगपृथक्त्वञ्च इति । एकस्य तृमयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति पृ. सी. स्वायः ८. ३. ५. १. ॥

१. मं टि० अवसादिको मन्त्र इत्यर्थं श्रीभागवते अमुक्तिः : " आत्मवाक्यमिदं विष्टं यन् किञ्चित् जगतां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः सा गृधः कस्यस्विद्धनम् (८. १. १०.) इति । आह इति । अत्र चार्थः कर्तेति कृतारारणीयाद्व्यक्तम् । उक्तत्वात्पि, ' शिष्यं प्रति गुरोरेतत् ' इति । ईशोऽत्र इति ।

पा० १ इत्यादिविभूति - गः ' इत्यादिभु ' इति क्वचित्सुब्रह्म त्वं प्रागस्मत्तुमुत्सुखमनुमन्त्र्य । तत् ' इत्यादिभिः ' इति पाठस्य क, ख - स'श्चादुपलम्भादादर्थव्यम् ।
२ अर्थ क - पाठः । सर्वस्यावासकम् - ख ; सर्वस्य वास्यम् - ग, घ ।
३ वक्तुमुचितमेव तद्वाक्यम् - ख ।
४ अल्पस्थिरत्वं - ख ।^५ ब्रह्मानुभव - ख ।
६ प्रकृतमित्यतः प्राक् ' प्रकरणे प्राप्तिमिति अधिकन - ख ।

७ अत्र च - ख ।
८ इत्यादिभिरित्यादि अन्येत्येत्यन्त्यं सुद्धिरे न ।
९ महिमानमेत्येत्यर्थः । तमेति प्रतिनिर्देश इति - क ।
१० इत्यन्त्ययो वेति स्थाने इत्यर्थः इति - क ।
११ आन्त्रमुत्पन्नरुद्विप्रे ' अभिक्षाक्षीः ' इति शोधितम् । अन्यत्र ' अभिक्षाक्षः ' इत्यस्ति ।

भा० दोषभूयस्त्वदर्शनात् परित्यक्तेन उपलक्षितस्सन, भुञ्जीथाः अप्रतिषिद्धयोगधर्मोपयुक्त-
देहधारणमात्रौपयिक^१ भोक्तव्यवर्गमित्यर्थप्रकरणाभ्यां सिद्ध्यति । यद्वा ^२सर्वावास्यत्वेन प्रकृतं
निरतिशयभोग्यं वक्ष्यमाणोपायमुखेन भुञ्जीथा इति योज्यम् ॥

(कस्यस्त्विदं?) कस्यापि बन्धोरबन्धोर्वा धनं मा गृधः माऽभिकाङ्क्षः (क्षीः?)^३ ।

आह च यमः किङ्करं प्रति “परमसुहृदि” इत्यारभ्य “शठमतिरुपयाति योऽर्थतृष्णाम-
पुरुषपशुर्न स वासुदेवभक्तः” इति । इदं च “धनायाप्रहाणं परमात्मेतरकृत्स्नविषय-
वराभ्यापलक्षणम् । स्मर्यते हि- “परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि” इति ॥ १ ॥

प्र० धातुः । आह च यमः किङ्करं प्रति “हरति परधनं निहन्ति जन्तुन् वदति तथाऽश्रुतिप्लुराणि यश्च ”,
“न सहति परमपदं विनिन्दां कञ्चमतिः कुरुते सतामसायुः”, “परमसुहृदि बान्धवं कळत्रे सुतनया-
पितृमातृभृत्यवर्गं । शठमतिरुपयाति योऽर्थतृष्णाम्”, “पुरुषपशुर्न स वासुदेवभक्तः” इति । भगवद्गीतासु च
“न कांक्षे विजयं कृष्ण” इत्यादि । इदञ्च धनाशाप्रहाणं परमात्मव्यतिरिक्तकृत्स्नविषयवैराग्योपलक्षणम् ।
स्मरन्ति हि “परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि” इति ॥ १ ॥

टि० ईशेनाऽऽवारयमीशावास्यमिति ईशपदवटितं समस्तमिदं पदमिति पूर्वपक्ष्याशयः । ‘रुढिः’ इत्यादि ।
अर्थं रथकाराधिकरणन्यायः (पृ. मी. ६. १. १२.) । एवमीशपदघटनपक्षेऽपि रुढिवाधानं दोष इति समाधाना-
भिप्रायेणैव ध्रुतप्रकाशिकायामपि विवृतम्, “ईशेनाऽऽवास्यम् (३. ४. १४.) इति । मुख्यव्याख्यानमपि तत्रैव
“ईदृच्छदस्मृतीयान्तः । ईशा तेन वास्यम्” इति । निरतिशयभोग्यम् इति । त्वज्यनां वाह्यं
भोग्याभासभूतं, यद्विदं दृश्यते ; भुज्यतां तत्रैव सवत्रान्तःस्थं निरतिशयभोग्यमिति हृत्स्नमन्त्रान्तर्यम् ।
स्त्विन् इत्यस्य प्रश्नवितर्कान्यतरार्थकत्वेन, मा गृधः ; कुतः ? कस्यन्विदमन ? न हि धनमन्मदीयमित्यर्थोक्तौ
वाक्यभेदात् कस्यापीत्यर्थः स्वीकृतः । परमात्मनि इति । ‘सर्वेषणाविनिर्मुक्तस्य ईक्षं भोक्तुमर्हति’
अयुनारार्थम् ॥ १ ॥

पा० ^१ कं भोग्यवर्गम् - ग, घ ।

रोधादिना च अभिकाङ्क्षीरित्येव पाठ्यम् ;

^२ सर्वावास्यत्वेन ग, घ ; चतुर्थमन्त्रारम्भे च

अभिकाङ्क्ष इति लेखकप्रमाद इति वदन्ति ।

सर्वावास्यत्वेन प्रस्तुतमिति वक्ष्यति ।

^४ धनाशा - ग, घ ।

^३ कृनारायणीये दर्शनात् अनुशासनानु-

टि० ^५ हरतीत्यस्योत्तरार्धम् - “अशुभजनितदुर्मदस्य पुनः कञ्चमतेहृदि तस्य नास्त्यनन्तः ॥”
नेत्यादेरुत्तरार्धम् - “न यजति न ददाति यश्च सन्तं मनसि न तस्य जनार्दनोऽधमस्य ॥”
अर्थतृष्णामित्येतदनन्तरं चतुर्थपादः - “तमधमचेष्टमवेहि नास्य भक्तम् ॥” पुरुषपशुरित्यादेः पूर्वा त्रिपादी -
“अशुभमरितसप्तवृत्तिसक्तसततमनार्थकुशील (विशाल) संगमलः । अनुदिनकृतपापबन्धसक्तः” इति,
श्रीविष्णुपु. ३. ७. २८ - ३१. दृश्यमानपाठानुसारे । अन्यथा ‘तु’ अविभागानुगुणपाठोऽन्वेष्टव्यः ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरः ॥ २ ॥

भा० एवं विदुषः फलसङ्कर्तृत्वादित्यागयुक्तं नित्यनैमित्तिकरूपं विद्याङ्गभूतं कर्म यावज्जीव-
मनुष्ठेयमित्याह — कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः इति ॥

ब्रह्मविदोऽपि यावद्विद्यापूर्तिं जीवनमिष्टं भवतीति ज्ञापनाय सन्प्रयोगः । शतम् इति
च प्रायिक (१ प्रायशत) विषयम् । शतं समा जीवन् अधिकागनुगुणानि कर्माणि कुर्वन्तैव,
न कदाचिदपि विद्याङ्गं कर्म परित्यजेदित्यर्थः ॥

अस्य वाक्यस्य फलसाधनभूतस्वतन्त्रतमविषयत्वे विशेषहेत्वभावः सूचितः,
“नाविशेषान्” इति । अर्थान्तरं च प्रकरणाविरुद्धमनन्तरम्बोक्तम्, “स्तुतयेऽनुमतिर्वा”
इति । भाष्यम्, “वाशब्दोऽवधारणार्थः । ईशावास्यमिदं सर्वमिति विद्याप्रकरणाद्विद्यास्तुतये
सर्वदा कर्मानुष्ठानानुमतिरित्यम् । विद्यामाह्वय्यान् सर्वदा कर्म कुर्वन्नापि न लिप्यते
कर्मभिरिति हि विद्या स्तुता भवति । वाक्यशेषश्चैतदेव दर्शयति — “एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति
न कर्म लिप्यते “नरः” इति ” इति ॥

प्र० एवं विदुषः फलसङ्कर्तृत्वादित्यागयुक्तो (त्वादिविद्युक्तो) ब्रह्मविद्याङ्गभूतः कर्मयोगो
यावज्जीवमनुष्ठेय इत्याह — कुर्वन्.....नरे ।

शतं समाः - शतं संवत्सरान् । प्रायिकवादोऽयम् । कर्माणि - नित्यनैमित्तिकानि, कुर्वन्नेव,
इह लोके जिजीविषेत् - जीवितुमिच्छेत् । ब्रह्मविदोऽपि यावद्विद्यापूर्तिं जीवितुमिच्छा भवतीति
प्राप्तत्वात् शतसंख्याकान् वत्सराङ्गीकृत्य कर्माणि कुर्वन्तैविति विधिस्संक्रमितव्यः । यावज्ज्ञानयोगाधिकारः^१
कर्मयोगः कर्तव्य इति भावः । कर्मयोगो नाम “देवमेवापरं यज्ञम्” इत्यादिना^२ विदुष्य विहितेषु
कर्मयोगावान्तरभेदेदेवं यथासुचि अंगितया स्वीकृत्य अन्यानि नित्यनैमित्तिकानि तदंगतयोपसंहृत्य^३ असंग-
कर्मानुष्ठानविशेषः । न कदाचिदपि विद्याङ्गं कर्म परित्यजेदिति एवकाराभिप्रायः । त्वयि - ईश्वरपरत्वात्स-
म्बन्धपञ्चानतया तदाज्ञापरिपालनरूपकर्मानुष्ठाने अधिकारपूर्तिमतीति भावः । एवम् - एवमेव अनुष्ठेयानि
(अनुष्ठानम्) इत्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकेण दृढीकरोति - नान्यथेतोऽस्ति इति । इतः -

टि० कर्मणां फलसाधनत्वात् सर्वफलवैराग्यस्य चोपदिष्टत्वात् कर्माणि त्याज्यानीति मतिमपाकर्तु-
मनन्तरमन्य इत्याह एवम् इति । कर्तृत्वादीत्यादिपेन क्रियादिषु करणत्वेनिकल्प्यतात्वादिप्रदोऽप्यस्तु ।
गीतं हि, “ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः” इत्यादि । अर्थान्तरम् इति । अस्मिन् विद्यास्तुतिरूपार्थान्तरपक्षे

पा० १ ख ।

२ नरः ” इति - ग, घ ।

३ यद्यपि शतं समा इति मूलं श्रीभाष्यमाचार्य-
भाष्यशानुसृत्य भक्तियोगसमानकालिक-
कर्मणामपि ग्रहणं युक्तम्, अथापि उपरि
तदुक्तमेतेनावदत्र विवक्षितमित्याशयः ।

४ विदुष्यविहितेषु - ख ।

५ मगद्वर्मानुष्ठानविशेषतया - क ।

६ स्वस्वतयेति - ख । स्वस्वपञ्चानतयेति पाठं
कर्मणां ज्ञानरूपत्वमभिर्महितं भवेत् ।
न चेत् ज्ञानवन्तयेत्यर्थो भाव्यः ।

७ स्थिरीकरोति ।

अमुर्या नाम ते लोका अन्येन तमसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽन्महता जनाः ॥ ३ ॥

भा० त्वयि-^१ ब्रह्मविद्याधिकारिणि एवमेवानुष्ठेयार्थः । इतोऽन्यथा नास्ति इति व्यतिरेकेणांक्तं
 'दृढीकारार्थम् । ननु ब्रह्मविदोऽपि ^२कर्मानुष्ठानं स्वभावाद्बन्धकं स्यादित्यत्राह न कर्म लिप्यते
 नर इति । 'प्रस्तुतब्रह्मविदि नरे "अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव ददर्शनात् " इति विनिर्देश-
 पृथक्त्वव्यायेन कर्म न स्वर्गादि-^३फललेपहेतुर्भवति । विद्यानुपयुक्तकाम्यानां निषिद्धानां च
 विरक्तेन विवेकिना न बुद्धिपूर्वोपादानसंभवः । 'संभवतामपि केवांचित् "नाविरतो
 दुश्चरितान्" इत्यादिबलात् स्वानुगुणा निष्कृतिः स्यात् । तदधिगमाधिकरणे तु प्रत्यादिकानामेव
 अश्लेषः परविद्यावतामपि स्थापितः । ज्ञानाग्निदग्धाधिकारो विधिनिषेधानाधिकारीति
 पक्षस्तु न वेदचित्संमतः ॥ २ ॥

वक्ष्यमाणविद्यायां शीघ्रप्रवृत्त्यर्थम्, उक्तप्रकारब्रह्मवेदनविधुरतया ^४चित्तेपणादियोगाच्च

प्र० अनुष्ठानात् अन्यथा - प्रकारान्तरम् ^५अननुष्ठानं नास्तीत्यर्थः । ननु ब्रह्मविदोऽपि कर्मानुष्ठानावध्यम्भावे
 बन्धस्स्यादित्यत्राह — न कर्म लिप्यते नर इति । विद्याविद्वदेषु कर्मफलेषु न रमत इति नरः ।
 प्रस्तुतब्रह्मविदि नरे विद्यागतया क्रियाणाः कर्मयोगः, न लिप्यते - न रवर्गादिहेतुर्भवति । अपि तु
 ज्ञानयोगद्वारा व साक्षाद्वा प्रथमं परिशुद्धजीवात्मविषयकयोगमुत्पाद्य पश्चाद्भक्तियोगगभूतं प्रत्युपात्तसाक्षात्कारमेव
 उत्पादयति इति भावः ॥

यस्तु "कुरीतेवेह कर्माणि" इत्ययं विधिः अविद्वद्विषय एव, न ^{१०}तु ब्रह्मविद्विषयः, तस्मिन् विधि-
 निषेधशास्त्रवरक्षत्वाभावात् । तस्य ^{११}ब्रह्मज्ञाने कर्माधिकारः प्रनष्टः इति शांकरे व्याख्यानम् - तत्र प्रकरण-
 विरुद्धम्, "विद्यायाविद्याय यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्याया मृत्युं नीत्वा विद्यायाऽमृतमश्नुत" इत्युपरित-
 विव्यन्तरविरुद्धमिति न वेदविदो बहुमन्वने (न्यन्ते) ॥ २ ॥

एवं मन्त्रद्वयेन तत्त्वत्रयस्वरूपं विद्यागकर्मानुष्ठानस्वरूपञ्च यथावदुपदिष्टम् । इदानीं ये केऽनामुपप्रकृतयः

टि० उत्तराध्यायं श्रुतप्रकाशिकादर्शितं यं योजना, "नरं त्वयि न कर्म लिप्यत इतोऽन्धत्वा नास्ति । इदमेव (वं?)
 तत्त्वम् : न मृत्युनिर्मात्रमित्यर्थः" इति । अत्र विशेषोऽस्मदीये आचार्यभाष्यतत्त्वेषु (२६ - ४०) द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

३. मं टि० "अनन्दा नाम ते लोका अन्येन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति

पा० ^१ ब्रह्मवेदिन्याधिकारिणि - क, ख :

ब्रह्मविद्याधिकारिणि - घ. ना ।

^२ उक्तदृढीकारः - क, ख ।

^३ कर्मानुष्ठानमावाद्बन्धः स्यात् - ग, घ ;

कर्मानुष्ठानं स्वभावाद्बन्धकं स्यात् - क ।

^४ प्रस्तुते - घ ।

^५ फलहेतुः - ग, घ ।

^६ संभावितानाम् - ग. घ ।

^७ शीघ्रं प्रवृ - ग. घ.

^८ विनिर्देशयोगा - ग. घ.

^९ अयं गो. प्रत्यक्षरपाठः । अन्यत्र 'तु'
 'अनुष्ठानं' इति ।

^{१०} 'तु' नास्ति - ख.

^{११} ब्रह्मज्ञानदिना अधिकारः ख.

भा० अत्राध्यामयद्विहोतासुप्रानैराव्यतिताः । तान्निगिरानोऽव्ययसमादीनाः । - अमुया नाम
ने ते का अन्येन तमसाऽऽवृताः । ताम्ने प्रत्याभिगच्छन्ति ये के पातकयो जनाः । तानि

अमुयाः-“अमुयाश्चक्षुः” (पा० ४. २. १२२. ३) - अमुयाः आमुजकृतीनाम्
अमुयाः इत्यर्थः । तान् इति प्रसिद्धौ । ते-जगद्विज्ञे । अमुयाश्चक्षुः-आमुयाश्चक्षुः ।
पुनरात् विमिनष्टि अन्येन तमसाऽऽवृताः- वाहेनाथकरणेन अमुयाः । तान्-आलोचयन्तः-
गदितान्, ते-स्यात्प्रयत्नितः, प्रेत्य- तदातनदेहावृत्तम्, अभिगच्छन्ति- तात्पर्येन । तान्तरं
प्राप्नुवन्ति । ये के च-देवजातीया अमुजजातीया वा, तथा ब्रह्मणा अत्रेवादयो वा ।
आत्महनः-“अज्ञेयं च भवति असदुद्येति वेद चेत्” इत्या (आदिवाऽऽ) ज्ञानात्मककथनां
स्वात्मनं नदन्तः । देव्या (पा) तमुखेन पातकयोपिंक्षुणमि (‘मिन्’) दम् । जनाः-
जनिन्यः संसरन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्र० तान्निगिरानोऽव्ययसमादीनाः । कामकेशलोकादिविनात्मन्तः । तान्-आलोचयन्तः
अवृत्तं कुर्वन्ति । निषिद्धा न ताऽऽवृत्तिः, ते सर्वे स्वात्मगतितः, तेषां निरयसोऽव्ययसमादीनाम्
व्याचक्षे- अमुयाः- जनाः । अमुयाः- अमुयाः । अमुयाश्चक्षुः- आमुयाश्चक्षुः । तान्-
अमुयाः । अन्येषां देवजातीनाम् अमुजजातीया इत्यर्थः । अतिर्भीषणा इति यावत् । तान् इति
प्रसिद्धौ अतिर्भीषणा नरकवृत्तिः । ते लोकान्तराणि । सर्वेषाञ्च प्रसिद्धिनि भावः । पुनरात् विमिनष्टि-
अन्येन तमसाऽऽवृता इति । अन्येन- अविगतेन, तमसा- अन्धकरणेन, आमुयाः- कामाः ।
तान्- अतिर्भीषणात् आलोचयन्तः गदितान् लोकानि भावः । “ये के च- देवजातीया अमुजजातीया वा ।
तदापि ब्रह्मणा वा अत्रियादयो वा (ब्रह्मक्षत्रियादयो वा) । आत्महनः-“अन्येन
न भवति असदुद्येति वेद चेत्” इत्यात्मात्मनश्चक्षुः स्वात्मनं नदन्तः । “ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मज्ञानः
आत्मकमविदितम् इत्यर्थः । तथा च बृहदारण्यके-“अनन्दा नाम ते लोकः अन्येन तमसाऽऽवृताः ।
तान्ने प्रत्याभिगच्छन्ति अविद्वान्मुमुक्षो जना इति” इति । देव्या तमुखेन पातकयोपिंक्षुणमिदम् ।
तान्निगिरानोऽव्ययसमादीनाम् । जनाः- जनिन्यः । संसरन्त इत्यर्थः । स्वात्मया विमिनष्टे सर्वे प्रेत्य- तदातन-
देहावृत्तम्, अभिगच्छन्ति- अभिनो गच्छन्ति । सर्वास्मिन् पृथिव्यन्तः पृथिव्यन्तः पृथिव्यन्तः पृथिव्यन्तः ।
नरकलोकादिभिरन्तर्गच्छन्ति इति भावः (इत्यर्थः) ॥ ३ ॥

दि० अधिवांसोऽमुया जनाः” इति वृ. उ. ३. ४. उक्तं तदादि । अयमन्त्रात्तदाजानवरात्तदादेवहावन्त्यः ।
देहेति । जन्तानामात्महननं नाम तेषामसत्त्व पादनम् । तज्ज्ञानस्वभावज्ञानान् दुस्तरादित्येत्याशयः ।

पा० १ निरयपातः - ग, घ ।

२ अमुजकृतीनाम् वा - ख ।

३ अन्धकरणेन - क । वच-ग ।

४ नदिना अन्धकरणेन - ख ।

५ ब्रह्मक्षत्रियादयो वा - ग, घ ।

६ ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मज्ञानः - ख ।

७ क । “तान्- तान्- ग ।

८ पूर्व सर्वान्तिन्येन पठित्वा अत्र नैजान्तर्यामि

९ ख । “स्वतः” इति नास्ति - ख.

पठति - ख ।

दि० १० उक्तं तदादि अयमन्त्रात्तदाजानवरात्तदादेवहावन्त्यः ।
तदादेवहावन्त्यः । तदादेवहावन्त्यः । तदादेवहावन्त्यः । तदादेवहावन्त्यः ।

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनदेवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् ।

तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् तस्मिन्नगो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

भा० सर्वावासत्वेन प्रस्तुतमीश्वरतत्त्वं विरुद्धवदमिलापव्यञ्जितेन विचित्रशक्तियोगेन विशदयति - अनेजदेकं मनसो जवीयः इति । अनेजत् - अकम्पमानम् । एकम् - प्रधानभूतम्, ^१स्वाधीनस्वसमानद्वितीयरहितं वा ; ^२(स्वानधीनस्वसमानद्वितीयरहितम् वा) ; (^३स्वाधीनं समानद्वितीयरहितं वा) ; ^४(अस्वाधीनस्वसमानद्वितीयरहितम्) । मनसो जवीयः - ^५वेगवत्तरान्मनसोऽप्यतिशयितजवम् ॥

नन्विदं न जाघटीति निष्कम्पत्वं वेगवत्तरत्वं चेति । मैवम् । तात्पर्यवृत्त्या सुघटितत्वात् । सर्वस्य स्वेन नित्यव्याप्तत्वात् अनेजत् । सर्वदा मनसो गोवरदेशमतिक्रम्य वृत्तेः मनसो जवीय इत्युपचर्यते । एवमुत्तरेष्वपि वाक्येषु भाव्यम् ॥

नैनदेवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् । ^७एनत् - प्रकृतमेकतत्त्वम् । पूर्वमर्षत् - प्रागेव सर्वान् प्राप्नुवत्, देवाः - ^८हिरण्यगर्भादयोपि, नाप्नुवन् - एतावन्तं कालं न लेभिर ।

प्र० एवं तृतीयेन मन्त्रेण विद्यायां शीघ्रप्रवृत्तिसिद्धयर्थमविदुषामनर्थ उक्तः । अथ आचार्यस्सर्वावासत्वेन प्रस्तुतस्य परस्य ब्रह्मणोऽनन्तविचित्रशक्तियोगं विरुद्धवदमिलापेन व्यञ्जयन्तुपदिशति - अनेजदेकं... दधाति ।

अनेजत् - “एज कम्पने” ; अकम्पमानम्, एकम् - ^९प्रधानतमम्, स्वाधीनं ; स्वसमानद्वितीयरहितमिति वा । “न तत्समश्चाम्यधिकश्च दृश्यते” इति श्रुतेः । परमसाम्यमापन्ना अपि मुक्ताः ब्रह्माधीना एवेति भावः । मनसो जवीयः - वेगवतो मनसोऽपि ^{१०}जवीयः - वेगवत्तरम् । प्रकृत्यतिक्रान्तमपि देशं क्षणमात्रात् मनः सङ्कल्पेन गच्छति चेत्, ^{११}ततः पूर्वमेव तत्र गच्छतीति भावः । निष्कम्पं वेगवत्तरश्चेति विरोधप्रतीतिः । परिहारस्तु - विभुत्वाद्विस्तृतो ^{१२}नेजति ; तत एव मनसोऽपि अगोचरदेशे सर्वदैव वृत्तेः मनसो जवीय इत्युपचर्यते इति । किञ्च देवाः - ब्रह्मरुद्रादयोऽपि, पूर्वमर्षत् - प्रागेव सर्वान् देवान् प्राप्नुवदित्यर्थः । एनत् - प्रस्तुतं ^{१३}सर्वावासं परं ब्रह्म, नाप्नुवन् - एतावन्तं कालं न लेभिर इति भावः । पूर्वमेव प्राप्तम् न लेभिर इति ^{१४}विरोधप्रतिभानम् । विभुतया प्राप्तमपि

टि० पातेतिवत् धातेत्यनेकतालकोशस्थम् । एतदर्थस्तु अस्मदीय आचार्यभाष्यतात्पर्ये द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

४. मं० टि० एकपदस्य मुख्यरूपमर्थमुक्त्वा स्वसजातीयरहितरूपमर्थान्तरमाह स्वेवादिना । अत्र

पा० १ ग । ^२ पूर्वमस्मन्मुद्रितमुस्तकं ।

३ क । ४ ख ।

५ वेगवत्तरमनसो - ग, घ ।

६ जवीय उपचर्यते - ग, घ ।

७ एनदित्यादि अर्पदित्यन्तं मुद्रिते ग, घ इत्यादौ न दृश्यते । पूर्वमर्षदिति पदाम्नाससत्त्वात् प्रथमं प्रमादकृतोऽस्य त्याग इत्युच्यते ।

८ अपिशब्दं विना - ग, घ ।

९ प्रधानतमं शास्त्रविदुषां स्वाधीनस्व-

समानाधिकद्वितीयरहितमिति चेति ख शोवित्वा० । आनन्दाश्रममुद्रणे तु ‘प्रधानतमं, प्रधानं शास्त्रविदुषामिति रूढस्यूतेः ; स्वाधिकसमानद्वितीयरहितमिति वा’ इति ।

१० मनसो जवीयः - क ।

११ तत्पूर्वं - क । १२ अनेजत् - ख ।

१३ सर्वावासं - ख ।

१४ विरोधभानम् - ख । इति चेति चकारोऽधिकः - क ।

भा० विभुत्वेन नित्यप्राप्तमपि कर्मप्रतिबद्धज्ञानाः क्षेत्रज्ञा विद्याधिगमान् पूर्वं स्वया बुद्ध्या न प्रानुवृन्तीति न विरोधः । यथोक्तं छान्दोग्ये - “तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः, एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एनं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति, अनुतेन हि प्रत्युदाः” इति ॥ तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठन् - “यः पृथिव्यां तिष्ठन्” “य आत्मनि तिष्ठन्” इत्यादिक्रमेण तत् सर्वत्र तिष्ठेद्य धावतो गरुडादीनित्येति । यावद्यावद्भावन्ति जविनः, “तावतस्तावतः परस्तादपि वर्तन् इत्यर्थः । यथोच्यते - “वर्पायुतशतेनापि पक्षिराडिव संपतन् । नैवान्तं कारणस्येयात् यद्यपि स्यान्मनोजवः” इति । अन्येषां क्वचित्तिष्ठतां धावदतिक्रमणं नास्तीति वैचित्र्यं ॥ अन्यदपि किञ्चिदाश्चर्यमित्याह - तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति इति । तस्मिन्नवस्थितः पतनप्रतिबन्धानुगुणकाठिन्यादिरहितोऽपि वायुरपो विभर्ति । सर्वाधारभूतेन सर्वेश्वरेण विधृतस्सन् मातरिश्वा तच्छक्त्यैव पाथःपयोधरनक्षत्रग्रहतारकादिकं विभर्तीत्युक्तं भवति । स्मर्यते हि - “द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रं खं दिशो भूमेहोदधिः । वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः” इति ॥ ४ ॥

प्र० कर्मसंकुचितज्ञानाः क्षेत्रज्ञा आचार्योपदेशाद्विना स्वबुद्ध्या नानुवृन्तीति परिहारः । यथोक्तं छान्दोग्ये - “तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः, एवमेवेमास्सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एनं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति, अनुतेन हि प्रत्युदाः” इति ॥

अपि च तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् - “यः पृथिव्यां तिष्ठन् - य आत्मनि तिष्ठन् - यस्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्” इत्यादिक्रमेण सर्वत्र तिष्ठेद्य तत् त्रयं धावतोऽन्यान गरुडादीनित्येति । तिष्ठतः पुरुषस्य धावदतिक्रमणं न घटन् इति विरोधप्रतिमानम् । जविनां यावद्यावत् धावन्ति तावन्मन्वतः परस्तादपि वर्तन् इति तात्पर्याद्विरोधः ॥ यथोच्यते “वर्पायुतशतैर्वा(?)पि पक्षिराडिव संपतन् । नैवान्तं कारणस्येयात् यद्यपि स्यान्मनोजवः” इति । अन्यदपि किञ्चिदाश्चर्यमित्याह - तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति । तस्मिन् - वायुर्वेव अवस्थितो मातरिश्वा । अप इत्युपलक्षणम् । पाथःपयोधरनक्षत्रग्रहतारकादिकं विभर्तीत्यर्थः ॥ धारणानुगुणकाठिन्यरहितोऽपि वायुः पाथःप्रयतिकं विभर्तीत्युक्तम् । सर्वाधारभूतेन सर्वेश्वरेण विधृतो वायुः “तच्छक्त्यैव विभर्तीत्यभिप्रायः । “एष ननुर्विधर एषां लोकानामर्भन्दाव”, “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः”, “द्यौस्सचन्द्रार्कनक्षत्रं (त्रा) खं दिशो भूमेहोदधिः । वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः” इत्यादिषु प्रसिद्धमेतत् ॥ ४ ॥

टि० अस्वाधीनेति पाठे न क्लेशः । स्वाधीनेति पाठमपि अपरतन्त्रेत्यर्थविवक्षया निर्वहन्ति । तदा प्रथमस्वयदं द्वितीयस्वयद्वत् परमात्मपरं न ; किन्तु जीवादिकम् । अनन्युधीनेति फलितार्थः । अत्र कृष्णाण्यनुसारात्, “स्वाधीनमस्वाधीनस्वसमानद्वितीयरहितमिति पाठोऽप्युन्नेष्येत । अथाप्युपरिदर्शितेष्वन्यतम एवोपलब्धत्वाद् ग्राह्यः ॥ ४ ॥

पा० १ स्वबुद्ध्या - ग, घ ।

२ तावत् इति पदं सङ्केतं पठति - ग, घ ।

३ पतनप्रतिबन्ध - क । पतनप्रतिबन्धेत्यन्यत्र (ख) अक्षरव्यत्याशो लेखकप्रसादात् । अप्रतिबन्धेति ग । तत्रौचित्यादर्थनिबन्धेति

प्रागस्मत्कृत उल्लेख एव अन्यैरप्यनुवृत्तः ।

४ विधृतः स मातरिश्वा - ग, घ ।

५ नक्षत्रा खमिति सहस्रनामकोशे क्वचित्पाठः ।

६ नानुवृत् - ख ।

७ तच्छक्त्यैवम् - ख ।

तदेजति तदु नैजति तदूरे तद्वन्तिके ।

तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

भा० “अनेजदेकं मनसो जयीय” इत्युक्तमर्थमादरात् (१रायं) मुखान्तरेण नुशास्ति - तदेजति तदु नैजति इति ।

तद् - अर्थात् तत्त्वं पूर्वोक्तप्रकारेण जयीयस्यादिना, एजति - कम्पनेः कम्पत इत्यर्थः । तदु नैजति - तदेव वस्तुवृत्त्या न कम्पते । तदूरे तद्वन्तिके “तदूरे वर्तते । तदेव अन्तिके अदूरे समीपे वर्तते । “यद्वा सूक्ष्मतिबुद्धपुरुषमेषापेक्षया विभोरेव दूराभिकवर्ति (वृत्ति)त्व- व्यपदेशः । यथाऽऽह शौनकः, - “पराङ्मुखानां गोविन्दे विषयासक्तचेतसाः । तेषां तत् परमं ब्रह्म दूराद्दूरतरे स्थियम् ॥ तन्मयत्वेन गोविन्दे ये नरा न्यस्तचेतसः । विषयत्यागिनस्तेषां विज्ञेयं च तद्वन्तिके” इति ॥

केचित् पदार्थाः कश्चिद्विद्वत्सम्यग्मिनि, न बहिः । केचित् बहिर्मयिनि, नाम्नः । तदुभयव्यावृत्तिमाह - तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः इति । तत् - सर्वव्याप्तं

प्र० अयेदानीमाचार्यः स्वोपदिष्टं विवित्रशक्तित्वमेवादर्थं मुखान्तरेण पुनरनुशास्ति - तदेजति ... बाह्यतः ॥ भूयो भूयः प्रवचनं श्रवणञ्च कर्तव्यमिति च पुनरनुशासनस्य मिश्रणः । तथा च गान्धर्व - “परीक्ष्य लोकान् कर्तव्येतितात् ब्राह्मणो निवेदमायावास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ तस्मै स विद्वानुपसमाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्” इति । तत्त्वतः - अज्ञानसंशयविपर्ययजिरातो यथा भवति, तथा । प्रोवाच - प्रकरणेन ब्रूयात्; पुनः पुनश्चपदिशेदित्यर्थः ॥ अत एव “तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया” इत्यादिना, भगवता उपदिष्टस्याप्यर्थस्य वैशद्याय तत्त्वदर्शिसंज्ञायात् प्रणिपातादिपुनस्मरं पुनः पुनः श्रवणं विहितम् । उपदिष्टा च पुनरनुगीता इत्याहुराचार्याः ॥

तदेजति ; तत् - सर्वव्याप्तं परं ब्रह्म, एजति - कम्पत इव ; १० जयीय इवेति यावत् ; तदु - तदेव, नैजति - वस्तुतस्तु न कम्पते । तदूरे च तदेव अन्तिके च वर्तते । आसुरेव प्रकृतिकपुरुषमेषापेक्षया विभोरेव दूरान्तिष्ठाभित्वव्यपदेशः । आह च भगवान् शौनकः - ११ “पराङ्मुखानां गोविन्दे विषयासक्तचेतसाः तेषां तत् परमं ब्रह्म दूराद्दूरतरे स्थियम् ॥ तन्मयत्वेन गोविन्दे ये नरा न्यस्तचेतसः । विषयत्यागिनस्तेषां विज्ञेयं च तद्वन्तिके” इति । इदमर्थकं वैचित्र्यमित्याह - तत् - सर्वव्याप्तं परं ब्रह्म, अस्य सर्वस्य -

५. सं० टि० तदुनेति ! तदेतेषां श्रुतियाच्छेत्, उत्तरयुतः उकारोऽपेक्षितत्वादाकृष्ट इति नेयम् । पराङ्गिति । विषयप्रावृत्त्यमात्रवतां मोक्षाभावः, भगवत्पराणां विषयत्यागिनामविलम्बश्च

पा० १ आदरार्थ - ख ।

७ उपदिष्टस्यार्थस्य - क ।

२ तद्वन्तिके च वर्तते मुहेत्येवं - ग, घ ।

८ ‘पुनः’ इति सङ्ख्येव पठ्यते - क ।

३ क कोऽपि यद्वेति न ।

९ एजतीव - ख ।

४ वृत्तित्वव्य - क ; वृत्तित्व - ख ।

१० जयीय एव - ख ।

५ सर्वव्याप्तं ब्रह्म - क, ख ।

११ पराङ्मुखा ये गोविन्दे विषयासक्तचेतसः

६ इत्यादि - ख ।

इत्यानन्दाश्रमपा० ।

ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् ।

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

भा० उक्तं परं ब्रह्म : अस्य-विचित्रचिदचिद्रूपेण प्रमाणमिद्वयं सर्वस्य वस्तुनः, अन्तः भवति. अप्रतिघातादविभक्तदेशं वर्तत इत्यर्थः । तत एव सर्वस्यास्य बहिरपि भवति ; परिमितानां पदार्थानां भावदेशे इव अभावदेशेऽपि वर्तत इति यावत् । तदेतद्व्यक्तमुक्तं तैत्तिरीये सर्वपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणार्थं 'सहस्रशीर्षम्' इत्यनुवाके, "यच्च किञ्चिज्ज्ञान्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इति ॥ ५ ॥

एवं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्तम् । अथ तद्विदः सांप्रतिकं प्रयोजनमाह —

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ इति

^१ब्रह्मविन्माहात्म्यविशेषघोतनाय तु शब्दः । सर्वाणि भूतानि - ब्रह्मादिस्थावरान्तानि ।

अत्रात्मशब्दः "सङ्कोचकाभावात् प्रकरणान् अर्थस्वभावाच्च सर्वान्तगमनविषयः । पृथिव्यादिभिः प्रियमाणमपि तन्मुखेन परमात्मन्येव स्थितमिति एवकारमिष्टायः । अनुपश्यति- अनुस्यूतं विशदं निश्चायति । सर्वभूतेषु चात्मानम् इति व्याप्तिमात्रपरम् । तस्य प्र० विविधविशिष्टरूपतया प्रमाणप्रमिद्वयं सर्वस्य वस्तुनः अन्तः भवति तदेव पुनः तदन्तर्नैव सर्वस्य बहिरपि भवतीत्यर्थः । अन्येषां तु गृहान्तर्बहिर्पुरुषाणां तदन्तर्नैव न बहिःपूर्वं संभवति । बहिर्वेनान्तरान्तर्बहिर्त्वित्वमितिह ^४वैचित्र्यम् ।

यद्यप्यणुषु नान्तर्बहिर्त्वा संभवति, तथाप्यप्रतिघातादविभक्तदेशतया वर्तित्वसन्निवेशणुष्वन्तर्बहिर्व्योक्तिः । एवं बहिर्व्याप्तिरपि अविभुद्रव्यापेक्षैवेव, न तु विभुद्रव्यापेक्षयाऽपीति द्रष्टव्यम् । तद्विदं वैचित्र्यं तैत्तिरीयेऽपि उक्तम् "अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इति ॥ ५

एवं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्तम् । अथ सर्वं जगत् ब्रह्मात्मकमित्यनुसंधानम् । तद्विदं प्रयोजनमाह — यस्तु सर्वाणि...विजुगुप्सते ॥

यः - तत्त्वज्ञानी । अधिकारिणः ^१माहात्म्यविशेषज्ञापनाय तु शब्दः । सर्वाणि भूतानि - ब्रह्मादिस्थावरान्तानि । आत्मन्येव - परमात्मन्येव अनुस्यूतं पश्यति - विविदं निश्चायकमित्यर्थः । पृथिव्यादिभिः प्रियमाणमपि तन्मुखेन परमात्मन्येव स्थितमिति एवकारमिष्टायः । किञ्च सर्वभूतेषु च टि० क्रमेण श्लोकयोरर्थ इति श्रीमद्रहस्यत्रयमोऽं (प्र. र.) । ननु तैत्तिरीयेऽपि चिदस्मिन्बहिर्पश्यत्वं कथं व्यक्तमिति शङ्कां परिहर्तुमाह सर्वपरविद्योपास्यप्रकरण इति ॥ ५ ॥

पा० ^१ माहात्म्यविशेष - ख. घ. ता. । अन्यत्र,

'माहात्म्ये विशेष' ।

^२ संकोचाभावात् - ख. ।

^३ परमात्मन्येवस्थित - ग. घ. ।

^४ वैचित्र्यमिति भावः - ख.

^५ अनुसंधानस्य प्रयोजनम् - ख. ।

^६ माहात्म्यज्ञापनाय - ख.

^७ निश्चिन्तामर्त्यार्थः - ग. ।

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कश्शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

भा० तैर्धार्थत्वाभावात् । 'सः' इति प्रतिनिर्देशोऽध्याहार्यः । ततो न विजुगुप्सते — ब्रह्मात्मक-
त्वेनानुदृष्टेषु सर्वेषु स्वान्तविभूतिन्यायात् कुतश्चिदपि न विजुगुप्सते, कचिदपि निन्दां न
करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनरपि सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं सामानाधिकरण्येन ^१द्रढयन् तथाऽनुदर्शनस्य सद्यः

^२शोकमोहनिवर्तकत्वमाह —

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कश्शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ इति

यस्मिन् — प्रणिधानसमये । विजानतः - स्वतन्त्रपरतन्त्रवस्तुभेदं सम्यक्
उपदिष्टेन मार्गेण ज्ञानेन (सद्रूपदिष्टेन शास्त्रेण) विविच्य जानतः । आत्मैव सर्वाणि
भूतान्यभूत् - परमात्मैव सर्वविशिष्टः प्रतीत इत्यर्थः । देवोऽहमित्यादिवत् श्लोकवेदमयादयः

प्र० आत्मानं - परमात्मानं यः पश्यति । इदं व्याप्तिमात्रपरम् । परमपुरुषस्यानन्याधारत्वादिति भावः ।
यच्छब्दस्य स इति प्रतिनिर्देशोऽध्याहार्यः । सः उक्ततत्त्वज्ञानी, ततः - तेषु । समस्यर्थे तसिः ।
ब्रह्मात्मकतया दृष्टेषु सर्वेषु भूतेष्वित्यर्थः । न विजुगुप्सते - कुतश्चिदपि न बीभत्सते । स्वात्म-
विभूतिन्यायात् कचिदपि निन्दां न करोतीति भावः ॥ ६ ॥

एवं वैयधिकरण्येनोक्तं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं सामानाधिकरण्येनापि द्रढयन् तथाऽनुद्धानम्
^४सद्यश्शोकमोहनिवर्तकत्वमाह — यस्मिन् सर्वाणि...अनुपश्यतः ॥

यस्मिन् - प्रणिधानसमये, विजानतः - “ईशावास्यम्” इत्यारभ्य “ततो न विजुगुप्सते”
इत्येवमन्तेनोपदिष्टं स्वतन्त्रपरतन्त्रवस्तुभेदं यथापदेशं विविच्य जानत इत्यर्थः । नन्वेवं अत्यन्तनेदान्द्युपगमे
सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूदिति सामानाधिकरण्यं भज्यतेत्याशङ्कानिरासाय “स्य पृथिवी शरीरम्”, “अन्यात्मा
शरीरम्” इत्यादिषट्कश्रुतिसिद्धं संबन्धविशेषमाह — एकत्वमनुपश्यत इति । आकृतिव्यक्त्योरिव
गुणगुणिनोरिव चान्यन्तभिन्नयोरिव जगद्ब्रह्मणा एकत्वं विभागागर्हसंबन्धविशेषं पश्यतः विद्याद(तम)मनुध्यायत
इत्यर्थः । “राममुप्रीवदरैक्यं देव्यं समजायत” इत्यादिष्विव इहाण्वेकशब्दस्य संबन्धविशेष एवाथो
विवक्षितुं शक्नु इति भावः । एवञ्च सत्याह — सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूत् इति । परमात्मैव
सर्वभूतगणेशः प्रतीतोऽऽदिनित्यर्थः । तत्र - तदा, प्रणिधानसमये को मोहः - स्वतन्त्रात्मभ्रमादिलक्षणा
मोहो न संभवति । कः शोकः - परमात्मविभूतितया अवगते सर्वस्मिन्निर्ममत्वसिद्ध्या पुत्रमरणराज्य-

६. मं. टि० सप्तम्यर्थ इति जुगुप्साविरामप्रमादार्थानुपसंख्यानमिति पञ्चमीविधायकवर्तिनं
स्मर्तव्यम् ।

पा० ^१ द्रढयति - घ. ता. ।

^२ शोकनिवर्तक - ग. घ. ।

^३ सम्यगित्यादिस्थाने मद्गुरु इत्यादि - क. ख. ।

^४ शोकनिवर्तक - क. ।

^५ आशङ्क्य निर्विहाय - ख. ।

भा० शरीरात्मभावेन जगद्ब्रह्मात्मानाधिकरण्ये संभवति बाधोपपत्तिरप्यस्यैवैवादिपक्षा वहि कार्यः ।
तत्र - तदा . कौ मोहः - स्वतन्त्रात्मभेदादिलक्षणा मोहो न संभवतीत्यर्थः । कः मोहा-
परिवृत्तिभूते नवस्मिन्निर्मितान्ध्या पुत्रमरणराजराणां (रावपि न कश्चिच्छोकः
स्यादित्यर्थः । यथाह - "अनन्तं वन मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिलायां
प्रदीपायां न मे किञ्चिद् ॥" "किञ्चन दह्यते" इति ॥ एकत्वमनुपपद्यतः - सर्वविशिष्टैक्य-
मनुपपद्यतः ॥

न ह्ययमेकशब्द एकव्यतिरिक्ताभावपरः । 'ईशावास्यमिदं सर्वम्' इत्याख्यस्यान्वेन
प्रकान्तस्य कस्यचित् केनचिदपि बाध्याभावात् । सर्वभेदमित्याख्येदन्तावेदन्तयोः कथंचिदपि
तादृशकरोपदेशादिप्रा (श्र) वृत्त्ययोगाच्च । न ज्ञानां परस्परविरुद्धाणां स्वस्वैक्य-
प्रतिपादकः, सर्वव्याघातोन्मादने स्वपरमनविवेकादिविमुक्तप्रसङ्गात् । विशिष्टैक्य-
(विशेष्यैक्य) विवक्षा तु सर्वप्रमाणानुगुण्यात् साध्यते । ततोऽपि वरमत्र प्रकृतस्मान्ताधि-
करण्य निर्वहानुगुणसंबन्धविशेषविषयः । प्रयुज्यते हि "संबन्धविशेषविषयः" च
"रामानुप्रावयोरैक्यम्" इत्यादिवैक्यशब्दः ॥

एतौ च श्लोकौ यद्यपि मुक्तविषयतया नेतुं शक्यौ . तथाऽपि पूर्वानुगुण्यान्मुमुक्षु-
प्रशंसार्थत्वमुचिन्नम् । ततश्च वैशद्यातिशयविषयतया शास्त्रजन्यज्ञाने तन्मूलोपासनात्मक-
प्र० १० हरणादावपि न कश्चिच्छोकस्यादित्यर्थः । यथाह - "अनन्तं वन मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन ।
मिथिलायां प्रदीपायां न मे ११ किञ्चन दह्यते" इति ॥

३. मं. टि. बाधोपचारेत्यादि . न भूतानि नास्त्यन्तः । आत्मेवान्तात्मेन बाधपक्षः । अन्तस्मिन्
स्वतन्त्रात्मत्वारोप उपचारपक्षः । आत्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतान्त्यन्तमित्यन्तः - भूतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतमात्मित्व-
नवविशेषप्रत्यययोगेन निर्विशेषविशेष्यैक्यवादः स्वस्वैक्यपक्षः । आदिपदेन 'पुरोहितोऽयं राजा' इतिवत्
नाम्यनुत्वेन जीवब्रह्मैक्योक्तिनिर्वाहपक्षो गृह्यते । यद्यपि ध्रुवप्रकाशिकायां (जिह्वा) तत्त्वमसि विचारोपक्रमे .
"बाधकवाक्येषु मामानाधिकरण्यमनुभूतवाच्यनिमुक्तेन वन्त्वैक्यपरम् । तत्त्वमस्यैव हि जीवब्रह्मणो
मामानाधिकरण्यमन्वयमुत्वेनापलभितवन्त्वैक्यपरम् । अचिद्ब्रह्मणोन्तु - "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादौ
अन्तस्त्वैक्यपक्षोपेयं मामानाधिकरण्यम्, "ज्योतींषि विष्णुः" इत्यादौ बाधार्थेनेति चतुर्थो हि पक्षः
मामानाधिकरण्यं तत्र तत्राभ्युपेतम्" इति स्थलभेदेन मामानाधिकरण्यनिर्वाहपक्षभेदः कथितः - अथापि
भगवता भाष्यकृता तत्त्वमसिवाक्य एव नानापक्षाद्भावतर्क इत्युक्त्याभावात् एकत्रैव वाक्येऽनेकपक्षविकल्पनं
न युक्तम् । वस्तुनो वेदोऽहमित्यादिप्रकृतमुक्तित्ववैक्यविषयीकरणेऽपि भवितुमर्हति । उपचारादिपक्ष-
विवरणं कुरन्तारयणभाष्यानुसारेण वा श्रूयते । ३ ।

पा० १ यथाहुः - ख. ।

२ किञ्चन - ख. ; मोक्षधर्मे (२२३)

किञ्चनेत्येव पाठः ; यस्येति स्थाने

भाव्यमिति च ।

ख. । ३ ख. ।

४ निवेदानुगुण - ख. ।

५ संबन्धविषय - ग. घ.

६ विभागातर्हसंबन्धविशेष - ख. ।

७ विवक्षया राम - ग. घ. ।

८ ज्ञाने - ग. ।

९ हरणादपि - ख. ।

१० किञ्चित् प्रदह्यते - ख. ।

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्त्राविरँ शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूयाथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥८॥

भा० ज्ञाने^१ आनुदर्शनवाचोयुक्तिः । समाधिविशेषफलभूतस्त्वद्यतनस्साक्षात्कार^२ उपायत्वेन अभिहितत्वाच्चात्र 'प्रशंसनीयः' । मोक्षोपायोपदेशपरेषु सर्वेषु वाक्येषु दर्शनशब्दः उपासन-विषय इति शारीरकभाष्ये प्रत्यपादि ॥ ७ ॥

पुनरप्येनमीशेशितव्यतत्त्ववेदिनं वेदितव्यविशेषशोधनेन च विशिनष्टि —

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्त्राविरँ शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूयाथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः इति ।

सः - सर्वभूतान्तं (सर्वान्तं^४) रातमभूतब्रह्मदर्शी, पर्यगात्^५ - पर्यगच्छत्, प्राप्नुयान् इत्यर्थः; “ब्रह्मविद्याप्नोति परम्” इति न्यायात् । समाधिलब्धेनानुभवेन प्राप्तवानिति सिद्धानुवादो वा, “अत्र ब्रह्म समश्नुते” इति चत् । शुक्रम - अवदातं^६ स्वप्रकाशरूपम् ।

प्र० अत्र केचित् - सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूदिति^७ वाधार्थं सामानाधिकरण्यम् । तथा च आत्मैव सर्वाणि भूतानि = आत्मव्यतिरिक्तानि सर्वाणि न सन्तीत्यर्थः । यथा ‘चोरः स्थाणुः’ इति स्थाणुरेवायं न चोर इति हि तस्यार्थः, तथेहापीत्याहुः । अन्ये तु नरपतिरव सर्वे लोका इतिवदौपचारिकमिदं सामानाधिकरण्यम् । नरपत्यधीनास्सर्वे जना इति हि तत्र निर्वाहः, तद्वदिहापि परमात्माधीनानि सर्वाणि भूतानि^८ भाव इति वर्णयन्ति । अपरे तु - षटशरावादयस्सर्वे मृत्पिण्ड एवेतिवत् जगद्ब्रह्मणोरंक-द्रव्यत्वं परिकल्प्यैवेदं सामानाधिकरण्यं निर्वाह्यमित्याचक्षते ॥

सिद्धान्तस्तु - देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिवच्छरीरात्मभावसंबन्धेनैव जगद्ब्रह्मसामानाधिकरण्यनिर्वाहं संभवति सति बाधोपचारस्वरूपैक्यपक्षा वैदिकैर्बहिष्कार्या इति ॥ ७ ॥

पुनरप्येनमीशेशितव्यतत्त्ववेदिनं वेदितव्येश्वरस्वरूपशोधनेन च विशिषन्^९ ज्ञानयोगादिकमप्युपदिशति स पर्यगात्...समाभ्यः ॥

सः - सर्वभूतान्तरात्मभूतब्रह्मदर्शी, पर्यगात् - पर्यगच्छत् प्राप्नुयादित्यर्थः; “ब्रह्मविद्याप्नोति परम्” इति न्यायात् । यद्वा समाधिलब्धेनानुभवेन^{१०} प्राप्तवानिति सिद्धानुवादः, “अत्र ब्रह्म समश्नुते” इति चत् । शुक्रम - अवदातम्, स्वप्रकाशरूपमित्यर्थः । “न तस्य प्राकृत्यमूर्तिर्मासिमेदोऽस्थिरंभवः” इति हेयशरीरस्यैवान्यत्र प्रतिषेधदर्शनात्; न तु दिव्यमंगलविग्रहरहितमित्यर्थः । “यत्ते रूपं कल्पयन्तम्

पा०^१ ज्ञाने दर्शन-ग. । ज्ञानेऽनुदर्शन-ख. ।

^६ स्वेति नास्ति - ख. ।

^२ अद्यतनसाक्षात्कार - ग. घ. ।

^७ बाधायां - क. ।

^३ संशयनीयः - ग. घ. । ^४ ख. ।

^८ भावं वर्णयन्ति - ख. ।

^५ पर्यगात् प्राप्नुयात् - ग. घ; ख. पुस्तके

^९ ध्यान - ख. ।

कूरनारायणीय इव पर्यगच्छदिति युक्तम्;

^{१०} उपलब्धवानिति - ख. ।

परिगैबीचदित्युद्धम् ।

भा० अक्रायम् - सर्वशरीरकमपि ^१कर्मकृतशरीररहितम् : अत एव अव्रणमस्ताविरं च ।
शुद्धम् - अनाघ्राताज्ञानादिदोषम् । अपापविद्धम् - अज्ञानादिकार्यकारणभूतपुण्यापुण्यरूप-
“कर्मानालीढमित्यर्थः । “न सुकृतं न दुष्कृतम्” इत्यारभ्य “सर्वं पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते”
इति हि निगम्यते । एवमशेषहेयप्रत्यनीकः परमात्मा मुमुक्षोः प्राप्यः प्रापक उपास्यश्चेत्युक्तं
भवति (उपास्यश्च ^३स्यात्) ।

स इत्युक्तमेव ^४ब्रह्मविदमतीन्द्रियसर्वार्थदर्शिच्चादिना ^५विशिनाष्टि - कविः -
क्रान्तदर्शी । व्यासादिवत् ^६परतत्त्व ⁽ⁱ⁾ (परतत्त्वतद्गुण ⁽ⁱⁱ⁾) (⁽ⁱⁱⁱ⁾ परतत्त्वतस्त्वरूपरूपगुण-
विभूत्यादि) बोधनानुगुणप्रबन्धनिर्माता वा (तेति वार्थः ^७) । मनस ईशित्री बुद्धिमनीषा ;
तद्वान् मनीषी ; अभ्यासवैराग्याभ्यां निगृहीतान्तःकरण इत्यर्थः । परितो भवतीति परिभूः ;
विद्यान्तरवतः सर्वानतिक्रम्य वर्तते । कामक्रोधलोभादीन् दुर्जयानरार्तानभिभवतीति वा ।

प्र० तत्ते पश्यामि ” , “ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरषो हृष्यते ” , “ आदित्यवर्षं तमसः परस्तात् ”
इत्याहुपनिषत्प्रसिद्धस्याप्राकृतदिव्यविग्रहस्येह निषेधायोगादिति भावः ॥ अव्रणं - कर्मायन् (मज्जन्य)
शरीराभावादेषाक्षतम् । अस्ताविरं - ^८स्नायुः सिरा यस्मिन्विद्यते तत् स्नाविरम् । स्नाविरं न भवतीति
अस्ताविरम् । शुद्धं - अनाघ्राताज्ञानादिदोषगन्धमशानायादिपदभिर्मरहितम् । अपापविद्धम् - अज्ञानादः
कार्यभूतैः कारणभूतैश्च पुण्यपापकर्मभिरनालीढमित्यर्थः ॥ “ न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम् ” इत्यारभ्य
“ सर्वं पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते ” इति पाप (पम् ?) शब्देनोपप्रेक्ष्यदर्शनात् स्वर्गादिहेतुभूतपुण्यविशेषस्याऽपीह
पापशब्देन संग्रहगमिति भावः । एवमशेषहेयप्रत्यनीकं परमात्मानं स विद्वान् पर्यगादिति पृथगेव संबन्धः ॥

एवंरूपः परमात्मा प्राप्यः प्रापक ^९उपास्यश्च यस्य तं ब्रह्मविदं विशिनष्टि — कविः -
व्यासादिवत्परममुह्यतस्त्वरूपतद्विभूतितत्त्वप्रागुगादिप्रकाशकप्रबन्धविशेषाणां ^{१०}निर्मातृत्वार्थः । अथवा कविः -
क्रान्तदर्शी ; योगाभ्यासविधुरमनसा दुर्देशं परिशुद्धजीवात्मस्वरूपे अनिविशदाविच्छिन्नधारास्मृतिरूपज्ञानयोगनिष्ठः
इत्यर्थः । कर्मयोगस्तु “ कुर्वन्नेवेह कर्माणि ” इति श्लोकेन पुरस्तादेवोक्तः । अथ ज्ञानयोगसाध्यं
प्रत्यगात्मसाक्षात्कारहेतुभूतं जीवात्मयोगमाह — मनीषी इति । मनस ईशित्री बुद्धिमनीषा । तद्वान्
मनीषी । सौन्दर्यमौशील्यादिभगवद्गुणानां स्मृत्यभ्यानेनान्यविषयवैराग्येण च निगृहीतान्तःकरण इत्यर्थः ।
तथा च गीयते — “ असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहबलम् । अभ्यासेन च कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ”
इति । निरतिशयसुखरूपस्वात्मसाक्षात्काराय स्वात्मनि मनःप्रणिधानक्रियारूपयोगाभ्यासपर इति भावः ।
परिभूः - कामक्रोधादीन् दुर्जयान् अरतीन् (क्रोधलोभादीन्) परिभवतीति परिभूः । अनेन विरोधिनिकृति-

८. मं. टि. उपास्यश्च स्यादिति पाठेऽपि उक्तविधाशेषहेयप्रत्यनीकत्वे मत्तयेव प्राप्यत्वं प्रापकत्व-
मुपास्यत्वञ्च स्यादिति तात्पर्यं ग्राह्यम् ॥ ८ ॥

पा० ^१ कर्मशरीर - ग. घ. ।

⁶⁽ⁱ⁾ खः (ii) ग, घ, (iii) क ।

^२ कर्मालीढ - ख. ।

^७ ग, घ ।

^३ ख. ग. घ. ।

^८ स्नायुः सिराः यस्मिन् - क., विशन्न इति
आनन्दाश्रमपाठः ।

^४ उक्तं ब्रह्मविदं सर्वार्थदर्शित्वेन - ख. ग. घ. ।

^९ उपास्यश्च - ख. ।

^५ अत्र आदिशब्दघटितपाठस्तालकोशस्थ
आचार्यचरैः प्रागेवाभ्युहितः ।

^{१०} प्रबन्धरूपाणां - ख. ।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां स्ताः ॥ ९ ॥

भा० स्वयंभूः - अन्यनिरपेक्षसत्ताकः ; नित्यात्मस्वरूपदर्शीति यावत् । याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात् - परमपुरुषार्थतदुपाय^१तदङ्गतद्विरोधिप्रभृतीन् सर्वान् पदार्थान् यथावद्विविच्य हृदयेन धृतवान् । शाश्वतीभ्यः समाभ्यः - यावद्ब्रह्मप्राप्तिं सर्वप्रत्यूहशमनार्थमिति भावः ।

यद्वा प्रथमान्तञ्च द्वितीयान्तञ्च पदजातं क्रमान् परावर्त्तमविषयतया व्याख्येयम् । तदा शुक्रम् - इत्यादिकं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तपरिशुद्धजीवपरम् । तमपि च सः - परमात्मा पर्यगात् परितो व्याप्य स्थितः । कविरित्यादिकं सुगमम् । याथातथ्यत इत्यादि । अर्थान् कार्यपदार्थान् शाश्वतीभ्यस्समाभ्यः यावद्विलयमवस्थातुं याथातथ्यतो व्यदधात् ; न पुनरैन्द्रजालिकवत् केवलं प्रकाशितवान् ॥ ८ ॥

एवं विचित्रशक्तिपरमात्मविषयां कर्माङ्गिकां विद्यामुपदिश्य अनन्तरं केवलकर्मावलम्बिनः केवलविद्यावलम्बिनश्च निन्दन् वर्णाश्रमधर्मानुगृहीतया विद्ययैव निःश्रेयसावाप्तिः इत्याह^२ - अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते इत्यादिना ॥

प्र० रूपयोगांगसेवनमुक्तम् । योगाभ्यासकलमाह — स्वयंभूः - अन्यनिरपेक्षसत्ताकः । नित्यनिरतिशय-सुखरूपतया स्वात्मदर्शीति यावत् । याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात् । ^३(यथावद्विविच्य अर्थान् - प्रणवार्थान् “ तस्य वाचकः प्रणवस्तज्जपस्तदर्थभावन्म् ” इति सूत्रोक्तान् व्यदधात् - हृदयेन धृतवानित्यर्थः ।) अर्थान् - मोक्षतदुपायतद्विरोधिप्रभृतीन् सर्वान् पदार्थान् शाश्वतीभ्यः समाभ्यः यावद्ब्रह्मप्राप्तिर्यर्थः । याथातथ्यतः - यथावत् व्यदधात् - विविच्य हृदयेन धृतवान् । सर्वप्रत्यूहशमनार्थमिति भावः ॥

अथवा शुक्रमित्यादिविद्वितीयान्तपदजातं परिशुद्धजीवपरम् । तमपि सः - परमात्मा , पर्यगात् - परितो व्याप्य स्थित इति । प्रथमान्तपदजातं परमात्मपरं योजनीयम् । तथा हि कविः - स्वतस्सर्वदर्शी ; श्रीपाञ्चरात्रादिप्रणेतृ इति वा । मनीषी - मनःप्रभृतीनां जीवकरणानां नियन्ता । परितो भवतीति परिभूः - सर्वव्यापी । स्वयमेव भवति उद्भवतीति स्वयंभूः । “ बहुधा विज्ञायत ” इत्यादिप्रसिद्धावतारशालीत्यर्थः । अत्र कविरित्यादिना कल्याणगुणविधानात्, छान्दोग्ये “ एष आत्माऽपहत-पाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिबत्सोऽपिपास ” इति हेयगुणान् प्रतिषिध्य “ सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः ” इति कस्यागुणविधानाच्च “ निर्गुणं निरञ्जनम् ” इत्यादिसामान्यनिषेधस्य हेयगुणनिषेधपरत्वं सुगमम् । याथातथ्यत - इत्यादि । अर्थान् - कार्यपदार्थान्, शाश्वतीभ्यः समाभ्यः - यावद्विलयमवस्थातुम्, याथातथ्यतः - यथावत्, व्यदधात् - विविच्य उत्पादितवान् । न पुनरैन्द्रजालिकवत् केवलं प्रकाशितवानिति भावः ॥ ८ ॥

एवं विचित्रशक्तिपरमात्मविषयां कर्मयोगाङ्गिकां विद्यामुपदिश्य अनन्तरं त्रिभिः श्लोकैः केवलकर्मावलम्बिनः केवलविद्यावलम्बिनश्च पुरुषान् विनिन्दन् वर्णाश्रमधर्मानुगृहीतया विद्ययैव निःश्रेयसावाप्तिमाह -

पा० ^१ तदुपायतद्विरोधि - ग , घ ।

^२ वाप्तिमाह - क , ग , घ .

^३ () एवं चिह्नितग्रन्थः - क , लिखितकोशे

नास्ति । मुद्रिते त्वयमधिकपाठः । तत्सत्त्वे

उपरि यद्वेति स्यात् ।

अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।

इति शुभ्रम धाराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १० ॥

भा० ये भोगैश्वर्यप्रसक्ताः^१ । अविद्यां - कर्म, ज्ञान (अविद्यां ब्रह्मज्ञानं^२) विधुर-
कर्ममात्रम् । “अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते” इति हि स्मर्यते । उपासते -
प्रेक्षान्तमनसोऽनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । ते^३ अन्धं - अतिगाढम्, तमः - अज्ञानम् विवर्गाभि-
पज्ञात्वा (ज्ञाना^४) न्तरीयकं नारकं तमो वा । केवलकर्मनिरतानां दुःखानुवृत्तिमधीयते
चाथर्वेणिकाः; “प्लवा ह्येते अट्टा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति
मूढा जरामृत्यु ते पुनरेवापियन्ति” इति ॥ ४.१.२७

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः । कर्ममात्रनिष्ठप्राप्त्यादन्धतमसात्
अधिकं तमः^५ स्वाधिकारनियतकर्मपरित्यागेन विद्यामात्रे रताः प्रविशन्ति । इवशब्दस्त्वमस
इयताया दुर्ग्रहत्वं द्योतयति । उकार उत्तरपदेनान्वेतव्यः, विद्यायामेव रता इत्यर्थः ॥ ९ ॥

किं तर्हि मोक्षसाधनमित्यत्राह - अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्ययेति ॥

प्र० अन्धं तमः - रताः । बृहदारण्यके चार्थं मन्त्रः पठितः । ये - भोगैश्वर्यप्रसक्ताः । अविद्यां - विद्यान्यां
क्रियां, केवलकर्मैत्यर्थः । विद्याविधुरं कर्मेति यावत् । “अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते” इति
स्मृतेः । उपासते - एकान्तमनसा (नो)ऽनुतिष्ठन्ति । ते अन्धं तमः - अतिगाढं तमः अज्ञानमित्यर्थः ।
विवर्गाभिपज्ञात्वा न्तरीयं नारकं तमो वा । अधीयते चाथर्वेणिकाः - “प्लवा ह्येते अट्टा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु
कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्यु ते पुनरेवापियन्ति” इति । य उ विद्यायां रताः ।
उकार उत्तरपदेनान्वेतव्यः । ये स्वाधिकारोचितकर्मपरित्यागेन विद्यायामेव रताः, ते तमः - कर्ममात्रनिष्ठ-
प्राप्त्यादन्धतमसात्, भूय इव तमः - तदधिकमज्ञानं प्रविशन्ति । इवशब्दस्त्वमस इयताया दुर्ग्रहत्वं
द्योतयति ॥ ९ ॥

किं तर्हि मोक्षसाधनमित्यत्राह - अन्यदेवाहुः — “विचक्षिरे ॥

९. मं. टि० मन्त्रे भूय इति । “कर्मनिरतानां विद्यानिरपेक्षकर्मस्वरूपं तावन्नियत एव । न तु
तावन्मात्रेण मुक्तिः । विद्यानिरतानां हेत्वभावाद्विद्वैव न संभवति ; कुतस्तरां मुक्तिरिति भूयदशब्दः प्रतीयते” इति
तत्त्वटीका । अन्वेतव्य इति । अनुगन्तव्य इत्यर्थः । ‘अथं तमन्वेति’, ‘तमोऽङ्कारेणैवायं तमेनान्वेति’ इतिवत्
सकर्मकत्वात् कर्मणि तव्यप्रत्ययः । अत एव ‘अन्वीयेते’ इति श्रीभाष्येऽपि । न्यायकुमुदाञ्जलावपि “सङ्ख्याकर्तार-
मन्विष्यात्” इत्यादि (५.५.५) । उत्तरपदेनेति कर्त्तरि तृतीया । उ इत्येतदुत्तरं वर्तमानेन विद्यायामिति पदेन
पूर्वम् उ इत्येतदनुगम्यते । वाक्ये आख्यातं प्रधानम् । अतो रता इति पदमनुगच्छन्तं उ इति शब्दमनु-
गच्छति विद्यायामिति पदम् । तदुपसर्जनीभवेतीति यावत् । एवमन्वदमभिधायार्थमाह विद्यायामेवेति ॥

पा० ^१ भोगैश्वर्यप्रसक्ताः - क, ग, घ . ।

^२ ख . ।

^३ ते इत्यधिकं - ख । ^४ ख . ।

^५ स्वाधिकारोचित - ग, घ . ।

^६ रता इति - ग, घ . ।

^७ अधिकमज्ञानं विद्वन्ति ।

^८ व्याचक्षिरे इति मुद्रयित्वा विचक्षिरे
इति शोधितमान्त्रकोशे अत्र मन्त्रे, १३
मन्त्रे च ।

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

भा० अत्र व्यत्ययानुशासनात् पञ्चम्यर्थे तृतीया, अन्यथा^१ अन्यशब्दान्वयात् । अन्यदेवाहुः संभवात् इति वक्ष्यमाणसारूप्याच्च । ^२एवं केवलकर्मणः कर्मनिरपेक्षविद्यातश्च अन्यत् मोक्षसाधनमित्युक्तं भवति । आहुः पूर्वाचार्या इति शेषः ; औचित्यात् उपनिषद इति वा । सत्संप्रदाय (पूर्वपूर्वसंप्रदाय^३) सिद्धोऽस्माकमथमर्थे ^४इत्याह — इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे इति । ये — पूर्वाचार्याः, ^५नः - प्रणिपातादिभिः सम्यक् उपसन्नानामस्माकम्, तत् - मोक्षसाधनम्, विचक्षिरे - विविच्योपादिक्षन् । तेषां धीराणां - परमात्मध्यानपराणाम् । विचनमित्यध्याहार्यम् । नटस्य शृणोतीतिवद्वा कथंविन्न पञ्चम्यर्थे षष्ठी । इति शुश्रुम - एवंप्रकारमश्रौषम । ब्रह्मविद्यायाः दुरवगाहत्वेन निःशेष-ग्रहणाशक्यत्वाभिप्रायोऽत्र लिङुत्तमः ॥ १० ॥

अन्यदिति संग्रहेणोक्तं विवृणोति - विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह इति ॥

प्र० विद्ययेति पञ्चम्यर्थे तृतीया । ^६यथाश्रुतेऽन्यशब्दान्वयात् “अन्यदेवाहुस्संभवात्” इति वक्ष्यमाणानुसाराच्च । तथा च विद्यायाः कर्मरहितविद्यातः अन्यत् मोक्षसाधनमित्याहुः । उपनिषद इति शेषः । अविद्ययेति च पूर्ववत् पञ्चम्यर्थे तृतीया । अविद्यातः ब्रह्मज्ञानविधुरकर्मणश्चान्यदेव मोक्षसाधनमित्याहुर्गुणविषय इति भावः । पूर्वपूर्वसंप्रदायसिद्धोऽयमर्थोऽस्माकमित्याह - इति शुश्रुम इति । ये - पूर्वाचार्याः, नः - प्रणिपातादिभिसम्यगुपसन्नानामस्माकम्, तत् - मोक्षसाधनं, विचक्षिरे - विविच्योपादिक्षन्, तेषां धीराणां - धीमताम् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तेभ्यो धीरभ्य इति ^७योज्यम् । नटस्य शृणोतीतिवत् । (नटाच्छृणोतीत्यर्थः ।) इति शुश्रुम - एवंप्रकारमश्रौषम् (ष्म ?) ॥

ननु परोक्ष एवार्थे लिङ्विधानात् ‘शुश्रुम’ इति ^८तदुत्तमपुरुषो न घटत इति चेत् मैवम् । ब्रह्मविद्यायाः दुरवगाहत्वेन निःशेषग्रहणमस्माभिर्न ^९कृतमित्यभिप्रायकत्वाद्लिङुत्तमस्येत्याहुः ॥ १० ॥

अन्यदिति सामान्येनोक्तं मोक्षसाधनं विवृणोति - विद्याञ्चाविद्याञ्चअश्नुते ॥

१०. मं. टि० व्याचक्षिरे इति मूलपाठमुद्गं ग. प्रवृत्तिकोरोऽद्युद् केनोपनिषद्भाषासनाऽऽद्यतम् । विचक्षिरे इत्येव पाठः । काण्वमाव्यन्दिनभेदेनत्र पाठभेदवचनमपि केषाञ्चिदसन्मूलम् ॥

पा० ^१अन्यथेति नास्ति - ग, घ; अन्यथा शब्दान्वयात् - ख. ।

^२एवमिति नास्ति - ख, ग, घ. ।

^३सत्संप्रदाय - क, ख ;

पूर्वपूर्वसंप्रदाय - घ, प्रागस्मन्नुद्धितेऽप्येवम् ।

सर्वसंप्रदाय - ग. ।

^४इत्याह - ग. ।

^५नः इति अस्माकमिति च नास्ति - ग.

^६यथाश्रुतत्वे . ।

^७अर्थोऽयम् . ।

^८योजनीयम् - ख. ।

^९लिङुत्तम - ख. ।

^{१०}इत्यभिप्रायं कृत्वा लिङुत्तमस्योपपत्तेः

ख. ।

भा० यः - यथावस्थितोपदेशवान् (ज्ञान^१ । । विद्यां - परमात्मोपासनरूपाम् ।
अविद्यां - तदङ्गभूतकर्मात्मिकां च । ^२तदुभयं - परस्परविरोधप्रसङ्गरहितम् सह वेद -
अङ्गाङ्गिनोरप्यनु (रनु) प्रेत्यत्वसाम्यात् उभयं सह वेद इत्यविशेषेण वेदनीयतांतिः । न
पुनः हेयोपादेशयोः ज्ञातव्यत्वसाम्यात् । पूर्वमविद्याया^४ निन्दनात् तदौचित्यमिति चेत् - तर्हि
विद्याया अपि निन्दिततया^५ हेयद्वयसमुच्चयोक्तिप्रसङ्गः । तथा सत्युत्तरवाक्यमपि ^६विद्यते^६ ,
' अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायाऽमृतमश्नुते ' इति । ^७अयं (तदयं) मर्थः - अविद्याया -
विद्याङ्गतया चोदितेन^७ कर्मणा , मृत्युं - ज्ञानसंकोचरूपमृतिहेतुं^८ प्राक्तनं^९ कर्म ।

प्र० " कुर्वन्नेवेह कर्माणि " इति श्लोकं कर्मयोगस्य प्रत्यगात्मदर्शनद्वारा परमकृत्युत्पादकत्वमुक्तम् ।
इह तृप्तमभक्तियोगेन विद्याया पूर्वोक्तकर्मयोगवेरं परित्यज्याहरहरतुष्टीयमानानां नित्यनैमित्तिककर्मणां कल्मष-
निवहणद्वारा भक्तियोगोपचायकत्वमुच्यते । सहस्रवदस्वारस्यात् । अतो न पुनरुक्तम् ॥

यः - यथावस्थितविद्योपदेशवान्, विद्यां - ब्रह्मोपासनरूपाम्, अविद्यां - तदङ्गभूतकर्मात्मिकां ,
एतदुभयं सह वेद आंगानिनावेन सहानुष्ठेयं वेदेत्यर्थः । अत्र अविद्याशब्दः क्षत्रियविषयकात्राद्यागशब्दवत्
तदन्यवृत्त्या विद्याङ्गकर्मविषय इति भावः । अविद्याया - ^{१०}विद्याङ्गतया चोदितेन कर्मणा , मृत्युं -
विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकभूतं पुण्यपापरूपं प्राक्तनं कर्म , तीर्त्वा - निर्विशेषमुद्धृत्य , विद्याया - परमात्मोपासनरूपया ,
अमृतमश्नुते - मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । तीर्त्वेत्यत्र उपायविरोधितरणमुच्यते । अमृतमश्नुते - इति तु
उपेयब्रह्मभासि विरोधिभूतेभ्यस्त्वपापेभ्यो मोक्ष इति भेदः । एवं च सति - " इयञ्च सोऽपि सुबहून्
यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः । ब्रह्मविद्यामविद्याय तर्तुं मृत्युमविद्याया ॥ " - ज्ञानव्यपाश्रयः गात्रश्रवणजन्य-
ब्रह्मज्ञानवान् सः - ^३जनकोऽपि ब्रह्मविद्यां निदिध्यासकरूपमविद्याय फलत्वेनाश्रित्येत्यर्थः । भक्तियोगोत्पत्तिं

११. मं. टि० विद्याश्चाविद्याश्चेति । अत्र श्रुतप्रकाशिका , " चशब्दावनुक्तसमुच्चयपरौ ।
... विद्यानुबन्धिषमदमादिकं कर्मानुबन्धि कलानिसंविक्तृत्वाभिमानराहित्यादिकं समुच्चैतव्यम् । यद्वा
विद्याविरोधि तदितरविषयज्ञानतद्विषयरागद्वेषादिकम् । अविद्या विद्याङ्गं कर्म ;
तद्विरोधि फलमिसंख्यादिसहितं कर्म पापत्र हान्यर्थं ज्ञातव्यम् । यद्वा प्रतिपद्योतकौ
यगव्रतौ " इति । तत्त्वटीका च , " चकारावत्रोक्तार्थममुच्यार्थौ । तयोरेतुक्तयोतकत्वे तु तनदिनिकर्तव्यता-
विशेषयोः एव विद्या (एवं विद्याऽविद्या ?) फलयोः निवर्त्ययोश्च प्राप्त्युपायविरोधिनोर्ग्रहणम् " इति ।

पा० ^१ ख. । ^२ एतदुभयं - ग, घ. ।

^३ रप्यनु - क, ख. ।

^४ अविद्यानिन्दनात् - क, ख. ।

^५ निन्दिततया - क, ख; निन्दितायाः - ग. ।

^६ विद्यते - ग, घ. ।

^७ चोदितकर्मणा - ग, घ. ।

^८ मृत्युहेतुं - ग, घ. । अत्र मृत्युपतिहेतु-
मित्यादिचिन्त्यादालोचितम् । व्यर्थमुत्पत्तिपदं
विनैव पाठो लब्धः ।

^९ प्राक्तनकर्म - ग, घ. । * पूर्वम् अयमर्थः

इति ग. प्रभृतिकोशेषु । तदयमर्थ इति च
क, ख. कोशयोः । (तत्र तदित्यस्य
अविद्यापदस्य हेयपरत्वाभावादनुष्ठेयपरत्वा-
दित्यर्थो भाव्यः ।) अतः इत्यर्थ इत्यत्र
अर्थ इति न स्यात् । कथञ्चित्,
उद्धृत्येत्यन्तेनैव अयमर्थ इत्यारब्ध-
मवसितम् । अतो विद्येत्यादेः
पृथग्वाक्यत्वात् पुनरपि अर्थ इति पदमिति
रीत्या वा वक्तव्यम् ।

^{१०} विद्याङ्गरूपतया - ख. ।

भा० तीर्त्वा — निरवशेषमुल्लंघ्य, विद्यया — पूर्वोक्तपरमात्मानुदर्शनरूपया, अमृतमश्नुते - “एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म” इत्यादिषु सर्वदेवैरहितत्वेन प्रतीतं परमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थं (प्राप्नोतीति ?) । अत्रामृतशब्दस्य मोक्षपरत्वेऽपि न पुनरुक्तिः । मृत्युं तीर्त्वा — इत्यस्योपायविरोधितरणपरत्वात् अमृतमश्नुत इति प्राप्तिविरोधिनिवृत्तिरामोक्तेः ॥

३८५

अत्र ‘अविद्यया मृत्युं प्राप्य स्थितः’ इति व्यावृक्षाणः निर्वाधं पदवाक्यस्वारस्यमुपवृद्धं च प्रस्मृत्य स्वाविद्यया स्वयमेव मृत्युं प्राप्य स्थिताः । एतदेव वाक्यमनुसंहितं वैष्णवे पुराणे “इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया” इति । इह त्वविद्याशब्दः प्रकरणादौचित्याच्च विद्याङ्गकर्मविषय इत्येवमपि (^१प्यतः) भाष्यकारैः, “अत्राविद्याशब्दाभिहितं वर्णाश्रमविहितं कर्म” इति, “मृत्युतरणोपायनय प्रतीताऽविद्या विद्येतरद्विहितं कर्मैव” इति च । विद्यां पर्युदस्यत्रयमविद्याशब्दः क्षत्रियादि विषयाब्राह्मणशब्दादिविदासन्नतदन्यवृत्तिरङ्गकर्मविषय इति भावः । एवं “तयो विद्य

प्र० कामयमान इति यावत् । मृत्युं मृत्युत्वविरोधि प्राचीनं कर्मजातम् अविद्यया अनभिसंहितफलेन विद्याङ्गकर्मण तर्तुं व्यपोहितुं सुबहून् यज्ञान् ज्योतिष्टोमादिकान् इयाज अकरोदित्यर्थः । ^४पाकं पचतीतिवन्निर्देशः । — ^५तथा च “कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः” । — ^६भगवदाराधनरूपाणि अनभिसंहितस्वर्गादिकलानि कर्माणि कषायस्य उभयविधभाष्यस्य तज्जन्यरागद्वेषादेर्वा पक्तिः विनाशकारणानि । ज्ञानं तु परमागतिः - परमगतिः

टि० मोक्षपरत्वेऽपीत्यपिना अमृतमिति अश्नुत इति च पदस्वारस्यात् भोग्यभूतब्रह्मानुभवरूपोऽर्थः श्रीभाष्योक्त एव सावीयानिति ज्ञाप्यते । विरोधिनिवृत्तीति । तत्त्वटीकायाम्, “मोक्षशब्दस्वारस्यानुरोधतः... ..बन्धककर्मनिवृत्तिःमात्रमेवोपासनसाध्यम् । धीसंकोचहेतुनिवृत्तौ सेतुभङ्गलोतःप्रवृत्तिनीत्या तादृशेस्वर-सङ्कल्पेन स्वतःप्राप्तौ प्रीविकासः” इति । व्यावृक्षाणा इति । यद्यपि मन्त्रोऽयं कर्मसमुपायः सन्भय-परतयैव शाङ्करभाष्ये योजितः -- अथापि निर्गुणब्रह्मप्रकरणानुगुणाय ब्रह्मसिद्ध्यादिग्रन्थेऽन्यथा व्याख्यातः । यथा भावप्रकाशिकायां काचन योजनाऽनूदिता । सिद्धान्तसिद्धाञ्जनेऽपि - मन्त्रे सहेत्येत्कं पदमित्येव साम्प्रदायिकमिति लिखित्वैव कर्मज्ञानयोर्विरोधादमाहित्यात्सहशब्दार्थस्य स्वमतेऽनुपपत्त्या यच्च उब्धप्रतिभेवन्वि स इति पृथक्पदम्, हेति पृथगव्ययमिति लिखितम् । एवमित्थमपि केनचिन्मुखादिना निर्गुणप्रकरणाविरोधेन कृतं व्याख्यानं श्रुतप्रकाशिकायामत्र चानुवृत्ते । शाङ्करयोजनान्तराग्न्यपि संभाविततया तत्त्वटीकादौ दर्शितानि । अतस्साक्षाच्छ्रुतकर्मयोजनाया अन्यत्वेऽपि न विरोधः । श्रीभाष्यस्य तु सर्वपरोक्षविरुद्धार्थदूषणाभिप्रायण गम्यरा गतिरिति । विहितं कर्मेति । “अविद्याशब्देन विद्येतरत्वं वर्णाश्रमाचारादि पूर्वोक्तं कर्माच्यते ।

पा० ^१ ख. । ^२ आसन्ननदनन्तरवृत्तिः - ग. ।

^३ स इत्यस्य केशिञ्च इत्यर्थः प्रकरणात् (श्री. वि. पु. ६. ९. १२.) तस्यापि जनकवंश्यत्वात् जनक इत्युक्तम् ; तथा दर्शनात् ।

^४ पाकं पपाचेतिवत् - ख. ‘निर्देश’ इति च नास्ति ।

^५ यथेति मुद्रितपाठे यकारस्थाने तकारस्स्यात् । लिखितपुस्तके तथा चेति दृश्यते । एव च सतीत्यारब्धं हि ‘सुसज्जतानि भवेयुरित्यन्तेऽन्वितम् । तथा च अत्र तथा-पदं इयाजेत्युपवृंहणसमुच्चायकम् ।

^६ परम - भगवदाराधनरूपाणीत्यनभिसंहित - ख. ।

अन्यं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते ततो य उ सम्भूत्यां रताः ॥ १२ ॥

भा० च विप्रस्य निःश्रेयसकरावुभौ । तस्मा कल्पं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ” इत्युपबृंहणा-
न्गण्यपिः सुसङ्गतानि भवेयुः ॥

ये पुनरिदं विद्याकर्माख्यसाधनद्वयसमुच्चयं मृत्युतरणासुतन्वप्रामिरूपसाध्यद्वित्वं च
वर्णयन्ति । तेषां कर्मज्ञानयोगङ्गाङ्गिभावं विद्यैव मृत्युतरणं च व्यक्तं प्रतिपादयद्भिः
श्रुतिस्मृतिसूत्रगणैर्यथाभाष्यमुत्तरं देयम् । विप्रमसमुच्चयवादेऽपि यथागमं^२ कर्मणां
सन्निपत्योपकारकत्वसंभवे गत्यन्तरगमनिका नीति विद्भिर्न संमन्यते ॥ ११ ॥

तदेवमुपास्यं परमात्मतत्त्वं साङ्गतदुपासनरूपं च परमहितं परमपुरुषार्थपर्यन्त-
मुपदिश्य अनन्तरं त्रिभिः श्लोकेः प्रतिबन्धनिवृत्तिपरब्रह्मानुभवरूपयोः फलपर्ययोः
समुच्चिन्यानुसन्धानं विद्याङ्गत्वेनोपादेयमित्युच्यते । तत्र प्रथममैककमात्रानुसन्धानं निन्दित-

अन्यं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते ततो य उ सम्भूत्यां रताः ॥ इति ।

प्र० साधनमित्यर्थः । उभयत्रापि ^१कारणे कार्योपचारः - “ कपाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते ”, “ तपो
विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरावुभौ । तपसा कल्पं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ” इत्यादीन्युपबृंहणशतानि
सुसंगतानि भवेयुः ॥ ११ ॥

एवं समाविनिर्णयनेन निर्मितरुलनित्यनैमित्तिककर्मसाध्यत्वमुपदिश्य अनन्तरं त्रिभिः श्लोकेर्विद्व-
निवृत्तिरूपयोगांगसाध्यत्वमाह । तत्र प्रथमं पूर्ववदेककमात्रनिष्ठा च विनिन्दति - अन्यं तमः.....रताः ।

“ एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि ”, “ ब्रह्मलोकमभिसंभवानि ” इत्यादिषु प्राप्तिरूपा
अनुभूतिः संभूतिशब्देनोक्ता । इह तु समाधिरूपा सा सम्भूतिशब्देनोच्यते । असंभूतिशब्दस्तु
समाधिरूपसंभूत्यन्यां समाधिर्यगभूतां निषिद्धनिवृत्तिमाह ; “ संभूतिश्च विनाशश्च ” इत्युत्तरत्र विनाशशब्देन
असंभूतेः अनुवादात् । तथा च ये विद्याधिकारिणः असंभूतिमेव मानसमहिमास्तेयादीनां योगविरुद्धानां
निवृत्तिमेवोपासते ; निवृत्तिमात्रनिष्ठा इत्यर्थः । ते अन्यं तमः प्रविशन्ति इति पूर्ववदर्थः । ये पुनः

टि० विद्याशब्देन च भक्तिरूपापदं ध्यानम् ” इति वेदाध्ययनमहोप्युक्तम् । विहितकर्मणो विहितत्वाद्याकारणैव
विद्याप्रत्यासन्नत्वेन विद्येतरतया शीघ्रप्रवृत्तिमिति भावः । नन्वेतन्मन्त्रादिषु मृत्युतरणानन्तर्यममृतप्राप्तावेव
प्रतीयते, न तु विद्यायात् । अतः कथं विद्याङ्गत्वं कर्मण इत्यत्राह ये पुनरिति । ये यादवप्रकाशादयः ।
गत्यन्तरं आरादुपकारकत्वं भास्वरमतम् ॥ ११ ॥

१२. मं. टि० प्रतिबन्धविनाशोऽयं प्रस्तुतसमाधिप्रतिबन्धनिवृत्तिर्वा वस्तुतस्त्युक्तदुष्कृतहानिरेव
वेत्तव्यार्थमाप्दतात्पर्यं द्रष्टव्यम् ॥

पा० १ उपबृंहणान्यपि - ग, घ. ।

२ यथागमं सन्नि - ग, घ. ।

३ नीतिविद्वद्भिः - ख.

४ करणे - ख. ।

५ एकैकमात्रं - क. ।

६ अनुविधानात् - क. ।

५०२१० -

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

संभूर्तिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

भा० “एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि” “धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभि-
संभवानि” इत्यादिषु ब्रह्मप्राप्तिरूपा सम्भूतिरुक्ता । तां पर्युदस्यन्नयम् असम्भूति-
शब्दः तदासन्नप्रतिबन्धविनाशमभि (१मभिसं) धत्ते । “संभूर्तिं च विनाशं च” इत्यपि
ह्यनन्तरमुच्यते । न चात्र असम्भूतिशब्देन सम्भूतेरनुत्पत्तिर्विनाशो वा प्रतिपाद्यः
अमृतप्राप्तिहेतुतयोक्तायाः सम्भूतेः प्रागभावस्य प्रध्वंसस्य वा मृत्युतरणहेतुत्वेन वक्तुम-
युक्तत्वात् । अत्रापि तरतेः प्राप्तिवचनत्वं पूर्ववत् प्रतिक्षेप्यम् ॥ १२ ॥

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ इति ।

अत्र तच्छब्दः समुच्चित्यानुसन्धेयतया वक्ष्यमाणद्वितयं वक्ति ॥ १३ ॥

अत्राप्यन्यदित्युक्तं विवृण्वन् विद्याङ्गमुभयानुसन्धानमाह - सम्भूर्तिं च विनाशं च
यस्तद्वेदोभयं सह इति ॥ तस्यैव फलप्रदर्शनेनावश्यकर्तव्यतां स्थापयति - विनाशेन मृत्युं
तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृतमश्नुते इति ॥

अनुसन्धीयमानेन विनाशेन प्रतिबन्धमपोह्य सम्भूत्याऽनुसन्धीयमानया ब्रह्म
प्राप्नोति । सम्भूतिविनाशानुसन्धानरूपेऽङ्गे स्तुत्यर्थं यथोचितमङ्गिफलनिर्देशः ॥

प्र० समाधिरूपसंभूत्यामेव रताः, ते ततः भूय इव बहुतरमिव तमः प्रविशन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

किन्तर्हि मोक्षसाधनमित्यत्राह - अन्यदेवाहुः.....विचचक्षिरे ॥

संभवात् - संभूतेः, असंभवात् असंभूतेरित्यर्थः । केवलात्संभवादसंभवाच्च अन्यदेव
मोक्षसाधनमित्युपनिषद आहुः । लिङुतमः पूर्ववत् । स्पष्टमवशिष्टम् ॥ १३ ॥

अन्यदित्युक्तं विवृणोति - संभूतिश्च.....अश्नुते । संभूतिश्च समाधिरूपब्रह्मानुभूतिश्च
विनाशश्च - मानदमहिंसास्ते प्रबहिर्मुखेन्द्रियवृत्तिविशेषरूपा ये योगविरोधिनः तेषां विनाशं वर्जनञ्च इत्येतत्
उभयं यो विद्वान् अङ्गमिभावेन सह वेद । स विद्वान् । विनाशेन, निषेव्यमाणेनेति शेषः ।

१४. मं. टि० मन्त्रांश्च श्रुतप्रकाशिकायामक्षरव्यविकरणे यादवप्रकाशवक्षप्रतिक्षेपपूर्वकमित्यं व्याख्यातः -
“संभूतिशब्दसंभवत्यनेनेति संभूतिरिति व्युत्पत्त्या मार्गपरः - विनाशशब्दश्च मुकृतदुष्कृतविनाशविषयः ।
अतो मार्गस्य कमेविनाशस्य च चिन्तनमिह विद्यागत्वेन समुच्चित्य विधीयते” इति । आचार्यभाष्यतात्पर्ये

पा० १ अभिसन्धने - क, ख. ।

हिरण्येन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

भा० यद्वा विनाशेन मृत्युंतीत्वेति पूर्वोक्तमरूपशब्दे विरूपार्थपरिहाराय विनाशशब्देन मानदम्भादीनाम्, हिंसास्तेयादीनां बहिर्मुखेन्द्रियवृत्तीनां च विनाशो विवक्षितः । अतो विरुद्धनिवृत्तिरूपाङ्गसेवनेन समाधिविरोधिपामपाकृत्य समाधिनिष्पत्तिरूपब्रह्मसम्भूत्या तदेवाश्नुते ॥

अत्र सम्भूतिविनाशशब्दाभ्यां सृष्टिप्रलयादेविवक्षया मृत्युतरणामृतप्राप्तिरूपफल-
विभागवचनस्यौचित्यलवोऽपि नोपलभ्यते ॥ १४ ॥

अथ ^१एवं फलपर्यन्तसाङ्गब्रह्मविद्यानिष्ठस्यानुसन्धेया^२ मन्त्रा उपदिश्यन्ते । तेषु च पूषादिशब्दाः ^३सर्वशब्दवाच्यं परमात्मानमनुसन्धत्तां तत्तद्देवताप्रणाड्या साक्षाद्वा तत्पर्यन्ताः । अत्र हि यममूर्त्यादिशब्दानामेकविषयत्वं स्वरसावगतं तथासत्येवोपपद्यते । तत्र प्रथमेन मन्त्रेण ^४पूषशब्दविवक्षितं भगवन्तं प्रति प्रस्तुतां स (^५प्रस्तुतस्य) माधिप्रतिबन्धनिवृत्तिं प्रार्थयते — हिरण्येन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ इति ।

प्र० विरोधनिवृत्तिरूपयोगांगसेवनेनेत्यर्थः । मृत्युं - समाधिविरोधिपापं, तीर्त्वा - अपाकृत्य निष्पन्नया संभूत्या अमृतमश्नुते - प्राप्तिरूपां संभूतिमेवाश्नुते इति भावः । अयमेव ईशादिविनाशो बृहदारण्यके — ‘तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विघ्नं बाल्येन निष्ठसत्’ इति बाल्यशब्देन विद्यांगतयः विहितः ।

अत्र संभूतिविनाशशब्दाभ्यां सृष्टिप्रलयविवक्षया कावेहिरण्यदगर्भस्य अन्धकृतमयानन्द्य चोपसृतं विधीयत इति शाङ्करव्याख्यानमनुपपन्नम् । तथा सति मृत्युतरणामृतत्वप्रतिरूपफलवचनार्थोचित्यादिनि ॥ १५ ॥

एवमाचार्यः ^६सांगं भगवद्भक्तिमुपदिश्य अथ तन्निष्ठस्यानुसन्धेयं मन्त्रद्रष्टुमुपदिशति । तत्र प्रथमेन मन्त्रेण पूषशब्दविवक्षितं भगवन्तं प्रति प्रस्तुतां समाधिप्रतिबन्धनिवृत्तिं प्रार्थयते - हिरण्येन..... दृष्टये ॥

टि० एतद्विशेषोऽनुसन्धेयः । न्यायसिद्धाञ्जनेऽप्युक्तम् - (जीवपरि) “एवमर्चिरादिगतिः कर्मणासन्यसंक्रान्तिश्च संभूतिविनाशशब्दाभ्यामुच्यते । कर्मणां विनाशेन हि संसारतरणम् । अर्चिरादिसंभूत्या च ब्रह्मप्राप्तिः” इति, “संभूतिशब्दः प्राप्तौ बहुवचः प्रयुक्तः” इति, “नारायणाद्वैस्तु संभूतिविनाशशब्दौ — लक्षणया विद्याकर्म-विषयावुक्तौ । एवञ्च विद्याञ्च विद्यावेत्यादिश्रुत्यैकार्थं स्यात्” इति च ॥ ऐकार्थं पौनरुक्त्यादर्थाभेदं युक्तमित्यपि तदाशयस्स्यात् ॥

१५. मं. टि० एतद्विमन्त्रचतुष्टयं बृहदारण्यके उपान्त्ये पञ्चदशे ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् । रजोमयेनेति । रजोवेषणेत्यर्थः । तथा च चाकारपाठदर्शनात् ‘रजसा तमसा चास्य मानसं ममभिप्युतम्’

पा० ^१ अथ फल - क. ।

^३ सर्ववाच्यं - ग, घ. ।

^२ न केवलं क. कोशे, ग. कोशे शोधनि-

^४ पूषशब्द - ग. । ^५ क. ।

कायामपि साङ्गब्रह्मविद्यानिष्ठस्येति पाठ एव प्रादक्षि ।

^६ सांगं भक्तियोगसु - ख. ।

^७ अनुसन्धेयमन्त्र - क. ।

पूषन्नेकैषं यम सूर्यं प्राजापत्यं व्यूहं रश्मीन् समूहं तेजः ।

यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषस्सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

भा० सत्यशब्दोऽत्र जीवपरः । “सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्”, “अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यम्, प्राणा वै सत्यम्, तेषामेव सत्यम्” इत्यादिषु जीवेऽपि तत्प्रयोगान् । तस्य मुखम् - अनेकेन्द्रियावष्टम्भतया मुखवदवस्थितं मनः, हिरण्मयेन पात्रेणापिहितम् - रागात्मकतया हिरण्मयसदृशेन रजोमयेन पात्रेण परमात्मविषयवृत्तिप्रतिरोधकेन च्छादितम् । हृदि 'संनिहिते परमात्मविषये निरुद्धवृत्तिकमित्यर्थः । रजःकथनं तमसोऽप्युपलक्षणम् । हिरण्मयशब्देन कर्माधीनभोग्यवर्गप्रदर्शनं ^१ वा । तत् - जीवस्य मुखस्थानीयं मनः, पूषन् - आश्रितपोषणस्वभाव ! अपावृणु - निरस्तपिधानं कुरु । कस्य हेतोः ? सत्यधर्माय दृष्टये - सत्यस्य जीवस्य धर्मभूताय पूर्वोक्तब्रह्मा ^२ नुदर्शनायेत्यर्थः ॥ १५ ॥

पुनरपि तया दृष्ट्या द्रष्टव्यं विशिषन् ^३ दृष्ट्यनुगुणमभ्यर्थयते —

पूषन्नेकैषं यम सूर्यं प्राजापत्यं व्यूहं रश्मीन् समूहं तेजः ।

यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषस्सोऽहमस्मि ॥ इति ।

प्र० हे पूषन् - आदित्यान्तर्यामिन्; “य आदित्ये तिष्ठन्” इत्यारभ्य, “य आदित्यमन्तरो यमयति” इति श्रुतेः, “शास्त्रदृष्ट्या त्वदेशो वामदेववत्” इत्यादिन्यायाच्च । यद्वा, पूषन् - आश्रित-पोषणस्वभावेत्यर्थः । “साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः” इति ^५ च सूत्रितत्वात् । सत्यस्य । सत्यशब्देनात्र प्रकृत्यादिवत् स्वरूपविकाररहितः जीवात्मोच्यते । “सत्यश्चातृत सत्यमभवत्” इत्यादिषु जीवेऽपि सत्यशब्दप्रयोगात् । तस्य मुखं - मुखवदनेकेन्द्रियावष्टम्भतया मुखसदृशं मन इत्यर्थः । हिरण्मयेन - हिरण्मयसदृशेन कर्माधीनभोग्यवर्गेणेति यावत् । पात्रेण - परमात्मविषयकवृत्तिप्रतिरोधकेन अपिहितं - छादितम् । हृदि निहिते परमात्मविषये निरुद्धवृत्तिकं जातमित्यर्थः । तत् - जीवस्य मुखस्थानीयं मनः, त्वम् - हृषीकागामीवास्त्वं, अपावृणु - निरस्तपिधानं कुर्वित्यर्थः । तत्र कस्य हेतोः तत्राह सत्यधर्माय - सत्यस्य जीवस्य धर्मभूतायै, दृष्टये - दृष्टिः दर्शनम् । त्वदर्शनायेति भावः ॥ १५ ॥

पुनरपि तया दृष्ट्या द्रष्टव्यं विशिषन् दर्शनं तत्साधनञ्चाभ्यर्थयते — पूषन् अस्मि ॥

पूषन् - आश्रितपोषक । एकश्चासावृषिश्च एकर्षिः । अद्वितीयो - (या) स्त्रीन्द्रियार्थद्वया (द्वे) “नान्योतोऽस्ति द्रष्टा” इति श्रुतेः । यम - यमयति सर्वानिति यमः । सर्वान्तर्यामिन् । “यः पृथिवीमन्तरो यमयति य आत्मानमन्तरो यमयति” इत्यादिश्रुतेः । सूर्य - स्वभक्तबुद्धीनां

टि० इत्युक्तार्थविवक्षया हिरण्मयपदं रजःपरमिति प्रथमव्याख्यानम्, भोग्यवर्गेति द्वितीयमिति गम्यते ॥

१६. मं. टि० पुरुष इति । पुरुषशब्दार्थः तात्पर्यचन्द्रिकायामपि संगृहीतः, “पुरिशयत्वपूर्णत्व-पूर्णसद्भावपुरुषानादिभिर्निर्मितै” इति । पूर्णत्वमन्तर्बहिश्च व्यापित्वम्; अथवा सहस्रनाममाप्योक्तं स्वत-

भा० एकपे - अद्वितीयानीन्द्रियद्वयः । यम - सर्वान्तर्धामिन् । मूर्ध - स्वभक्तवृद्धानां
मुष्ट्रेक ! प्राजापत्य - प्रजापतिप्रसूतस्य सर्वस्यान्तर्धामिन् ! अविचित्रप्रत्ययार्थो वा
प्राजापत्यशब्दः । प्रजानां पते इत्यर्थः । व्यूह रश्मीन् ; समूह तेजः - स्वस्वरूप-
प्रकाशानोपयिकान् स्वोत्तरदमीन् व्यपोह ; प्रभामकं च तेजः "समूहं कुरु । यन् - आदित्य-
वर्णमित्यादिप्रसिद्धम् [कल्याणतमम् ?] सर्वेभ्यः कल्याणभ्योऽतिशयितकल्याणं शुभाश्रयभूतं
ते दिव्यं, रूपम्, तत् पश्यामि । अत्र वर्तमानव्यपदेशः उत्तरवाक्यवत् तात्कालिका
नुसन्धानानुवादः । प्रार्थनाप्रकरणानुरोधे तु व्यत्ययेन पश्येयमिति लिङ्गर्थो १ ग्राह्यः ।
पुनरुक्तिस्तदसाधारण्यज्ञापनार्था । त्वदर्थं पश्यामीति वा निरुपाधिकशेष (पि) चानुगुणोक्तिः ।

अथान्तरात्मनोऽहंप्रहेणानुसन्धान (१ गोपासन) माह ' योसावसो पुरुषः
सोऽहमस्मि ' इति । गोप्सा अत्यादरव्यञ्जनार्था । यद्वा ' योसावतीन्द्रियग्राह्यः स्मृमोऽव्यक्त-
स्सनाननः । सर्वभूतमयोऽचिन्त्यस्त एव स्वयमुद्भूतो ' इत्यादिवाक्यच्छायाया
प्र० मुष्ट्रेक । प्राजापत्य - प्रजापतिश्चतुर्मुखः तस्य सुताः प्राजापत्याः तेषामन्तर्धामिन् । यद्वा प्रजापतिव
प्राजापत्यः, वैश्वानर इतिवत् । विश्वानर एव हि वैश्वानरः । तथाच प्रजानां पतिरिति व्युत्पत्त्या प्राजापतिः -
विष्णुः । " प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्तः " इति श्रुतेः । व्यूह रश्मीन् - भवशरीरदिव्यरूपदर्शनानुपयुक्तान्
स्वोत्तरदमीन् व्यूह - व्यपोह, विगमयेत्यर्थः ॥ यत्तु दर्शनोपयिकं प्रभातमकं सौम्यं तेजः, तद् समूह -
समूहकृष्ट । तत् दिव्यमित्यार्थक्य अर्जुनादिवत् द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमित्याह यन् इति । " आदित्यवर्णं तमसः
परस्तात् " इत्यादिप्रसिद्धमित्यर्थः । ते " आनन्दो ब्रह्म " इति निरतिशयभोग्यस्य तत्रापि कल्याण-
तमं - मौन्द्यादिगुणातिशयेन प्रियतमं सर्वेभ्यः कल्याणगुणैः १ अतिशयितकल्याणत्रयं । शुभाश्रयभूत-
मित्यर्थः । ते यदिदं रूपं, तत् पश्यामि । पश्येयमिति लिङ्गर्थो ग्राह्यः । लकारव्यत्ययश्छान्दसः ।
द्रष्टुमिच्छामीति भावः । " अकायमन्नम् ", " अशरीरं शरीरेषु ", " अपञ्जिपादो जवनो गृहीता " इत्यादिमा-
मान्यवचनानि " अजायमानः " " अत्रोऽपि सन्नव्ययात्मा ", " न चास्य प्राकृता मूर्तिः " इत्यादि-
विशेषवचनसिद्धहेतुशरीरप्रतिषेधवराणि ॥

टि० एवावाप्तसमस्तकामत्वं ग्राह्यम् । पुरुषानं पुरु बहु सनोति ददातीति पुरुषशब्दनिर्वचनात् । आदिना पुर्वेत्त्व-
विशिष्टसर्वपापप्रदाहकत्वमपि विवक्षितम् । " पूर्णः पूरयिता पुण्यः ", " स वा अयं पुरुषस्सर्वासु पृष्ठे पुरिशयः " (वृ. ४, ५, १८), " स यत् पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात् सर्वान् पाप्मन औपन् तस्मात्पुरुषः " (वृ. ३, ४, १),

पा० १ स्वविग्रहरश्मीन् - क. ।

० अतिशयितं कल्याणत्रय - ख. ।

२ समूहकुरु - ग, घ. । ४ क. ।

१ इति भावः - क. (भाव्येऽस्मिन् अर्थ इति

० तवातिकल्याणतमं - ख. ।

स्थाने भाव इति बहुलं प्रयुज्यते ।)

३ लिङ्गर्थोऽत्र ग्राह्य इति आन्ध्रलिपिमुद्रणे अत्रेति पदमधिकम् । ' लिङ्गर्थो ग्राह्य इत्यपुनरुक्तिः
तदासाधारण्यज्ञापनार्था सदा पश्यामीति वा निरुपाधिकशेषत्वानुगुणोक्तिः ' इति ग. पाठोऽशुद्ध इत्याचार्यभाष्यतात्पर्ये
ऽस्माभिः पाठान्तरमुद्ध्रितम् । प्रायस्तदनुकूल उपरिनिर्दिष्टस्तालपाठः । तत्र ' त्वदर्थ ' मिति पदमेव
' मदे ' नि विकृतं स्यादिति घ. कोशदर्शिनोऽस्मदाचार्यचरणोऽत्रोऽपि सत्यापित इव तालेन । तत्र मदेति
पदादर्शनात् । पुनरुक्तिरित्यस्य, ते इत्यस्य पुनरुक्तिरित्यर्थ एव ग्राह्य इति प्रागस्माभिस्तथैव पाठ उद्ध्रितः
' इत्य ' इत्यक्षरद्वयस्य ग. कोशे स्थितस्यापरित्यागेनेत्यलमधिकेन ॥

भा० यत्तच्छब्दाभ्याम्^१ अदश्शब्दौ विभज्यान्वेतव्यौ । तौ च^२ सर्वेन्द्रियदूरत्वप्रमाणप्रसिद्धव-
द्योतनार्थौ । पुरुषः - ^३पूर्णत्वपुरिषायत्वपूर्वस्त्वादिगुणकः आदित्यवर्णविग्रहविशिष्टस्सर्वेव-
पठितानन्यपरपुरुषसूक्तादिप्रसिद्धो महापुरुषः । सोऽहमस्मि - अहंशब्दोऽत्र जीवद्वारा
तदन्तरात्मपर्यन्तः । अत एव अस्मि इत्यपि प्रत्यग्रूपस्त्वविशिष्टे परमात्मनि विश्राम्यति ।
'अस्मद्युत्तमः' इत्येतावदेव ह्यनुशिष्टम् ; न पुनरस्मच्छब्दस्य प्रत्यगात्मद्वारा परमात्मपर्यन्त-
तायामुत्तमनिवृत्तिः । एवं तत्त्वमसीत्यादिष्वसिद्ध्योऽपि^४ निर्वाहः । तत्रापि "युष्मद्युपपदे
समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः" इत्येतावदेव हि स्मर्यते । न तु युष्मच्छब्दस्य

प्र० ननु "यते ह्यं कल्याणतमम्", "य एवोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषः", "ईशावास्यमिदं सर्वम्",
"पतिं विश्वस्यात्मेध्वरम्", "सर्वकर्मा सर्वगन्धः", "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च", "तस्य ह वा एतस्य
ब्रह्मणो नाम सत्यमिति", "तस्योदिति नाम" इत्यादिभिः शास्त्रैर्गुणविग्रहादयो^५ ब्रह्मणो विधीयन्ते ।
"निर्गुणं निरञ्जनम्", "सत्यं ज्ञानम्", "अविकाराय", "अकाम्यमव्रणम्", "नेह नानाऽस्मि
क्लिष्टम्", "निष्कलं निष्क्रियम्", "अगोत्रमवर्गम्" - अगोत्रमिति । अनामकमित्यर्थः । एवमादिभि-
श्चास्त्रैर्गुणादयः प्रतिषिध्यन्ते । तथा च^७ विधिप्रतिषेधशास्त्रयोर्विरोधादन्यतरबाधोऽवश्यम्भावी । तत्र निषेधस्य
प्रसक्तिपूर्वकतया पश्चात्प्रवृत्तिं प्रतिषेधशास्त्रमपच्छेदाधिकरणन्ययिनं प्रबलम् । अतः प्रतिषेधबलेन गुणादिविषयस्मै
बाधिताः । ततश्च अविद्याख्यदोषपरिकल्पिताः गुणविग्रहादयो मिथ्याभूता इति — तदिदमनादरणीयम् ।
पञ्चलङ्घनग्रेन उत्सर्गापवादनयेन च विविनिषेधयोर्भिन्नविषयत्वोपपादनेन तयोर्विरोधगन्धाभावात्, विधीनं
प्रतिषेधबाध्यत्वानुपपत्तेः । तदुक्तं वरदाचार्यैस्तत्त्वसारे - "यद् ब्रह्मणो गुणविकारशरीरभेदकर्मादिगोचरविकि-
प्रतिषेधवाचः । अन्योन्यभिन्नविषया न विरोधगन्धमर्हन्ति तत्र विषयः प्रतिषेधवाच्याः" इति ॥

८ अथ अन्तर्धामिणमहमहेणानुसंधते - योसावसौ पुरुषस्सोऽहमस्मि - इति । असावसौ -
इति वीक्षा आदरार्था । यद्वा अदश्शब्दौ विभज्य यत्तच्छब्दाभ्यामन्वेतव्यौ । कथमिति चेत्, इत्थम् - योऽ-
९ पुरुषः अहं सोसावस्मीति । यद्यपि पुरुषशब्दः, "प्रकृतिं पुरुषश्चैव विद्वन्मादी उभावपि", "योगो
योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः" इत्यादिषु जीववाचितया प्रसिद्धः - तथाऽपि, "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्",
"पूर्वमेवाहमिहास्मिति तत्र पुरुषस्य पुरुषत्वम्", "महन् प्रभुर्वै पुरुषस्त्वस्यैव प्रवर्तकः" इत्यादिश्रुत्या
पूर्णत्वपूर्वस्त्वादिगुणकः^{१०} स्सर्ववेदपठितपुरुषसूक्तादिप्रसिद्धो महापुरुष एवेह पुरुषशब्देन विवक्षितः ॥

टि० "पूर्वमेवाहमिहाऽऽस्मि" इत्यादिकमत्र द्रष्टव्यम् । अस्मीत्यपीति । प्रत्यक्स्वरूपोत्तमपुरुषार्थविशिष्टकत्रयं क-
लकारस्तदन्तर्धामिण्यन्तार्थक इत्यर्थः ॥ सन्मात्रं ब्रह्म । तस्येश्वर एकोऽयः, जीवोऽज्ञानान्तरमिति यादवप्रकाश-
मतेऽपि तत्त्वमसि, सोहमस्मीत्यत्रानिर्वाहमाह सन्मात्रस्येत्यादिना । त्वमहंशब्दयोस्सन्मात्रपरत्वे त्वन्ताऽहन्ता-
रूपभ्रुतप्रवृत्तिनिमित्तत्यागप्रसङ्गः । ततस्त्वन्तादिविशिष्टसत्परत्वे तस्य त्वमहमर्थविलक्षणत्वे, तत्पदार्थसदुद्देशेन
त्वन्तादिविशिष्टभेदविधाने च प्रथमपुरुष एव स्यात् । त्वमहमर्थयोरैव वाच्यत्वे तयोर्द्वेष्ट्यत्वे च 'तत्' 'सः'

पा० १ यत्तद्वृत्तयोः - क. ।

२ तौ चेत्तादित्स्थाने, 'सर्वातीन्द्रियप्रमाण-
सिद्धव्योतनार्थौ वे' ति - ग, घ. ।

३ पुरिषायत्वेति नास्ति - ग, घ. ।

४ असिद्ध्योऽपि निर्वाहः - ग, घ. ।

५ ब्रह्मणोऽपि - ख. ।

६ सत्यं ज्ञानमिति न - ख. ।

७ विधिप्रतिषेधयोः - ख. ।

८ अथ तथान्तर्या - क. ।

९ पुरुषः प्रसिद्धः अहम् - क. ।

१० गुणकसर्व ।

भा० स्वाभिमुखचेतनद्वारा तदन्तर्यामिपर्यन्तत्वे मध्यमनिवृत्तिः । लोके^१ हि अहं त्वमस्मि , त्वमहमसीत्याद्युपचारः^२ प्रयोगेष्वेदृश्यानुसारेण मध्यमोत्तमयोर्व्यवस्था । ^३तद्वद्वापि , “ त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते ” इत्यादिषु युष्मदस्मदोस्सहप्रयोगेऽपि व्यवस्थोपपद्यते । उद्देश्यविययोरैवात्र युष्मदस्मच्छब्दयोरुपपदत्वेन ^४सूत्रद्वयमभिप्रेतत्वान् । भाष्ये तु तन्वयमसि निरूपणावसरे , “ नात्र किञ्चिदुद्दिश्य क्रिमपि विधायते ” इत्युक्तिरप्रामांशनिषेधाभिप्रायः व्यक्ता , “ उपसंहारव्योपपादानात् ॥

ये पुनस्तत्त्वमसि , सोऽहमस्मीत्यादिषु कार्यकारणोपाध्याकारविधूनेन निर्विशेषस्वरूप-
व्यमात्रं^५ वाक्यवेद्यमाहुः , तेषामसि वदस्मिरपि खण्डकः । श्रोतव्यनुसन्धानादि च
प्र० “ नन्वेवं “योऽसौ पुरुषस्सोऽसावहमस्मी”ति कथं मामानाधिकरण्यम् , अहंपदार्थस्य जीवात्मनः परम-
पुरुषाद्विभक्त्यादिति चेन्न - अहंशब्देनापि अस्मदर्थान्तर्यामिण एवाभिधानेन अहं स इति निर्देशस्य समुपपत्त्यात् ॥

ननु चे अहंशब्दस्य प्रत्ययगर्थान्तर्यामिपरत्वे सोऽस्मीत्युत्तमपुरुषो न घटते । न हि मदन्तर्यामी परम-
पुरुषोऽस्मीत्यन्वयो युज्यते इति चेत्-उच्यते । मदन्तर्यामीत्यादिशब्दान्तरेणोपस्थापिते प्रत्ययगर्थान्तर्यामिणि
उत्तमपुरुषान्वयामभवेऽपि अहमित्यस्मत्पदोपस्थापिते तस्मिन्नुत्तमपुरुषान्वयो युज्यते एव । ^६तथा हि
पाणिनिसूत्रम् , “ अस्मद्युत्तमः ” इति । प्रत्ययगर्थबोधकास्मच्छब्द उपपदे उत्तमपुरुषो भवतीत्यर्थः ।
न पुनरस्मच्छब्दस्य प्रत्ययगर्थद्वारा परमात्मपर्यन्ततायामुत्तमनिवृत्तिरिति । “ अधिकं तु प्रविष्टम् ; ^{१०}न तद्विहितः ”
इति न्यायात् । एवं तत्त्वमसीत्यादिष्वपि असीति मध्यमपुरुषो निर्वाहः ; त्वम्यदेन अभिमुखचेतनद्वारैव
तदन्तर्यामिणोऽभिधानाभ्युपगमात् । तत्रापि , “ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ” इत्येतावदेव
दिश्यते ; न तु युष्मच्छब्दस्य स्वाभिमुखचेतनद्वारा तदन्तर्यामिपर्यन्तत्वे मध्यमनिवृत्तिरपि^{११} ॥

ये तु “ तत्त्वमसि ” “ सोऽहमस्मि ” इत्यादौ (त्यादिषु) अहंत्वमादिशब्दं (देः) युष्मदस्मदर्थ-
परित्यागेन निर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपक्यमेव वाक्यवेद्यमाहुः , तानेव , तत्त्वमसीत्यादिवाक्येषु अमिषिव , सोऽ
हमस्मीति वाक्यस्यास्मिरपि खण्डय तं । श्रोतव्यनुसंधातरि च युष्मदस्मदी (ते) हि नैः परिरुच्ये । न हि
तेषामसिना कश्चित् प्रतिबोधनीयोऽस्ति : न च कश्चित् अस्मिन्वा विशिष्टानुसंधेयः । ननु प्रकृते युष्मदस्मदर्थ-
योरविवक्षायामपि तयोर्व्युत्पन्नयुष्मदस्मच्छब्दोपपदमात्रोपजीवनेन अस्मत्पक्षेऽपि ^{१२}कचिन्मध्यमोत्तमयोर्व्यवस्था-
रिति चेन्न - ततोऽप्यपरित्यक्तप्रवृत्तिनिमित्तकस्य अस्माकं निर्वहणस्थैवानुसर्गमुचितत्वात् ॥

टि० इति तत्पदार्थः कः ? किं सदंशभूतेश्वरः , गदेव वा ? आद्ये त्वमर्थोदिरूपांश्चेश्वरांशभेदो बाधितः । न हि
मृत्पिण्डांशसूतमणिकामेवो मृत्पिण्ड शभूतवत्क्षरावयोः । अन्त्ये त्वमर्थोदे सत्ताया नित्यप्रतिपन्नतया शुद्धमदभेदो
न बोधनीय इति निर्गलितार्थः । दृश्ययोगिन्ननेन दृश्यस्त्वमर्थोदिरदृश्येश्वराभिन्नः कथमिति ज्ञायते :
अदृश्यमन्मात्रब्रह्मणस्त्वमहंशब्दार्थत्वायोगश्च । (उद्देश्ययोरिति पाठस्यातः ? नेन पूर्वं त्वमहमर्थयोर्विधेयत्वपक्षः दृष्ट

पा० ^१ लोके तु - ग. घ. ।

^२ ननु योऽसौ - क. ख.

^३ उपचारेषु - ग. घ. ।

^४ तथा च - क. ।

^५ “ तद्वद्वापि व्यवस्थोपपद्यते ” इत्येताव-
दवाप्ति - ग. घ. ।

^६ अस्मच्छब्द उपपद इत्येव आन्तर्यामिकोशे
शुद्धिपत्रे । पा० अस्मच्छब्दोपपदे ।

^७ सूत्रपदाभि - ग. घ. ।

^{१०} न तु - ख. ।

^८ भिप्राया उक्तोपमहार - क. ।

^{११} निवृत्तिरिति - क. ।

^९ स्वरूपैक्यं - ग. घ. ।

^{१२} त्वमहमिति - क. ।

भा० ^१युष्मदस्मदी हि परित्यक्ते । न ह्यसिना ^२कश्चित्प्रतिबोधनीयः ; न च कश्चिदस्मिन् विशिष्यानुसन्धेयः । विधूननीयोपाधिबिषयव्युत्पत्तिमच्छब्दसन्निधिमत्रोपजीवनेन ^३कथंचित् मध्यमोत्तमसंपत्तिरिति चेत् - ततो वरमपरित्यक्तप्रवृत्तिनिमित्तमास्माकं ^४ निर्वहणमनुसर्तुम् ॥

॥ ५ ॥ सन्मात्रस्यांशिनः अंशद्वयविशिष्टताप्रतिपादनं वदतामपि सन्मात्रविवक्षायामत्र (तावन्मात्रापेक्षयात्र ^५) वाक्ये त्वमहम्भावायोगात्, त्वंताहंताविशिष्टं सदिति ^६विशिष्टविवक्षाया-मपि प्रथमपुरुषोपनिपातप्रसङ्गात्, दृश्ययोश्च (^७अत्रत्ययोश्च) युष्मदस्मदर्थयोर्मृत्पिण्डांशे मणिक इव घटशरावाकारयोः, सदंशभूतेश्वराकारेऽपि समन्वययोगात्, त्वमहमर्थयोः सत्ताद्याकारस्य नित्यप्रतिपक्षतया विशेषतो(ऽनिर्देश्य) ^८ऽनुपदेश्यत्यादन्ननुसन्धेयत्वाच्च न कथंचिदपि “तत्त्वमसि” “सोहमस्मि” इत्यादेर्निर्वाहः शक्यः ॥ /

प्र० अपरे त्वाहुः “योसावसौ पुरुषस्सोहमस्मि” इत्यत्र पुरुषशब्देन परमपुरुषो न विवक्षणीयः ; तथा सति अस्मीत्युत्तमस्य ; पुरुष इत्याख्यायाः, सोऽहमिति ^{१०}सामानाधिकरण्यस्य च क्लेशेन निर्वाहत्वात् । ततो वरमत्र पुरुषशब्दस्य परिशुद्धजीवात्मपरत्वमाश्रयितुम् । एवं च सति यः पुरुषो मुक्तदशाभाव्याकारः परिशुद्धजीवात्मा सोऽहमस्मीत्यन्वयादुत्तमस्य, पुरुष इत्याख्यायाः सामानाधिकरण्यस्य चातिस्वरसो निर्वाह इति । नायं पक्षस्साधुः । तथा अस्त्वेवमिह निर्वाहणम् । तथाऽपि “तत्त्वमसि” इत्यत्र तत्पदस्य, “त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं व त्वमसि” इत्यादिषु त्वंपदस्य च परदेवतावाचकत्वेन त्वदुक्तनिर्वाहस्य तत्राभावात् अकामेनापि तत्रास्मदुक्तनिर्वाहस्य समाश्रयणे तत्समानन्याग्रतया अत्रापि तस्यैवानुसर्तुमुचितत्वादिति ॥

स्यादेतत् - “त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि” इत्यत्र कथं पुरुषव्यवस्था । त्वमहंपदयोरुभयोरपि श्रवणात् । उद्देश्यविषयकमेव युष्मदादिपदमुपपदत्वेन पाणिनिसूत्राभिमतम् । तथा चोद्देश्यसमर्पकोपपदवशादेवात्र मध्यमोत्तमयोर्व्यवस्था सिध्यतीति चेत् — अस्त्वेवमिह समाधानम् । तथापि “तत्त्वमसि” इत्यत्र पुरुषव्यवस्था न घटते । तत्र त्वंपदयोगवत् तत्पदयोगस्यापि सत्त्वात् । तथा चामीति-वदस्तीति प्रथमपुरुषस्यापि प्रसङ्गः । न ह्यत्रापि त्वंपदमुद्देश्यसमर्पकम् : येन त्वंपदमेव पुरुषनिमित्तम्, ^{११}न तु तत्पदमपीति व्यवस्था स्यात् । तथा च तत्त्वमसिनिरूपणावसरे भाष्यम्, “नात्र कश्चिदुद्देश्य किमपि विधीयते” इति । तस्मात् “तत्त्वमसि” इतिवत् तत्त्वमस्तीति ^{१२}प्रसङ्गो दुर्निवार इति । अत्रोच्यते - तत्त्वमसीत्यत्रापि त्वंपदार्थ उद्देश्य एव । ततश्चोद्देश्यविषयकयुष्मत्पदवशात् तत्र मध्यम एवेति न प्रथमपुरुष-प्रसङ्गः । नन्वेवं भाष्यविरोध इति चेन्न । भाष्यस्य विधेर्वांशमात्रनिषेधेपस्तयोद्देश्यांशनिषेधकत्वाभावात् ।

टि० वाक्ये चोद्देश्यत्वपक्ष इति दर्शितं भवेत्) । ननु तच्छब्दनेश्वर उच्यते ; असि, अस्मीति सन्मात्रम् । तथा च त्वमर्थोऽहमर्थश्च ईश्वराभिन्नसन्मात्राभिन्न इति वाक्यार्थः । तेन एकसन्मात्रांशत्वं जीवेश्वरयोरुक्तं भवतीति चेत् न, धातुना सत्ताक्रियायाः लकारेणामिमुखत्वप्रत्यक्त्वविशिष्टतादश्रयस्य च बोधनेन ईश्वराभिन्नसन्मात्रप्रतीत्ययोगात् ।

पा० ^१ ‘युष्मदश्मदर्थे च परित्यक्ते’ इति क.

पाठः । तदा श्रोतरीत्यारभ्य अनुसन्धेय

इत्यन्तमेकं वाक्यम् । परित्यक्त इति च

मति सप्तम्यन्तमिति भाष्यम् ।

^२ कश्चिदर्थः - क. ।

^३ कचित् - म, घ. ।

^४ अस्माकं - ग, घ. ।

^५ क. । ^६ विशिष्टेति न - क.

^७ क. ।

^८ क. ।

^९ अपर आह - क. ।

^{१०} इति च सामानाधिकरण्यस्य - ख. ।

^{११} न तत्पद - ख. ।

^{१२} प्रयोगोपि - ख. ।

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।

ओं क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥ १७ ॥

भा० दृष्टिविधिस्तु मोक्षार्थविद्यास्तु^१ वेदान्तवादिना नाङ्गीक्रियते । यद्यप्यत्र 'त्वं राजाऽसि, अहं राजाऽस्मि' इत्यादिवत् तादर्थीन्याद्युपचारविवक्षया ('क्षयां'), मध्यमोत्तमयोः सामञ्जस्यम्, तथाऽपि लोकवेदयोः चेतनपर्यन्तदेवमनुष्यादिव्यवहारन्यायेन ज्ञान्निगुणशब्दगनिलाभात्तदुपेक्षा ॥

नन्वेवं पुरुषाख्यस्वेतगन्तमानाधिकरण्यक्लेशं परित्यज्य 'योमावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि' इति 'परिशुद्धात्मस्वरूपानुसन्धानपरमिदं वाक्यमस्तु । मैवम् । "तत्त्वमसि," "त्वं वा अहमस्मि," इत्यादिषु तदनुपपत्तेरत्रापि तत्त्वमानन्यायनया तथैव अनुसन्धानस्यौचित्यात् । ब्रह्मात्मकोऽहमस्मि इति परविद्याङ्गभूतस्वात्मानुसन्धानपरन्वेऽपि तच्छब्देन तादर्थीन्यादिकं लक्षणीयं स्यात् ॥ १६ ॥

अनन्तरं तु परिशुद्धात्मस्वरूपमुच्यते - वायुरनिलममृतम् इति । विद्याकमानुसारेण तत्र तत्र गन्तुत्वाद्वायुः । निलयनरहितत्वात् कचिदपि व्यवस्थितत्वाभावाच्च अनिलम् । अमृतं - त्रियमाणेऽपि देहसन्ताने स्वयममृतम् । इदं विजरात्रादीनामप्युपलक्षणम् । परि-

प्र० तथा हि - न ह्येवं भाष्याभिप्रायः, नात्र किञ्चिदुद्दिश्यते; न च किञ्चिद्विधीयते^४ इति । अपि तर्हि^५ भाष्याभिप्रायः, 'त्वंपदेन किञ्चिदुद्दिश्यत एव : किन्तुद्दिष्टे^६ तत्र न किञ्चिदपि विधीयते' इति । कथमिदमवगम्यत इति चेन्न - प्राप्तस्यैवोपसंहारकत्वोपपादकभाष्येणैव विधेयांश एव निषिध्यते इत्यभिप्रायस्य व्यक्तत्वात् ॥ अन्योप्याह - त्वं राजाऽसि, अहं राजाऽस्मीन्यादिवत्^७ तादर्थीन्याद्युपचारविवक्षया 'तत्त्वमसि' 'सोऽहमस्मि' इत्यादिषु मध्यमोत्तमसामानाधिकरण्यानां सामञ्जस्यमिति - तदप्युपेक्षणीयमेव । लोकवेदयोश्चेतनपर्यन्तदेवमनुष्यादिव्यवहारबलेन जातिगुणशब्दवत् मुख्यवृत्त्येव निर्वाहमभवे उपचारकल्पनस्यान्याथ्यत्वादित्यलं विन्तरेण ॥ १६ ॥

एवं 'परावरतत्त्वविवेकम्, परमनिधेयमसाधनभूतसाङ्गभक्तियोगम्, तन्निष्ठस्यानुसन्धेयमन्त्रद्वयस्योपदिश्य इदानीं भक्तियोगे ज्ञानशक्त्यादिशून्यतया शरणागतमवलम्बमानानां तदनुष्ठानमन्त्रानुपदिशति ।

टि० 'तयोऽसौ सोऽहम्, योऽहं सोऽसौ' इत्यत्रैव तच्छब्दार्थत्वमाश्रयभेदमन्त्रवात्र वाच्यतया लकारार्थभेदैर्दम्प्ययोगाच्च । तत्त्वमहंपदानां तत्तद्दर्शमात्रपरतयैव प्रसिद्धया 'मयोऽभेदायोगाच्च । अक्षिपरत्वे च लक्षणा । असेरस्मेत्यानिर्वाहोऽपि इत्याशयेन न कथञ्चिदपीत्युक्तम् । अथ तत्पदार्थेश्वरे त्वमहमर्थभूतजीवरूपांशविशिष्टाभेद उच्यत इति चेत् - इदमीश्वरे जीववैशिष्ट्यमस्मादिष्टकं चेत् - अस्मन्मतप्रवेशः । अतः प्रथमपुरुषोपनिषानांऽस्मद्रीत्येव वारणीयः । अन्यादृशस्य तु विशिष्टस्य न त्वमहंशब्दार्थतेति ॥

१७. मं. टि० सोऽहमस्मीति स्वातन्त्र्येणात्मस्वरूपविवेचनपूर्वकमन्त्रिश्रवणान्तप्रार्थना क्रियते सप्तदर्शनं ।

पा० ^१ विद्यास्वरूपपरवेदान्तवादिभिः - क. ।

सर्वमेकवाक्यतया चान्त्रादिकोशे ।

^२ क. ।

^३ उद्दिष्टे न किञ्चिद्विधीयते - ख. ।

^४ परिशुद्धस्वरूपमात्रानुसन्धान - ग. घ. ।

^५ तादर्थीन्याद्युपचार - ख. ।

^६ इत्यपि । तथैवमिति ग्रन्थाक्षरकोशे ।

^७ परापरतत्त्वविवेकपरम् - ख. ।

भा० शुद्धजीवविषये प्रजापतिवाक्येऽपि^१ “विजरो विमृत्युर्विशोकः” इत्यादिसंक्षेपात् ॥

अत्र “वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्” इत्यादिपरामर्शाद्वात्वादिशब्दानां भूतद्वितीय-
विषयत्वं नाऽऽशङ्कनीयम्, पूर्वापरारम्भमसङ्गतेः । यद्यप्यमीषां परमात्मविषयत्वं विशिष्टवृत्त्या
योजना वा युज्यते, तथाऽपि वरमिदं नश्वरस्य देहस्य अनन्तरं वचनात्तद्व्यावृत्तप्रत्यगात्म-
परत्वम् । “प्राणवायुविषयत्वेऽप्यत्र मन्दं प्रयोजनम् । श्वेताश्वनरीयाश्च भोग्यभोक्तृनियन्त्राणां
विवेचने भोक्तृशब्दविवक्षितं^४ प्रत्यगात्मानममृतशब्देनाऽऽमनन्ति “क्षरं प्रधानममृताक्षरं इह
श्रमणात्मानावीशते देव एकः” इति, “क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याऽविद्ये कैशो यस्तु
सोऽन्यः” इति च ॥

प्र० यद्यप्यागमास्तांवादिर्मोक्षशरणगतिमन्त्राविति रहस्यत्वात् कण्ठवेण भाषित्वेन — तथाऽपि
प्राज्ञानामर्थसामर्थ्यात् यथा तत्परत्वावगमस्सुशक्तः, तथा तयोः श्लोकयोरर्थवर्णनं कृतम् । अभाषि चेत्यमने

“व्याकाव्यके वाजिनां संहितान्ते व्याख्यामिथं वाजिप्रक्रमं दात् ।

वैश्वामित्रो विश्वमित्रं व्यतानीत् विद्वच्छात्रप्रीतये वेङ्कटेशः ॥” इति ।

अत्र विद्वच्छात्रप्रीतये इत्यनेन स्वप्रबन्धस्य निगूढाभिप्रायकत्वं व्यञ्जितम् । एवमाचार्याभिप्राय-
विषयत्वाच्छरणगतिपरतया मन्त्रद्वयं व्याख्यास्यते । तत्र वायुरनिलम् इति प्रथमश्लोकः पूर्वखण्ड-
समानार्थकः । अत्र नयेत्यादि^६ चरमश्लोक उत्तरखण्डसमानार्थकः । तथा च “प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपं प्राप्नुथ
प्रत्यगात्मनः । प्राप्नुथोयं फलं प्राप्तेस्तथा प्राप्तिविरोधि च” इत्येवमाद्याः पूर्वोत्तरखण्डयोः विशेषिता ये
पदार्थाः, ये च वाक्यार्थभेदाः, ते सर्वेपीह पूर्वोत्तरयोः श्लोकयोरनुमन्थेयाः ॥ “सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं
क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् । एतत् ज्ञानञ्च योगश्च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः” इत्यादिशास्त्रैः, प्रोक्षणादिभि-
समिदादिकमिव, परिशुद्धस्वरूपयाथात्म्यज्ञानेन संस्कृत्यैव आत्मदिव्यमपमर्षणीयमित्युक्तत्वात् इहापि शरी-
रेन्द्रियादिभ्यो^९ विविक्तं स्वात्मानं प्रथमं विश्लेष्य ब्रह्मणि समर्प्य स्वाधिकारानुगुणमर्थयेत् वायुः... कृतं स्मर ।

“भोक्ता भोग्यं प्रेरितारश्च मत्वा” इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रतिद्विधिविदीश्वरस्तत्त्वक्रम इहापि द्रष्टव्यः ।

वायुः विद्याकर्मानुगुणभगवत्सङ्कल्पवशेन तत्तत्तत् गन्तृत्वाद्वायुः । अनेन जीवस्य अणुपरिमाणत्वं परमात्माधीनत्वञ्च
निश्चयति । वा गतिर्गन्धनयोः इति धातुः । निलयनरहितत्वात् कच्चिदस्मिन् व्यवस्थितत्वाभावाच्च अनित्यम् ।
अमृतम् - त्रियमागेऽपि देहसन्ताने स्वयममृतम्, स्वरूपतो धर्मतश्चाविनाशीत्यर्थः । “अविनाशी वा ओं
अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा”, “न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते” — न विद्यते उच्छित्तिः विनाशो यस्य
सोऽनुच्छित्तिः नित्य इत्यर्थः । अनुच्छित्तिः धर्मो यस्य सावनुच्छित्तिधर्मेति पुनर्बद्वीहिः । नित्यज्ञानवाप्तिरिति
भावः । आहुश्च यामुनाचार्याः — “तदेवं चित्त्वभावस्य पंसः स्वाभाविकी स्थितिः । (नानाप)तन्तपदार्थ-
मंसर्गान्तद्वितित्वमश्नुत” इति । इदममृतत्वमपहतपाप्मत्वादीनामप्युपलक्षणम् । परिशुद्धजीवविषये
प्रजापतिवाक्ये, “य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विविधेभ्योऽपिपामसत्यकामममृत्युमङ्कृतः”
इति पाठात् अनिलममृतम् इति पदद्वयमपि पुङ्गवत्वेन विपरिणयम्, वायुरिति पुङ्गवत्वेनोपक्रमात् ॥

पा०^१ प्रजापतिवाक्ये विजरो - ग, घ. ।

आकरे आचार्येः (?) ।

^२ न शङ्कनीयम् - ग, घ. ।

^३ प्रायत्नम् - ख. । ^४ चापरश्लोकः ।

^५ प्राणविषयत्वे - ग, घ. ।

^६ चैवेति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

^७ विवक्षितप्रत्यगात्मानम् - ग, घ. ।

^८ सर्वोपाय - ख. ।

^९ अयं क. पाठः । आगमे आचार्यैः - ख. ।

^{१०} अतिरिक्तम् - क. ।

भा० एवं प्रत्यगात्मस्वरूपस्य “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” इत्यादिप्रसिद्धममृतत्व-
मभिधाय ^१क्षेत्रज्ञशरीरस्य ^२मृतिमत्त्वमवश्यम्भावीत्याह — अथेदं भस्मान्तं शरीरम् इति ।
प्रकृतादर्थादर्थान्तरविषयस्यात्र अथशब्दः ; आत्मोत्क्रमणानन्तर्याथो वाः कर्मवशकात्स्न्यपरो
वा । तथा च स्मर्यते, “गङ्गायां सिकता धारा यथा वर्पति वामवे । शक्या गणयितुं लोके न
व्यतीताः पितामहाः” इति, “ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु” इत्यादि च । इदमिति विशेषणं
“नित्यत्वेन प्रमाणसिद्धानां नित्यमुक्तेः शरीराणां व्यवच्छेदार्थम् । भस्मान्तम् इति

प्र० अत्र, “वायुश्चान्तरिक्षञ्च एतदमृतम्” इत्यादिकं परामृश्य वाक्यादिशब्दानां भूतद्वितीयविषयकत्वं
नाऽऽशङ्कनीयम् ; पूर्वापरान्तरात्म्यसङ्गतेः । नापि विशिष्टकृत्या ^४योगतो वा परमात्मविषयत्वमाशङ्कनीयम् ।
नक्षरस्य देहस्य अनन्तरवचनेन तद्व्यावृत्तप्रत्यगात्मपरत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । “क्षरं प्रधानममृताक्षरं
हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः” — स्वभोग्यतया प्रधानं हरतीति हरः । जीव इत्यर्थः — “क्षरं त्वविद्या शमृतं
तु विद्या विद्याऽविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः” इति श्वेताश्वतरीये (तरेऽपि) भोग्यभोक्तृनिघ्ननृणां विवेचने
अमृतशब्देन प्रत्यगात्मनोऽभिधानदर्शनाच्च अत्रान्यमृतशब्दो जीवात्मपर इत्येव युक्तः ॥

एवं प्रत्यगात्मस्वरूपस्य “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” इत्यादिप्रसिद्धममृतत्वमभिधाय क्षेत्रस्य (ज्ञ)
शरीरस्य मृतत्वमवश्यम्भावीत्याह — अथेदं भस्मान्तं शरीरम् इति । प्रकृतादर्थादर्थान्तरविषयस्यात्र
अथशब्दः ; जीवात्मोत्क्रमणानन्तर्याथो वा । यद्वा ^३कात्स्न्यपरः । “मङ्गलानन्तराऽऽस्मभश्चकात्स्न्यैष्यथो
अथ” इति नैषधुकाः । ^५इदं शरीरमिति विशेषणमीश्वरादिशरीरत्वेन नित्यत्वेन च प्रमाणसिद्धानां व्यवच्छेदार्थम् ।
तथा च कृत्स्नं कर्मवशशरीरं भस्मान्तमित्यर्थः । स्मर्यते च “ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे स्थवरजङ्गमे ।
एकस्मिन्मृति विश्वात्मा स तु नारायणोऽव्ययः” इति । भस्मशब्दो दाहाख्यसंस्कारपरस्संखननादेरप्युपलक्षकः ।
अथवा “कळेवरं विट्किमिभस्मसंज्ञितम्” इत्यन्यत्र प्रसिद्धकिम्यन्तत्वादेरप्यु (रु) पलक्षको भस्मान्तशब्दः ।
त्यागं कृते कव्यादभक्षितं शरीरं विट्संज्ञितं भवति ; खनने किमसंज्ञितम् : दाहं भस्मसंज्ञितमिति भावः ॥

ननु केषुचिच्छरीरेषु ^६प्रत्यक्षत एव विनाशो दृष्टः । अविनष्टेष्वप्य (त्व) न्येषु अनुमानाद्विनाशित्वं

टि० आत्मोत्क्रमणेति । वायुरनिलंममृतमिति मरणकालेऽमृतस्य निलयनहान्या गमननृचनादथ-
शब्दादात्मोत्क्रमणानन्तर्यालम् । एवं भस्मान्तपदबलाच्च तल्लभः । तत्काल एव विशारितुमारब्धं क्षणान्तरे
च विशीर्यत इति शरीरपदेन प्रदर्श्य तदपि दुर्विकृतं न रक्षणार्हमिति भस्मान्तपदेन ज्ञाप्यते ॥

गङ्गायामिति । यथा गङ्गायां सिकताः वर्पति वासवे धाराश्च लोके गणयितुं न शक्याः, तथा
व्यतीताः पितामहा अपील्यर्थः । यथेतिस्थाने तथेति पाठः स्याच्चेत् - धारासिकतागणनमपि शक्यम्, न तु

पा० ^१ क्षेत्रस्य शरीरस्य - क. ।

^२ मृतत्व - ग, घ. ।

^३ विशेषणमीश्वरशरीरत्वेन नित्यत्वेन च
प्रमाणसिद्धानाम् - ग, घ. ।

^४ योगतो वेत्यस्य स्थाने ‘वायुगत’ इति
मुद्रितकोशे ।

^५ कात्स्न्यपर इत्येतदनन्तरं स्मर्यते

इत्यादिकमेव मुद्रिते । मङ्गलेत्यादि सर्वं
नास्ति ।

^६ इदमिति शरीरविशेषणमिति स्यात् !

^७ संस्कारपरः । स खननादेरिति मुद्रिते ।

^८ तात्पर्यचन्द्रिकानुसारेण प्रत्यक्षत (२. १८)
इति पाठो निवेशितः । उपलभ्यमानपाठस्तु
प्रत्यक्ष एवेत्येकः, प्रत्यक्षत एवेत्यन्यः - क.

भा० संस्कारमात्रव्यञ्जकम्; ^१कीटान्तत्वादेरप्यन्यत्र प्रसिद्धस्योपलक्षणं वा । ^२शरीरशब्देन व्युत्पत्तिनिमित्तानुसारेण ^३विशरणस्वभावत्वं गम्यते ॥

एवं “भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा” इति क्रमेण चिदचिद्विवेकमुक्त्वा प्रेरितानं प्रकृतं महापुरुषं प्रणवेनोपादत्ते ओम् इति । यथा आमनन्त्याथर्वणाः, “यः पुनरेतं त्रिमात्रेण ओमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत” इति । उक्तं च योगानुशासने, “क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः” “स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्” “तस्य वाचकः प्रणवः” इति । आह च सर्वज्ञः, “ओमित्येवं सदा विप्राः पठन् च ध्यात केशवम्” इति । स्वयं चागायत् “ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्” इति । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥

अथ क्रतुरूपिणं भगवन्तं ज्ञानयज्ञगोचरमभिमुखीकुर्वन्स्तदनुग्रहं याचते - क्रतो स्मर कृतं स्मर इति । क्रतो - क्रत्वात्मक । यथाऽऽह “अहं क्रतुरहं यज्ञः” इति ।

प्र० मुनिश्चितम् । अन्यथा शब्दो न प्रति शब्दादिकं न प्रयुज्येत । स्वयमपि शत्रुप्रयुक्तशस्त्रादिकं न निवारयेत् । एवं संप्रतिपन्नस्य भस्मान्ततादेरिहोपदेशे किं प्रयोजनमिति चेत् - उच्यते - आत्मशरीरयोरमृतत्वमृतत्वम्प- विरुद्धधर्मप्रदर्शनेन भेदसमर्थनं तावदेकं प्रयोजनम् । अपथ्यपरिहारमायनसेवादिभिः किं ^४नित्यत्वमपि संभवेदिति सन्देहापाकरणं द्वितीयम् । स्वदेहेऽपि वैराग्यजननं तृतीयम् । दिनाशोहतौ सति अवश्यं नश्यतीतिवत् भगवदुपासनादिभिरत्यन्तविनाशस्यापि संभावनाद्योतनं चतुर्थम् । शीघ्रं मोक्षोपाये प्रवर्तितव्यमिति त्वरासङ्गत्वं पञ्चमम् । एवमुक्तान्यनुक्तानि च प्रयोजनान्तराणि द्वितीयाध्याय (१८) तात्पर्यचन्द्रिकायां द्रष्टव्यानि ॥

एवं “भोक्ता भोग्यं प्रेरितारश्च मत्वा” इति क्रमेण चिदचिद्विवेकमुक्त्वा प्रेरितारं प्रकृतं महापुरुषं प्रणवेनोपादत्ते ओम् इति । यथाऽऽमनन्त्याथर्वणाः, “यः पुनरेतं त्रिमात्रेण ओमित्येतेनैवाक्षरेण परमपुरुष- मभिध्यायीत” इति । उक्तं च योगानुशासने, “क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः” “स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्” “तस्य वाचकः प्रणवः” इति । आह च सर्वज्ञः — “ओमित्येवं (व) सदा विप्राः पठन् च ध्यात केशवम्” इति । स्वयंचागायत् “ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्” इति । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥

अथवा शरीरमात्मानं च विविच्य विविक्तात्मानमकारवाच्ये परमरूपे समर्पयति ओमिति । प्रणवस्य आत्मसमर्पणपरत्वं “ओमित्यात्मानं युञ्जीत”, “प्रणवो धनुश्शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेदव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्” इत्यादिषु प्रसिद्धम् ॥

अथ क्रतुरूपिणं भगवन्तं ज्ञानयज्ञगोचरमभिमुखीकुर्वन् तदनुग्रहं याचते क्रतो स्मर । क्रतो ज्योतिष्टोमादिक्रिया (क्रत्वा) त्मक । यथाऽऽह “अहं क्रतुरहं यज्ञः” इति । यज्ञः पञ्च महायज्ञा इत्यर्थः । टि० पितामहगणनमित्यर्थः स्यात् । संस्कारेति । दाहखननादि सर्वसंस्कारेत्यर्थः । असंस्कृत- पशुसूगपक्षिमनुष्यादिशरीराणामप्यसंकोचेन ग्रहणायान्यथाऽऽह कीटेति । प्रेरितारमिति । ईर क्षेपे । आधृषीत्यवात् णिचो विभाषा ॥

पा० ^१ कीटान्तत्वादेरन्यत्र - ग, घ. ।

^३ सारे - ग, घ. ।

^२ शरीरशब्दे - ग, घ. ।

^४ नित्यत्वं संभवेत् - ख. ।

भा० “यथाकतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति । न कर्तुं कुर्वीत” “एवं-
कर्तुर्ह” इत्यादिष्विवात्रापि प्रकरणादेव कर्तुश्च उपासनपरो वा । तद्गोचरे तु भगवति तच्छब्द-
उपचारात् । स्मर - सानुग्रहया “बुद्ध्याऽस्मान् विपर्याकुरु । “स्नेहपूर्णं मनसा
किं न स्मरसि केशव” इतिवत् । उक्तं च भगवता “स्थिते मनसि” इत्याख्य,
“ततस्तं त्रियमाणं तु काष्ठपापाणमग्निभम् । अहं स्मरामि मद्धक्तं नयामि परमां गतिम्”
इति । सर्वदा सर्व साक्षात्कुर्वतः स्मर्तृत्ववचनमिह पूर्वकृतप्रत्यवेक्षणाभिप्रायम् ।
कर्तुं स्मरेत्यत्रापि तथैव विवक्षा । मत्कृतं यत्किञ्चिदनुकूलमनुसन्धाय कृतज्ञस्त्वं मां रक्षेति
भावः । एतावदन्तं त्वत्कृतमानुकूल्यं प्रतिसन्धाय त्वमेव शेषपूर्णं कुर्विति वा ।
स्मरन्ति हि “जायमानं हि पुरुषम्” इत्यादि(दीनि) । स्वयमप्याह “तेषां
सततयुक्तानाम्” इत्यादि । कतो स्मर कृतं स्मर इत्यावृत्तिरुक्तार्थे त्वरातिशयात्
(शयं द्योतयति) ॥ १७ ॥

प्र० अथवा - कतो ! भक्तिस्वरूप ! “यथाकतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति न कर्तुं कुर्वीत”,
“एवंकर्तुर्ह” इत्यादिषु कर्तुश्च भक्तियोगेऽपि प्रयोगदर्शनात् । “भक्तियोगोचरे भगवति तच्छब्द उपचारात्”
इत्याचार्याः । रक्षकस्य भक्तियोगस्थाने निवेशनं कतो इति संबोधनेन विवक्षितमिति भावः । स्मर मनुग्रहया
बुद्ध्या विपर्याकुरु । “स्नेहपूर्णं मनसा किं न स्मरसि केशव” इतिवत् । उक्तं च भगवता “स्थिते मनसि”,
इत्याख्य, “ततस्तं त्रियमाणं तु काष्ठपापाणमग्निभम् । अहं स्मरामि मद्धक्तं नयामि परमां गतिम्” इति ।
अत्र ‘स्मरामि’ ‘नयामि’ इति पदद्वयस्य, ‘कतो स्मर’ ‘अहं नय’ इति प्रार्थनाद्वयापेक्षया
प्रतिवचनत्वावगमद्वारा (मात्) वराहचरमश्लोकद्वयं वायुरनिलममृतमित्यादिमन्त्रद्वयोपबृंहणमिति भावः ।
कर्तुं स्मर मत्कृतं यत्किञ्चिदनुकूलमनुसन्धाय कृतज्ञस्त्वं मां रक्षेति वा, एतावदन्तं त्वत्कृतमानुकूल्यं प्रतिसन्धाय
त्वमेव शेषपूर्णं कुर्विति वा भावः । स्मरन्ति हि, “जायमानं हि पुरुषम्” इत्यादि ।
“स्वयमप्याह !” हि, “तेषां सततयुक्तानाम्” इत्यादि । उक्तार्थे त्वरातिशयात् कतो स्मर
कर्तुं स्मर इत्याहुतिः ॥ १७ ॥

पा० १ इत्यादिः प्रकरणाच्च - क. ।

१ एवमेवान्त्रलिपिसुदृष्टेऽपि दृश्यते : ‘एता-

२ बुद्ध्या विपर्याकुरु - ग, घ. ।

वन्तम्’ - ग. ।

३ कू. भा. टिप्पणं दृश्यताम् ।

४ क. । ५ क. ।

७ किञ्चेति स्थाने लिखितकोशेऽन्यथाऽस्ति । नत् ‘यव’ इति वा ‘पव’ इति चेति मंदिरधम् ।
आचार्यभाष्ये, यत्रेति मुद्रयित्वा किञ्चेति शोधितं - कू. कोशे । तत्रापि यत्रेति पाठः कदाचित् मूलं स्यात् ।
‘यवः’ इति श्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्यकोशागारकृते मुद्रणे दृश्यते । वचनमिदं कुत्रत्यमिति च सृज्यम् ॥

८ मुद्रितकोशे ‘पुरुषमित्यादि’ इत्येतदनन्तरम् ‘उक्तार्थे’ इति वाक्यमेवास्ति । लिखितकोशे
‘ही’ लादिकं मध्येऽस्ति । तत्र आचार्यभाष्यानुसारेण स्वयमप्याहेति पूरितम् ॥

अग्रे नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्ति विधेम ॥ १८ ॥

भा० पुनरप्यग्निशब्दवाच्यं ^१भगवन्तं प्रति, स्वापेक्षितं प्रापयेत्याह अग्रे नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्ति विधेम इति ॥ अग्रे - अग्निशरीरक । “यस्याग्निः शरीरम्” इत्यन्तर्यामि-
ब्राह्मणम् । “साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः” इति न्यायदग्रनयनादिगुणयुक्तेति वा । ^२नय - प्रवर्तयेत्यर्थः । सुपथा - शोभनेन मार्गेण । प्रतिषेधस्पर्शरहितेनोपायेनेति यावत् राये - विद्यार्थशरीरसंरक्षणत्वदर्शनाद्यनुगुणाय धनाय । ^३यद्वा प्रकरणानुगुण्यात्, “अतस्कर-
करग्राह्यमराजकवशंवदम् । अदायादविभागार्हं धनमार्जय सुस्थिरम् ॥”, “अनन्तं बत मे वित्तम् ।” इत्यादिषूक्तलौकिकं धनमिह विवक्षितम् । एक एव मन्त्रः प्रकरणादिभिः
विशेषितस्तत्तदनुगुणमर्थं विवक्षतीति सम्यङ्न्यायविदः । अस्मान् - त्वदनन्यभावात्

प्र० पुनरप्यग्निशब्दवाच्यं भगवन्तं प्रति इष्टप्राप्तिमनिष्ठनिवृत्तिश्च प्रार्थयते - अग्रे नय.....विधेम ।

बृहदारण्यके च सप्तमाध्याये (१०-१.) “यदा वै पुरुषोऽस्माच्छोकात् प्रैति स वायुमागच्छति” इत्यादिना अर्विरादिकं पन्थानमुपदिश्य पश्चादध्यायावसाने “हिरण्यमेन पात्रेण” इत्याद्या एते चत्वारो मन्त्राः क्रमेण पठिताः । अग्रे - अग्निशरीरक । “यस्याग्निश्शरीरम्” इत्यन्तर्यामिब्राह्मणम् । यद्वा “साक्षादप्य-
विरोधं जैमिनिः” इति न्यायेन अग्रं नयतीत्यभिः । अग्रनयनादिगुणयुक्तं नय - प्रवर्तयेत्यर्थः । सुपथा - शोभनेन मार्गेण ; प्रतिषेधस्पर्शरहितेन याजनाभ्यापनाद्युपायेनेति यावत् । राये - विद्यार्थशरीरसंरक्षण-
^४त्वदर्शनाद्यनुगुणाय धनायेत्यर्थः । अथवा “^५अतस्करकरग्राह्यमराजकवशंवदम् । अदायादविभागार्हं
^६धनमार्जय सुस्थिरम् ॥”, “अनन्तं बत मे वित्तम्” इत्यादिषूक्तमलौकिकं ^७धनमिह विवक्षितम्
विद्याप्रकरणानुगुण्यात् । “एक एव मन्त्रः प्रकरणादिभिर्विशेषितः तत्तदनुगुणमर्थं ^{१०}बोधयतीति सम्यङ्न्याय-
विदः” इत्याचार्याः । यद्वा - अग्रे नय प्रापयेत्यर्थः । सुपथा अर्विरादिपथेन । बृहदारण्यकपाठेऽर्विरादि-
पथस्य बुद्धिस्थत्वान् ।

“अर्विरहस्सितपक्षान्” ^{११} उदगयनाब्दौ च सारुतार्केन्दून् ।

अपि वैद्युतवरुणेन्द्रप्रजापतीनातिवाहिकानाहुः ॥” इति ।

- पा०. ^१ भगवन्तम् स्वा - ग, घ. ।

^२ नय गमय प्रापय प्रवर्तय - क. ।

^३ विद्यार्थप्रकरणानुगुण्यात् ग, घ; अत्र यद्वेत्त्यारम्भौचित्यं प्रागेवाचार्यभाष्य-
तात्पर्यमुदघे उल्लिखितम् । लब्धमिदानीं
क - कोशे ।

^४ शोभनमार्गेणेत्यान्ध्रलिपिमुदघे ।

^५ त्वदर्शनाद्यनुगुणाय - ख. ।

^६ अतस्करग्राह्यमिदम् - ख. ।

^७ अराजाज्ञावशंवदम् - क. ।

^८ धनमादाय - ख. ।

^९ कमिह धनम् - क. ।

^{१०} ‘विवक्षति’ इत्याचार्यभाष्ये पाठः ।

^{११} उदगयनाब्दमरुदकेन्दून् - ख.

उपरितनपाठस्त्वान्ध्रलिपिमुदघे ।

भा० अनन्यगतींश्च । विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । देव - अस्मदपेक्षितप्रदानानुरूपविचित्र-
क्रीडादियुक्त^१ । विश्वानि वयुनानि - सर्वाणि ज्ञानानि । “^२माया वयुनं ज्ञानम्” इति
^३हि नैघण्टुकाः । अतो ज्ञानमुखेनोपायविशेषा इह वयुनशब्देन विवक्षिताः । सर्वान्
तत्तदधिकारानुगुणान् चतुर्विधपुरुषार्थोपायान् यथावत् विद्वान् त्वं अविदुषोऽस्मान् नेतुमर्हसि
इति भावः ॥

युयोध्यस्मज्जुहुराणम् । बन्धनात्मकतया अचिन्त्यप्रकारकौटिल्यवत्तया वा
बाधमानमित्यर्थः । एनः - अकृत्यकरणकृत्याकरणादिरूपं त्वदनुभवादिप्रतिबन्धकम् ।

प्र० अभियुक्तसंगृहीतेन मार्गेणेति भावः । अर्चिरादिमार्गविवक्षाऽप्यत्रा^४चार्याभिप्रेतैव : राये इति
अत्र ब्रह्मणः प्राप्यत्वे^५ पवर्णनात् । ब्रह्मैव हि सुस्थिरमनन्तमलौकिकञ्च धनम् । अत एव तत्र तत्रैवमुच्यते,
“ धनं मदीयं तव पादपङ्कजम् ”, “ यो नित्यमच्युतपदाम्बुजयुग्मरुक्मव्यामोहतः ”,

“ दुरीश्वरद्वार^६ बहिर्वितर्दिकादुरासिकार्यं रचितोऽयमञ्जलिः ।

यदञ्जनार्भं निरपायमस्ति मे धनञ्जयस्यन्दनभूषणं धनम् ॥ ”,

“ न मे पित्रार्जितं^७ द्रव्यं न मया किञ्चिदार्जितम् ।

अस्ति मे हस्तिशैलाग्रे वस्तु पैतामहं धनम् ” इति ॥

अत्र चैवं शाङ्करं व्याख्याणम्, “ सुपथा - शोभनेन मार्गेण । सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्ग-
निवृत्त्यर्थम् । “ विषण्णोऽहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेन । अतो याचे त्वां पुनः पुनर्गमनागमनवर्जितेन
शोभनेन पथा नयेति ” इति । राये - धनाय^८ हिरण्यनिधिसरूपाय हिरण्यपुरूपाय । त्वत्प्राप्तय इति
भावः । अस्मान् - अनन्यप्रयोजनानन्यगतीर्थः । न केवलं माम्, अपि त्वनुबन्धजनानपीति बहु-
वचनस्याभिप्रायः । देव - अस्मदपेक्षितप्रदानानुगुणविचित्रजगत्पट्टिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनिदमनस्वाश्रित-
विमोचनादिरूपविलक्षण^९ क्रीडायुक्त । “ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह
देवमात्मबुद्धिप्रसादं सुमुखै^{१०} शरणमहं प्रपद्ये ” इति मन्वेऽपि देवशब्दस्य एवमेवाभिप्रायः ॥ वयुनशब्दो
ज्ञानवाची ; “ माया वयुनं ज्ञानम् ” इति नैघण्टुकोक्तः । अत्र तु लक्षणया ज्ञातव्योपायपरः । विश्वानि
वयुनानि - सर्वानपि तत्तदधिकारानुगुणचतुर्विधपुरुषार्थोपायान् यथावत् विद्वान् त्वमविदुषोऽस्मान्नेतुमर्हसीति
भावः । “ यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ” इति मन्त्रपदानामप्येतदेव हृदयम् । “ सुमुखै^{१०} शरणमहं
प्रपद्ये ” इति मन्त्रगतं सुमुखपदं विवृण्वन्नाह युयोध्यस्मज्जुहुराणमेन इति । “^{१०}हुडां कौटिल्ये ” ।
जुहुराणं कुटिलं बन्धनात्मकमित्यर्थः । यद्वा अचिन्त्यप्रकार^{११} कौटिल्यवत्तया बाधमानमिति भावः । अनेन
विशेषणेनातितीव्रशोकवगेणोद्यते । एनः - अकृत्यकरणकृत्याकरणादिरूपं त्वदुपासनात्पतिप्रतिबन्धकमित्यर्थः ;
त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धकमिति वा । एन इत्येकवचनं जात्यभिप्रायकम् । वस्तुतस्तु - कियदिदं निवर्त्यमेनः ।

पा० ^१ क्रीडायुक्त - ग, घ. ।

^२ क्रीडायुक्तेत्यनन्तरं मायेलादिकमेव -

ग, घ. ।

^३ हीति नास्ति - ग, घ. ।

^४ अत्रेति नास्ति - ख. ।

^५ दरीवितर्दिका पा. ।

^६ किञ्चिदिति प्रसिद्धः पाठः ।

^७ निर्विण्ण इति तत्र पाठः ।

^८ राये हिरण्यनिधिसरूपाय पुरुषाय - ख. ।

^९ क्रीडेतिस्थाने कृतीति - पा. ।

^{१०} ह कौटिल्ये - ख. ।

^{११} कौटिल्यतया - ख. ।

भा० ^१अस्मत् - अस्मत्तः । युयोधि - पृथक्कुरु विनाशयेत्यर्थः । भूयिष्ठां ते नमउक्ति विधेम - 'अनन्यगतिः' ^२इत्यादिगुणैरावृत्तितश्च भूयसीं नमउक्तिं ते विदध्महे । व्यत्ययो हि बहुलमनुशिष्टः । नमउक्तेरनुवृत्तिं वा नाथं प्रति नाथते । "नम इत्येव वादिनः" इति हि मुक्तलक्षणा अपि पुरुषा मोक्षधर्मे ^३प्रत्यपादिषत । मानसकायिक ^४(योर्नमसोरभावेऽपि नमस्काराभावेऽपि नमश्शब्दमात्रेण ^५प्रसक्तमर्हसीत्युक्तिशब्दाभिप्रायः ॥

प्र० निर्वर्तकानुरूपं हि न भवति । न हि सर्वशक्तेस्तवेदमनुरूपं लक्ष्यम् । नापि नमउक्तेः । भूयसी हि सा इत्येकवचनस्याभिप्रायः । अस्मत् - अस्मत्तः, युयोधि - पृथक्कुरु विनाशयेति भावः । यद्वा पृथक्कुरु एतावदेव याचे त्वाम्, 'जुहुराणमेनोऽस्मत्तः प्रथमं वियोजये' ति । तत् पथायथामनोरथं विनाशयसि चेद् विनाशय । पुरुषान्तरे संकामयसि चेत्, संकामय । नास्ति तत्रास्माकं निर्वन्ध इति भावः भूयिष्ठम् - अनन्यगतित्वादिगुणैरावृत्तितश्च भूयसीं नमउक्तिं, ते - अवाप्तसमस्तकामतया निरुपविक्तस्त्वेवामितया च नमउक्त्यन्यनिरपेक्षाय ते । विधेम - विदध्महे । व्यत्ययो ^६हि बहुलमनुशिष्टः नमउक्तेरनुवृत्तिं वा नाथं प्रति नाथते । "नमइत्येव वादिनः" इति हि ^७मुक्तानामपि लक्षणं मोक्षकं श्रुतम् । मानसकायिकयोर्नमतोरभावेऽपि नमश्शब्दमात्रेण त्वं प्रसन्नो भवितुमर्हसीत्युक्तिशब्दाभिप्रायः । हे अभे देव विश्वानि वयुनानि विद्वान् त्वं जुहुराणमेनोऽस्मत्तो युयोधि । सुपथा अस्मान् राये नय । कं ते भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेमेत्यन्वयः । नित्याञ्जलिपुटा ^८हृष्टा नम इत्येव वादिनो भवामेति भावः ॥

एवमस्मिन्ननुवाके आदितो मन्त्राष्टकस्य चेतनाचेतनरूपमवरतत्त्वद्वयं कर्मयोगज्ञानयोगसं व्यवहितोपायद्वयञ्च प्रधानप्रतिपाद्यम् । उपरितनाष्टकस्य तु परतत्त्वपरमपुरुषविषयकं भक्तियोगरूपं साक्षात् साधनम् । अवशिष्टमन्त्रद्विक (द्वय) स्य सर्वफलसाधनं प्रपदनं प्रधानप्रतिपाद्यम् । एवञ्च श्रीभगवद्गीताध्यायेषु प्रथमषट्कं प्रथमाष्टकस्योपबृंहणम्; द्वितीयषट्कं द्वितीयाष्टकस्य । तृतीयषट्कमवशिष्टमन्त्रद्विकस्योपबृंहणम् । तृतीयषट्कं हि प्रथममध्यमषट्कान्यामुक्ततत्त्वोपायपुरुषार्थविशदीकरणपूर्वकं शरणागतिविधिप्रधानम् । त

१८. मं. टि० आदिगुणैरिति । आदिना अकिञ्चनत्वानन्यभावत्वादीनां प्रपत्तुगुणानां समनन्तरक्षण-प्रभृति सर्वसृष्टि ईशक्षणचणत्वरूपप्रपत्तिगुणस्य, महावदान्यत्वाऽऽश्रितकृतव्याजाजरणापादकानवधिकरणार्णवत्वादीनां सिद्धोपाय श्रीपरमपुरुषगुणानाञ्च ग्रहणम् । ते भूयिष्ठमित्यन्वयकल्पनया त्वया भूयिष्ठत्वेनाभिमतमित्यर्थवर्णने भगवद्गुणमात्रं प्रकाशितं भवेत् । ते विधेमेति स्वरसान्वयमपरिलज्ज्य भूयिष्ठामिति केवलग्रहणे तु तदुद्बुद्धया अस्मच्छकत्यादिना शास्त्रदृष्टया चाबाधितसर्वकारेण भूयिष्ठत्वलाभ इत्याशयः । आवृत्तिरिति । प्रपत्तिरूपमउक्तेस्तत्कृत्वव्यत्वेऽपि फलरूपोक्तेरावृत्तिः स्वतः प्राप्ता, अनुमता च 'सदैव वक्ता' इत्यादौ । प्रणामविषये चाऽऽवृत्तिरशास्त्रविहिता । अञ्जलिमेव महाभारं मन्यमानस्य च आवृत्तेरनन्यगतित्वादेव

पा० ^१ अस्मदिति नास्ति - ग, घ. ।

^२ अनन्यगतित्वादिगुणैरिति स्यादित्यस्म-
दाचार्यचरणाः ।

^३ प्रतिपादिताः ।

^४ "मुक्तानां लक्षणं ह्येतत् यच्छ्वेतद्वीपवासिनाम् ।

इत्यतः मुक्तानामपीत्यपिशब्दः श्वेतद्वीपवासिसमुच्चये; स्वराड्भावमापन्नानामपीत्याशयेन वा ।

^५ हृष्टा इत्येतदनन्तरं 'नमउक्तिं विधेमेत्यर्थः'

इति अधिकं मुद्रिते ।

^४ मानसकायिकमस्काराभावेऽपि - क. ।

^५ अर्हति - ग; अर्हन्तीत्यानङ्गलिपिमुद्रणे ।
अर्हसीत्याचार्यचरणान्भूहितं - क. कोरं

^६ हीति नास्ति - ख. ।

[लब्धम् ।

^७ "मुक्तानां लक्षणं ह्येतत् यच्छ्वेतद्वीपवासिनाम् ।

इत्यतः मुक्तानामपीत्यपिशब्दः श्वेतद्वीपवासिसमुच्चये; स्वराड्भावमापन्नानामपीत्याशयेन वा ।

^८ हृष्टा इत्येतदनन्तरं 'नमउक्तिं विधेमेत्यर्थः'

^९ अपरतत्त्व - ख. ।

भा० एवं परतत्त्वतद्विभूतियोगतदुपासनतत्फलविशेषान्^१ संगृह्य संहितेयं समपूर्यत ॥ १८ ॥

व्यक्ताव्यक्ते वाजिनां संहितान्ते व्याख्यामित्थं वाजिचक्रप्रसादात् ।

वैश्वामित्रो विश्वमित्रं व्यतानीद्विद्वच्छात्रप्रीतये वेङ्कटेशः ॥

अभेदं भोक्तृणामथ च भवितामेव परतां

तथा मेदामेदं जिनसुगतनीतिं च जगति ।

असंपाद्यां मुक्तिं, भवभयमल्लीकं च पठता-

मसावीशेत्यादिर्न कथमनुवाकः प्रतिभटः ॥

1/1/1/1

प्र० चरमश्लोकस्य पूर्वार्धम्, “वायुरनिलममृतम्” इति मन्त्रोक्तानुष्ठानविषयकम् । उत्तरार्धे तु, “युयोध्यस्मज्जुहुराणमेन” इति प्रार्थयमानानां प्रार्थनापूरणसङ्करपपूर्वकं श्लोकप्रतिश्लेषकमिति चरमश्लोकोऽन्यस्य मन्त्रद्विकस्योपबृंहणमेवेति सिद्धम् । एवं परतत्त्वतद्विभूतियोगतदुपासनतत्प्रपदन^२तत्फलविशेषान् संगृह्य संहितेयं समपूर्यत ॥ १८ ॥

वेदान्तगुरुपादञ्च ध्याननिर्मलचेतसा ।

वाजिवेदान्तसारार्थः श्रीवत्साङ्गेन दर्शितः ॥

यदिह रहस्यं विवृतं यद्वा न्यूनं वचोऽधिकं यच्च ।

कृपया तदिदं सर्वं देवः क्षमते तथा महान्तोऽपि ॥

टि० दर्शने सति भूयिष्ठत्वबुद्धिस्तुतराम् ॥ भूयिष्ठामित्यत्र भूयसीमिति वचनं, “माध्यमक्तिस्तु सा हन्त्री प्रारब्धस्यापि भूयसी” इति वचनं प्रत्यभिज्ञापयितुम् । एवमुपनिषद्विद्वत्वादस्याः परिपूर्णोऽतिशय इति च दर्शयति एवमिति ॥

आचार्यभाष्यतात्पर्यमास्माकं पृथगीभ्यताम् ।

यत्नान्यदूषणोद्धारस्तथा भाष्यार्थवर्णनम् ॥

अनुक्तावश्यकश्लोकर्यं सोऽहं श्रीवीरराघवः ।

पाठभेदोक्तिनैर्भयार्थदिकार्थं लघु टिप्पणम् ॥

व्यशोधयं च वेदान्तगुरुभाष्यार्थदर्शकम् ।

नारायणमुनेर्मान्यमीशावास्त्यायवार्तिकम् ॥

पा० ^१तदुपासनतद्विशेषान् - ग, घ. ।

^२ अत्र तत्फलेति पाठादप्याचार्यभाष्ये तादृशस्तालपाठस्याधीयानिति सुबोधम् ।

भा०

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य

वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् ।

[कवितार्किकसिंहाय कल्याणगुणशालिने ।

श्रीमते वेङ्कटेशाय वेदान्तगुरवे नमः ॥]

॥ श्रीरस्तु ॥

प्र०

इति ^१श्रीमत्सर्वतन्त्रोभयवेदान्ताचार्यस्य परमहंसपतिराजकाचायेस्य

श्रीवत्साङ्कश्रीमन्नारायणमुनीन्द्रस्य

कृतिषु

ईशावास्य^२प्रकाशिका संपूर्णा ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

टि० ^१ सर्वतन्त्राण्यधीते वेद वेति सर्वतन्त्रः । “सर्वादेस्सादेश्व लुप्तव्य” इति वार्तिकात्
 स चासावुभयवेदान्ताचार्यश्चेति । ^२ श्रीमद्वेदान्तदेशिकानुग्रहीतभाष्यमुपजीव्य प्रवृत्ततया स्वं व्याख्या
 प्रकाशिकेत्येवैष आचार्यपरतन्त्रो निरदिक्षत् । ग्रन्थगौरवदर्शिनः पुनरिदमपि भाष्यमिति व्यवहरन्ति ॥

इति श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरमहादेशिकचरणारविन्दवरिवस्याप्राप्तवेदान्तरहस्यस्य

तर्कार्णव-पण्डितरत्न-उभयमीमांसावल्लभादिविरुदस्य

उत्तमूर. ति. वीरराघवाचार्यस्य कृतिषु

प्रकाशिकासहित ईशोपनिषदाचार्यभाष्यपरिष्कारः ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

॥ श्रीलक्ष्मीहयवदनपरब्रह्मणे नमः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

1/11/1953

विष्णुपरिशिष्टम्

६-पु. विनियोगपृथक्त्वतः = विनियोगभेदात् । “एकस्य ह्यस्यत्वे संयोगपृथक्त्वम्” इति पूर्वमीमांसासूत्रम् (४-३-५) । यद्येकस्योभयरूपत्वमनेकार्थत्वात्मकमेवमित्यन, तत्र संयोगपृथक्त्वम् यद्यर्थत्वमिष्टम् तत्तत्संबन्धप्रतिपादकवाक्यपृथक्त्वमपेक्षितम् । पृथक्पृथग्निर्दिनयोजकत्वमपि न एकमेवानेकार्थं भवतीति यावत् । अत एव दत्त इन्द्रियार्थत्वं होमार्थत्वञ्च कथयद्वात् । तथा च निश्चयैमित्तिकरूपेण काम्यरूपेण च यानि पूर्वं विनियुक्तानि, तेषामेव विद्यार्थतयाऽपि विनियोगे व्यङ्ग्यमिति ।

६-पु. अधिकारयिपित्तयेति । ‘अ गीतवेदः पुन्यः क्रमेण शरीरकर्मोपासाय सधिकरोति’ इति श्रीभाष्ये भाषितम् । एवं पश्चादधिकारीभविष्यन्तं पूर्वमेव तत्त्वज्ञानदैरग्यभूषितवृत्त्याद्युपदेशनाधिकारयितुमिच्छत्ययमर्थवत्सलः संहितान्तर्गतोऽनुवाकः । एवमनुवाकतः पुनरा वाऽधिकारयितुमिष्टमर्थानामस्येत्यर्थः ।

७-पु. रुढिर्योगमिति । न्यायोऽयं (३-१-१२) रथकाराधिकरणमिदं । तत्र हि रुढयर्थानाथोपस्थितः वर्णसमुदायश्रवणमात्रेणाद्वयविभागनिरपेक्षं भावितया शीघ्रतया रुढयर्थबोध एव जायत इति रुढिर्योगशक्तिकार्यं वारयतीति रथकारशब्दो न रथं करोतीति व्युत्पत्त्या रथकर्तृवैदग्गिकरः, किन्तु रथकाराख्य जातिविशेषपर इत्युक्तम् । तद्विद्वापि युक्तमिति शङ्का ।

८-पु. ऐन्द्रीन्यायादिनि । ‘वचनात्त्वयार्थमैन्द्री स्यात्’ (५. मी. ३-२-२) इत्यधिकरणे कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र—’ इत्यस्याः ऐन्द्र्या ऋचः न इन्द्रपदरुढया इन्द्रोऽस्यानात्तत्त्वम्, किन्तु ‘ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुगतिष्ठत’ इति वचनात्, गार्हपत्योऽस्यानात्तत्त्वम् । अतोऽन्यार्थविषयकत्वात् रुढियर्थेन गार्हपत्या योगेन वा कथमपि इन्द्रपदं गार्हपत्यमस्मित्युक्तम् । तद्वत् इहापि रुढिर्भूत इति समर्थः ।

८-पु. सर्वत्वमाधिकारिकमिति ५. मी. सूत्रम् (१-२-१) । यथा सर्वमोदनं भुङ्क्ते इत्यत्र सर्वशब्दोऽधिकृतसापेक्षो न त्रैलोक्यवर्तिनमोदनं गृह्णाति, तथैव ‘पूर्णहुत्या सत्रान् कामनक्षान्तीति’ सर्वशब्दोऽपि अधिकर्माधिकृतफलमात्रग्राहीति तदर्थः । तथा च सर्वशब्दस्संकुचितवृत्तिस्स्यादिति शङ्कितुराशयः ।

११-पु. नाविशेषादित्यादिसूत्रद्वयं नियमादिति पूर्वसूत्रसमाधानहयम् ।

३०-पु. दृष्ट्या गुणमभ्यर्थयते इति पाठे दृष्ट्या सह तद्गुणमभ्यर्थयते इत्यर्थः । ‘दर्शनं तत्साधनश्चाभ्यर्थयते’ इति हि प्रकाशिका ।

३३-पु. व्यवस्थोपपद्यत इति । अत्र न्यायपरिशुद्धाविवमधिकमुक्तम् — “न बोद्धेयानुगुणं तिष्ठिभक्तिरिति नियमः, उपादेयानुगुणलक्षणवचनादिनिर्देशवदत्रापि विरोधाभावात् । प्रयुज्यते च पतञ्जलिप्रभृतय उपादेयानुगुणमपि तिष्ठिभक्तिम् — ‘स पुनरावृत्तः सुवर्णाग्निः खदिराङ्गारसर्वे कुण्डले भवतः’ इत्यादिषु” इति ।

४०-पु. विधेम । विध विधान इति तौदादिकाद्विधत्तेः प्रार्थनायां लिङि रूपमिदं साधवेत्याहुः ।

अपूर्वपदानि

वाक्स्म	१-मं	अर्षत्	४	संभूतिः	१२	जुहुराणम्	१८
अमूर्त्याः	३	अविद्या	९	व्युनानि	१८	विधेम	१८

शोधनम्

पु.	पं.		पु.	पं.	
२	२२	सूह । तेजो	२७	१७	निष्पत्तेः
७	२४	स्वेन	३३	२०	स्वल्पैक्य
८	२२	कारणवादि	१४	१५	अहंवै
९	२०	विद्यामंता	॥	२३	दुर्निवार
१०	१७	सर्वता	३५	२४	अंशिपर
१७	५	तैत्तिरीये	३६	१८	णादिभिः
२०	२४	स्थिसंभवा	४०	८	त्वदर्चना
२१	२०	योगनिष्ठः	॥	१०	क्तमलौकिक
२५	*		॥	२४	[इतिशब्दस्त्याज्यः]
२५	२१	कर्म			

ईशोपनिषन्मन्त्र-अकारादि

	पु.		पु.		पु.
अमेनय	४०	ईशावास्यं	५	वायुरानिलं	३५
असुर्यानाम	१२	कुर्वन्नेव	११	विद्याञ्चावि	२४
अनेजदेकं	१४	तदेजति	१६	स पर्यगात्	२०
अन्धं तमः	२२. २७	पूर्वज्ञेकैर्भे	३०	संभूतिञ्च	२८
अन्यदेवाहुर्वि	२३	यस्तु सर्वाणि	१७	हिरण्मयेन	२०
अन्यदेवाहुस्सं	२८	यस्मिन् सर्वाणि	१८		

प्रमाण-अकारादि

पु.		पु.	
अगोत्रं	३२ सु. उ. १-१	अथ नामधेयं	बृ. ४-३-६
अग्निहोत्रादि	१२ ब्र. सू. ४-१-१६	अनन्तवत	१९ म. भा. शां. १७; २२३
अर्चिरहः	४० तत्त्वसार १०२	अनन्दा	१३ बृ. ६-४-११
अजस्सर्वे	८ विष्णुसहस्रनाम	अनपहत	८ शतपथ
अजायमानः	३१ उत्तरनारा	अन्तर्बहिः	१७ तै. ना. २५
अजोऽपिसन्	३१ गी. ४-६	अपाणिपा	३१ श्वे. उ. ३
अतस्कर	४०	अविकाराय	३२ वि. पु. १-२
अत्र ब्रह्म	२० क. उ. ६-१४	अविद्या कर्म	२३ वि. पु. ६-७६१
अत्राविद्या	२६ श्रीभा. लघुसि.	अविनाशी	३६ बृ. माध्य ४-५-१५

१. सर्वव्याख्यानाधिकरणश्रुतप्रकाशिकायामपि वचनमिदमुपात्तम् । स्तोत्रभाष्येऽपि १४-श्लोके । माध्यन्दिने (६-१-३) अनुपूर्वमेदोऽस्ति । काष्णं द्रष्टव्यम् । अर्थानुवादो वा एवम् । एवञ्च नामान्तीति बहुवचनपाठोऽपि करिष्यमाणानेकनामकोडीकारेणोपपद्यते ।

अशरीरं	३१	क. व. २-२२	तपोविद्या	२६	म. स्म. १२-१०४
असंशयं	२१	गी. ६-३५	तमेतं वेदा	७	वृ. ६-४-२२
असत्वेव	१३	तै. आन. ६	तस्माद्वाङ्मनः	२५	वृ. ५-५-१
अमुरस्यस्वम्	१३	पा. ४-४-१२३	तस्य वाचक	२२	पात. यो. १-२७
अस्मद्युत्तमः	३२	पा. १-४-१०७	तस्यहवा	३२	छा. उ. ८-३-४
अहंकृतः	३८	गी. ९-१६	तल्योदिति	३२	छा. उ. १-६-७
आदित्यवर्ण	३१	उत्तरनारा	तेनेदं	३०	श्वे. उ. ३
आनन्दो	३१	तै. भृगु. ६	तेषां सतत	३९	गी. १०-१०
इन्द्रियाणि	७	विष्णुसहस्रनाम	त्वंवा अह	३३	ग. आ. २-२-४-६
इयाज	२५	वि. पु. ६-६-१२	दुरीश्वर		वैराग्यपञ्चक
ईश्वरोऽहं	७	गी. १६-१४	द्वैवमेवा	११	गी. ४-२५
एकोहैव	८	महोपनिषत् १	द्यौस्सचन्द्रा	१५	म. भा. अनु १५६
एतदमृत	२६	छा. उ. ४-१५-१	द्रामुपर्णा	९	मु. उ. ३-१
एतमितः	२७	छा. उ. ३-१४-४	धनं मदीयं	४१	वैराग्यपञ्चक
एतस्यवा	१५	वृ. ५-८-८	धृत्वा शरीर	२८	छा. उ. ८-१३-१
एवंकतुर्ह	३९	अग्निरहस्यशाण्डिल्य	न कांक्षे	१०	गी. १-३०
एष आत्मा	२२	छा. उ. ८-१-५	न चाम्य प्रा	३१	[पश्यत 'नतस्य']
एष सर्वभूता	८	सुवा. उ. ७	न जायते	३७	क. व. २-१८
एष सेतु	१५	वृ. ६-४-२२	न तत्सम	१४	श्वे. उ. ६
ओमित्यात्मानं	३८	तै. ना. ७९	न तस्य प्रा	२०	वरा. पु. ३४-४०
ओमित्येका	३८	गी. ८-१३	नम इत्येव	४२	म. भा. शां. ३३७-४०
ओमित्येवं	३८	हरिवं वि. १३३-१०	नमे पित्रा	४१	वैराग्यपञ्चक
कलेवरं	३७		न [हि] विज्ञातुः	३६	वृ. ६-३-३०
कपायप	२६	म. भा. शां. २७६	न शोको	२१	छा. उ. ८-४-१
कषाये	२७	म. भा. शां. २७६	न सहति	१०	वि. पु. ३-७
केशकर्तृ	३८	पात. यो. १-२४	न मुक्तं	२१	छा. उ. ८-४-१
क्षरंत्वविद्या	३६	श्वे. उ. ५	नाबिकिञ्चि	३३	श्रीभा. जिज्ञा. श्रुतिघ
क्षरं प्रधानं	३६	श्वे. उ. १	नान्योऽनो	३०	वृ. ५-७-२७
गङ्गार्या	३७		नाविरतो	१२	क. व. २-२४
जायमानं	३९	म. भा. शां. ३५८	नाविशेषान्	११	ब्र. स्म. ३-४-१३
ज्ञाज्ञौ	६	इवे. उ. १	नित्याञ्जलि	४३	म. भा. शां. ३३७
ततस्तं	३९	वराहचरमश्लोक	नित्याञ्जलि	८	क. व. ५-१३
तत्त्वमसि	३३	छा. उ. ६-८-७	निर्गुणं	२२	आत्मोपनिषत्
तदेवं चिन्	३६	आत्मसिद्धि २३	निष्कलं	३२	श्वे. उ. ६
तद्विद्धि	१६	गी. ४-३४	नेहनाना	३२	क. व. ४-११
तद्यथाहिरण्य	१५	छा. उ. ८-३-२	पति विश्वस्य	७	तै. ना. ना.
तन्मयत्वेन	१६	विष्णुधर्म ९५-१४	परममुद्दि	१०	वि. पु. ३-७

१. अत्रैवमानुषीं मंत्रयुपनिषद् दृश्यमाना —, “एको हवै नारायण आमास त्रया नद्यावो नापो नार्द्राषोमै नम द्यावापृथिवी न तक्षत्राणि न मूर्त्यो न चन्द्रमाः” इति ।

परमात्मनि	पुं. १०		युष्मद्युपे	पुं. ३२	पां. १-४-१०५
पराङ्मुखा	१६	विष्णुधर्म ९९-१३	योगयोग	३२	विष्णुसहस्रनाम
परीक्ष्य	१६	मु. उ. १-२	यो ब्रह्माणं		श्रे. उ. ६
पूर्वमेवाहं	३२	तै. आ. १-२३	यो नित्यं	श्रीभाष्यकारविषयं (तनियन)	
पृथगात्मानं	८	श्रे. उ. १-६	योऽसावती	३१	म. स्मृ. १-७
प्रकृतिं पुरुषं	३२	गी. १३-१९	रजसा	२९	म. भा. शां. ३५८
प्रजापतिश्चर	३१	उत्तरनारा	रामसुग्रीव	१८	रा. सुन्द. ३५
प्रणबोधनुः	३८	मु. उ. २-२	रूढियोग	७	१ पू. मी. ६-१-१२
प्राप्यस्य	३६	हारीतसंहिता	वर्षायुत	१५	२ अहिर्बु. सं. २-४३
प्रवाह्येते	२३	मु. उ. १-२	वायुश्चान्त	३६	बृ. ४-३-३
बहुधावि	२२	उत्तरनारा	वाशब्दोऽव	११	श्रीभा. ३-४-१४
ब्रह्मलोक	२७	छा. उ. ८-१३-१	विजरो	३६	छा. उ. ८-७
ब्रह्मविदा	२०	तै. आन. १	विश्वमेवेदम्	९	तै. ना. ना.
ब्रह्मादिषु	३७	म. भा.	शठमति	१०	वि. पु. ३-७
भोक्ताभोग्यं	९	श्रे. उ. १	शास्त्रदृष्ट्या	३०	ब्र. सू. १-१-३१
मङ्गला	३७	अमर. ३-३-२४६	सत्यकामः	२२	छा. उ. ८-१५
महान् प्र	३२	प्रवे. उ. ३	सत्यज्ञानं	३२	तै. आन. १
मायावयुनं	४१	निघ. ३-९	सत्यञ्चा	३०	तै. आन. ६
य आत्मनि	१५	बृ. माध्य. ३-७-३०	सपूर्वेषां	३८	पात. यो. १-२६
य आत्मानं	३०	बृ. माध्य. ३-७-३०	स ब्रह्मा स	९	तै. ना. ना.
य आत्मापहत	३६	छा. उ. ८-७	समानेवृक्षे	९	मु. उ. ३-१
य आदित्ये	३०	बृ. ५-७-१३	सर्वकर्मा	३२	छा. उ. ३-१४-२
य एषोऽन्त	३२	छा. उ. १-६-६	सर्ववासौ	७	वि. पु. १-२
यः पुनरेतं	३८	प्र. उ. ५-५	सर्वत्व	८	पू. मी. १-२-१
यः पृथिवी	३०	बृ. ५-७	सर्वे पाप्मा	२१	छा. उ. ८-४-१
यः पृथिव्यां	१५	बृ. ५-७	सर्वोपाधि	३६	दक्षस्मृतिः
यश्चकिञ्चि	१७	तै. ना. ना.	सहस्रशी	१७	तै. ना. ना.
यथाक्रतुः	३९	छा. उ. ३-१४-१	साक्षादप्य	३०	ब्र. सू. १-२-२९
यदावैपुरुषः	४०	बृ. १०-१	सुपथा		शाङ्करोपनिष.
यद्ब्रह्मणो	३२	तत्त्वसार ६९	स्थितेमनसि	३९	बराहचरमश्लोक
यस्सर्वेषु	१५	बृ. ५-७-१९	स्नेहपूर्णेन	३९	
यस्यपृथिवी	१८	बृ. ५-७-७	स्वभाविकी	३२	श्रे. उ. ६
यस्याग्निः	४०	बृ. ५-७-९	हरति पर	१०	वि. पु. ३-७
यस्यात्मा	१८	बृ. माध्य. ३-७-३०			

* बार्हस्पत्यस्मृतिगतमिदमिति श्रीमद्रहस्यत्रयसारप्रमाणाकरादावुक्तम् । नानामुद्रणसत्त्वात् क्वचिदन्वेषणीयम् ।

१. एतदधिकरणसिद्धन्यायोऽयम् । न त्वेवं सन्नम् ।

२. “संवत्सरसहस्राणि पक्षिराडिव संपतन् । नैवान्तं करणस्यैति यद्यपि स्यान्मनोजवः” इति संप्रतिपत्तिः पाठः ।

श्रीः

केनोपनिषत्

(तलवकारोपनिषत्)



[सामवेदशान्तिपाठः—ओं, आप्यायन्तु ममाङ्गानि दक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो वलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि । सर्वं ब्रह्मो(ह्यौ)पनिषदं माऽहं ब्रह्म निराकुर्यामि ! मा मा ब्रह्म निराकरोन् । अनिराकरणमस्तु अनिराकरणं मेऽस्तु । तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धमास्ते मयि नन्तु ते मयि सन्तु ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः॥]

श्रीः

श्रीमते रङ्गरामानुजस्वामिने नमः

[येनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।

रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥]

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितं प्रकाशिकाभिधानं भाष्यम्



अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरःस्थलं श्रिया ।

अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्भूषो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

श्रीरङ्गरामानुजयोगिनस्त्रां वेदान्तरामानुजयोगिनश्च ।

गुरुनक्षपांश्च रमानिधिष्व ऽण्म्य केनोपनिषत्सरोऽस्मि ।

[श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकैरीशादस्ये दर्शितां सरणिमतुमरन्तु श्रीरङ्गरामानुजस्वामिभाष्येऽपि सर्वत्र व्याख्यातव्यानामौपनिषदवाक्यखण्डानां पूर्णानुवादपूर्वकमेव व्याख्यानं तालकोटेषु स्पष्टं लक्ष्यते । तदनु-
रोधेन कनिष्योपनिषद्भाष्यमुद्रणश्च आनन्दाश्रममुद्रालये कृतमस्ति । (तत्र मुद्रितः केनोपनिषत्प्रकाशिका परं
न प्रसिद्धरङ्गरामानुजस्वामिविरचितं भाष्यमित्यन्वदेतन् ।) एवं सन्ति आन्ध्रप्रदेशराज्यमुद्रितकोटेषु उपनिष-
द्भाष्यस्य तत्र तत्र भाष्ये कचित् प्रतीकरूपेण निवेशः, कचिन्मूलभागस्य पत्रत्यागः इत्यादिरीतिरवलम्बिता
किं तादशमानुकोपलम्भेन, किं वा उपनिषदोऽयुनरि पृथङ्मुद्रणाल पुननिवेशो दधेति स्वयमेव तादशांशानां
निष्कासकलम्नादिति हिमृदमेतत् । यथातालकोशं मूलवाक्यकृतस्मानुवादपूर्वकभाष्यपठन एव च
भाष्यकृदेभिर्मंतपाठादिनिष्कर्षं पदपदे मूलग्रन्थादलोचननैरपेक्ष्यम्, अर्धतत्त्वावधारणसौकर्यश्चेति दिविन्य
यथापलम्भमेव सर्वमुपनिषद्भाष्यं निवेश्यते । तत्र केनोपनिषद्भाष्यं कोत्तिमङ्गलतालकाशमेव प्रायशोऽनु-
सृत्य, पाठान्तरश्च प्रदर्श्य प्रकाश्यते । संकेतक्रमस्तु — कोत्तिमङ्गलतालकोशः कः, अड्यार् कोशागर-
तालकोशः खः, मुद्रितग्रन्थाक्षरादिकोशः गः इति ।]

हरिः ओम् । केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।

केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुश्श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः ।

व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्मान् गुरुनपि ।

व्याख्यां तलवकारोपनिषदः करवाण्यहम् ॥ २ ॥

१. परमात्मस्वरूपं प्रश्नप्रतिवचनरूपप्रकारेण प्रकाशयितुं प्रस्तौति—‘केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुश्श्रोत्रं (ते^१) क उ देवो युनक्ति’—मनः केन वा(?) प्रेषितं—प्रेरितं सत् स्वविषये प्रवर्तत इति भावः । इषितम्—इष्टं मतम् । प्राणानां मध्ये प्रथमः प्राणः—मुख्यः प्राणः केन प्रेरितस्सन् प्रैति—प्रकर्षेण सञ्चरति । तथा केन वा प्रेरितामिमां वाचं—वागिन्द्रियमवलम्ब्य व्यवहरन्ति लोकाः । तथा चक्षुश्श्रोत्रयोश्च कः^४ प्रेरकः । अचेतनानामेषां चेतनाप्रेरितानां कार्य-करत्वासंभवात् इति गुरुमुपेत्य शिष्यः पप्रच्छेत्यर्थः ॥

२. गुरुः प्रतिवक्ति—‘श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः । चक्षुषश्चक्षुरितिमुच्य धीराः प्रेत्यास्मालोकादसृता भवन्ति’—‘चक्षुरादीनां प्रकाशकं

व्यासम्—वेदान् विभज्य वेदान्तार्थं निर्णीतवन्तं ब्रह्मसूत्रकृतं भगवन्तं बादरायणम् । अन्यान्—श्रीमद्वेदान्तदेशिक—सुदर्शनभट्टार्याभिधानश्रुतप्रकाशिकाचार्यप्रमुखान् । तलवकारोप-निषदः—जैमिनीयापरपर्यायतलवकारोपनिषद्ब्राह्मणान्तर्गतस्य केनेत्यादेरनुवाकस्य इति उपलभ्यमानरीतौ वक्तव्यं भवति । चतुरध्यात्मकं जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणं हि मुद्रितमिति । तत्र द्वादशाऽनुवाकात्मनि चतुर्थेऽध्याये अयं दशमोऽनुवाक इति ॥ शाङ्करे तु अयं नवमाध्याय इत्युक्तम् ।

मनःप्रभृतीनामिति पञ्च करणान्येव ब्रह्मज्ञानसाधनत्वेन बहुशः उपनिषत्सूद्धोषितानि । तदिदम् अस्म-द्विरचितात् वेदान्तोपुष्पाञ्जलितो व्यक्तीभविष्यति । अत इहापि पञ्चानामेव ग्रहणम् । तत्रैतेषां ब्रह्मणि यथावत् प्रवृत्तिमपश्यन् कृत्स्नब्रह्मज्ञानं दिना च अमृतत्वं न भवतीति मन्दानः तदर्थं तत्प्रेरक-देवप्रसादेन तेषां कवीकरणमिच्छन् शिष्यः पृच्छति केनेति ॥

प्रेषितमिति पदसद्भावात् इषितमित्यस्य पुनरुक्ता सा भूदिनि इष्टमित्यर्थस्वीकारेऽपि इषितामित्यस्य प्रेत्युपसर्गं दिनाऽपि प्रेषितामित्यर्थः अक्षयपेक्षितत्वात् स्वीकृतः—प्रैतिलत्र प्रेत्युपसर्गं प्रेयायेति वक्ष्यमाणस्थल इव मत्वा व्यावष्टे प्रकर्षेण सञ्चरतीति । व्यवहरन्तीति । अविशेषात् व्य-हृत्यैव सर्वं कर्म । वाचमिति तु प्रसिद्धकरणपञ्चकान्तर्गतवागिन्द्रियपरम् । इसाम्—प्रकृतप्रश्नवाक्यादिकरणभूत-जातीयाम् । चक्षुःश्रोत्रयोरिति द्विवचनं गोळकादिरूपावयवात्मकप्राप्यज्ञातिरिक्तऽऽहङ्कारिकेन्द्रियदिवक्षणात् समाहारो न कर्तव्य इत्याशयेन स्यात् । एवञ्च मूले चक्षुःश्रोत्रमिति नैकं पदम् । समाहारदिवक्षया वा स्यात्

प्रतिवक्तीति । संपूर्णब्रह्मविज्ञानाय हि श्रोत्रादिवशीकरणं त्वदिष्टम् । न श्रोत्रादीनां तथा ब्रह्मग्रहणसामर्थ्यमस्ति । एवं तेषामसामर्थ्यादेव प्रत्येकं तत्तदधिष्ठातृभिर्देवतान्तरैरप्यत्र साध्यं न किञ्चि-

१. प्रश्नप्रतिवचनप्रकाररूपेण क । २. चक्षुःश्रोत्रे ख । ३. प्रेषितां, ग । ४. क उ, ग । ५. अर्थ ख. पाठः । अन्यत्र—यच्चक्षुरादीनां प्रकाशकं.

चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माह्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः ।

न विद्वो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥ ३ ॥

चक्षुराद्यनर्थानप्रकाशं संप्राणार्थानप्राणानञ्च यत् स उ—न एव, इत्येवमतिमुच्य ज्ञात्वा अस्माह्लोकात् अचिरादिना मार्गेण गत्वा मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥

३. तदेव प्रपञ्चयति—‘न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः’ ॥ नन् किमुपदेष्टव्य (तर्हि तत् कथं मुपदेष्टव्य) नित्यब्राह्—‘न विद्वो न विजानीमः तथैतदनु-
शिष्यात्’—किं तदिति पृष्ट आचार्यः, ‘नान्तरिन्द्रियेण न बहिरिन्द्रियेण’ च ज्ञेयं तत् इत्येव तदुपदिशेत् ॥

दस्ति । तर्हि कृत्स्नज्ञानाभावे कथममृतत्वमिति न चेत्तद्वत् एषिः करणैर्बुद्धेर्हृदिमिति ज्ञानं एवानु-
नन्दनं भवति । वेदमनुप्यादीनां सर्वेषामन्यत्र अकृत्स्नज्ञानरूपिणि अकृत्स्नमिति निश्चयः । श्रवण-
मननश्रवणमननदर्शनानां कसमादिद्वान् गुरुणा श्रोत्रादीनां प्रत्येकैः । पूर्वं शिष्याद्वक्तव्यमनु, ‘किमु-
न्तरोत्तरकार्यसाधनदर्शनीकारप्रशसने, पूर्वपूर्वसाधनसर्वैकवशात् । अन्वयार्थश्रवणयोगि चक्षुःश्रोत्रमपि गच्छ
न इहोऽस्ती’ति दर्शयितुम् । श्रोत्रादिश्रेष्ठः क इति श्रेष्ठं श्रोत्रं श्रेष्ठको रूपं इति समानाधिकरण्यात्
श्रोत्रस्य श्रोत्रमिकादिकं न श्रोत्रादिप्रकृतिनिर्वाहकत्वम्, किन्तु ‘यथा सद्योदीनां दिपतां ग्राहकं
श्रोत्रादिकं तद्वत्प्रकृतेरिव, न तु तद्वत्प्रकृतेरिव, तथा श्रोत्रादिकं तन् श्रोत्रादिनां तद्वत्प्रकृतिनिर्वाहकत्व-
मेव, न तु श्रोत्रादिप्रकृतेरिव’त्यर्थपरमिह शयनेनाह—चक्षुरादीनां प्रकाशकमिकादि उन्नत-
मन्त्राणां पर्यालोचनया अयमर्थो विवक्षितो गम्यत इति भावः । वाचमिति यथासाद्वरं व्यवहरेत् प्रथमा-
न्तमभिप्रेतम्, अन्येषां प्राणवत् प्रथमान्तत्वात् । स एवेति चक्षुरादीनां स्वहृदिस्मिन्निहेतुरक्तव्यार्थः यः
स एव तदनुवृत्तिहेतुरपि न पुनरादिह्यादीनि अधिकृतवृत्तान्तराणि भावः । एतावता को युक्तोतिप्रस-
न्न एव चक्षुःश्रोत्रादि सर्व युक्तोति समायिक्तः । अन्तमप्रशब्दवक्तव्यमन्त्रेण नैकत्वात् न इति प्रथमा-
निर्देशः । अतिमुच्येततः प्राक् इति शब्दोऽव्याहार्यः । एवं तद्वैचित्र्यं निच्यन्तुवे तस्याविज्ञेयत्वा-
द्बुद्धेर्भगवन्त्वमिति शङ्कां परिहर्तुमितिमुच्येत्यादि वृत्तम् । उक्तार्थोपगमनमेव यदिति तद्वत्त्व-
इति प्रकरणाभिहित्वाह इत्येवमिति । उन्नतगर्वलेन धानः संदभास्तुगुणार्थवर्णनं युक्तमिच्छाशयेन अतिमुच्ये-
त्यस्य ज्ञात्वैत्यर्थ उक्तः । मोचनतिक्रमणं हि ग्रहणमेव । यदि तु पूर्णज्ञानयोगप्रतिपादनाय अतिमुच्येत्यस्य
अधिकंशक्तिमोकेनैव एवंप्रवृत्ते, तर्हि ज्ञात्वेति न तदर्थः, किन्तु धीरादिविवक्षितार्थः । अतिमुच्य धीरा
इत्यस्य अधिकंशक्तिमोकेन अपेक्षितज्ञानानि इत्यर्थ इति भावो वर्णनीयः ।

३. ननु उत्तरखण्डे ‘नाहं मन्ये’ इत्यादिमन्त्रद्वयेन श्रवणमनननिदिच्छासनाविषयत्वकथनात्
तद्वदिहपि नो मन इति मननादिषयत्वम् न विद्वो न विजानीम इति श्रवणनिदिच्छासनाविषयत्वञ्च
कथितमस्तु । किञ्चाक्तानां पञ्चानां करणानां मध्ये चक्षुरादिपञ्च पञ्चार्थोक्ततया विद्व इति श्रोत्रज-
ज्ञानं, विजानीम इति प्राणाशमश्चक्षुश्चानां च विवक्षितमहम् । श्रवणमननाद्यदिषयत्वञ्च अपेक्षितज्ञ-
त्वात् । इदमेव च अन्यदेवेत्यादिना उपरि निवृत्तये । अतः प्रिमिति ‘नान्तरिन्द्रियेण न बहिरि-
न्द्रियेण’त्यर्थवर्णनमिति चेत्—उच्यते । नात्र प्रत्यक्षमात्रादिषयत्वमुच्यते । किन्तु सर्वज्ञानादिषयत्व-
मेवेत्युत्तरमन्त्रादतरणं व्यक्तम् । तत्र ‘न श्रोत्रं न प्राणं इत्यनुक्या न विद्व इत्यादिमन्त्रयन्तरादरणम्,

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।
 इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्वाचचक्षिरे ॥ ४ ॥
 यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥
 यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥
 यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति ।

४. ननु तस्य सर्वात्मना ज्ञानाविषयत्वे तुच्छत्वं स्यात्; ब्रह्मजिज्ञासया गुरुपसदनादि-
 कञ्च न स्यादित्यत्राह—‘अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्त-
 द्वाचचक्षिरे’—ये अस्माकं पूर्वगुरवः ब्रह्मोपादिशन् तेषाम्, ‘सर्वात्मना विदितादपि विलक्षणं
 सर्वात्मना अविदितादपि विलक्षणमेवंरूपं ब्रह्म’ इतीदृशीं वाचं वयं श्रुतवन्त इत्यर्थः ॥

५-९. एतदेव प्रपञ्चयति—‘यद् वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म
 त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते’—वागादिभिर्ब्रह्मप्रकाशकं स्वयं वागादीन्द्रियप्रकाशकञ्च, तदेव
 ब्रह्मेति जानीहि । यद्वस्तु इदमिति इदङ्कारगोचरतया ह्रस्वमलकवत् सुविदिततयोपासते
 जनाः, तद् ब्रह्म नेत्यर्थः । एवमुत्तरत्वापि ॥ ‘यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति’—येन—
 परमात्मना साधनेन पुमानितरेत् पश्यतीत्यर्थः ॥ ‘यत् प्राणेन प्राणिति येन प्राणः

अन्तरिन्द्रियसाध्यमननयानादिकं बहिरिन्द्रियसाध्यज्ञानञ्चात्र इन्द्रियप्रसृतावे दिग्व्य कोर्हीकृतं स्यादित्य-
 लाशयादेवं व्याख्यानमिति ॥ यथेष्टेन, न द्विष इत्याद्युक्तवेदनाद्विषयत्वरूपप्रकार उच्यते । तादृशप्रका-
 रवत्तया ब्रह्म उपदिशेदिति । तथेति भाष्यदृष्टीत्यैवोपनिषत्पाठसत्त्वे तु सोऽर्थस्त्वष्ट एव ॥

५. ९. यद्वस्तित्यादि । श्रुतप्रकाशिकायां जिज्ञासाधिकरणे, ‘नेदं यदिदमुपासत इत्यस्यायमर्थः—
 यदिदं प्रतीकमुपासते, तत्र । तदेव परं ब्रह्म त्वमुपास्त्वे’ति वर्णितोऽर्थः इह विवक्षित इति भाव्यम् ।
 समन्वयाधिकरणे च भाषितम्, ‘नात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं प्रतिषिध्यते । अपितु ब्रह्मणो जगद्वैराग्यं प्रतिपाद्यते’
 इति । तत्र च श्रुतप्रकाशिका, ‘यदिदमुपासत इत्यत्रेदमंशे निषेधस्य तात्पर्यं’ मिति । तर्हि उपासत इति
 वाक्यानि किमर्थानीति चेत्—तेन वागादीनामुपासनोपयोगितया प्रश्न इति व्यज्यते । अयमाशयः—
 अर्थान्तराणामिव ब्रह्मणोऽपि कात्स्न्येनोपासनं वागादिवशीकारे सुकरमिति हि तदधिष्ठानदेवताप्रद्वः
 शिष्येण कृतः । तत्रैवं गुरुप्रदिशति, ‘वागादिसम्यग्दर्शनाकारेण संपूर्णतच्छ्रुत्युपयोजनेनोपास्यमानं
 कात्स्न्येन यद्भवति तद्विलक्षणमिदं ब्रह्म, स्वयं वागादिप्रकाशकत्वात्, यथावत्तदप्रकाशयत्वा’दिति ।
 वागादीन्द्रियप्रकाशकञ्चेति । वागिन्द्रियादिसर्वप्रकाशकञ्चेत्यर्थः । अभ्युद्यते प्रोच्यते । अत्र येनेति
 न कतरि नृतीया, किन्तु येन चक्षुषि पश्यतीत्यादिविषयं करणे हेतौ वा । चक्षुषीति गोलकमिष्यम् ।

१. पश्यति भाष्ये, दृश्यन्त इत्यर्थश्च तत्र. २. ‘यत्’ इति पुनरपि ग. ३. ‘इति’ इति नास्ति. ग.
 ४. येनेत्यादिस्थाने, ‘पश्यति-पश्यन्तीत्यर्थः । पूर्वोत्तरानुगुण्यात्’ इति ग. पाठः । ख. कोशेऽत्र व्याख्यानमेव
 नास्ति । अत्यन्तविलक्षणे आनन्दाश्रममुद्रणे तु ‘पश्यति—दृश्यन्ते इत्यर्थः’ इत्यस्ति । तत्र पश्यन्तीति
 पाठे पूर्वोत्तरानुगुण्यं ‘चक्षुषी’त्यस्यापि प्रथमान्तत्वरूपमित्येतावन्मात्ररूपं ग्राह्यम् । दृश्यन्त इति पाठे
 कर्मणिप्रयोगरूपानुगुण्यमपि । ऋद्धः पुनरपि दर्शितः पाठः ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

यत् प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ९ ॥

इति प्रथमः खण्डः



हरिः ओम् । यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् ।

यदस्य त्वं यदस्य देवेषु अथ नु सीमांस्यमेव ते, मन्ये विदितम् ॥ १ ॥

प्रणीयते—प्रणीयते—^१प्राणितीत्यर्थः ॥ इति प्रथमः खण्डः ।

७. १. शिष्यं प्रत्याह—‘यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् यदस्य त्वं यदस्य देवेषु अथ नु सीमांस्यमेव ते’—अहं ब्रह्मस्वरूपं नुन्दु वेदेति यदि मन्यसे, न तत् तथा । अस्य ब्रह्मण इह लोके यदपि रूपं त्वं वेत्थ, तन्नूनं दभ्रमेव—अल्पमेव । देवेषु ^२यद्रूपं त्वं वेत्थ, तदपि दभ्रमेव—अल्पमेव । त्वया ज्ञातं सर्वं ब्रह्मणो रूपमल्पमेव । न सर्वं ब्रह्मरूपं त्वया ज्ञातम् । अतः परमेव ते ^३ब्रह्म विचार्यन्; नातः पूर्वं सम्यग्विचारितमित्यर्थः । एतद्वाक्यं श्रुत्वा सम्यग्विचार्य शिष्य आह—‘मन्ये विदितम्’—अहं विदितमेव मन्ये ॥

योगबलाद्वा इन्द्रियदर्शनम् । इदञ्च द्रष्टव्यमवोऽलक्षणम् । श्रुतम्—शाब्दबोधविषयः । प्रणीयत इत्यस्य प्रणीतमिति व्याख्यानमुद्रणमशुद्धम् । ‘अभ्युद्यते’ ‘पश्यती’ति वर्तमानकालस्यापि पूर्वं श्रवणेन भूतकालविवक्षाया अनावश्यकत्वान् । पुष्टिद्वाराणशब्दं प्रति प्रणीतमिति विशेषणायोगाच्च । किन्तु पूर्वं द्वापादिपदव्युत्पत्तिपर्यालोचनया ‘उदितं, उद्यते, मनुते, मतम्’ इत्यादिप्रयोगात् इहानि—प्रपूर्वेक अन्वयत्वार्थ एव विवक्षित इति, ‘प्राप्यत’ इति स्यादित्यालोचितम् । तत्र प्राणितीति पाठो लब्ध एवेति न एव साविष्टः ।

२. १. मन्येऽविदितमिति ब्राह्मणमुद्रणे कृतः अकारप्रश्नः, स्वर्गे लोकेऽज्येये इति तत्कृताकार-प्रश्नेपवत् सर्वव्याख्यानानारुढः । तत्र अज्येये इति पाठस्वीकारे त्वापेक्षया ज्येयोरहितं सर्वज्येये अनुत्तमे इत्यर्थो भाव्यः ।

यद्यपि—शिष्य आहोति किमर्थम्, सर्वमपि गुरुवाक्यमेवास्तु । ‘नाहं मन्ये सुवेदे’ति मन्योऽपि शिष्यं प्रति गुरुणा स्वास्थितिप्रदर्शनार्थं इत्युक्तिर्नैवास्तु ; यथा आनन्दाश्रममुद्रितव्याख्यानम् । यद्वा गुरुवाक्य-हृत्प्रथमश्लोकान्तर्गतः ‘मन्ये विदित’मिति भागोऽपि परं गुरुवाक्यमेवास्तु ; उभारं तु शिष्यवाक्यमिति ; यथा परमार्थप्रकाशिकायामस्माभिरुक्तम्—अथापि, ‘यदि मन्यसे सुवेदेति,’ नाहं मन्ये सुवेदे’ति च सन्दर्भं परिशील्यमाने उक्तिप्रत्युक्तिरुपता खरणा । एवं च तद्वत् उत्तमपुरुषवदितत्वात् ‘मन्ये विदित’

१. दहरं माध्व. दभ्रं शङ्क. २. प्रणीयते प्रणीतमित्यर्थः ग. प्रणीयते प्रणीतमित्यर्थः ख. ३. पूर्वं यदिनि, अत्र यदपीति च युक्तम्—अथापि तत्वेव मूले अपिशब्द इति तथाऽनुवादः । ४. अत्र दभ्रमे-वाल्पमेवेति ग. कोशे नास्ति । ५. ब्रह्मेति नास्ति ग.

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ २ ॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानताम् ॥ ३ ॥

२. २. कथमित्यत्राह—‘नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च’—अहं सम्यग्वेदेत्यपि न मन्ये । न वेदेत्यपि न । अपितु वेदैव । ^१ततश्च कात्स्न्येन ज्ञातत्वं मज्ञातत्वञ्च नास्ति; किञ्चित् ज्ञातत्वमस्तीत्यर्थः । ‘यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च’—नः अस्माकं ब्रह्मचारिणां मन्ये तत् ‘नो न वेदेति वेद च’ इति निर्दिष्टं तत् अर्थतत्त्वं यो वेद, स तद् ब्रह्म वेदेत्यर्थः ।

२. ३. ‘यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः’—यः (^२यस्तु) परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्म न मनुते, स ब्रह्म मनुते । यस्तु परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्म मनुते, स तु न जानातीत्यर्थः । ‘अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानताम्’—ब्रह्म एतावदिति परिच्छेदज्ञानवतां ब्रह्माविज्ञातं भवति । परिच्छिन्नत्वज्ञानशून्यानां ब्रह्म विज्ञातं भवतीत्यर्थः । उक्तञ्च भगवता भाष्यकृता—“यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति ब्रह्मणोऽनन्तस्य अपरिमितं गुणस्य बाष्पमनस्यो-रेतावदिति परिच्छेदायोग्यत्वश्रवणेन ब्रह्मेतावदिति ‘ब्रह्मपरिच्छेदज्ञानवतां ब्रह्म विज्ञातम् अमृतमित्युक्तम्; अपरिच्छिन्नत्वाद् ब्रह्मणः । अन्यथा, ‘यस्यामतं तस्य मतं’, ‘विज्ञातमविज्ञानताम्’ इति तत्रैव मतत्वविज्ञातत्ववचनं विरुध्येत” इति । ततश्चाविज्ञातत्वादिवचनं कात्स्न्येन ज्ञानाविषयत्वपरम्; न तु सर्वात्मना ब्रह्मणः^३ ज्ञानागोचरत्वपरमिति द्रष्टव्यम् । तथा हि सति, ‘ब्रह्मविदाप्नोति परम्,’ ‘तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति’ इत्यादिशास्त्राणामसंगतार्थकत्वप्रसङ्गात्, वेदान्तानां नैरर्थक्यप्रसङ्गाच्च ।

मिति भागोऽपि शिष्यकर्तृक एवोचित इत्याशयेन यथाशाङ्करमभाषि । एवमपि यस्यामतमित्यादिकं शाङ्करोक्तरीत्या श्रुतिकर्तृकवचनमेव वाऽस्तु, मन्ये संवाददिच्छेदे मानाभावात् गुरुवाक्यमेव वा । यस्यामतमिति मन्त्रमात्रमपि वा शिष्यवाक्यमस्तिवति तत्रानिर्भरं व्यङ्ग्यं यस्यामतमित्यत्र श्रुतिराहेत्यादिकं नोक्तम् ॥

२. २. नाहमिति मन्त्रस्य एवमप्यर्थस्संभवति ‘अहं सुवेदेति न मन्ये; न वेदेति चाहं नो वेद । अस्माकं मन्ये यः तद्वेद—ब्रह्म वेद, सः तद्वेद—सुवेदेत्येवं न वेदमित्येतत् वेद; न वेदेति च स नो वेद’ इति । एवं च मन्ये विदितमित्युक्तं पूर्वार्थेन विवृतम् । यो नस्तद्वेदेति तदेव विदितत्वमन्यनिष्ठतया उक्त्वा उपरितानां शेषेन पूर्वार्थवद् विवृतमिति औचित्यम् । एवं प्रकारान्तराण्यपि संभावितानि । अथापि संभावित प्रकारेषु शाङ्करप्रकारोऽयस्तु काममिति अनतिभेदेन स एव दर्शितः ॥

२. ३. विज्ञानताम् परिच्छिन्नत्वेन ध्यायतामित्यर्थः ॥

१. ‘ततश्च कात्स्न्येनाज्ञातत्वञ्चास्ति; किञ्चिद्ज्ञातत्वमप्यस्तीत्यर्थः’ ग. २. क.ख. ३. श्रीभाष्ये अपरिच्छिन्नैतिवत् अपरिमितेत्यपि ताले पाठः । ४. ब्रह्मेति नास्ति ग. ५. ब्रह्मण इति नास्ति ग.

प्रतिबोधविदितममृतं (विदितं मत) ममृतत्वं हि विन्दते ।

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ ४ ॥

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।

भूतेषुभूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्मालोकादमृता भवन्ति ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

4/9/55

२. ४. 'प्रतिबोधविदितममृतममृतत्वं हि विन्दते'—प्रतिनेयतो बोधः प्रतिबोधः । सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वादिरूपासाधारणधर्मविशिष्टतया ज्ञानम् अमृतं—ब्रह्मस्वरूपं तत्कतुन्यायेन स्वोपासकस्याप्यमृतत्वं विन्दते—लभ्यतीत्यर्थः । अन्तर्भावितप्यर्थोऽयं विदिधानुः । लभन्-प्रकारमेवाह—'आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम्'—'स नो देवदशुभया मृत्या मन्दुक्तु' इत्युक्तरीत्या विद्यानिष्पत्त्यनुकूलं वीर्यं प्रसन्नेन परमात्मना लभते । प्रसन्नपरमात्माऽऽहितवीर्यार्जितया विद्यया अमृतत्वमश्नुत इत्यर्थः ॥

२. ५. तादृशब्रह्मज्ञाने त्वरामुत्पादयति—'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति : न चेदिहावेदीन्, महती विनष्टिः'—इहैव जन्मनि ब्रह्म ज्ञातवांश्चेत्, अथ—समनन्तरमेव अस्ति—सन् भवति । सत्यः (१) ज्ञानाभावे आत्मनोऽसत्ता भवति । 'असत्त्वे न भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वद सन्तमेनं ततो विदुः' इति श्रुत्यनुरोधादिनि द्रष्टव्यम् । 'भूतेषुभूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्मालोकादमृता भवन्ति—भूतेषुभूतेषु—सर्वभूतस्थं परमात्मानं प्रज्ञाशालिनः स्वतःसमस्तविलक्षणत्वेन निर्धार्य अस्मालोकादचिरादिसर्गेण परमात्मानं प्राप्य मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ इति द्वितीयः खण्डः ।

२. ४. प्रतिबोधेत्यादि । उपनिषन्मु यथेच्छं पदच्छेददर्शनात् कर्तृपदाबाह्यरूपरूपगहिराप प्रतिबोधविन् प्रतिविद्यतबोधवित तन्निष्ठव्यवस्थितमात्रविषयमपेक्षितं बोधं प्राप्ताः, इतं ब्रह्म ज्ञाने दिना एकमेव पूर्वैः प्राप्तं, मत्तमभिमत्तममृतत्वं विन्दते । तत्र न वाक्यार्थबोधमात्रमलम्, किन्तु मत्तिरुपायविद्यापर्यन्तमावश्यकमित्युत्तरार्धेनोच्यत इति व्याख्यासि संभवेत् । परंतु प्रतिबोधविदितममृतमिति भाष्यरसतः पाठः । न तु प्रतिबोधविदितं सन्तिमि मन्तशब्दाव्याख्यानात्; अमृतमिति तादृकोशे प्रतीकोपलम्भान्; अमृतं ब्रह्मस्वरूपं तत्कतुन्यायेनैत्यादिव्याख्यानाच्च । न च अग्रसिद्ध एवं तत् इति वाच्यम्—उपरि, न चैनदुपस्मरतीति पाठोऽप्येवमशुद्धादितुल्यत्वात् । यथावदवयव परस्मैपदविच्छेदान् तत्र पाठविषये अग्रेव विवदः स्थितस्यादिति चेत्, तुल्यमिहापि ॥

१. विदितं मतं, शङ्क, माय. २. ब्रह्मज्ञानवान् क. ३. सत्यः ज्ञानाभावे ग. सत्य ज्ञानाभावे क. ख. वस्तुतः सत्यमिति मूलस्थानुवादः । मन्, भवतीत्येतत् सत्यमित्यर्थः । यद्वा सत्यत्र जन्मनि ज्ञानाभावे इति शैला स्यात् । ४. 'इह चेदशकद् बोद्धुं प्राक् शरीरस्य विस्मयः । ततस्सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते' इति (कठवल्ली, ६.) मन्त्र इहानुसंधेयः ।

हरिः ओम् । ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये 'तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त ।

त ऐक्षन्त अस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १ ॥

तद्वैषां विजज्ञौ । तेभ्यो ह प्रादुर्वभूव ।

तन्न व्यजानत(न्त) किमिदं यक्षमिति ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवन्, जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ।

तथेति ॥ ३ ॥ तदभ्यद्रवत् ॥ तमभ्यवदत् कोऽसीति ॥

अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीत्, जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ ४ ॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वं दहेयम्, यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतदहेति । तदुपप्रेयाय सर्वजवेन । तन्न शशाक दग्धम् ।

३. १-२. आत्मना विन्दते वीर्यं मित्युक्तार्थे आख्यायिकामाह—ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये—परमात्मा देवानामनुग्रहार्थमसुरादीन् शूलन् विजितवान् ।—‘तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त’—ब्रह्मकर्तृकविजये सति देवाः पूजिता अभवन् ।—‘त ऐक्षन्त अस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति’—देवाः अयमसुरविजयोऽस्माककर्तृक एव । तदनुकूलसामर्थ्यादिकमप्यस्मदीयमेवेत्यमन्यन्त ।—‘तद्वैषां विजज्ञौ’—तादृशं तेषामभिमानं परमात्मा ज्ञातवानित्यर्थः ।—‘तेभ्यो ह प्रादुर्वभूव’—तेषां देवानामनुग्रहार्थं तत् ब्रह्म यक्षरूपं प्रादुर्भूतम् ।—‘तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति’—एतत् यक्षस्वरूपं किमिति ते देवा न व्यजानत—न ज्ञातवन्त इत्यर्थः ।

३. ३-१०. ‘तेऽग्निमब्रुवन् जातवेदः एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति’—जातवेदः एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति त्युक्तवन्तः ।—‘तथेति तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत्, कोऽसीति । अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीत् जातवेदा वा अहमस्मीति’—तथेति स यक्षसमीपं गतः तेन कोऽसीति पृष्ठः, अग्निः जातवदाः इति प्रसिद्धं नामद्वयमुक्तवानित्यर्थः ।—‘तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति’—तव क सामर्थ्यमस्तीति यक्षेण पृष्टोऽग्निः पृथिव्यन्तर्वर्तिसकलदाहसामर्थ्यमस्तीत्युक्तवान् ।—‘तस्मै तृणं निदधौ एतदहेति । तदुपप्रेयाय सर्वजवेन । तन्न शशाक दग्धम् । स तत एव निवृत्ते’—तर्हीदं तृणं दहेति यक्षेणोक्तः सर्वेण^१ जवेन तत्समीपं गतः दग्धुमसमर्थो निवृत्त इत्यर्थः । उपप्रेयाय—समीपं

३. १. ननु तत्तद्विषयिणिष्ठादेवताप्रसादेनाभिमतं सेत्स्यतीत्यत्र तासामपि सर्वथा हर्षिकेशार्थानन्द-माख्यायिकया दर्शयति ब्रह्म हेत्यादिना । सूत्रितञ्च, ‘ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् प्राणदत्ता शब्दात्,’ इति । ऐक्षन्तेति । अत्र शाङ्करम् ‘असुरान् जित्वा जगदरातीनीश्वरसेतुमेतृन्, देवेभ्यो जयं तत्कल्लभ प्रायच्छत् जगतः सीम्ने—सर्वशक्तेः जगतः स्थितिं चिक्रीषोरयं जयो महिमा चैत्यजानन्तस्ते देवा ऐक्षन्ते’ति॥ यक्षमिति पूज्यमित्यर्थः ॥

स तत एव निवष्टुते, नैत(नैन)दशकं विज्ञातुम् यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

अथ वायुमब्रुवन्, वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ॥

तथेति ॥ ७ ॥ तदभ्यद्रवन् ॥ तमभ्यवदन्, कोसीति ॥

वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्, मानरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति ॥

अपीदं सर्वमाददी'य(यं), यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधौ, एतदादत्स्वेति । तदुपप्रेषाय सर्वजवेन । तन्न शशाकाऽऽदातुम् ।

स ततएव निवष्टुते, नैत(नैन)दशकं विज्ञातुम्, यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

अथेन्द्रमब्रुवन् मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ॥

तथेति तदभ्यद्रवन् ॥ तस्मात्तिरोदधे ॥ ११ ॥

'स(?) तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीम् ॥

तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ १२ ॥

इति तृतीयः खण्डः

How.
5/9/55

गत इत्यर्थः ।—‘नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद् यक्षमिति’—एवं देवान् प्रति उक्तवानिति शेषः । एवमुत्तरत्रापि ।

३. ११-१२. ‘तस्मात्तिरोदधे’—तस्मान् मघोनस्सन्निधेः, एतस्य ^१गर्वभङ्गो मा भूदिति तिरोहितमभवदित्यर्थः ।—‘तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीम् । तां होवाच किमेतद्यक्षमिति’—तस्मिन्नेव प्रदेशे हिमवत्पुत्रीं बहुमिरामरणैश्शोभमानां पार्वतीं सर्वज्ञमिन्द्रानुग्रहाय प्रादुर्भूतां दृष्ट्वा तत्समीपमागत्य, इयं सर्वं जानातीति मन्यमानः किमेतत् यक्षमिति पप्रच्छेत्यर्थः ॥ इति तृतीयः खण्डः ।

तिरोदध इति । अमिवाय्वोरारवेन्द्रे व्यवस्थितकर्षदिकेपस्य दुर्बलतया, तं प्रति, त्वयि किं वीर्यमिति प्रश्ने उत्तरमप्युचितमयं न व्रयादिति तमप्युद्वेगं तिरोदधे । अन्यथा ह्यस्याधिको गर्वभङ्गस्त्यादिति ॥ तस्मिन्नेवेति । कथमपि तद्यक्षं विज्ञातव्यमिति श्रद्धया तस्य तत्रैव स्थितत्वादिनि भावः । बहुशोभमाना-मित्यस्य बहुषु मध्ये शोभमानामिति निर्धारणे समानो न युक्तः । अतो बहुमिश्रोभमानामित्याह । बहु इति क्रियाविशेषणं पृथक्पदमिव सुदृढं ब्राह्मणे । हैमवतीमित्यस्य हेनमयाभरणवतीमित्यर्थान्तरमपि शाङ्करे । उमाम् उमारूपेणाधिर्भूतां विद्यामिति च । एवम् उमानिलत्रापि उ इति पृथक्पदामाते वा एकपदत्वेऽपि उकारवाच्यां मां लक्ष्मीमिति दाऽर्थ इति कल्प्येन—अथापि गर्वेनोत्तरेनेन्द्रस्य शिक्षणं समुचित-तममिति स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं एवाऽऽहतः । अपरिचितलक्ष्मोदर्शने हि यक्षत्सैवेदं ह्यन्तरमिति मनिरस्य स्यात् ॥

1. आददीय, शाङ्क. माध्व. 2. स तस्मिन् शां. माध्व. 3. गर्वेन क. कोशे नाम्नि
4. सर्वज्ञमिति नास्ति ग.

हरिः ओम् । ब्र('सा ब्र)ह्मेति होवाच, ब्रह्मणो वा एतद्विजयेमहीयध्वम्^१ (ध्वे) इति ।

ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवान्, यदग्निर्वायुरिन्द्रः ।

ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पृशुः । ते(स)ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् । स ह्येनन्नेदिष्टं पस्पर्श ।

स ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा इति, इन्न्यभिष^२—

४. १. 'ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति'—ब्रह्मैव यक्षरूपेण युष्मन्मोहशमनाय प्रादुर्भूतम् । अतो ब्रह्मसंबन्धिनि विजये निमित्ते पूजां^३ प्राप्तुम् । अस्माभिरेव विजयः कृत इति दुरभिमानस्त्यक्तव्य इत्यर्थः । —'ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति'—तदुपदेशादेव ब्रह्मेति ज्ञातवानित्यर्थः ।

४. २-३. 'तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवान्, यदग्निर्वायुरिन्द्रः । ते ष्टं पस्पृशुः । ते ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति'—तस्मादेव हेतोः एत एवाग्निवाग्विन्द्रा इतरान् देवान् अतिशेरेत इव । इवशब्द एवार्थः । अतिशेरेत एवेत्यर्थः । यस्माद्धेतोः नेदिष्टं—समीपे वर्तमानं तद् ब्रह्म पस्पृशुः—दृष्टवन्तः, यतश्च हेतोः प्रथमो विदाञ्चकार—^४प्रथमास्सन्तो ब्रह्मेति विदाञ्चक्रुः—अत एवैते देवान्तरापेक्षया अग्निवाग्विन्द्राः अतिशयित (अतिशयः?) वन्त इत्यर्थः । वचनव्यत्ययश्छान्दसः । —'तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् । स ह्येनन्नेदिष्टं पस्पर्श । स ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति'—अग्निवाग्विन्द्राणां मध्ये यस्मादिन्द्रस्तन्निहितं ब्रह्म दृष्टवान् ; सर्वेभ्यः पुरस्तात् पार्वतीमुखात् इदं ब्रह्मेति ज्ञातवान् । अतस्सर्वातिशयातीत्यर्थः ।

४. ४-५. 'तस्यैष आदेशः'—तस्य आविर्भूतस्य^५ सद्यस्तिरोभूतस्य ब्रह्मण एष आदेशः वक्ष्यमाण उपमानोपदेश इत्यर्थः । —'यदेतद् विद्युतो व्यद्युतदा^६ इति'—यथा

४. १. पूर्ववाक्ये स इति, अत्र वाक्ये सा इति च पदं भाष्ये न व्याख्यातम् ; नापि गृहीतम् । तत्र सा इति पदं विनैव अनेकं मुद्रणमप्युपनिषदो दृश्यते । अत इति । एवमनुकूलब्रह्मसद्भावदित्यर्थः ॥

४. ४. विदितवतामपीन्द्रादीनां सम्यग्दर्शने निस्सरणे च कारणमथोच्यते । यदेतद्विद्युत इत्यादेः शाङ्करव्याख्याने बहुः क्लेशः । इह विवक्षितयोजना त्वेवम्—विद्युत इतीदं षष्ठ्यन्तं यदेतदित्यन्तान्वेति ।

1. सा ब्रह्म शां. ब्रह्म माध्व. २. महीयध्वं शां. अमहीयध्वं माध्व. ३. पस्पृशुः शां. पस्पृशुः माध्व. 4. न्यमीभिषदा शां. माध्व. 5. प्राप्नुतेति लङि मध्यमपुरुषबहुवचनम् । अतो मूले अमहीयध्वमिति पदच्छेदो भाव्यः । देवा अमहीयन्तेति पूर्व प्रयोगादौचित्याच्च । प्राप्नुयेति लङन्तरूपं शाङ्करे । 'महीयध्वे' इति जैमिनीयब्राह्मणमुद्रणरीत्यनुसरणे तद् युक्तम् । 6. प्रथमा इत्यादेः छान्दसः इत्यन्तस्य स्थाने, 'प्रथमं विदाञ्चक्रित्यर्थः' इत्येतावदेव ख.ग. ते इत्यत्र स इति पाठान्तरमपि ब्राह्मणमुद्रणे । 7. तस्य विज्ञातस्य ग. 8. य एषः ग. 9. विद्युता ख.

(मीमिष)दा इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥

अथाध्यात्मम्, यदेत(न^१)द्रच्छतीव च मनोन(मनोऽनेन) चेन(त)दुप-

स्मरत्यभीक्ष्णं सङ्कल्पः ॥ ५ ॥

विद्युतो विद्योतनं क्षणिकम्, तद्वदित्यर्थः । आ इति प्रसिद्धौ । उपमानान्तरमाह—इन्मिमि (मीमि) पदा इति—अत्रापि आ इत्येतत् पूर्ववत् । इच्छब्दः उपमानान्तरसमुच्चयार्थः । यथा—न्यमिपत् (न्यमीमिपत्)—निमेषः^१ प्रकाशतिरोभावः क्षणेन, एवं ब्रह्मापि तिरोऽभूत्^२ इत्यर्थः । यथा विद्युतस्तिरोहिता भवतीत्यर्थः (थं?) न्यमीमि^३पदिति वचनव्यत्ययदृष्टान्दसः । इत्यधिदैवतम्—अनात्मभूताकाशादिगतविद्युद्विषयं ब्रह्मण उपमानदर्शिनं मुक्तमित्यर्थः । अथाध्यात्मम्—अनन्तरं देहस्थो दृष्टान्त उच्यते इत्यर्थः ।—यदेनद्रच्छतीव च मनः । न चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्पः—एतद् ब्रह्म मनो गच्छतीव । ब्रह्मविषयकमनोगमनमिवेत्यर्थः । यथा मनसो 'ब्रह्मविषयीकरणं न चिरस्यायि, एदेमेव यक्षस्य ब्रह्मणः प्रकाशोऽर्पात्यर्थः । मनसा ब्रह्मविषयीकरणं क्षणिकमेव ; न चिरानुवृत्तमिति दर्शयति—न चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्पः—न हि मनोजनितसंकल्पो ध्यानविशेषः अभीक्ष्णं—चिरम् एतद्ब्रह्मोपस्मरति ; न विषयीकरोतीत्यर्थः ।^४ ततश्च यथा ब्रह्मणो मनसा विषयीकरणं न चिरानुवृत्तम्, एवं यक्षस्य व्यद्युतदा इति, न्यमिषदा इति च विद्युतो यदेतत् द्वयम्, एष आदेश इति । विद्योतवत् निमेषोपि विद्युत एव विवक्षितः, न तु चक्षुषः ; अधिदैवतप्रकरणात् । चक्षुर्ध्यात्मम् । तथाच प्रकाशतिरोभाव इति भाष्ये विद्युत इति शेषः । विद्युतः प्रकाशो न्यमिपदित्युक्तौ प्रकाशपदाभ्याहरो दोषः ॥ प्रथमावहुवचनान्त-त्वविवक्षया विद्युत इत्यस्यैव कर्तृपरत्वं त्वाह—यथा विद्युतस्तिरोहिता इत्यादि । व्यद्युतदित्यस्यान्युपलक्षण-मिदम् । एतद्वाक्यस्यापि विद्युद्विषयकत्वस्याष्टायास्य विशिष्य ब्रह्मणम् । न्यमीमिपदिति स्थाप्ये निजिति शाङ्करम् । अत्र तु किमपि नोक्तम् । ब्रह्मणे तु न्यमिपदिनि पाठो दृश्यते । तत्र इत् इत्यपि नास्ति । अर्थः इति प्रथमान्तपाठे 'यथा विद्युत' इत्यत्र 'यद्वा विद्युत' इति स्यात् ?

४. ५. अवशकरणप्रकृतशिष्यानुभूतो दृश्यन्ते उच्यते । एतद्ब्रह्म मनो गच्छतीवेति । यद्यपि यदेतदित्यस्य पूर्ववाक्य इवात्रापि उपमानपरत्वं युक्तम् ; न तु एतच्छब्दस्य ब्रह्मपरत्वम् । तथा मनो गच्छतीति मनसो विषयान्तरगमनमपि विवक्षितं शक्यम् ; तत्रापि तस्यास्थिरत्वात् — अथापि विद्युतो ब्रह्मणोचरत्ववत् मनसोऽपि तथात्वमित्यस्याभावात् विषयान्तरापेक्षया प्रकृतब्रह्मब्रह्मणमेव संभवत् कर्तुं साम्प्रतम् । एवमेतच्छब्दस्य ब्रह्मपरत्व एव एनद्रच्छतीविलम्बादिशस्योपपत्तिः ; ब्रह्मण एव प्रागुपात्तत्वा-दित्याशयः ॥ विद्युतो द्योतननिमेषाविव मनसोऽपि गमनतदभावौ नचैतदिति भाष्यमिदिष्टे पाठे एव स्पष्टौ भवतः । सर्वत्र नचैतस्य स्थाने अनेनचेत्येव पाठो दृश्यते । क्वचिदेव तु (सर्वथैव केनोपनिषदमन्यथा-ऽन्यथा पठति दिगम्बरव्याख्याने) 'नैवचे' ति पाठोऽस्ति । अनेनचेति पाठे त्वेवमर्थः । अनेन मनो-गमनेन सङ्कल्परूपज्ञानमभीक्ष्णमुपस्मरतीति । मनोगमनाभावं च न स्मरतीति इवेत्यत एव सिद्धम् । एकमुपपादकवाक्यस्यार्थमुक्त्वा उपपादयार्थेन सह प्रकृतं निगमयति ततश्चेति । एवं ब्रह्मणः प्रादुर्भूतस्यापि

1. यदेतद्रच्छतीव माध. शां. 2. मनोनेनैव तत् माध. मनोनेनचैतत् शां. ३. यथा निमेषप्रकाश ग.
4. तिरोहितम् ख. तिरोभूतम् ग. 5. न्यमीमिपदित्यादि दृष्टान्दसइत्यन्तं नास्ति ख. 6. उपमानमुक्तम् ख.
7. ब्रह्मणो क. ख. 8. न हि इत्येवमर्थः—'नोपस्मरतीति पठति क. 9. ततश्चेति नास्ति ख. ग.

तद्व तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यम् ।

स य एतदेवं वेद अभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीति ॥

उक्ता त उपनिषत् । ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ७ ॥

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा, वेदास्सर्वाङ्गानि(णि) सत्यमायतनम् ॥ ८ ॥

^१ब्रह्मणः प्रादुर्भावोऽपि न चिरानुवृत्तः । अत्र दृष्टान्तोक्तिव्याजेन ब्रह्मप्यानानुवृत्तिर्दुःशक्तेति दर्शितं भवति ।

४. ६. तद्व तद्वनं नाम ; तद्वनमित्युपासितव्यम्—एतादृशमहिमविशिष्टं तद्वन्न सर्वैरपि जनैर्वननीयत्वेन प्रार्थनीयत्वेन वननामकं भवति । तस्मात् तद् ब्रह्म वनमित्युपासितव्यमित्यर्थः । वनत्वेनोपासनस्य फलमाह—स य एतदेवं वेद, अभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति—सर्वैरपि प्रार्थनीयो भवतीत्यर्थः ॥

४. ७—८. एवम् आत्मना विन्दते वीर्यमित्यर्थे स्थिते सति वीर्यावासिहेतुभूत-भगवदनुग्रहसाधनप्रतिपादिकासुपनिषदं ^२पृच्छति—उपनिषदं भो ब्रूहीति । इतर आह—उक्ता ते उपनिषत् । ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति—ब्रह्मप्रतिपादिकां प्रधानोपनिषदमवोचाम । अतः प्रधानोपनिषदुक्तैव । साधनप्रतिपादिकाञ्चोपनिषदं वक्ष्यामि, यदि शुश्रूषसे इति भावः । तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा—तस्यै—उक्तार्थे उपनिषदे । साधनभूतानि कायशोषणलक्षणं तपः, इन्द्रियनिग्रहरूप उपशमः, अग्निहोत्रादिलक्षणं कर्म चोपनिषच्छब्दिसम्यक्प्रत्यक्षवेद्यत्वं न भवतीति दर्शितम् ; अत्र मनोऽगमनसिद्धत्कारात् सम्यग्भ्यातुमशक्यत्वमपि सिद्धमित्याह अत्रेति ॥

४. ९. तद्वनमिति समस्तं नामधेयं शाङ्करे । तस्य प्राणिजातस्य वननीयमिति । प्रकृतपरमाशिनस्तच्छब्दस्य नामधेयमप्यनिवेशेऽनौचित्यात् वनमित्येव नामोक्तमिह । तद्वत्त्वत्र तत्पदमेतादृशमहिमविशिष्टमित्यर्थकम्, एतादृशमहिमविशिष्टत्वादित्यर्थकं वा ।

४. ७. इतर आहति । अयं भावः—किम् आख्यायिकां फलार्थवनत्वोपासनञ्च श्रुत्वा, 'इदं नोपेक्षितम्, किंतु मोक्षार्थब्रह्मविद्योपदेश एव' इत्याशयेन उपनिषदं ब्रूहीति पृच्छयते, किं वा ब्रह्मविद्यासाधनोपनिषज्ज्ञासया ? नायः, आरम्भ एव श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति मन्त्रेण ब्रह्मोपासनविशेषस्योक्तत्वात् उपपादितत्वाच्च । अन्ये पुनः उच्यते, श्रूयताम् । केदलश्रदणादिमन्त्रं न कार्यकर्म, किन्तु अधीत-स्वाभ्यासाधीनतपःपर्यन्तसाध्यविद्याविशेष इति ।

४. ७—८. एवमाख्यायिकादिकथनं यदर्थम्, तदेतादृशं प्रदर्शितम् । एवं भगवदनुग्रहस्यैव मुख्यत्वेपि सर्वेषु तदनुग्रहादर्शनात्तत्कारणमप्यावश्यकमिति शिष्य एवंप्रच्छ । तस्यै इतीदमुपनिषदे इति व्याख्यातम् । साधनभूतानीत्यादि पृथग्वाक्यम् । वेदादिसत्यान्तेष्वपि तदन्वयः । 'दमश्शम' इत्युभयनिर्देशे दमशब्दार्थसंकोचेऽपि अत्र बाह्येन्द्रियनिग्रहरूपदमोपलक्षितान्तरिन्द्रियनिग्रहरूपशमोऽपि इन्द्रियनिग्रहत्वेन रूपेण दमशब्दार्थ इत्याशयेनाऽऽह उपशम इति । साधनमध्ये तपआदीनां प्रतिष्ठात्वम् । वेदादीनाञ्चाऽऽश-

१. ब्रह्मण इतीदमधिकं ख. २. उपनिषदं भो ब्रूहीति शिष्येणोक्ते इतर आह—उक्ता ते ग.

यो वा एतामेवं वेदः, अपहत्य पाप्मानमनन्ते
स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

इति चतुर्थः खण्डः

इति सामवेदीयतलवकारोपनिषत् ।

ताया ब्रह्मविद्यायाः प्रतिष्ठा—दाढ्यहेतुः । वेदास्सर्वाङ्गानि मत्यमायतनम्—पङ्क्तिसहिताश्च
वेदाः सत्यवदनञ्च ब्रह्मविद्योत्पत्तिकारणमित्यर्थः ॥

४. ९. यो वा एतामेवं वेदः—एतां ब्रह्मविद्यामुक्तविध्वप्रतिष्ठायतनोपेतां यो वेदः,
—अपहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति—स सर्वाणि पापानि विधूय काल-
परिच्छेदशून्ये ज्येये—ज्यायसि ज्येष्ठे सर्वोत्तरे स्वर्गे लोके—वैकुण्ठलोके प्रतिष्ठितो भवती-
त्यर्थः । अनन्तज्येयपदसमभिव्याहारात् स्वर्गलोकशब्दो भगवद्भोक्तृपरः ॥ इति चतुर्थः खण्डः ।

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणां भूमावजृम्भयत भाष्यमुधामुदारः ।

वामागमाध्वगवदावदतूलवातो रामानुजस्स मुनिराद्रियतां मदुक्तिम् ॥

इति

श्रीमत्तानयार्यचरणारविन्दचञ्चरीकस्य वात्स्यानन्तार्यपादमेवा-

समधिगतशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयस्य परकाल-

मुनिपादसेवासमधिगतपारमहंस्यस्य

श्रीरङ्गरामानुजमुनेः

कृतिषु

तलवकारोपनिषत्प्रकाशिका

केनोपनिषद्भाष्यम् ।

श्रीरस्तु

तन्त्रं विद्योत्पादकत्वरूपम् । तथाच मत्यादिरूपे ब्रह्मचर्यनियमे स्थित्वा अङ्गान्यर्थांश्च व्युत्पत्तिं संभूय
कर्मब्रह्मरूपवेदार्थं निदिचल्य निष्कामकर्मानुतिष्ठन् इन्द्रियाणि नियम्य तपश्चरणेन दर्शनसमानाकारब्रह्मविद्यां
निष्पादयेदिति भावः । अत्रोत्तरोत्तरभाविनः पूर्वं पूर्वं निर्देशः तपइत्यादिनाः ।

४. ९. अमृता भवन्तीति प्राणुक्तं कलमेव विवृणोति यो वा इति ॥

इति श्रीमद्वेदान्तरामानुजयतीन्द्रमहादेशिकचरणमरसीरुहमधुव्रतस्य

श्रीरङ्गरामानुजयतीन्द्रमहादेशिकपदारविन्दपरिचर्याप्राप्तमवे-

वेदान्तरहस्यस्य तर्कार्णवादिबिरुदस्य वात्स्यवीरराघवस्य

कृतिषु केनोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः पूर्णः ॥

शुभमस्तु

१. यो ह वा एतामुपनिषदमेवं भाष्य. २. ज्येये प्रतितिष्ठति ज्येये प्रतितिष्ठति भाष्य.

केनोपनिषदर्थसंग्रहः ।

१. पूर्णोपास्यात् परोऽनन्तो वागादीनामगोचरः । देवस्तेषां नियन्तेति ब्रह्म विज्ञाय मुच्यते ॥
२. कात्स्न्येनावेद्यमप्येतद्विदित्वेह यथायथम् । तत्प्रसादात्प्रशक्तिस्सन् विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥
३. अग्निवाय्विन्द्रमुख्यैस्तदपि त्रैलोक्यदैवतैः । अवेद्यमखिलेशानमनुग्रहपरं सताम् ॥
४. विद्युद्वत् क्षणभानं तद्वनं स्थैर्येण वेदितुम् । शिष्यन्ते सत्यमज्ञानि वेदाः कर्म दमस्तपः ॥
५. इत्थं तलवकारोपनिषत्खण्डचतुष्टये । वशीचिकीर्षुर्वागादि मुमुक्षुः प्रतिबोधितः ॥

सभाष्यटिप्पण केनोपनिषद्विषयः ।

मनआदिपञ्चकनियन्तु देवविषयः	पु २	ब्रह्मणो दुर्गमत्वानुग्रह मरत्वादित्यापनाय	पु
गुरुप्रतिवचनारम्भः	"	यक्षब्रह्मोपाख्यानम्	१
तादृशदेवज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वम्	३	प्रादुर्भूतयक्षविज्ञाने देवप्रेरितस्य	
उक्तकरणैरगम्यत्वेनैव तस्य ज्ञेयत्वम्	"	अशेरशक्तिः परिभक्ष	१
ब्रह्मण उक्तकरणागम्यत्व करणहेतुत्वे	४	तथा वायोः	१
यदिदमुपासत इत्यस्य श्रुतप्रकाशिकोक्तार्थः	"	इन्द्रस्यागमने यक्षतिरोधानम्	१
समन्वयाधिकरण श्रीभाष्यसूक्तिः	"	इन्द्रेणोमामुखात् यक्षस्य ब्रह्मत्वावगमः	१०
ब्रह्मण ईषदेव वेद्यत्वसंभवः	५	ब्रह्मज्ञानस्य विद्युन्मनोगतितुल्यता	१०, ११
ब्रह्मण कृत्स्नज्ञानमानिनामज्ञत्वम्	६	ब्रह्मणो वननीयत्वम्	१२
यस्यामतमित्यादेः श्रीभाष्योक्तार्थः	"	ब्रह्माधिगमोपायषट्कम्	
यथोचितज्ञानेपि ब्रह्मानुग्रहान्मोक्षः	७	ब्रह्मविद उत्तमस्वर्गे प्रतिष्ठा	१३
इहैव तस्यावश्यवेद्यत्वम्			

पु. पं.

केनोपनिषद्भाष्य प्रमाणाकरः

६	१४	यतो वाचः—वचनं विरुद्ध्येत	श्रीभाष्यजिज्ञासा-श्रुतिघट्ट.
"		यतोवाचोनिवर्तन्ते	तैत्तिरीय—आनन्दव— ९
"	१८	ब्रह्मविदामोतिपरम्	" " १
"	१९	तमेवविदित्वा	श्वेताश्व. उ. ३
७	९	सनोदेवः	तै. नारायण— १०-१९
"	१४	असन्नेव स	तै. आनन्दव— ६

केनोपनिषद्रतमन्त्रमात्र-अकारादि.

अन्यदेव तत् १-४.	पु. ४	प्रतिबोध २-४.	पु. ७	यद्वाचा १-५.
इह चेदवेदीत् २-५.	७	यच्चक्षुषा १-७.	४	यन्मनसा १-६.
केनेषितम् १-१.	२	यच्छ्रोत्रेण १-८.	५	यस्यामतं २-३.
न तत्र १-३.	३	यत् प्राणेन १-९.	५	श्रोत्रस्य १-२.
नाहं मन्ये २-२.		यदि मन्यसे २-१.	५	

अपूर्वपदानि.—अतिमुच्य १-२. अधि १-४. प्रतिबोधः २-४. यक्षम् ३-२. वनम् ४-६. प्रतिबोधो नाम प्रतिनियतो बोधः अव्यभिचारिभक्तिरुपापन्नज्ञानमपि स्यात्, 'प्रतिबुद्धा न सेवन्त' इत्यादिवत् शोधनम्— १-१६ उपनिष. २-१६ श्रीमद्दे. ६-१३ भवतीत्यर्थः. ६-१५ ब्रह्माविज्ञातम् ७-३० संघेयः ; (६-४-१४वृ.) इहैवसन्त इतिमन्त्रश्च । ८-२६ तत्तदिन्द्रि । श्रीः ।

कठोपनिषत्तद्भाष्यगत मुख्यविषयाः



	व. स	पु.
दक्षिणाशब्दार्थविचारः	१-१	३
आतिथ्याकरणे अनिष्टम्	१-५-८	५
पितृसौमनस्यवरः	१-१०	६
स्वर्ग्यग्निज्ञानवरः	१-१३	८
स्वर्गशब्दस्यात्र मोक्षपरत्वे संप्रदायप्रदर्शनम्	१-२०	११
स्वर्गशब्दस्य मोक्षरूप परमपुरुषार्थवाचित्वाक्षेपसमाधानप्रपञ्चः	१-२०	११
तृतीयवरे येयं प्रेते विचिकित्सेत्यस्य तत्त्वार्थ विचारः	१-२१	१६
मृत्युना नचिकेतसः प्रलोभनप्रकारादि	१-२२-३०	१८
नचिकेतःप्रशंसा, आत्मनो दुर्वोधत्वञ्च	२-१-१३	२२
अन्यत्रधर्मादितिमन्त्रस्य उपेयोपायोपेतृत्रय- विषयकत्वम्, परमतनिरसनञ्च	२-१४	२७
प्रणवप्रतिपादनम्	२-१५-१७	२९
कृत्स्नायाः कठोपनिषदो जीवात्ममात्रपरत्वाशङ्कापरिहारः	२-१५	२९
जीवात्मतत्त्वम्	२-१८-१९	३१
कतिपयाधिकरणरचना	२-१८	३१
परमात्मानरूपणम्	२-२०-२५	३५
यस्य ब्रह्मेतिमन्त्रे चराचरग्रहणे युक्तिप्रपञ्चनम्	२-२५	३८
ऋतं पिवन्तावित्यस्यात्मद्वयविषयकत्वम्	३-१	४०
अत्र बुद्धिजीवद्वयपरत्वस्य खण्डनम्	३-३-१३	४१
रथिरथादिकल्पनया वैष्णवपदप्राप्तौ परिकरोपदेशः	३-१४-१५	४५
तत्त्वज्ञाने सर्वप्रेतसाहनम्	३-१६-१७	४६
उपाख्यानफलश्रुतिः	४-१-५	४७
परमात्माज्ञाने कारणवर्णनपूर्वकं परमात्मोपदेशः	४-१२	५१
ईशानशब्दश्रुतिविविधविचारः	५-६	५५
मरणे आत्मास्तित्वप्रकारोपदेशारम्भः	५-१५	५८
न तत्र सूर्य इति मन्त्रार्थशोधनम्, तत्र परमतनिरसनम्	६-१	५९
अश्वत्थवर्णनम्	६-४-५	६०
इहैव ब्रह्मणो ज्ञेयत्वम्	६-६-१३	६१
ब्रह्मणः प्रकारान्तरेणादृश्यत्वमुक्त्वा योगोपदेशः	६-१२	६३
सप्तगत्याधिकरणम्	६-१४	६४
योगिनोऽत्र ब्रह्मानुभवः	६-१५	६५
परिपूर्णमोक्षावसरः	६-१६	६६
तदर्थं मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणम्	६-१६	६६
तद्विषयकाधिकरणार्थः	६-१६	६६
फलश्रुतिः	६-१६	६६
शान्तिपाठविवरणम्	६-१६	६६
कठोपनिषद्विषयाधिकरणत्रयरचनया अग्न्याः भगवत्परत्वस्थापनम्	६-१६	६६



अवकाशमात्रं टिप्पण्यर्थे पट्टिका न कृता । कठोपनिषदर्थसंग्रहो ग्रन्थान्ते द्रष्टव्यः ॥

कठोपनिषदकारादि ।

	पु.		पु.		पु.
अभिर्यथा ५-९	५६	तँह कुमारँ १-२	३	यथा दर्शे ६-५	६
अङ्गुष्ठमात्रः ४-१२	५१	तदेतदिति ५-१४	५७	यथा पुरस्तात् १-११	७
४-१३	५२	तमब्रवीत् १-१६	९	यथोदकं ४-१४, ४-१५	५२
६-१७	६६	तस्य ह १-१	३	यदा पञ्च ६-१०	६२
अजीर्यतां १-२९	२१	तां योगं ६-११	६३	यदा सर्वे ६-१४, ६-१५, ६-१६, ६-१७	५९
अणोरणीयान् २-२०	३५	तिष्ठो रात्रीः १-९	६	यदिदं किञ्च ६-२	५९
अनुपश्य यथा १-६	५	त्रिणाचिकेतस्त्रयं १-१८	१०	यदेवेह ४-१०	५०
अन्यच्छ्रेयः २-१	२२	त्रिणाचिकेतस्त्रिभिः १-१७	९	यस्मिन्निदं १-३०	२१
अन्यत्र धर्मात् २-१४	२७	दूरमेते २-४	२२	यस्य ब्रह्म च २-२५	३८
अरण्योः ४-८	४९	देवैरापि १-२२, १-२३	१८	यस्सेतुः ३-२	४१
अविद्यायामन्तरे २-५	२३	न जायते २-१८	३१	या प्राणेन ४-७	४९
अव्यक्तात् ६-८	६२	न तत्र सूर्यः ५-१५	५७	येन ह्यं ४-३	४८
अशब्दमस्पर्श ३-१५	४५	न नरेण २-८	२४	ये ये कामाः १-२६	१९
अशरीरं २-२२	३७	न प्राणेन ५-५	५४	येयं प्रेते १-२१	१६
अस्तीत्येव ६-१३	६३	न वित्तेन १-२८	२०	योनिमन्ये ५-७	५५
अस्य विद्वां ५-४	५४	न संदृशे ६-९	६२	यो वा एतां १-१९	११
आत्मानं रथिन् ३-३	४१	न सांपरायः २-६	२३	यः पूर्वं ४-६	४८
आशाप्रतीक्षे १-८	५	नाचिकेतं ३-१६	४६	लोकादिमर्गिन् १-१५	९
आसीनो दूरं २-२१	३६	नायमात्मा २-२३	३७	वायुर्यथा ५-१०	५६
इन्द्रियाणां ६-६	६१	नाविरतो २-२४	३७	विज्ञानसारथि ३-९	४३
इन्द्रियेभ्यः ३-१०, ६-७, ४३, ६१	४३, ६१	नित्यो नित्यानां ५-१३	५७	वैश्वानरः १-७	५
इन्द्रियाणि ३-४	४२	नैव वाचा ६-१२	६३	शतश्रैकाच ६-१६	६५
इह चेत् ६-४	६०	नैषा तर्केण २-९	२४	शतायुषः १-२४	१९
उत्तिष्ठत ३-१४	४५	पराचःकमान् ४-२	४७	शान्तसंकलय १-१०	६
उशनः ह वै १-१	१	पराश्रि खानि ४-१	४७	श्रवणायापि २-७	२४
ऊर्ध्वं प्राणं ५-३	५४	पीतोदकाः १-३	४	श्रेयश्च प्रेयश्च २-२	२२
ऊर्ध्वमूलः ६-१	५९	पुरमेकादश ५-१	५३	श्वोभावा मर्त्यस्य १-२७	२०
ऋतं पिबन्तौ ३-१	३९	प्र ते ब्रवीमि ११-८	८	सत्त्वं प्रियान् २-३	२२
एको वशी ५-१२	५६	बहुनामेमि १-५	४	सत्त्वमर्गिन् १ १३	८
एतच्छ्रुत्वा २-१३	२६	भयादस्य ६-३	६०	सर्वे वेदाः २-१५	२९
एतत्सुत्यं १-२५	१९	मनसैवेदं ४-११	५०	सह नादवतु ६-१९	६७
एतदालम्बनं २-१७	३१	महतःपरं ३-११	४३	सहोदाचपितरं १-४	४
एतच्छ्रेय २-१६	३१	मृत्युप्राप्तां ६-१८	६६	सूर्यो यथा ५-११	५६
एष तेऽग्निः १-२०	११	य इदं ४-५	४८	स्वप्नान्तं ४-४	४८
एष सर्वेषु ३-१२	४४	य इदं परमं ३-१७	४६	स्वर्गे लोके १-१२	७
कामस्याप्ति २-११	२५	य एष सुप्तेषु ५-८	५५	हँसस्तुचिषन् ५-२	५३
जानाम्यहं २-१०	२५	यच्छेद्वाह्मनसी ३-१३	४४	हन्ता त इदं ५-६	५५
तं दुर्देशम् २-१२	२५	यतत्रोदेति ४-९	५०	हन्ता चेत्—न हन्यते २-१९, ३२ *	

कठोपनिषत्

[कृष्णाय जुवेर्दधैतच्छान्तिपाठः—सह नाववतु । सह नौभुनक्तु । सह वीर्यं करवा-
द्वेह । तेजसि नावर्थातमस्तु मा चिद्धिप वेदं । ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥]

हरिः ओम् उशान् ह वै वाजश्रवसस्तर्ववेदसं ददौ ।

श्रीः

श्री श्रीनिवासवरनमगे नमः

येनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम्, रम्भं कृतं प्रत्ये तं रक्षरामनुजं मुनिम् ।

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितं प्रकाशिकाभिधानं भाष्यम्



अनसीगुच्छसच्छायमञ्जितोरस्स्थलं श्रिया ।

अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥

व्यासं लक्ष्मणयोः गान्धर्वं प्रणम्यान्वान् गुरुनपि ।

व्याख्यास्ये विदुषां प्रीत्यै कठवल्लीर्यै (ह्रीं य)श्रामनि ॥

उशान् ह वै वाजश्रवसस्तर्ववेदसं ददौ । उशान्—कामयमानः । 'वश

श्रीः

श्रीमद्भयो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः । श्रीनिवासवरनमगे नमः

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

भावप्रकाशिकायां श्रुतिवचनां शाङ्करार्थमनुभाष्य ।

संप्रति भाष्ये बहुशस्साधून्यन्तराणि दर्शयति ॥

नचिकेतोऽनाद्वयानमत्रेव तैत्तिरीयब्राह्मणे महाभारते (अनुशासन ११६) च दृश्यते । इत्थं हि तत्र
अनन्ते—“उशान् ह वै वाजश्रवसस्तर्ववेदसं ददौ । तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आत्मा । तं ह कुमारं सन्तं
दक्षिणासु नाचमानासु अश्वा दिवेश । स होवाच । तत कस्मै मां दास्यन्तीति । द्वितीयं नृतीयम् । तं ह
परीत उवाच । नृत्यवे त्वा ददामि । तं ह स्मोत्थितं वागभिददति । गौतम कुमारमिति । स होवाच ।
परेहि नृत्योऽग्रहान् । नृत्यवे त्वाऽदामिति । तं वै प्रदसन्तं गन्तामीति होवाच । तस्य स्म नित्यो
रात्रोरनाश्वान् गृहे दमनात् । स यदि त्वा पृच्छेत् । कुमार कनि रात्रोरनाश्वान् गृहे उवाच । तमागल्य
पश्येत् । किं प्रथमां रात्रिमाप्ना इति । प्रजां त इति । किं द्वितीयामिति । पश्येन्न इति । किं तृतीयामिति ।
सधु कृत्यां त इति । तं वै प्रवन्तं जगाम । तस्य ह नित्यो रात्रोरनाश्वान् गृहे उवाच । तमागल्य
पश्येत् । कुमार कनि रात्रोरनाश्वान् गृहे उवाच । तमागल्य पश्येत् । किं प्रथमां रात्रिमाप्ना इति । प्रजां त
इति । किं द्वितीयामिति । पश्येन्न इति । किं तृतीयामिति । साधु कृत्यां त इति । नमस्ते अस्तु

पा० श्रीः । कोशसंकेतः—(अडचार) तालकोशः क. श्रीवेङ्कटेश्वर प्राच्यकोशागारस्थः

कान्तौ ' इत्यस्मात् शतरि ' ग्रहिज्ये'त्यादिना संप्रसारणम् । ह वै इति वृत्तार्थस्मरणार्थं निपातौ । फलमिति शेषः । वाजश्रवसः—वाजेन अन्नेन दानादिकर्मभूतेन श्रवः

भगव इति होवाच । वरं वृणीष्वेति । पितरमेव जीवन्नयानीति । द्वितीयं वृणीष्वेति । इष्टार्थयोर्मैऽक्षितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हैतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै तस्येष्टापूर्तं ना क्षीयेत । नास्येष्टापूर्तं क्षीयेत योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद । तृतीयं वृणीष्वेति । पुनर्मुक्त्योर्मैऽपजितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हैतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै सोऽप पुनर्मृत्युमजयत् ” (तै. ब्रा. ३-११-८.) इति । तत्र भारते तस्यान्यादृशत्वेऽपि अन्यद्वयमेकीकर्तुं शक्यम् ।

कुपितेन पित्रा मृत्यवे नचिकेतसः प्रदानपर्यन्तकथा, मृत्युसदने त्रिस्रो रात्रीरुपोष्य नचिकेतसा वरत्तयलाभश्चोभयत्राविशिष्टौ । तत्र मध्ये अशरीरिण्या दाया किञ्चिद्वचनम्, अपेक्षितकार्यसिद्धये मृत्युगृहे त्रिरात्रमुपवासः कर्तव्य इति निश्चित्य मृत्युप्रवाससमयनिरिक्षणेन तत्र नचिकेतोगमनश्चाधिकम् । एवं समयनिरिक्षणेन गन्तव्यमिति पित्रोपदिष्टमिति वाक्यस्वारस्यदर्शिनी भट्टभास्करव्याख्या । अशरीरि-
वाचोपदिष्टमिति श्रुतिनिर्वाहपरं माध्वार्थव्याख्यानम् । भास्करीयानुसरणे शान्तक्रोधेन पित्रा नचिकेतसः पुनःप्रतिनिवृत्तये एवमुपायोपदेश इति स्पष्टम् । अत्रापि, ' अनुपश्य यथा पूर्वे' इति मन्त्रभाष्याद्वतरणदर्शने पुत्रगमनसङ्कथा निर्दिष्टाः पितेति ज्ञायत एव । माधवीयानुसारं पुत्रं शप्त्वा निर्विण्णे पितरि वाक्मल-
तामभीष्टसिद्धिं कथयितुमशरीरिणी वाक् प्रादुर्बभूवेति सुवचम् । ननु उपरि वीतमन्युत्वादिवरणम् क्रोधो न शान्त इति ज्ञायत इति अनुपश्येति मन्त्रस्यान्यथागतिरस्तु, मृत्युसदने गन्तुमनिच्छन्तं पुत्रं प्रति पितुर्वचनमिदमिति वा अशरीरिवाक्वचनमिति वेति चेन्न. - पितृकुत्साद्गुण्यपरस्य पितरमनर्थाद्रक्षितु-
मेवोद्युक्तस्य पुत्रस्य पितृवचनभङ्गकनिर्देहकल्पनस्यानुचितत्वात् । अतोऽस्य पुत्रं प्रति कथनरूपत्वं न युक्तमिति अशरीरिवाचो वा पुत्रस्य वा वचनमिदमित्येव वक्तव्यम् । तत्र पुत्रकर्तृकं वचनमित्युक्तौ तस्योत्पादः आत्मजिज्ञासोपयुक्तगुणवत्त्वं च सिद्धयतीति भाष्येष्टा सरणिरेव ज्यायसी । एवंच पितुः स्वयमेव वीतमन्युत्वेऽपि पुनर्वीतमन्युत्ववरणम्, ऋजुरप्ययं पुत्रः कदाचित् परकृतक्षोभवशाद्यमसदनमप्राप्य निवृत्तस्यादिति स्वर्गागसत्यत्वापत्त्यादिशङ्कया पितुस्सहसा मन्युसंभावनया कृतमिति सुवचनम् ॥

तथाचार्यं कथासारः— वाजश्रवसेन सर्वरुदक्षिणयज्ञकरणम्, जरद्वीप्रदस्य पितुः कतोस्साद्गुण्याय पुत्रेण स्वात्मनोपि प्रदाननिर्वन्धनम्, पित्रा मृत्यवे त्वा ददामीति वचनम्, अशरीरिवाक्प्रादुर्भावः, पितुर्निर्देह-
समाधानम्, पुत्रप्रतिनिश्चलौपयिकगमनप्रकारोपदेशः. तथा गमनम्, मृत्युना त्रिरात्रोपवासिने वरत्र-
यदानम्, पितृसौमनस्यनाचिकेताभिमुखित्वरूपवरत्रयवरणमिति ॥ अत्र ब्रह्मविद्याग्रहणेन शाश्वतगुरुशिष्य-
भावसंबन्धसंपादनात् पुनरागत्येऽपि पुत्रे मृत्योस्तं प्रति स्वामित्वं न लोपितमिति न दत्तापहार इति श्रेयम् ॥

महाभारते तु कथैवम्— औद्वाहकिना दीक्षासमाप्तौ स्वपुत्रं नाचिकेतं (न तु नचिकेतसं) प्रति नदीतीरात्स्वनिक्षिप्तदर्शपुष्पाद्यानयनकथनम्, नाचिकेतेन, ' तत्र तत्र पश्यामी'त्युक्तिः, क्षुत्पिपासोऽवहेतु-
पिन्ना यमं पश्येति शापः, नाचिकेतस्य साञ्जलिबन्धं गतसत्त्वस्य भुवि पतनम्, पितृरोदनम्, पुत्रेण यमलोके यमदर्शनम्, पित्रा पश्येत्येवोक्तत्वाद्दर्शनस्य निष्पन्नतया यमेन पुनर्निवर्तनम्, तदा नाचिकेतं प्रति तत्प्रार्थनया गोप्रदायिजनभोगस्थानादप्रदर्शनेन गोदानप्रभाववर्णनम्, सुप्तप्रबुद्धेनैव समुत्थितेन पुत्रेण पितृसमाधानपूर्व-
स्वानुभूतविभववर्णनमिति ॥ एवं ब्राह्मणैकरस्यप्रदर्शनयैव पद्यमन्यामप्यस्यामुपनिषदि ब्राह्मणवाक्यैरुपक्रम आहत इति ॥

१. उद्गच्छति वाजश्रवसस्य नामधेयम्, श्रुतिषु तत्तन्नाम - तत्तत्कुलपूर्वपुरुषनामोभयनिर्देशेन तत्तत्कीर्तनस्यैव सर्वत्र दर्शनादिति यद्यपि सुवचम् । भट्टभास्करभाष्यमप्यत्रानुकूलमिव - अथापि लिखितपत्रात्मकः प्राचीनः ख. मुद्रित आन्ध्र-ग्रन्थ लिपिकोशः ग. पूना आनन्दाश्रममुद्रितः घ. † विस्तर-

तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥

तं ह कुमारं सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश ।

सोऽमन्यत(?) ॥ २ ॥

कीर्तिः यस्य स वाजश्रवाः । तस्यापत्यं वाजश्रवसः । रुढिर्वा वाजश्रवसः (वाः ?) इति । स किल ऋषिः विश्रजिता सर्वस्वदक्षिणेन यजमानः तस्मिन् कनौ मर्ववेदम्—सर्वस्वं ददौ—दत्तवानित्यर्थः । उशन्नित्यनेन कर्मणः काम्यत्वादक्षिणासादगुण्यनावश्यकमिति नूच्यते ॥

तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस । आस—वभूव । 'छन्दम्युभयश्चा' इति लिट्सर्वधातुकत्वात् 'स्वस्तये ताक्ष्यम्' इत्यादिवन् अस्ते भूमावाभावः । तः ह कुमारः सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश । तं—नचिकेतसम्, कुमारं सन्तम्—बालमेव सन्तम्, ऋत्विभ्यो दक्षिणासु गोषु नीयमानासु सर्ताषु श्रद्धा—आनिव्यबुद्धिः पितुर्हितकामप्रयुक्ता आविवेश—आविष्टवती ॥

यद्यपि यत् आनतिकरं द्रव्यम्, तद् दक्षिणेत्युच्यते । एका चासौ कृतावानतिरिति नदुपाधिको दक्षिणाशब्दः एकवचनान्ततामेव लभते । अत एव भूनामकैकाहकनौ 'तस्य धेनुर्दक्षिणा' इत्यत्र कृत्स्नस्य गवाश्वादेः प्राकृतस्य दाक्षिण्यस्य निवृत्तिरिति 'तस्य धेनुरिति गवाम्' इति दाशमिकाधिकरणे स्थितम्—तथापि दक्षिणाशब्दोऽयं भूतिवचनः । स च कर्मापेक्षयापि प्रवर्तते, अस्मिन् कर्मणीयं भूतिरिति । कर्तृरपेक्षयापि प्रवर्तते, अस्मिन् कर्मणि अस्य पुरुषस्येयं भूतिरिति । ततश्च ऋत्विग्वहुत्वापेक्षया दक्षिणावहुत्वसंभवान् दक्षिणास्त्रिणि बहुवचनमुपपद्यते । अत एव ऋतपेये 'औदुम्बरस्मोमचमसो दक्षिणा स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः' इत्यत्र एकवाक्यतापेक्षे ब्रह्मभागमात्रेऽपि दक्षिणाशब्दस्यावयवलक्षणामन्तरेण मुख्यत्वोपपत्तेस्तन्मात्रबाध इत्युक्तं दशमे, 'यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारस्म्यान्' इत्यधिकरणे ।

शत्रन्तस्यास्य नामत्वापेक्षया यौगिकत्वं, क्रियमाणस्य कर्मणः काम्यत्वासाध्या नचिकेतसः कृतसादृश्य-नैर्मर्धमुचितमिति द्योत्यत इति यथाशङ्करमेव व्याख्यातम् ॥ 'औद्दालिकिराखि' रित्युपरि नामान्तर-दर्शनात् वाजश्रवा इति यौगिकमित्यभिप्रायेण व्युत्पादयति वाजेनेति । 'रुढिर्वा वाजश्रवम् इती'ति पाठो दृश्यते । शाङ्करे तु वाजश्रवा इति रुढिः, तत्पुत्रो वाजश्रवस इति । एतन्न स्म वै तद्विद्वांसो वाजश्रवसा गौतमाः (तै. ब्रा. ३-११-८) इति बहुनां वाजश्रवसत्कथनान्न वाजश्रवसपदं रुढम्, किन्तु वाजश्रवःपदमित्येवौचित्यमिदमपि । तस्माद्रुढिर्वा वाजश्रवा इतीति पाठस्स्यात् । अन्यथा पुनः—रुढत्वं कल्प्ये वाजश्रवस इत्यस्यैव वर्णसमुदायस्य रुढत्वे को दोषः ? एतन्न नतिपुनः उद्दालक इति वक्ष्यमाणं नाम भविष्यति । वाजश्रवसा इति बहुवचनं तु वाजश्रवसगोत्रजासामपि वाजश्रवसत्वादित्याशयो वर्णनीयः । नर्व वेदो धनं सर्ववेदसम् । 'अनसन्तानपुनकाच्छन्दसी'ति तत्पुरुषात् एव ।

मिया विस्मयशुद्धांशान् उपेक्ष्य कतिपयपाठभेदमात्रं प्रदर्शयते ।

1. विवेशेति आङ्गह्रितपाठः शाङ्क. माध्व ।
2. सोमन्यतेति माध्वे नास्ति ।

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।

अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति ।

द्वितीयं तृतीयम् । तं होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।

किं स्मिन् यमस्य कर्तव्यं यन्मयाऽद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

ततश्च ऋत्वपेक्षया दक्षिणैक्येपि ऋत्विगपेक्षया दक्षिणाभेदसंभवात् दक्षिणास्त्विति बहुवचनम् नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥

श्रद्धाप्रकारमेव दर्शयति—(सोऽमन्यत ?) पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः । अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत् । पीतमुदकं याभिस्ताः पीतोदकाः, जग्धं भक्षितं तृणं याभिस्ताः जग्धतृणाः, दुग्धः दोहः क्षीराम्बु यामु (भिः)ताः दुग्धदोहाः, निरिन्द्रियाः—अप्रजननसमर्थाः । जीर्णा निष्फला इति यावत् । या एवमृता गावः, ताः ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाबुद्ध्या ददत्—प्रयच्छन्, अनन्दाः—ते-शास्त्रसिद्धा लोकाः सन्ति नाम-खलु, तान् स यजमानो गच्छति । एवममन्यतेत्यर्थः ॥ ३ ॥

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति ; द्वितीयं तृतीयम् । दीयमानदक्षिणावैशुष्यं मन्यमानः नचिकेताः स्वात्मदानेनापि पितुः क्रतुसाद्गुण्यमिच्छन् आस्तिकाग्रेसरः पितरमुगम्योवाच—तत—हे तात । कस्मै ऋत्विजे दक्षिणार्थं मां दास्यसीति ।^३ स एवमुक्तेनापि पित्रा उपेक्षमाणोपि द्वितीयं तृतीयमपि पर्यायं कस्मै मां दास्यसीत्युवाच । तंहोवाच मृत्यवे त्वा ददामीति । एवं बहु (मुहुः) निर्वध्यमानः पिता कुपितः तं पुत्रम्, मृत्यवे त्वा ददामीत्युक्तवान् ॥ ४ ॥

एवमुक्तोपि पुनः विगतसाध्वसशोकः पितरमुवाच—बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः । सर्वेषां मृत्युसदनगन्तृणां पुरतो मध्ये वा गच्छामि, न तु मन्थरः^४ पश्चात् । मृत्युसदनगमने न कोपि मम विचार इति भावः । किं तर्हीत्यत्राह—किं स्वियमस्य

३. पीतोदका इत्यादौ क्तप्रत्ययेन भूतकालवाचिना इदानीं पानादि न कुर्वन्तीति ज्ञापनादखलु जरठवाशकत्वलाभः । इमा गाव इत्यत्रार्थम् । ता इत्यत्र गा इति पाठः स्यान्नेवेति विमृश्यम् ।

५. प्रथम एमि मध्यम एमीत्यत्र मुख्यया शिष्यवृत्त्या मध्यमया वा पितृसद्विधे गच्छामि, न त्वधमया । तादृशं मां नूनं क्रोधादिष्ट एकमुक्तवानिति ह्यर्थवर्णनमुपेक्ष्य, यमसदनं प्रति प्रथमो मध्यमो वा गच्छामीति उन्नाहत्तृचकमृजुमर्थमाह — एवमुक्त इत्यादिना । दिव्येकिना हि दासेन स्वामिना दंशमप्र-नाक्ष्य तदभिसंमम्यूह्य किंकरेण भाव्यम् । अत इहैव विचारयन् पृच्छति किं स्विदित्यादि ।

१. दास्यति माध्व ? ३. ददामि माध्व. ३. 'स' इति ख. कोशे । ४. अयं घ. पाठः, न तु पश्चात् ग.

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथाऽऽपरे ।

सत्यमिव मर्त्यः पच्यते सत्यमिवाऽऽजायते पुनः ॥ ६ ॥

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।

तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥

आशाप्रतीक्षे सङ्गतं मृत्तुताञ्च इष्टापूर्ते पुत्रपञ्चैश्च सर्वाणि ।

एतद्ब्रूङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन् वसन्ति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥

कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति । मृत्युर्दृष्टं मया करिष्यति । नानादं यन्मया कर्तव्यं किं वा ? पूर्णकामस्य मृत्याः सादृशेन बालिगेन किं प्रयोजनं स्यात् ? येन कश्चिन्मय इव तमैव मदर्थमेव सकलं स्यात् । अत एतदेवानुत्तेज्यन्ते माधः ॥ ५ ॥

साध्वसरोपावेशर्हानमीदृशं पुत्रवाक्यं श्रुत्वा क्रोधावेशात् तया मृत्यवे त्वां ददामि-
न्युक्तम् । नेदृशं पुत्रं मृत्यवे दातुमुन्मद इति पश्चान्नतद्ब्रूयं पितृमलक्येवाच—
अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथाऽऽपरे । पिताल्लह्यादयः यथा मृदावावं त्रिसैव स्थिताः,
यथा चानरे साधवोऽद्यापि निष्ठन्ति । तानन्वीक्ष्य तथा कर्तव्यमिति भावः । सत्यमिव
मर्त्यः पच्यते सत्यमिवाऽऽजायते पुनः । तस्यैव सत्यमिवान्येनापि कर्त्तव्यं जायते ।
जीर्णश्च मृत्वा सत्यमिव पुनराजायते । एतन्नेत्येव जायते के किं मृदाकरणेन ? पालय
मत्स्यम् ; प्रेषय मां मृत्यवे इति भावः ॥ ६ ॥

एवमुक्त्वा प्रेषितः प्रेषितश्च मृत्योर्हृदि निशो रात्रारनश्नन्नुवाम । ततः प्राप्य आगतं
यमं द्वास्तां वृत्ता ऊचुः—वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् । तस्यैतां शान्तिं
कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ साक्षादग्रेव अनिथिर्ब्राह्मणमन् गृहान् प्रविशति ।
नन्वाग्रेतां पाद्यासनदानादिलक्षणां शान्तिं कुर्वन्ति सन्तः, 'तदपचरेण दग्धा मा भूम्'
इति । अतः हे वैवस्वत ! नचिकेतसे पाद्यार्थमुदकं हर आहरेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अकरणे प्रत्यवायं च दर्शयन्ति स्म—आशाप्रतीक्षे सङ्गतं मृत्तुताञ्च इष्टापूर्ते
पुत्रपञ्चैश्च सर्वाणि । एतद्ब्रूङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन् वसन्ति ब्राह्मणो
गृहे । यस्य अल्पमेधसः—अल्पप्रज्ञस्य पुरुषस्य गृहे अनश्नन्—असुज्जनः

६. अत्र वक्तव्यं शिष्यव्युत्पन्न एवोक्तम् ।

७. 'एवमुक्त्वा प्रेषितः' इत्यत्र उक्तिप्रदण्डाः समानकर्तृकदाभावात् एवमुक्त्वा प्रेषित इति
पाठस्यादिव्यालोचितम् । नन्वाग्रेतानां पाद्यासनदानादिदृश्यान्मर्त्यैव दर्शयन्त उक्तवैवस्वतैव अनश्नन्नुवामेव प्राग्वयेन
निर्वाहेः भाव्यः । अनश्नन्नेत्येव, मृत्युदत्तमन्त्रेण तद्विद्वः प्रेषितोऽपि नासादयेति जायते ।
हरेत्यस्य अनहरेति नार्थ इति ज्ञाननाय आहरेत्युक्तम् । नयेति वा आनयेति वाऽर्थ इति भावः ।

१. जायते. माध । आनयते जन्मेति आहपूर्वकजनेरर्थः । २. अत एव तदेव स्म

३. ईदृशपुत्रवाक्यं. रा.

४. च. तान् बोध्य ।

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ।

नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥ ९ ॥

शान्तसङ्कल्पस्सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माऽभि मृत्यो ।

अतिथिर्वसति, तस्य अशाप्रतीक्षे—कामसङ्कल्पौ । यद्वा अनुत्पन्नवस्तुविषयेच्छा आशा ।
उत्पन्नवस्तुप्राप्तीच्छा प्रतीक्षा । सङ्गतम्—सत्सङ्गमम् । सन्नृताम्—सत्यप्रियवाचम् । इष्टापूर्ते
—इष्टं यागादि, पूर्तं खातादि । पुतान् पशूंश्च, एतत्—अनशनरूपं पापं वृङ्क्ते,—
वर्जयति नाशयतीत्यर्थः । वृजी वर्जने । रुधादित्वात् श्म ।^१ वृजि वर्जने इत्यस्माद्धानोर्वा
इदितो नुम् । अदादित्वात् शपो लुक् ॥ ८ ॥

एवं वृद्धैरुक्तो मृत्युः नचिकेतसमुवाच —तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्
ब्रह्मन् अतिथिर्नमस्यः । मे गृहे यस्माद्धेतोः हे ब्रह्मन्! नमस्कारार्होऽतिथिस्त्वं तिस्रो
रात्रीरभुञ्जान एव अवात्सीरित्यर्थः । नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु । स्पष्टोऽर्थः ।
तस्मात्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व । तस्माद्धेतोः, मयं स्वस्ति यथा स्यादित्येवमर्थं^२ त्रीन्
वरान् प्रति—^३उद्दिश्य वृणीष्व प्रार्थयस्व^४ । तव लिप्ताभावेऽपि मदनुग्रहार्थमनशनरात्रिसम-
संस्याकान् त्रीन् वरान् वृणीष्वेति भावः(त्यर्थः) ॥ ९ ॥

एवं प्रार्थितो नचिकेतास्वाह—शान्तसङ्कल्पस्सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौत-

८. वृजि इति । व्यत्ययेनात्मनेपदनिर्वाहे हेऽशात् अदादिधातुर्गृहीतः । तस्य ईदित्वक्त् इदित्व-
मन्यनुमतमिति इदन्ततया ग्रहणम् । तदादरणफलं दर्शयति इदितो नुमिति ॥

९. अत्र, प्रति उद्दिश्य वृणीष्व प्रार्थयस्व इत्येव ताल-पत्रपाठः, न तु प्रार्थयेति, न वा प्रति तानुद्दि-
श्येति पूनामुद्रितक्त् । अत्र वरान् वृणीष्वेति श्रुत्यनुसारात्, उपरि निष्कृष्टार्थदर्शनानुरोधाच्च वरानित्यस्य
वृणीष्वेत्यत्रैवान्वयः । प्रति इत्यस्य प्रतिनिधित्वेत्यर्थे पूर्वं 'वृङ्क्ते' इत्युक्तवर्जनप्रतिनिधित्वेत्यर्थः । प्रत्य-
नीकतयेत्यर्थे रात्रित्रयातिक्रमदोषपरिहारार्थमिति यावत् । रात्रित्रयापादितानिष्ठत्रयपरिहारप्रत्युपकारभूतान्
वरानिति वाऽर्थः । 'तत्प्रतिविधानप्रवृत्त' इति श्रीभाष्यानुसारात् रात्रित्रयोपवासप्रतिकारभूतान् वरानिति-
वाऽर्थः । सर्वाभिप्रायेण प्रति उद्दिश्येति सामान्यत उक्तम् । उपवासरात्रित्रित्वमुद्दिश्य, आशाप्रतीक्षादि-
वर्जनाभावमुद्दिश्य, स्वस्तिभावमुद्दिश्येत्येवं कोऽप्यर्थो भविष्यतीति । अत्र प्रयुक्तः कृष्णात् प्रति इतिक्व
'तस्मात् प्रती' इत्यस्य उपवासविशिष्टासप्रतिनिधिभूतानित्यर्थे वराणां तत्स्थानान्नत्वरूपतत्प्रतिनिधित्वं
दुरुपपादम् । वराणां तदापादितानिष्ठपरिहारकतया तत्प्रतिकारभूतत्वात् । वरवरणमाशाप्रतीक्षादिवर्जनप्रति-
निधितया कर्तव्यमित्यर्थ इति चेत्—तर्हि तस्मादित्यस्य वर्जनार्थकत्वे, पूर्वम् अवात्सीरिति यत् तस्मादिति
यच्छब्दप्रतिनिर्देशता तस्मादित्यस्य न स्यात् । यत् इत्यस्य यादृशवर्जनाद्धेतोरित्यर्थवर्णनं छिद्यम्, तस्य
नचिकेतउद्दिष्टमुद्द्यकत्वभावात् । इष्टफलस्यैव यत्तच्छब्दाभ्यां हेतुत्वेन कथनं युक्तम् । एवं यस्माद्धेतो-
रेवं वासः कृतः तस्माद्धेतोरित्यस्य वासस्यैवं कृतत्वाद्धेतोरित्यत्रैव पर्यवसानमित्यपि सुक्वम् । एवमेव बहुलं
प्रयोगदर्शनात् । अतः प्रतियोगे पञ्चमीत्यनङ्गीकृत्य हेतुपञ्चमी आहतेति भाति ।

१. अयं च, पाठः । ख. कोशे अदादिधातुद्वेति वाक्योऽधिकः । ग. वृजवर्जन इत्यस्माद्धेतोर्वाऽदादि
लुक् । २. एतदर्थं ख. ३. प्रति तानुद्दिश्य. च. ४. प्रार्थयस्व क. ख. अन्यत्र 'प्रार्थय' इति ।

त्वत्प्रसृष्टं माऽभिवदेत् प्रतीत एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।

मुखं रात्रीशयिता वीतमन्युस्त्वां ? दृशिवान् मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ ११ ॥

स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरया विभेति ।

सो माऽभि मृत्यो । हे मृत्यो ! मत्पुत्रो ^२ यमं प्राप्य किं करिष्यतीति मद्विषयचिन्तारहितः प्रसन्नमनाः माऽभि—मां प्रति मम पिता गौतमः वीतमन्युः वीतरोषश्च यथा स्यादित्यर्थः । किञ्च त्वत्प्रसृष्टं माऽभिवदेत् प्रतीतः । त्वया गृह्याय प्रेषितं मा अभि—मां प्रति प्रतीतः — यथापूर्वं प्रीतस्सन् वदेत् । यद्वा अभिवदेत् आशिषं प्रयुङ्क्तम् ^३ । 'अभिवदति नाभिवदायत' इति स्मृतिषु अभिवदनस्य आशीर्वादं प्रयोगात् । एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे—मष्टोऽर्थः ॥ १० ॥

एवमुक्तो मृत्युः प्रत्युवाच—यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीतः । यथापूर्वं त्वयि हृष्टो भविता । औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः । उद्दालक एव औद्दालकिः । अरुणस्य अपत्यं अरुणिः । द्वयामुप्यायणो वा । उद्दालकस्यापत्यम् अरुणस्य गोत्रापत्यमिति वाऽर्थः । मत्प्रसृष्टः—मदनुज्ञातः मदनुगृहीतस्सन् । मदनुग्रहादित्यर्थः । सुखं रात्रीशयिता वीतमन्युस्त्वां दृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम्—त्वयि विगतमन्युस्सन् उत्तरा अपि रात्रीसुखं शयिता । लुप्तः । सुखनिद्रां प्राप्स्यतीति यावत् । दृशिवान् (१) ^४ दृष्टवान् सन्नित्यर्थः । कसन्तोऽयं शब्दः । 'दृशेथेति वक्तव्य'मिति कसोरिट् । छान्दसो द्विवचनाभावः । मत्प्रसृष्टम् इति द्वितीयान्तपाठे मत्प्रेषितं त्वामिति योजना ॥ ११ ॥

नचिकेता वरं द्वितीयं प्रार्थयते—'स्वर्गे लोक' इत्यादिना मन्त्रद्वयेन । स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति । अत्र स्वर्गशब्दो मोक्षस्थानपरः । यथा चैतन् तथोत्तरव वक्ष्यते ।

१०. नायं यममदनमगन्वा वा यमेनाननुज्ञातो वा निवृत्तः । किन्तु तत्प्रसृष्ट एव समागत इति प्रत्यया-
धोनां हर्षः प्रतीतत्वेन गम्यते । 'ख्याते हृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः । अत्र 'यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत'
इत्युत्तरमन्त्रे प्रीत इत्यर्थे एव स्वरस्य इतीहापि तथेति सूचयितुं यथापूर्वमिति 'यथा पुरस्ता'दिति पदार्थोक्तिः ।

११. 'उद्दालक अरुणि' इति तत्रतत्र (छ. ५, वृ. ५-७, ८-३.) दर्शनात् अरुणगोत्रान्त्ये च
अरुणस्य इति प्रयोगस्य श्वेतकेतौ दर्शनात् उद्दालकपुत्र इत्यर्थमविवक्षन्नाह—उद्दालक एवेति । व्यामुष्या-
यण इति । अमुष्य प्रख्यातस्याम्यमामुष्यायणः । न एव पुत्रिकापुत्रत्वादिना द्वयोस्संबन्धो चेत् । व्यामु-
ष्यायणः ॥ छन्दोऽर्थः ' (८-२-१५) इति सूत्रात् मनोमेत्य वःस्यादिति दृशिवानित्यस्य दृशिमानित्यर्थ-
वर्णने त्वामिति द्वितीया न स्यादित्यन्यथा व्याचष्टे कसन्त इति ॥

१. दृशिवान् शाङ्ग. माध्व. दृशिवान् पूनामुद्रणं भाष्यताल्लोशापुरोधि । २. मत्पुत्रोऽयं
मामप्राप्य स्व. ३. अयं क. स्व. पाठः । अन्यत्र 'प्रयुज्यात्' । ४. दृशिवान् ग.
अन्यत्र सर्वत्र 'दृशिवान्' ।

उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥

स त्वमग्निं स्वर्गमध्येऽपि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्धधानाय मद्यम् ।

स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥

प्र ते ब्रवीमि तद्दु मे निबोध स्वर्गमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।

अनन्तलोकाग्निमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥

न तत्र त्वसु, न जरया विभेति । हे मृत्यो ! त्वं तत्र न प्रभवसि । जरायुक्तरसत्र विभेति जरानो न विभेति । तत्र वर्तमानः पुरुष इति शेषः । उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके । अशनाया—बुभुक्षा । अत्रापि स्वर्गशब्दो नोक्षस्थानपरः ॥ १२ ॥

स त्वमग्निं स्वर्गमध्येऽपि मृत्यो । पुराणादिप्रसिद्धसार्वभौमत्वं स्वर्गप्रयोजनकमग्निं जानासि । 'स्वर्गादिभ्यो यद्रक्तव्यः' इति प्रयोजनमित्यर्थे यत् । स्याण्डलरूपमग्निः स्वर्गप्रयोजनकत्वं च उपासनाद्वारेति उत्तरत्वं स्फुटम् । प्रब्रूहि तं श्रद्धधानाय मद्यम् । श्रद्धधानाय—मोक्षश्रद्धावते । स्वर्गलोकेन तव किं सिद्धयतीत्यत्राह—स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते । स्वर्गो लोको येषां ते । परमपदं प्राप्ता इत्यर्थः । 'परं ज्योतिरुपसंयद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तिपूर्वकत्वात् स्वरूपविभावलक्षणमोक्षशब्दितामृतत्वस्येति भावः । एतद्वितीयेन वृणे वरेण । स्पष्टम् ॥ १३ ॥

एवमुक्तो मृत्युराह^१—प्र ते ब्रवीमि तद्दु मे निबोध । प्रार्थितवते^२ तुभ्यं ब्रवीमि । 'व्यवहिताश्च' इति व्यवहितप्रयोगः । मे सम उपदेशाज्जानीहीत्यर्थः । ज्ञानस्य फलं दर्शयति—स्वर्गमग्निं नचिकेतः प्रजानन् अनन्तलोकाग्निमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् । अनन्तस्य विष्णोः लोकः तत्प्राप्तिम् । 'तद्विष्णोः परमं पद' नित्युत्तरत्वं वक्ष्यमाणत्वात् । अथो—तत्प्राप्त्यनन्तरं प्रतिष्ठाया—अपुनरावृत्तिं च । लभत इति शेषः । तदज्ञानस्येदृशसामर्थ्यं कथं संभवतीति मन्यमानं प्रत्याह—विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् । ब्रह्मोपासनाज्ञतया एतदज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वलक्षणमेतत्स्वरूपं गुहायां निहितमन्ये न जानन्ति । त्वं जानीर्हसि भावः । यद्वा ज्ञानार्थकस्य विदेर्लभार्थकत्वसंभवात् अग्निं प्रजानंस्त्वमनन्तलोकाग्निं प्रतिष्ठां लभस्वेत्युक्ते हेतुहेतुमद्भावस्सिद्धो भवति । प्रजानन्, 'लक्षणहेत्वोः—' इति शत्रुप्रत्ययः ॥ १४ ॥

१२. अग्निं वरिष्यमाणः तत्फलत्वेन स्वाभिमतं स्वर्गं प्राकृतस्वर्गाद्वावर्तयति स्वर्गे इति मन्त्रेण । वक्ष्यते - १९ मन्त्रे विशेषचर्चयाम् ।

१४. लाभार्थेति । विद्धि अनुभवेत्युक्तौ लाभ एवोक्तो भवतीति । लभत इत्यध्याहारे गौरवादे-तत्प्रकाशत्वम् । एवञ्च एतदिति पदच्छेदमकृत्वा एतमिति कृत्वा गुहानिहितैतदात्मरूपमग्निं प्रजानन्निख्यन्थोऽपि कामस्तु । प्रज्ञानब्रह्मोपासनं स्यात् ॥

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।
 स चापि तत् प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः^१ पुनराह तुष्टः ॥ १५ ॥
 तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददानि (मि) भूयः ।
 तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः सृङ्काञ्चेमामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥
 त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यु ।

अनन्तरं श्रुतिवाक्यस्य लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै । लोकस्य आदिं हेतुम् ;
 स्वर्त्यमिति यावत् । तमाग्नेमुवाच । या इष्टका यावतीर्वा यथा वा । यद्वक्षणा इष्टकाश्चे-
 तव्याः, यत्संख्याकाः, येन प्रकारेण चेतव्याः—तत्सर्वमुक्तवानित्यर्थः । यावतीरिति पूर्व-
 सवर्णशब्दान्दसः । स चापि तत् प्रत्यवदद्यथोक्तम् । स च नचिकेताः तन्^१ उक्तं (श्रुतं)
 सर्वं तथैवानुदितवानित्यर्थः । अथास्य मृत्युः पुनराह तुष्टः । शिष्यस्य ग्रहणसामर्थ्य-
 दर्शनेन संतुष्टस्स मृत्युः पुनरप्युक्तवानित्यर्थः ॥ १५ ॥

तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा । सन्नुप्यन्^२ महामना मृत्युः नचिकेतसमब्रवीत् ।
 वरं तवेहाद्य ददानि (मि) भूयः । पुनश्चतुर्थं वरं ददानि^३ = प्रयच्छामीति (वरं
 प्रयच्छामीति) । किन्तु^४ तवाह—तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः । मयोच्यमानोऽमिस्तवैव
 नाम्ना ‘नाचिकेतः’ इति प्रसिद्धो भविता । किञ्च सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण
 विचित्रां सृङ्कां शब्दवतीं रत्नमालां स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ १६ ॥

पुनरपि कर्मस्नौति—त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यु ।
 त्रिणाचिकेतः—‘अयं वाच यः पवते’ इत्याद्यनुवाकत्रयाध्यायी । त्रिकर्मकृत्—
 यजनाध्ययनदानकृत् पाकयज्ञहविर्यज्ञमोमयज्ञकृद्वा त्रिभिः^५ अग्निभिः त्रिरनुष्ठैरैरग्निभिः

१५. यावतीरिति यावत् इत्यर्थः । वाकारस्समुच्चये ॥

१६. सृङ्काशब्दनिष्पत्तिविचार्या । स्रक्किधातोर्गल्यर्थान् स्रङ्केति रूपं निष्पद्यते । अत्र शाङ्करे गल-
 धोयुक्त । इहापि २-३. मन्त्रे वक्ष्यते । शाङ्करे अत्र मन्त्रे अकुत्सितेति, तत्र च कुत्सितेति गति-
 विशेषणमस्त्वित्यान् स्वयं पूरितम् । न तु सृङ्काशब्दार्थः । मिथो विरोधवत्तद्वान् । ब्रह्मविद्याभरणे स्रङ्केति
 क्वचिन्मुद्रितम् । रत्नमालाकार्यं स्रङ्केति स्रङ्गिल्लनुकरणशब्दग्रहणेन स्रङ्केति कायति शब्दं करोतीति कथ-
 चित् व्युत्पत्त्या स्याद्, अन्यथा वेति विमृश्यम् । गल्यर्थकत्वस्येति अत्रैस्तिगन्ध (सौश्रुत) देशाऽऽगत-
 न्यस्यमानयदाकर्षणं स्रङ्गिल्लनुकारहमिति तादृशी गतिः स्रङ्का (५५०००००) स्यात् ; ‘सुषु’ इत्यनु-
 क्तणल्लक सुषुम्नादवत् । रत्नमालास्ये शब्दवतीति विशेषणमपि दत्तं भाष्ये ।

१७. त्रयाध्यायीते । अयं भावः—त्रिणाचिकेतस्य त्रिणाचिकेताभिचयनकर्त्तव्यत्वाकारे
 उत्तरमन्त्रे य एवं विद्वांश्चिनुत इति त्रिणाचिकेतस्येति सह प्रयोगोऽनुमत्तः । त्रयमेतद्विदित्वा य एवं

१. पुनरेवाह शाङ्क । ३. ‘ददानि’ इति ख. ग. भाष्यकोशानुरोधे । ३. शृङ्गम् भाष्य ।

४. श्रुतं घ. ग. ५. तं तुप्यन् ख. संतुष्य ग. संतुष्यन् घ. ६. ददानि प्रयच्छानिख. ग.

७. कर्मस्नौति ग. ८. त्रिभिरभिभिः क. ख. त्रिभिरभिभिः त्रिभिः घ. त्रिभिः ग.

ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमाँ शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वाँश्चिनुते नाचिकेतम् ।

स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥

सन्धिम्—परमात्मोपासनेन संबन्धम् एत्य—प्राप्य जन्ममृत्यू तरतीत्यर्थः, ‘करोति तद्येन पुनर्न जायते’ इत्यनेनैकार्थ्यात् । एवमेव ह्ययं मन्त्रः ‘त्रयाणामेव चैवम्—’इति सूत्रे व्यासार्थैर्विवृतः । त्रिभिरेत्य संधिमिति निर्दिष्टमङ्गिभूतं परमात्मोपासनमाह—ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा । अयं मन्त्रखण्डः, ‘विशेषणाच्चेति सूत्रभाष्ये, “ब्रह्मजज्ञः—जीवः । ब्रह्मणो जातत्वात् ज्ञत्वाच्च । तं देवमीड्यं विदित्वा = जीवात्मानमुपासकं ब्रह्मात्मकत्वेनावगम्येत्यर्थः” इति विवृतः । देवशब्दस्य परमात्मवाचितया जीवपरयोश्चैक्यासंभवादत्रत्य-देवशब्दस्य परमात्मात्मकत्वपर्यन्तोऽर्थ इति भाष्याभिप्रायः । निचाय्येमाँ शान्तिमत्यन्तमेति । निचाय्य—ब्रह्मात्मकं स्वात्मानं साक्षात्कृत्य । इमाँ—‘त्रिकर्मकृत्तरती’ति पूर्व-मन्त्रनिर्दिष्टां संसाररूपानर्थशान्तिमेतीत्यर्थः^१ ॥ १७ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा । त्रिणाचिकेतः; उक्तोऽर्थः । त्रयमेतत् विदित्वा(?) ‘ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं’मिति मन्त्रनिर्दिष्टं ब्रह्मस्वरूपं तदात्मकस्वात्मस्वरूपं ‘त्रिभिरेत्य संधि’मिति निर्दिष्टमस्मिन्स्वरूपं च विदित्वा—गुरूपदेशेन शास्त्रतो वा ज्ञत्वा । य एवं विद्वाँश्चिनुते नाचिकेतम् । एतादृशार्थत्रयानुसंधानपूर्वकं नाचिकेतमग्निं यश्चिनुते । स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य । सः मृत्युपाशान्—रागद्वेषादिलक्षणान् । पुरतः—शरीर-पातात्पूर्वमेव । प्रणोद्य—तिरस्कृत्य । जीवदृशायमेव रागादिरहितस्सन्नित्यर्थः । शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके । पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

विद्वान्नाचिकेतं चिनुते, स त्रिणाचिकेतो मोदत इत्युत्तरार्धान्वये क्लेशः, अतः, ‘त्रिसुपर्णं पठन्ती’ लघ्वेवा-वाकपरतया ‘अयं बावे’ लघुवाकत्रयाध्यायीत्यर्थ उक्तः । यद्यपि षष्ठप्रभृलघुवाकत्रयात्प्राच्योपि भागो नाचिकेतविषयकः, मन्त्राणां पाठात् । अत एव कृत्स्नप्रपाठकः नाचिकेताग्निप्रतिपादकः—अथापि नाचिकेत-ब्राह्मणं त्रयोऽनुवाक इति भट्टभास्करोक्तत्वात्तत्प्राधान्यविद्वक्षा युज्यते । अस्तु वा उशन्निलघुवाकस्य दान-श्रवसानां दक्षिणात्तरद्विवेके त्वमात्रपरतया नाचिकेताग्निविषयविधि विशेषरहितत्वादनुवाकत्रयमेवोपयोग्य-पासनपरमिति तादन्मात्रविद्वक्षा । न च कृत्स्नाध्ययनं दिनाऽनुष्ठानाप्रसक्तेरनुवाकत्रयाध्ययनं किमिति क्व-व्यमिति वाच्यम् — तथा सति, ‘नह्यविद्वानाधिकृतोऽस्ती’ति न्यायेन वैदुष्यस्याप्यर्थसिद्धतया ‘त्रयमेत-द्विदित्वा य एवं विद्वाँ’ नित्यस्यापि व्यर्थत्वात् । त्रिकर्मकृदित्यस्यापि स्वतस्सिद्धतया नैयर्थ्याच्च । सनियम-सम्पादितार्थज्ञानादौ आदरप्रदर्शनाय तत्तदिति चेत् — तादृशाध्ययने तत्प्रदर्शनायेदमप्यस्तु । अत उपा-सनादिविशेषविधायकानुवाकत्रयमत्र विशिष्योक्तमिति ॥ मृत्युपिलघुनुक्त्वा जन्ममृत्यू इति कथनात्, ‘अप पुनर्मृत्युं जयति, योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते’ इति पुनर्जन्माभावादेव पुनर्मृत्युर्नास्तीति ज्ञायते । तथाचावताररहस्यचिन्तनादिव इतोप्यस्मिन् जन्मन्येव मुक्तिरिति स्यात् । अत एव येयं प्रेत इतीदृशप्रकृताधि-कारिप्रायणमभिमतं स्यात् ॥ पूर्वमन्त्रेति । पूर्व मन्त्रस्य पूर्वमन्त्रः मन्त्रपूर्वार्थेत्यर्थः । पूर्वमन्त्रेतिपाठस्याह ।

* यो वा ए (प्ये)तां ब्रह्मजज्ञात्मभूतां चितिं विदित्वा चिनुते नाचिकेतम् ।

स एव भूत्वा ब्रह्मजज्ञात्मभूतः करोति तद्येन पुनर्न जायते ॥ १९ ॥

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।

एतमग्निं तदैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ २० ॥

यो वा ए(प्ये)तां ब्रह्मजज्ञात्मभूतां चितिं विदित्वा चिनुते नाचिकेतम् ।
स एव भूत्वा ब्रह्मजज्ञात्मभूतः करोति तद्येन पुनर्न जायते । यः एतां चितिं
ब्रह्मजज्ञात्मभूतां विदित्वा—ब्रह्मात्मकस्वरूपतदानुसंधाय नाचिकेतमग्निं चिनुते, स एव
ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धानशाली सन् अपुनर्नवहेतुभूतं यद्भगवदुपासनं तदनुतिष्ठति । तन्श्चान्नौ
भगवदात्मकस्वात्मत्वा^१(स्वात्मा)नुसन्धानपूर्वकमेव चयते 'त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृतरति
जन्ममृत्यु' इति पूर्वमन्त्रे भगवदुपासनद्वारा मोक्षसाधनतया निर्दिष्टम् : नान्यदिति भावः ।
अयं च मन्त्रः केषुचित्कोशेषु न दृष्टः : कैश्चिद्व्याकृतश्च । अथापि प्रत्ययितननै-
व्यासायादाभिरव व्याख्यातत्वात् प्रक्षपशङ्का काया ॥ १९

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यः । उपदिष्ट इति शेषः । यमवृणीथा द्वितीयेन
वरेण । स्पष्टोऽर्थः । किञ्च एतमग्निं तदैव प्रवक्ष्यन्ति जनासः । जनान्तदैव नाम्ना
एतमग्निं प्रवक्ष्यन्तीत्यर्थः । तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व । स्पष्टोऽर्थः ।

नवेतत्प्रकरणगतानां स्वर्गशब्दानां मोक्षपरत्वे किं प्रमाणमिति चेत्—उच्यते ।
भगवैनैव भाष्यकृता 'स्वर्ग्यमग्निम्' इति मन्त्रं प्रस्तुत्य, "स्वर्गशब्देनात्र परमपुरुषार्थलक्षण-
मोक्षोऽभिधीयते । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त इति तत्रस्थस्य जननरणाभावश्रवणात्,
'त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृतरति जन्ममृत्यु' इति च प्रतिवचनान्, तृताय-
वरभ्रमे नचिकेतसा क्षयिफलानां निन्दित्यमाणतया क्षयिफलविमुखेन नचिकेतना क्षयिष्णु-
स्वर्गफलसाधनस्य प्रार्थ्यमानत्वानुपपत्तेश्च, स्वर्गशब्दस्य प्रकृष्टगुणवचनतया निरवधिकानन्दरूप-
मोक्षस्य स्वर्गशब्दवाच्यत्वसंभवात्" इति कण्ठनस्तार्थ्यतश्च प्रतिपादितत्वात् शङ्कावकाशः ।

ननु 'स्वर्गे लोके न भयं किंचनस्ति न तत्र त्वं न जरया विभेति । उमे
तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो

१९. यो वा एतामिति श्रुतप्रकाशिकागठः । तत्र वै इति छेदः । ब्रह्मात्मकस्वरूपतयेति । अत्र
श्रुतप्रकाशिका (१-४-६ सू) "यो वा एताम्.....न जायत इति वाक्येन ब्रह्मात्मकचैतनदृष्ट्या
वा तादृशदेवताधिष्ठितत्वेन वाऽनुसंधानपूर्वकमग्निं चिन्वानस्यापुनर्नवहेतुभूतब्रह्मोपासनद्वारामोक्षप्राप्तिर्बुद्ध्या" इति ।
व्यासार्थादिभिरित्यादिपदद्वयेऽप्येवं स्वाकृत्य व्याकृतकन्त इति ज्ञायते ॥ तत्र योवयोपि गठस्त्यात् ।

२०. प्रवक्ष्यन्ति जनासः । अत्रावधिष्यन्ति मनुष्या इत्यर्थे न पौनरुक्त्यगन्धोऽपि ।

* मन्त्रोऽयं शाङ्ग. भाष्य. नास्ति । १. यद् भवेदुपासनं क. २. स्वात्मत्वानुसंधानपूर्वकस्व. घ.
स्वात्मनुसंधानपूर्वक ग. ३ निर्दिष्टाद् ग. ४. प्रत्ययित स्व. प्रत्ययितव्य ग. घ. प्रत्याधित क.

प्रब्रूहि तं श्रद्धधानाय मह्यम् । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्वितीयेन वृणे वरेण ॥
 इति द्वितीयवरप्रश्नमन्त्रद्वये चतुरभ्यस्तस्य स्वर्गशब्दस्य मोक्षपरत्वं किं मुख्यया वृत्त्या? उत
 अमुख्यया? नाद्यः; 'स्वर्गपर्वगर्गाभ्याम्, 'स्वर्गपर्वगर्गयोरेकम्,' 'न स्वर्गं नापुनर्भवम्,
 'स स्वर्गस्यासर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्' इत्यादिप्रयोगेष्वपवर्गप्रतिद्वंद्विवाचितया लोकवेदप्रसिद्धस्य
 स्वर्गशब्दस्य मोक्षवाचित्वाभावात् । 'ध्रुवसूर्यान्तरं यत्तु नियुतानि चतुर्दश । स्वर्गलोकास्य
 कथितो लोकसंस्थानचिन्तकैः' इति पुराणवचनानुसारेण सूर्यध्रुवान्तर्वर्तिलोकविशेषस्यैव
 स्वर्गशब्दवाच्यतया तत्रैव लौकिकवैदिकव्यवहारदर्शनेन मोक्षस्थानस्यातथात्वात् । नापि
 अमुख्ययेति द्वितीयः पक्षः, मुख्यार्थे बाधकाभावात् ।

किमत्र प्रश्नवाक्यगतं जरामरणराहित्य—अमृतत्वभाक्त्वादिकं बाधकम्? उत
 प्रतिवचनगतजरामृत्युतरणादि? उत क्षयिष्णुस्वर्गस्य सर्वकामविमुखनचिकेतःप्रार्थ्यमानत्वानुप-
 पत्तिर्वा? नाद्यः; स्वर्गलोकावासिनां जरामरणक्षुत्पिपासाशोकादिराहित्यस्य अमृतपानादमृतत्व-
 प्राप्तेश्च पुराणेषु स्वर्गस्वरूपकथनप्रकरणेषु दर्शनात्, 'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि
 भाष्यते' इति स्मरणात्,^१ अत्रैव 'अजीर्यताममृतानामुपेत्य' इति (?) मृत्या^२ वप्यमृतशब्दप्रयोग-
 दर्शनाच्च, स्वर्गलोकावासिनामेव ब्रह्मोपासनद्वारा 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले' इति
 श्रुत्युत्तरीत्या अमृतत्वप्राप्तेः संभवेन 'स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते' इत्यस्योपपत्तेश्च^३ आपेक्षिका-
 मृतत्वपरतया लोकवेदनिरूढौपसंहारिकामृतशब्दानुसारेण 'प्रक्रमस्थाभ्यस्तानन्यथासिद्धविशेष्य-
 वाचिस्वर्गशब्दस्यान्यथानयनासंभवात् । न हि देवदत्तोऽभिरूप इत्युक्ते अभिरूपपदस्वारस्यानु-
 सारेण देवदत्तपदस्यात्यन्ताभिरूपयज्ञदत्तपरत्वमाश्रीयते ॥ न द्वितीयः; 'लिणाचिकेतस्त्रिभिः'
 इति मन्त्रस्य स्वर्गसाधनस्यैवाग्नेस्त्रिरभ्यासे^४ जन्ममृत्युतरणहेतुभूतब्रह्मविद्याहेतुत्वमस्तीत्येतदर्थ-
 क्तया स्वर्गशब्दस्य मुख्यार्थपरत्वाबाधकत्वात् । अत एव तत्तुल्यार्थस्य 'करोति तद्येन पुनर्न
 जायते' इत्यस्यापि न स्वर्गशब्दमुख्यार्थबाधकत्वम् ॥ नापि क्षयिष्णोः स्वर्गस्य फलान्तर-
 विमुखनचिकेतःप्रार्थ्यमानत्वानुपपत्तिरिति तृतीयः पक्षः । स्वर्गसाधनाग्निप्रश्ने प्रतिब्रुवता
 हितैषिणा मृत्युना अपृष्टेऽपि मोक्षस्वरूपे, 'अनन्तलोकासिमथो प्रतिष्ठाम्, 'लिणाचिकेत-
 स्त्रिभिरेत्य संधिं लिक्कर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू' इत्यादिनोपक्षिप्ते उत्पन्ना मुमुक्षा 'अन्यं वरं
 नचिकेतो वृणीष्व' इति प्रतिषेधेन दृढीकृता । तस्यां च दशायां क्रियमाणा क्षयिष्णुफलनिन्दा
 प्रचीनस्वर्गप्रार्थनायाः कथं बाधिका स्यात् । किञ्च 'श्चोऽभावा मर्त्यस्य' इत्यादौ मर्त्यभोगे^५ (न्य)
 निन्दाया एव दर्शनेन स्वर्गनिन्दाया अदर्शनात्; स्वर्गशब्दस्य मोक्षपरत्वे तस्य ज्ञानैक-

मृत्यावपीति । अमृतानामुपेत्येत्यस्य भवादृशान् अमृतानुपेत्येत्यर्थकतया मृत्युरनित्यो-
 प्यमृतशब्दनिर्दिष्ट इति ।

१. तत्रैव, ग. २. मृत्यावाचि ३. उपपत्तेः ख. क. ४. अभ्यस्तेति नास्ति, ग. घ.
 ५. त्रिरभ्यासेन ६. भोग्य, ख.

साध्यतया तत्प्रयोजनकत्वस्याभावात् ^१(वेन) उपक्रमोपसंहारमध्याम्यस्तस्वर्गशब्दोपा-
प्रसङ्गाच्च ^२। सन्तु वा प्रतिवचने बाधकानि; अथाप्युपक्रमाधिकरणन्यायेन 'प्रक्रमस्थ
प्रदन्वाक्यस्थस्वर्गशब्दस्यैव प्रवल्त्वात्। न च 'भूयसां स्यात् सधर्मत्वम्' इति न्यायात्
भूयानुग्रहार्थमल्पस्योपक्रमस्य बाध्यत्वमस्त्विति वाच्यम्। 'मुख्यं वा—' इति मूत्रे औपसंहारिक-
बह्वपेक्षयाऽपि मुख्यस्यैव प्रावलयोक्तेः। तस्मात् स्वर्गशब्दस्य मुख्यार्थपरित्यागे न किञ्चित्
कारणमिति ॥

अत्रोच्यते—स्वर्गशब्दस्य मुख्यैव वृत्त्या मोक्षवाचित्वम्। स्वर्गिकामाधिकरणे,
'नागृहीतविशेषणान्यायेन' स्वर्गशब्दस्य प्रातिवचनत्वमेव, न प्रातिविशिष्टद्रव्यवाचिता'
इत्युक्तवा—'ननु स्वर्गशब्दस्य नागृहीतविशेषणान्यायेन' प्रातिवचनत्वे सिद्धेपि देहान्तर-
देशान्तरभोग्यप्रातिवाचिता न सिद्धयेत। न च 'यस्मिन्नेष्णम्' इति ^३वाक्यशेषाद्विशुद्धशस्य-
स्वर्गशब्दस्य प्रातिविशेषवाचिनानिश्चय इति वाच्यम्। प्रीतिमात्रवाचित्वेन निर्णान्तशक्तिकतया
सन्देहाभावेन 'सन्दिग्धे तु वाक्यशेषात्' इति न्यायस्यानवतरान् 'इति परिचाय—' यद्यपि लोक
एव स्वर्गशब्दस्य निर्णान्तार्थता, तथापि लोकावगतसातिशयानुत्पवाचित्वे तत्माधनत्वं
ज्योतिष्टोमादीनां स्यात्। तथाच अल्पधननरायाससाध्ये लौकिकं तदुपायान्तरे संभवति न
बहुधननरायाससाध्ये बहन्तराये ज्योतिष्टोमादौ प्रेक्षावान् प्रवर्तते इति प्रवर्तकत्वं ज्योतिष्टो-
मादिविधेर्न स्यात्। अतः वाक्यशेषावगते निरतिशयप्रातिविशेषे स्वर्गशब्दस्य शक्तौ
निश्चितायां वाक्यशेषाभावस्थलेऽपि यववराहादिष्विव स एवार्थः। लौकिकं सातिशयप्रीति-
भरिते गुणयोगादेव वृत्तेरुपपत्तेर्न शक्त्यन्तरकल्पना। न च प्रीतिमात्रवचनस्यैव स्वर्गशब्दस्य
वेदं निरतिशयप्रीतिवाचित्वमस्त्विति वाच्यम्। निरतिशयत्वांशस्यान्यतोऽनवगतत्वेन तत्रापि
शक्त्यवश्यम्भावेन स्वर्गशब्दस्य लोकवेदशेनेकार्थता स्यात् ^(१)। यदा तु वैदिकप्रयोगावगत-
निरतिशयप्रीतिवाचिता, तदा सातिशये लौकिकं प्रीतित्वसामान्ययोगादौणी वृत्तिः—'इति
मीमांसकैर्निरतिशयसुखवाचित्वस्यैव समर्थिततया मोक्षस्य स्वर्गशब्दवाच्यत्वे विवादायोगात्;
पार्थशब्दस्यार्जुन इव तदितरपृथापुत्रेषु प्रचुरप्रयोगाभावेऽपि पार्थशब्दमुख्यार्थत्वानपायवत्
स्वर्गशब्दस्य सूर्यध्रुवान्तर्वर्तिलोकगतसुखविशेष इव अन्यत्र प्रचुरप्रयोगाभावेऽपि वाच्यत्वान-
पायात्। 'बर्हिर्नाज्यादिशब्दानामसंस्कृततृणघृतादिष्वार्यैरप्रयुज्यमानानामपि अस्त्येव तद्वच्चित्वम्।
केषांचित् अप्रयोगमात्रस्य शक्त्यभावासाधकत्वात्। अतस्तृणत्वादिजातिवचना एव बर्हिर्नादि-
शब्दा' इति बर्हिर्नाज्याधिकरणे स्थितत्वात्। तदुक्तं वार्तिके—'एकदेशेऽपि यो दृष्टः

अल्पधननरायासेलत्र निरायसेति पाठः स्यात्। यद्वा अल्पधनत्वसंख्याकनरात्वाद्यासमाध्यमिदम्।
बहुधनबहुनरबह्व्याससाध्यं वैदिकमिति ॥

१. अभावेन ख. २. प्रसङ्गात्. ग. ३. प्रथमस्थ. ग. प्रथमस्थ. घ. ४. विशेषणन्यायेन. ग. घ.
५. इत्यादि. ख.

शब्दो जातिनिबन्धनः । तदत्यागान्न तस्यास्ति निमित्तान्तरगामिता ॥' इति । ततश्च स्वर्गशब्दो मोक्षसाधारण एव ॥

ननु बहिराज्यादिशब्देषु असंस्कृततृणघृतादौ आर्यप्रयोगाभावेऽपि अनार्यप्रयोग-सत्त्वात् असंस्कृतवाचिताऽस्तु नाम । स्वर्गशब्दस्य सूर्यभुवान्तर्वर्तिलोकसुखविशेषातिरिक्तस्थले नियमेनाप्रयोगात्तद्व्यावृत्तैव शक्तिरभ्युपगन्तव्या । अत एव प्रोद्गात्राधिकरणे उद्गातृशब्दस्य ऋत्विग्विशेषे इतरव्यावृत्तप्रयोगविशेषेण रूढत्वात् तस्य चोद्गातुरेकत्वेन, 'प्रैतु होतृश्चमसः प्रोद्गातृणाम्' इति बहुवचनार्थबहुत्वासंभवात् तदन्वयार्थं रूढिपूर्वकलक्षणया अपसुब्रह्मण्यानामे-कस्त्रोलसंबन्धिनां त्रयाणां वा, ससुब्रह्मण्यानां चतुर्णां वा उद्गात्रादीनां छन्दोगानां ग्रहणमिति । एतद्विरुद्धेति । तथा^१--अहीनाधिकरणे 'लिप्त एव साहस्योपसदः द्वादशाहीनस्य' इत्यत्रत्यां-हीनशब्दस्य 'अहः खः क्रतौ' इति व्याकरणस्मृत्या स्वप्रत्ययान्ततया अहर्गणसामान्य-वाचितया व्युत्पादितस्याप्यहीनशब्दस्य नियमेन सले अप्रयोगादहर्गणविशेषरूढिमङ्गीकृत्य ज्योतिष्टोमस्याहर्गणविशेषत्वाभावात्, ^२न हीन इति योगस्य रूढिपराहतत्वेन योगेन ज्योतिष्टोमे वृत्त्यसंभवात् ज्योतिष्टोमप्रकरणाधीताया अपि द्वादशाहीनस्येति द्वादशोपसत्ताया अहर्गणविशेषे 'उत्कर्ष' इत्युक्तम् । तथा 'पाथ्यसान्नाय्यनिकाय्यध्याया मानहविर्निवाससा-मिधेनीषु' इति व्याकरणस्मृत्या सामिधेनीमात्रवाचितया व्युत्पादितस्यापि धाग्याशब्दस्य न सामिधेनीमात्रवचनत्वम्; नापि 'धीयमानत्वरूपयोगार्थवशेन धीयमानमात्रवचनत्वम्, 'स्तुत-शस्त्रार्थतया धीयमानासु ऋक्षु सामिधेनीमाले च धाग्याशब्दाप्रयोगात्; अपितु 'पृथुपाजवत्यौ धाग्ये भवतः' इत्यादिवैदिकप्रयोगविषयेषु पृथुपाजवत्यादिष्वेव धाग्याशब्दस्य शक्तिरिति 'समिध्यमानवर्ती समिद्धवर्ती चान्तरेण धाग्यास्त्युः' इति पाञ्चमिकाधिकरणे स्थितम् । एवमादिकं सर्वं विरुद्धेति । स्वर्गशब्दे त्वदुक्तरीत्या प्रयोगाभावेऽपि शक्तिसंभवे उद्गात्रादि-शब्दानां ऋत्विग्विशेषादिषु रूढेरकल्पनीयत्वादिति--चेत्-सत्यम् । यदि सर्वास्मना तद-तिरिक्ते स्वर्गशब्दप्रयोगो न स्यात्, तदा तद्व्यावृत्ता रूढिरभ्युपगन्तव्या स्यात् । अस्ति हि तत्रापि प्रयोगः । 'तस्यां हिरण्मयः कोशः स्वर्गो लोको ज्योतिषा वृतः, यो वै तां ब्रह्मणो वेद', 'तेन धीरा अपिप्यन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः', 'अपहस्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति' इति तैत्तिरीयक--बृहदारण्यक--तल्लव-कारादिषु अध्यात्मशास्त्रेषु प्रयोगदर्शनात् पौराणिकपरिकल्पितस्वर्गशब्दरूढेः सांख्यपरि-
अत एवेति । अस्य ग्रहणमिलनेनान्वयः । अत एव प्रोद्गात्राधिकरणे त्रयश्चत्वारो वा गृहीता इत्यर्थः । ग्रहणमित्युक्तमिति पाठः स्याद्वा ? अहीनशब्दस्य या रूढिः, तामत्रत्याहीनशब्दस्याङ्गीकृत्येति योजना ॥

१. तथा हि. ग. २. अर्थ क पाठः । अन्यत्र 'अत्राहीन' ३. अर्थ ख. पाठः. अन्यत्र अहीन इति योगस्य. ४. विशेषोत्कर्षः ग. घ. ५. विधीयमान. ख. ६. स्तुति. ग. घ.

कल्पितव्यक्तशब्दरूढिवदनादरणीयत्वात् । अस्मिन्नेव प्रकरणे 'त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् । स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके' इति मन्त्रे कर्मज्ञानसमुच्चयसाध्यवाचकतया श्रूयमाणस्य स्वर्गलोकशब्दस्य सूर्यश्रुवान्तर्वर्तिलोकव्यतिरिक्तवैराजपदवाचकतया परैरपि व्याख्यातत्वाच्च । ननु सूर्यलोको-
र्ध्ववर्तिलोकत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्ततया तस्य च वैराजपदेऽपि सत्त्वात् नामुख्यार्थत्वमिति चेत्—
तर्हि भगवलोकेऽपि ऊर्ध्ववर्तित्वाविशेषेण मुख्यार्थत्वानपायात् । 'स्वर्गापवर्गमार्गाभ्याम्' इत्यादिव्यवहारस्य ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनोपपत्तेश्च ।

अस्तु वा अमुख्यार्थत्वम्^१ । मुख्यार्थे बाधकसत्त्वात् । किमत्र बाधकमिति चेत्—
श्रूयतामवधानेन । 'स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्तीति प्रथम(मे)^२ प्रथमन्त्रे 'न भयं किञ्चनास्ती'ति अपहृतपाप्मत्वं प्रतिपाद्यते । 'स्वर्गेऽपि पातभीतस्य' इत्युत्तरीत्या केन पापेन कदा पतिष्यामीति भीत्यभावः प्रतिपाद्यते । स ह्यपहृतपाप्मन एव संभवति । 'न तत्र त्वं न जरया विभेती'त्यनेन विजरत्वविमृत्युत्वे प्रतिपाद्यते । 'उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे' इत्यनेन विजिघत्सत्वापिपासत्वे प्रतिपाद्यते । 'शोकातिग' इत्यनेन विशोकत्वम् । 'मोदते स्वर्गलोके' इत्यनेन 'स यदि पितृलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठति । तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते' इति श्रुतिसन्दर्भप्रतिपाद्ये सत्यकामत्वसत्यसङ्कल्पत्वे प्रतिपाद्यते । ततश्चाध्यात्मशास्त्रसिद्धस्यापहृतपाप्मत्वादिब्राह्मणगुणाष्टकाविर्भावस्येह प्रतीयमानतया तस्यैवेह ग्रहणसंभवे पौराणिकस्वर्गलोकगतापेक्षिकजरामरणबाधभावस्वीकारस्यानुचितत्वात् ।

अत एव सप्तमे विध्यन्ताधिकरणे अनुपदिष्टेतिर्कृत्यताकामु सौर्यादिविद्वन्निभावनासु इतिर्कृत्यताकाङ्क्षायां वैतानिककर्माधिकारप्रवृत्तत्रयीविहितत्वसामान्यात् वैदिक्येव 'दाशेपौर्ण मासी इतिकर्तव्यता उपतिष्ठत इत्युक्तम् । उक्तं च शास्त्रदीपिकायाम्—

‘वैदिकी वैदिकत्वेन सामान्येनोपनिष्ठते ।

लौकिकी त्वसमानत्वान्नोपस्थास्यत्यपेक्षिता ॥' इति ।

न च—‘यद्येकं यूपमुपस्पृशेत्, एष ते वायाविति ब्रूयात्' इति विहितस्य 'एष ते वायौ' इति वचनस्य वैदिकत्वसामान्येन विहितवैदिकयूपस्पर्शनिमित्तकत्वमेव स्यात् । नचेष्टापत्तिः । 'लौकिके दोषसंयोगात्' इति नावमिकाधिकरणविरोधप्रसङ्गात् इति वाच्यम् । 'यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते तस्माद्यूपो नोपस्पृश्यः' इति प्रतिषिध्य, 'यद्येकं यूपं स्पृशेत् एष ते वायाविति ब्रूयात्' इति अनन्तरमेव विहितस्य प्रतिषिद्ध—प्रायश्चित्तसाक्षात्क्षलौकिकस्पर्श-

1. अमुख्यार्थत्वस्वीकारः. ख. 2. प्रथमे. ग. 3. ब्रह्मगुण. ग. घ. 4. पौराणिकस्य. ख.
5. दर्शपूर्णमासिकी. ग. दर्शपूर्णमासिकी. घ. 6. यूपं स्पृशेत्. ग. घ.

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीतिचैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २१ ॥

विषयत्वावश्यम्भावेन वैदिकविषयत्वासंभवेऽपि असति बाधके वैदिकविषयत्वस्य युक्तत्वात् ।

अत एव 'यावतोऽध्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणान् चतुष्कपालान्नर्विपेत' इति विहितेष्टिर्वादेक एवाश्वदाने, न तु 'न केसरिणो ददाति' इति निषिद्धे प्रायश्चित्तसापेक्षे सुहृदादिभ्यः स्नेहादिना क्रियमाणे इति निर्णीतं तृतीये । तथा 'योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते' इति सूत्रे स्मार्तस्य वेदान्ते न प्रत्यभिज्ञानमित्युक्तं परैः । ततश्च 'स्वर्गे लोके' इति मन्त्रे अध्यात्मशास्त्रसिद्धस्यापहतपाप्मत्वादिब्राह्मगुणाष्टकस्यैव ग्रहणमुचितम् । 'स्वर्ग-लोका अमृतत्वं भजन्ते' इति द्वितीयप्रश्नमन्त्रे अमृतत्वभाक्त्वश्रवणात्; अमृतत्वशब्दस्याध्यात्म-शास्त्रे मोक्ष एव प्रयोगात् । 'अजीर्यताममृतानाम्' इत्यत्र अमृतशब्दस्यापि मुक्तपरत्वेनापेक्षि-मृतत्वपरत्वाभावात् । उत्तरत्र 'ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्रातवानसि नित्यम्,' 'अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि' इति परस्यैव ब्रह्मणो नाचिकेताग्नि-प्राप्यत्वकथनेन स्वर्गशब्दस्य प्रसिद्धस्वर्गारत्वासंभवात् । 'नान्यं तस्माच्चिकेता वृणीते' इति ब्रह्मेतरविमुखतया प्रतिपादितस्य नाचिकेतसः क्षयिष्णुस्वर्गप्रार्थनानुपपत्तेश्च । 'मुख्यं वा पूर्वचोदनालोकवत्' इत्यत्र—'समसंख्याकयोः परस्परविरोध एव मुख्यस्य प्राबल्यम् । न ह्यल्पवैगुण्ये संभवति बहुवैगुण्यं प्रयोगवचनं क्षमते । अतः यत्र जघन्यानां भूयस्त्वम्, तत्र 'भूयसां स्यात् सधर्मत्वम्' इति न्याय एव प्रवर्तते' इत्येव' मीमांसकैः स्थिरीकृत्य सिद्धान्तितत्वात्; प्रतर्दनविद्यायाम् 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' 'एष लोकाधिपतिरेष लोकपालः—आनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्यौपसंहारिकपरमात्मधर्मबाहुल्येन प्रक्रमश्रुतजीवलिङ्गबाधस्य 'प्राणस्तथानुगमात्' इत्यत्र प्रतिपादितत्वादित्यलमतिचर्चया । प्रकृतमनुसरामः ॥ २० ॥

नाचिकेता आह—येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ।^१ 'अत्ता चराचरग्रहणात्' इत्यधिकरणे इमं मन्त्रं प्रस्तुत्येत्यं हि भगवता भाष्यकृता—'अत्र परमपुरुषार्थरूपब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्ष-याथात्म्यविज्ञानाय तदुपायभूतपरमात्मोपासनपरावरात्मतत्त्वजिज्ञासयाऽयं प्रश्नः क्रियते । एवञ्च 'येयं प्रेत' इति न शरीरवियोगमात्राभिप्रायम् । अपितु सर्ववन्धविनिर्मुक्त्याभिप्रायम् । यथा 'न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति । अयमर्थः—मोक्षाधिकृते मनुष्ये प्रेते—सर्ववन्धविनिर्मुक्ते तत्स्वरूपविषया वादिविप्रतिपत्तिनिमित्ता अस्तिनास्त्यात्मिका येयं विचिकित्सा, तदपनोदनाय तत्स्वरूपयाथात्म्यं त्वयाऽनुशिष्टोऽहं विद्याम् जानीयामिति । तथाहि बहुधा विप्रतिपद्यन्ते

प्रतिगृह्णीयादितिदं प्यर्थगर्भम् । ततो दद्यादित्यर्थ इति तत्रैव स्थितम् । प्रतिमुख्येत्यादाविव प्रत्यनीकभरतया वा दद्यादित्यर्थोऽस्तु ॥

1, इति एवं मीमांसकैः सिद्धान्तितत्वात् : ख. 2, अत्ताधिकरणे, ख.

—केचिद्विनाशस्यात्मनः स्वरूपोच्छित्तिलक्षणं मोक्षमाचक्षते । अन्ये विविनाशस्यैव सतोऽविद्यास्तमयम् । ^१ परे पापेण कलस्यात्मनो ज्ञानाद्यशेषवैशेषिकमुगोच्छेदलक्षणं कैवल्य-
रूपम् । अपरे अपहतपाप्मानं परमात्मानमभ्युपगच्छन्तः तस्यैवोपाधिसंसर्गनिमित्तजीवमात्मनो-
पाध्यपगमेन तद्भावलक्षणं मोक्षमितिष्ठन्ते । त्वय्यन्तनिष्णातास्तु निखिलजगदेकारणस्या-
शेषहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणाकरस्य
सकलेतरविलक्षणस्य सर्वात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतस्य अनुकूलारिच्छित्त-
ज्ञानस्वरूपस्य परमात्मानुभवैकरसस्य जीवस्यानादिकर्मरूपाविद्योच्छेदपूर्वकस्वाभाविकपरमात्मानु-
भवेव मोक्षमाचक्षते । तत्र मोक्षस्वरूपं तत्साधनं च तत्प्रसादाद्विद्यामिति नचिकेतसा पृष्ठो
मृत्युः—इति भाषितम् ^२ ॥ तथा ‘त्वयाणामेव चैवम्’ इति सूत्रे ‘तृतीयेन वरेण मेक्ष-
स्वरूपप्रश्नद्वारेणोपेयस्वरूपमुपेतृस्वरूपमुपायभूतकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूपं च पृष्टम्’ इति च ^३
भाषितम् । श्रुतप्रकाशिकायां च, “येयमित्यादिप्रश्नवाक्ये मेक्षस्वरूपप्रश्नः कथोक्तः ।
प्रतिवचनप्रकारेणोपासनादिप्रश्नार्थसिद्धः । निर्विशेषताप्रतिमोक्षश्चेत्, वाक्यार्थज्ञानस्योपायता
स्यात् । उभयलिङ्गं प्राप्यं चेत्, तथात्वेनोपासनमुपायः स्यात् । अतः मोक्षस्वरूपज्ञानं
तदनुबन्धिज्ञानापेक्षम्” इति ^४ वर्णितम् ।

अतः ‘येयं प्रेत’ इत्यस्य मुक्तस्वरूपप्रश्नपरत्वमेव, न देहानिरिक्तारलौकिककर्मा-
नुष्ठानोपयोगिकर्तृभोक्तात्मकजीवस्वरूपमात्रपरत्वम् । अन्यथा तस्यार्थस्य दुरधिगमत्वप्रदर्शन-
विविधभोगवितरणप्रलोभनपरीक्षाया असंभवादिति द्रष्टव्यम् । नचिकेतसो ह्यनभिप्रायः—
हितैषिवचनादात्मा परित्यक्तचरमदेहः आदिर्भूतापहनपाप्मत्वादिगुणाष्टको भवतीत्यु-
च्यते, ‘स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति’ इत्यादिना मन्त्रद्वयेन मोक्षसाधनभूताग्निप्राक्षम् ।
अधुना तु वादिविप्रतिपत्त्या तद्विषये सन्देहो जायते । अयं, ‘स्वर्गे लोके न भयं
किंचनास्ति’ इत्यादिना ‘मयोऽप्यस्तापहतपाप्मत्वादिविशिष्टरूप आत्मा अस्ति त्येके, ‘नास्त्यपरे,
त्वया उपदिष्टः एतज्जानीयामिति । अत एव प्रतिवचने, ‘एतच्छ्रुत्वा संप्रतिगृह्य मर्त्यः
प्रवृद्ध धर्मगुणमेतमाप्य । स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा’ इति एतत्प्रश्नानुगुणमेव
दृश्यते । अतो यथोक्त एवार्थः ।

केचित्तु—‘परमिध्यानात् तुरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ’ इति सूत्रे तिरोहितमिति
निष्ठान्तपदे उ-सर्जनतया निर्दिष्टस्य तिरोधानस्य ‘दहयोगाद्वा सोऽपि’ इति तदुत्तरसूत्रे
सोऽपि—तिरोधानभावोपातीति पुल्लिङ्गं तच्छब्देन परामर्शदर्शनात्, ^५ ‘गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि

१. अपरे ख. २. ‘भाषित’मिति नास्ति. ख. ३. चो नास्ति. घ. ४. निर्विशेषानस्ति. ग.
५. ‘इति च’ ख. घ. ६. उच्यन्तः ख. ७. नायमस्तीत्यपरे. ग. ८. पुष्टिज्ञान्त. ख.
९. गुह्यामित्यादि परामर्शदर्शनादित्यन्तं ग. कोशे भ्रष्टम् ।

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयमणुरेष धर्मः ।

अन्यं वरं नचिः तो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २२ ॥

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वच्च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ ।

वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २३ ॥

तद्दर्शनात् ' इत्यापि ' प्रविष्टायिति उपसर्जनतया निर्दिष्टस्य प्रवेशस्य तद्दर्शनादिति तच्छब्देन परामर्शदर्शनात्, 'सर्वनाम्नाऽनुसन्धिर्वृत्तिच्छन्नस्य' इति वामनसूत्रे कृत्तद्धितादिवृत्तिन्यग्भूतस्यापि सर्वनाम्ना परामर्शस्याङ्गीकृतत्वात्, 'येयं प्रेत' इति 'निष्ठान्तप्रेतशब्दे उपसर्जनतया निर्दिष्टस्यापि प्रायणशब्दितमोक्षस्य 'देहयोगाद्वा सोपि' इतिवत् 'नायमस्तीति चैके' इत्यत्र अयमिति पदेन परामर्शोऽस्तु । न चैवं मुक्तवत्यस्मिन् भोजनमस्ति वा न वेति वाक्यवत्, 'मुक्तेऽस्मिन् मोक्षोऽस्ति न वा' इति सन्देहकथनं व्याहृतार्थमिति वाच्यम्, मोक्षसामान्यमभ्युपेत्य 'मोक्ष-विशेषसन्देहस्योपपादयितुं शक्यत्वात् । अयमित्यनेन विशेषपरामर्शसंभवात् । ननु न प्रायण-शब्दस्य मोक्षवाचित्वं कचिद्दृष्टम् । शरीरवियोगवाचित्वात् । श्रुतप्रकाशिकायां शरीरवियोग-वाचित्वमभ्युपेत्यैव चरमशरीरवियोगपरतया व्याख्यातत्वादिति चेत्—अस्त्वेवम् । तथाप्यय-मित्यनेन चरमशरीरवियोगपरामर्शसंभवात् तद्विषयिण्येव विचिकित्सा अस्तु । ननु तस्य निश्चितत्वात् तद्विषयिणी विचिकित्सा नोपपद्यत इति चेत्—सत्यम् । अयं चरमशरीरवियोगः 'ब्राह्मरूपाविर्भावपूर्वभावंत्वेन रूपेणास्ति न वेति विचिकित्सायास्सुपपादत्वात् इति वदन्ति ॥ २१ ॥

एवं मुक्तस्वरूपं पृष्टो मृत्युरुद्दिश्यमानाऽस्यातिगहनतया पारं प्राप्तुमशक्यते मध्ये पतयालवे नोपदेष्टव्यमिति मत्वाऽऽह—देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा । बहुदर्शिनरिपि देवैरस्मिन् मुक्तात्मस्वरूपे विचिकित्सितम्—संशयितम् । न हि सुज्ञेयमणुरेष धर्मः । आत्मतत्त्वं न सुज्ञानमिति सूक्ष्म एष धर्मः । सामान्यतो धर्म एव दुर्ज्ञानः । तत्राप्ययं दुर्ज्ञान इति भावः । अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व । स्पष्टोऽर्थः । मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् । मामा इति निषेधे वीप्सायां द्विवचनम् । उपरोधं मा कार्षीः । एनं 'मा माम् अतिसृज मुञ्च ॥ २२ ॥

एवमुक्तो नचिकेता आह—देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल । स्पष्टोऽर्थः । त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ । त्वं च मृत्यो न सुज्ञेयमिति यदात्मस्वरूपमुक्तवान् ।

२२. देवैरप्यत्रेति योजना । हेतुपरहिशब्दार्थं दर्शयन्नाह—इति सूक्ष्म इति । धर्म इत्युपाय-वाचिः दर्शयन्नाह प्रेतस्य जीवस्य निर्विकारस्थितिरूपसत्ताहेतुः कश्चिदुपायोपि प्राक्पृष्ट इति सिद्धयति । मामेत्यादिः मां मा बाधस्व एनं वरं मां प्रति मुञ्च, मां न पृच्छलब्धौ भादप्रकाशिकायाम् । मोपरोत्सी-रिति मा भूत् । एनं वरं मा लज्ज गृहाग्रेत्यपि ध्वन्यत इव ॥

१. सुज्ञेयम् शाङ्कः । सुज्ञेयो मन्व । २. पूर्वत्र निष्ठा ख. ३. मोक्षविशेषे घ. ४. ब्रह्मरूपा ग. घ. ५. सूक्ष्मो वरः ख. ग. ६. मा इति नास्ति ग. घ.

शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ।
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीवं शरदो यावदिच्छसि ॥ २४ ॥
एतनुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २५ ॥
ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामाश्छन्दतः प्रार्थयस्व ।
इमा रामास्सरथास्ततूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।

वक्ता चास्य त्वादगन्त्यो न लभ्यः नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कथित् । त्वादक्—
त्वादश इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २३ ॥

एवं नचिकेतसोक्तो मृत्युः विषयस्य दुरधिगमतया मध्ये न त्यज्यतीति निश्चित्य
सत्यपि ग्रहणसामर्थ्यं विषयान्तरासक्तचेतसे एतादृशं मुक्तात्मतत्त्वं नोपदेशार्हमिति मत्वा
मुमुक्षास्थैर्यानु(नि)वृत्त्यर्थं प्रलोभयन्नुवाच—शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून्
हस्तिहिरण्यमश्वान् । स्पष्टोऽर्थः । भूमेर्महदायतनं वृणीष्व । पृथिव्याः विस्तीर्णम्
आयतनं मण्डलं राज्यं वृणीष्व । अथवा भूमेस्संवन्धि महदायतनं विचित्रशला-
प्रासादादियुक्तं गृहं वृणीष्व । स्वयं च जीवं शरदो यावदिच्छसि । (यान्-?) यावद्वर्षाणि
जीवितुमिच्छसि, तावज्जीवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च । उक्तेन वरेण
सदृशमन्यदपि वरं मन्यसे चेत्, तदपि वृणीष्व प्रभूतं हिरण्यरत्नादिकं चिरजीवनं^३ चेत्यर्थः ।
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि । एधि—भव । राजेति शेषः । अस्तेर्लोभघ्न्यमुरुनैकवचनम् ।
कामानां त्वा कामभाजं करोमि । कामानाम् — काम्यमानाङ्गामप्सरःप्रभृतिविषयाणाम् ।
कामभाजम्—कामः=कामना । तां विषयतया भजतीति कामभाक् तम् । काम्यमानाप्सरः-
प्रभृतीनामपि कामनाविषयं करोमीत्यर्थः ॥ २५ ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामाश्छन्दतः प्रार्थयस्व । छन्दतः
यथेच्छमित्यर्थः । इमा रामास्सरथास्ततूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः । रथवा-

२४. निश्चित्येति । यमेनोपेक्षार्थमुक्तदुरधिगमत्वादिकमेव हेतुकृत्योपदेशार्थेनात्र अस्त्याहृत्य
निश्चित्येत्यर्थः ।

२५. अन्यदानीति 'एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे' इतिवत् ङीबनिर्देशः । वरं मन्यसे वरत्वेन
मन्यसे । एवञ्च तदपीत्यपि युक्तम् ।

ननु नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कथित्युक्तत्वात् कथमुक्तेन वरेण सदृशमन्यदपीत्यत्रोच्यत
इति चेत् — उक्तेन वरेणैतस्य पूर्वशोकोक्तेन वरणादिनेत्यर्थः । यद्वा यमेन प्रलोभनाय तुल्यत्वात्तयोः
कृतस्स्यात् ॥

२६. ईदृशा इति रामादिशेषां छान्दसम् । नहीदृशाः कामा लम्भनीया इति नहीत्यादिः पृथग्वा.
कथत्वे रामा इत्यत्र प्रदीयन्त इत्यप्याहारस्स्यात् ॥

१. न त्यजति स्व. मध्ये नङ्घ्यति. २. अन्यमपि घ. ग. ३. चिरं जीवनं ग. घ. ४. यथेष्टं स्व.

आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं माऽनुग्राक्षीः ॥ २६ ॥

श्रोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत् सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।

अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तथैव बाहास्तव नृत्य'गीते ॥ २७ ॥

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा' ।

जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयस्स एव ॥ २८ ॥

दिव्रसहिता मया दीयमानाः स्त्रियो मनुष्याणां दुर्लभा इत्यर्थः । आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व । आभिःमया दत्ताभिः परिचारिकाभिः पादसंवाहनादिशुश्रूषां कारयेत्यर्थः । नचिकेतो मरणं माऽनुग्राक्षीः । मरणमनु मरणात् मुक्तेः पश्चात्, मुक्तात्मस्वरूपमिति यावत् । मरणशब्दस्य देहवियोगसामान्यवाचिनोपि प्रकरणवशेन विशेषवाचिनं न दोषयेति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

एवं प्रलेभ्यमानोपि नचिकेताः अक्षुभितहृदय आह— श्रोऽभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत् सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः । हे अन्तक! त्वदुपन्यस्ता ये मर्त्यस्य कामाः ते श्रोऽभावाः— श्वः अभावः येषां ते तथोक्ताः । दिनद्वयस्थायिनो न भवन्तीत्यर्थः । सर्वेन्द्रियाणां यदेतत्तेजः तत् क्षययन्ति । अप्सरःप्रभृतिभोगा हि सर्वेन्द्रियदौर्बल्यावहा इति भावः । अपि सर्वं जीवितमल्पमेव । ब्रह्मणोपि जीवितं स्वल्पम्, किमुतास्मदादिजीवितम् । अतश्चिरजीविकापि न वरणोर्हति भावः । तथैव बाहास्तव नृत्यगीते । बाहाः रथादयः । तिष्ठन्तिवति शेषः ॥ २७ ॥

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः । न हि वित्तेन लब्धेन कस्यचित्तृप्तिः दृष्टचरी । 'न जातु कामःकामानामुपभोगेन शाम्यति' इति न्यायादिति भावः । किञ्च, लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा । त्वां वयं दृष्टवन्तश्चेत्, वित्तं प्राप्स्यामहे(?) (प्राप्स्यामः?) (लप्स्यामहे?) त्वद्दर्शनप्राप्तिं चेत् वित्तलभे को भार इति भावः । तर्हि चिरजीविका' प्रार्थनीयेत्यत्राह— जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं । यावत्कालं याम्ये पदे त्वमीश्वरतया वर्तसे, व्यत्ययेन परस्मैपदम्— तावत्पर्यन्तमस्माकमपि जीवनं सिद्धमेव । न हि त्वदाज्ञातिलङ्घनेन अस्मज्जीवितान्तकरः कश्चिदस्ति । वरलामालाभयो'रपि तावदेव जीवनमिति भावः । वरस्तु मे वरणीयस्स एव । अतः 'येयं प्रेत' इति प्राक्प्रस्तुतो वर एव वरणीय इत्यर्थः ॥ २८ ॥

२७. यन्मर्त्यस्य, एतत्सर्वेन्द्रियाणां तेजः श्रोभावाः कामा जरयन्तीत्यन्वयः ॥

२८. ईशब्दाचरिष्यसे इशिष्यसीत्युक्तौ निन्दाशङ्कयस्फूर्त्या तदुपेक्षया व्यत्ययपक्ष एवाऽऽहृतः ।

1. नृत्तगीतम् माध्व. 2. त्वाम् माध्व. 3. चिरजीविता क. ख. 4. चिरजीविता ख. 5. लाभवयसोः क.

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क तदास्थः (कधःस्थः) प्रजानन् ।
अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदाननतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥ २९ ॥

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो (यन्) सांपराये महति ब्रूहि नस्तन् ।
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ ३० ॥

॥ इति प्रथमा वल्ली ॥



13.4.55

अजीर्यताममृतानामुपेत्य । जरामरणशून्यानां मुक्तानां स्वरूपं ज्ञात्वा । जीर्यन्मर्त्यः
क तदास्थः प्रजानन् । प्रजानन् विवेकी जरामरणोपप्लुतोऽयं जनः तदास्थः
जरामरणाद्युपप्लुताप्सरःप्रभृतिविषयविषयकास्थवान्, क—^२कथं भवेदित्यर्थः । कधस्थ इति
(इति पाठे?) अधोदेशभूतभूमिष्ठ इत्यर्थः । अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदान् । तत्रत्यान्
वर्णरतिप्रमोदान् । वर्णाः आदित्यवर्णत्वादिरूपविशेषाः, रतिप्रमोदाः ब्रह्मभोगादि-
जनितानन्दविशेषाः, तान् सर्वान् अभिध्यायन् निपुणतया निरूपयन् । अनतिदीर्घे
जीविते को रमेत । अत्यल्पे ऐहिके चिरजीविते कः प्रीतिमान् स्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो सांपराये महति ब्रूहि नस्तन् । महति
पारलौकिके यस्मिन् मुक्तात्मस्वरूपे संशेरेते, तदेव मे ब्रूहि । योऽयं वरो गूढमनु-
प्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते । गूढमात्मतत्त्वमनुप्रविष्टः योऽयं वरः तस्मादन्यं
नचिकेता न वृणीते स्म इति श्रुतेर्वचनम् ॥ ३० ॥

॥ इति प्रथमवल्लीप्रकाशिका ॥

२९. भूमिष्ठो जीर्यन्मर्त्यः जरामरणदूरदेवसकाशमेव देवलोकभूलोकगतवर्णरतिप्रमौदवैलक्षण्यं
भूमावनतिदीर्घं जीवितं च विदितवान् कथं तत्रापेक्षां कुर्यात् । उत्कृष्टभोगभाषिर्भवाद्दशैर्देवैरपि विचि-
कित्सितमपेक्षितमुपेक्ष्य भवादृशभोगतोपि जुगुप्सितमथोलोकभोगं कथमहमिच्छेयमित्यर्थोपि न बाधितः ।
अद्यापि मोक्षस्य, मोक्षे जक्षत्वैर्दन्त्रिलादिविशेषाणाञ्च हितैरपिद्वचनबलेन बुद्धत्वात्तत्र विशेषोऽस्मिरसिः
शिष्यस्य प्रदर्शिता भवति । अमृतादिपदञ्च मुख्यं स्वाभिमतयोजनायामिति तथाऽत्र व्याख्यातम् ॥

३०. योऽयमित्यर्थमपि नचिकेतोवाक्यमेव भवितुमर्हति, नाहं वृणे इत्यनुक्त्वा, न नचिकेता वृणीते
इत्युक्तिद्वारे स्वस्याऽऽग्रहप्रदर्शनाय, उक्तवरत्यागे नाहं नचिकेताः स्यामिति । अथ रामस्य रामत्वमिति-
क्त् । उपर्यपि विद्याभीप्सिनं त्वां मन्ये इति वक्तव्ये विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये इति वक्ष्यते ।
अन्यथा श्रुतिवाक्यत्वे योऽयमितिपदास्वारस्यम्, वृणीते इति वर्तमानकालवाधात् स्मेत्यव्याहारप्रसङ्गश्च ।
अथाप्यात्मविक्रयनदोषशङ्कायाः अप्रसङ्गाय यथाशाङ्करमेव व्याख्याय स्मेत्यव्याहारोपि कृत इति ॥

॥ अथ द्वितीयवल्ली ॥

हरिः ओम् । अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव^१ प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः ।
 तयोश्चैव आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥
 श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ।
 श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्दृणीते ॥ २ ॥
 स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यसाक्षीः ।
 नैतां सृङ्गां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥
 दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।

एवं शिष्यं परीक्ष्य तस्य सुमुक्षास्थैर्य^३ निश्चित्य तस्योपदेशयोग्यतां मन्वानः
 स्तौति—अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः । अतिप्रशस्तं मोक्षवर्त्माप्यन्यत् । प्रियत्वात्पुं-
^४भोगवर्त्माप्यन्यत् । ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः । ते—श्रेयःप्रेयसी परस्परविलक्षण-
 प्रयोजने सती^५पुरुषं सिनीतः—बध्नीतः । पुरुषं स्ववशतामापादयत इत्यर्थः । तयोश्चैव
 आददानस्य साधु भवति तयोर्मध्ये श्रेय आददानस्य—मोक्षाय प्रयतमानस्य साधु-
 भद्रं भवति । हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते । यस्तु प्रेयो वृणीते स पुरुषार्थाद्भ्रष्टो भवति ।
 उ इत्यवधारणे ॥ १ ॥

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः । श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यं प्राप्नुतः । तौ संपरीत्य
 विविनक्ति धीरः । तौ श्रेयःप्रेयःपदार्थौ सम्यगालोच्य नीरक्षीरे हंस इव पृथक्करोति ।
 श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते । धिया रमत इति धीरः प्रज्ञाशाली प्रेयोपेक्षया
 अभि—अभ्यर्हितं श्रेय एव वृणीते । प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्दृणीते । मन्दमतिः योगक्षेमाद्धेतोः
 प्रेयो वृणीते । शरीरस्योपचयो योगः, क्षेमः परिपालनम् ॥ २ ॥

स त्वं प्रियान्प्रियरूपांश्च कामान् । तादृशस्त्वं स्वतो रूपतश्च प्रियान्—
 काम्यमानान् स्व्यादीनित्यर्थः । अभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यसाक्षीः । दुःखोदकत्वदुःखमि-
 श्रत्वादोषयुक्ततया निरूपयन् त्यक्तवानसीत्यर्थः । नैतांसृङ्गां वित्तमयीमवाप्तः ।
 वित्तमयीं—धनप्रायां सृङ्गां—कुत्सितगतिं^६ मूढजनसेविता मेतां^७ नावाप्तवानसि । यस्यां
 मज्जन्ति बहवो मनुष्याः । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता । या अविद्येति ज्ञाता
 कामकर्मात्मिका, या च विद्येति ज्ञाता वैराग्यतत्त्वज्ञानमयी, एते दूरम् अत्यन्तं विषूची—

४. या विषूची अविद्या इत्येकमुत्तरत्राघन्ये एकवचनमपि घटते अथापि तदर्थस्यापि विधेयत्वं
 लाभाय विषूच्यावित्युक्तम् । एते इति श्रेयःप्रेयोग्रहणे तु विषूची इति द्विवचनं स्वरसम् । अन्यथा
 १. उतैव साध्व । २. योगक्षेमान् साध्व । ३. स्थैर्यं च क. ४. अमोक्षवर्त्म क.
 ५. सती इति ख. कोशे भ्रष्टम् । ६. विमूढ क. ७. एतामिति क. कोशे नास्ति.

विद्याभीप्सितं(नं) नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्तः ॥ ४ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ।

दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ५ ॥

न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।

अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥

विदूच्यौ भिन्नगती; परस्परदिरुद्धे च । विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये । विद्या-
भीप्सिनं विद्यार्थिनम् । विद्याभीप्सितमिति पाठे आहितान्यादित्वाग्निष्टान्तस्य परनिपातः ।
छान्दसत्वाद्वा । न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्तः । कामा बहवोऽपि त्वां नालोलुपन्त—
श्रेयोमार्गाद्विच्छेदं न कृतवन्तः । विषयवशो न भवसीत्यर्थः । 'लुपसद्' इति यङन्ताल्लङ् ।
छान्दसो यलोपः । यङ्लुगन्ताद्वा छान्दसमात्मनेपदम् अदभावश्च^१ ॥ ४ ॥

'अविद्या या च विद्येति ज्ञाता' इत्युपात्तमार्गद्वये अविद्यामार्गं निन्दति—अविद्याया-
मन्तरे वर्तमानाः । काम्य(म)कर्मादिलक्षणायामविद्यायां मध्ये घनीभूत इव तमसि वर्त-
मानाः । स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः । स्वयमेव प्रज्ञाशालिनः शास्त्रकुशलाश्चेति
मन्यमानाः । दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढाः अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ।
दन्द्रम्यमाणाः जरारोगादिदुःखपीडिताः अविवेकिनः परिभ्रमन्ति । अन्यत् स्पष्टार्थम् ।
केचित्तु दन्द्रव्यमाणा इति पाठमाश्रित्य विषयकामाभिना द्रुतचित्ता इत्यर्थं वर्णयन्ति ॥ ५ ॥

न सांपरायः प्रातिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् । परलोकाधन-
व्यापारः^३ अविवेकिनं प्रति न प्रकाशते । प्रमाद्यन्तम् अनवहितमनस्कं वित्तमोहेन मूढं—
विषयाशावशीकृतमनोरथम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ।
अयमेव लोकोऽस्ति परलोको नास्तीति मन्यमानः मत्क्रिय(त्कार्य)माणयातनाविषयो भवती-
त्यर्थः । व्यासार्थैः, 'संयमने त्वनुभूय' इति सूत्रे 'अयं लोको नास्ति पर उत मानी' इति
पाठानुसारेण, अयं च लोकः परश्च लोको नास्तीत्यर्थो वर्णितः । तत्र पक्षे तस्येति शेषः

सामान्ये ननुसकम् । विद्याभीप्सितमित्यत्र परनिपातइत्युपलक्षणम् । विद्याभीप्सितमिति विग्रहः ।
विद्या नचिकेतसमाप्तुमिच्छतीति मन्ये इत्यर्थे मन्येन्वाद्याजस्यात् । नन्दन्यादेशान्वादस्य अदादेशस्य
प्रवृत्त्या अलोलुपतेति बहुवचने रूपं स्यात् न तु अलोलुपन्ततीत्यत्र अदभावोऽपि छान्दस इत्युक्तम् ॥

५. अयं मन्यो मुण्डकेऽपि (२५.) दन्द्रम्यमाणा इत्यत्र जह्वन्मन्याना इति भेदः । पण्डि-
तमन्यमानां मानोऽहङ्कारो येषां ते इति विग्रहे ऐक्येऽपि शब्दस्माधुरेव ॥

६. सांपराय इति । 'सांपराये तत्तव्याभावादिनि सूत्रम्' मुक्तौ हि न परेतः किन्तु संपरेतः ।
ननु नास्ति क्वभिमतो भूलोको दूरस्थितेन मृत्युना अयमिति कथं गृह्यते? नैवम् । धीस्थितया तत्र
ग्रहणात् । यद्वा अयमिति कृत्स्नः प्राकृतलोकः पर इति चाप्राकृत उच्यते ।

१. लोडुगन्तः माध्व, विद्याभीप्सितमिति च । २. अन्तभावः क. अदभावः ग. ३. परलोकः क.

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोपि बहवो यं न विद्युः ।
 आश्वर्यो 'वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्वर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥
 न नरेणावरेण' प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।
 अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥
 नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।
 यां त्वमापस्तस्यधृतिर्वतासि त्वदृढनो भूयान्नचिकेतः प्रेष्टा ॥ ९ ॥

पूरणीयः । इतिश (उत्तश^१) षड्श्चार्थः (चशब्दश्चाध्याहार्यः) । मानीत्यस्य दुर्मानीत्यर्थः ।
 शिष्टपरिग्रहाभावादयं लोको नास्तीत्यस्योपपत्तिर्द्रष्टव्या ।^४ * दुर्मानी पुनःपुनर्वशमापद्यत इति
 उत्तरत्र संबध्यते * ॥ ६ ॥

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः । यः प्रसिद्धः परमात्मा सः(?) अनेकैः पुरुषैः
 श्रोतुमपि न लभ्य इत्यर्थः । श्रवणलभोपि महासुकृतफलमिति भावः । शृण्वन्तोऽपि बहवो
 यं न विद्युः । नहि श्रोतॄणां सर्वेषां परमात्मप्रतिपत्तिस्सुलभेति^५ भावः । आश्वर्यो वक्ता
 कुशलोऽस्य लब्धा अस्य कुशलो वक्ता कुशलः प्राप्ता च दुर्लभ इत्यर्थः । आश्वर्यो ज्ञाता
 कुशलानुशिष्टः । कुशलेनाचार्येणानुशिष्टो ज्ञाताऽप्याश्वर्यः । 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यति
 सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वनः' इत्युक्तेरिति भावः ॥ ७ ॥

न नरेणाऽवरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः । अवरेण
 अश्रेष्ठेन प्राकृतेन पाण्डित्यमात्रप्रयोजनवेदान्तश्रवणेन नरेण—देहात्माभिमानिना एष आत्मा
 सुविज्ञेयो न भवति । कुतो हेतोः? बहुधा चिन्त्यमानः । वादिभिरिति शेषः ।
 अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति—अनन्येन उच्यमानादात्मनोऽनन्येन तदेकान्तिना ब्रह्मात्म-
 साक्षात्कारिणा प्रोक्ते अत्र आत्मनि यादृशी अवगतिः, सा आत्मावगतिरवरेण प्रोक्ते
 नास्तीत्यर्थः । यद्वा अत्र संसारे गतिः चङ्क्रमणं नास्तीत्यर्थः । यद्वा अनन्यप्रोक्ते स्वयमवगते
 गतिः आत्मावगतिः नास्तीत्यर्थः । अन्यप्रोक्त इति पाठे अववरनप्रोक्ते सति आत्मान्यव-
 गतिर्नास्तीत्यर्थः । ननु येन केनचिदुपदिष्टेष्ट्यूहापोहशालिनस्यादेवेत्यत आह—अणीयान्
 ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् । यनो अणोरप्यणीयान् आत्मा, अतः तत्स्वरूपं तर्कागोचरम् ॥ ८ ॥

तदेवाह—नैषा तर्केण मतिरापनेया । एषा आत्मविषयिणी मतिः तर्केण प्रापणीया
 नेत्यर्थः । अतः तर्ककुशलेनापि स्वयं ज्ञातुं न शक्येत्यर्थः । प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।
 हे प्रेष्ठ ! प्रियतम, 'स्वस्मादन्येनैव (गुणोत्कृष्टेन) गुरुणा उपदिष्टैव मतिः मोक्षसाधनज्ञानाय

१. आपनीयेत्यत्र आपनेयेति छान्दसम् । अपनेतव्या हन्तव्येति प्रकरान्तरमपि शाङ्करे ॥

१. आश्वर्योऽस्य वक्ता माध्व २. अवरेण माध्व ३. सुज्ञेयो माध्व. ४. इदं वाक्यं क. कोशे नास्ति.
 ५. सुलभेति क. कोशे नास्ति । ६. स्वमादिति ख. घ. कोशयोर्नास्ति

जानाम्यहं, शेषधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।

ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥

कामस्याग्निं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ।

स्तुमं महदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यसाक्षीः ॥ ११ ॥

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्टं पुराणम् ।

भवति । का पुनस्ता मनिरित्यत्राह— यां त्वमापस्सत्यधृतिर्विताऽस्मि इति । यां मनिं त्वमापः—आप्तवान्^१ सिषाधविषिततया निश्चितवानित्यर्थः । सत्यधृतिरिति । सत्या अप्रकम्प्या धृतिर्यस्य स तथोक्तः । वनेत्यनुकम्पायाम् । त्वादङ्गो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा । त्वादृशदिश्यः अस्माकं भूयादित्यर्थः ॥ ९ ॥

पुनरपि तुष्ट आह—जानाम्यहं शेषधिरित्यनित्यम् । शेषधिः निधिः, कुर्वेगद्यै-
धर्म्यम् । एवञ्जातीयकं कर्मफलक्षणमनित्यमिति जानामि । न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।
ध्रुवं तत्—आप्ततत्त्वम् । अध्रुवैः—अनित्यफलसाधनभूतैः अनित्यद्रव्यमाध्यैर्वा कर्मनि-
रित्यर्थः । ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निः अनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् । एवं
ज्ञानवता मया ब्रह्मप्राप्तिसाधनज्ञानोद्देशेन अनित्यैरिष्टकादिद्रव्यैर्नाचिकेतोऽग्निश्चितः । तस्माद्धेतो-
नित्यफलसाधनं ज्ञानं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । अतः ब्रह्मप्राप्तेर्ज्ञानैकसाध्यत्वस्य न विरोधः ॥ १० ॥

‘त्वादङ्गो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा’ इति पूर्वमन्त्रोक्तं नाचिकेतसः श्रवणाधिकारं विवृणोति—
कामस्याग्निं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् । स्तोमं महदुरुगायं
प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यसाक्षीः । क्रतोः—कर्मणः प्रतिष्ठा—फलभूता,
जगतः कामस्याग्निम्—चतुर्मुखस्थानपर्यन्तसर्वलोकमन्वित्रस्यादिविषयार्जनककामप्राप्तिं च
दृष्ट्वा । मोक्षस्वरूपमाह—आनन्त्यमभयस्य पारमित्यादिना । अविनाशित्वमत्यन्तनिर्भ-
यत्वमपहतपाप्मत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिमहागुणगणरूपस्तोमं उरुकार्तिं स्थैर्यं च^१ मोक्षगतं दृष्ट्वा
लौकिकान् कामान् प्रज्ञाशालित्वान् (प्रज्ञाशाली त्वं) त्यक्तवानस्मीत्यर्थः । यद्वा मोक्षरूपपरमात्म-
स्वरूप एव सर्वकामाप्राप्तिं तत्रैव सकलजगदाधारत्वं क्रतोरनन्तफलरूपताञ्चेत्येवं सर्वं
परमात्मविषयतया योजनीयम् ॥ ११ ॥

तृतीयं प्रश्नं प्रतिवक्ति—तं दुर्दर्शमित्यादिना मन्त्रद्वयेन । दुर्दर्शं—‘श्रवणायापि
बहुभिर्यो न लभ्यः’ इत्युक्तीत्या द्रष्टुमशक्यम्, गूढं—तिरोधायककर्मरूपाविद्यातिरोहितं सर्व-

१०. शेषधिरित्येवंभूतमनित्यं जानामीति योजना ।

११. यद्वेत्त्यादि । इदम् आनन्त्यादिरूपां प्रतिष्ठां दृष्ट्वा कामातिरूपां प्रतिष्ठामत्यसाक्षीरिति
योजनान्तरस्याप्युपलक्षणम् ॥

१. नचिकेतः माध २. स्तोममहत् शाङ्क माध. ३. प्राप्तवानसि, ग. ४. चेति
क. कोशे नास्ति. ५. सत्यकामाप्राप्तिं क.

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य सत्यैः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सद्य नचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥

भूतानुप्रविष्टम्, गृहाहितं—हृदयगुहावर्तिनम्, गह्वरेष्टम्—'आत्मान्तर्यामिणम्, पुराणम्—
अनादिम् अध्यात्मयोगाधिगमेन—विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्य चेतस आत्मनि समाधानं
मध्यात्मयोगः, 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः,' 'यदा पञ्चावतिष्ठते ज्ञानानि मनसा सह' इत्या-
दिना वक्ष्यमाणः । तेन योऽयमधिगमः जीवात्मज्ञानम्, तेन हेतुना देवं परमात्मानं मत्वा-
^१व्यात्वेत्यर्थः । जीवात्मज्ञानस्य परमात्मज्ञानहेतुत्वादिति भावः । हर्षशोकौ—विषयलभालभ-
'प्रयुक्तहर्षशोकौ जहातीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य सत्यैः । एतत्—आत्मतत्त्वं श्रुत्वा, संपरिगृह्य—मननादिकं
कृत्वेत्यर्थः । प्रवृह्य धर्म्यम्—कर्मसाध्यं शरीरादि प्रवृह्य—पृथक्कृत्य परित्यज्येत्यर्थः ।
अणुमेतनाय । एतद्—स्वात्मभूतम् । अणुम् सूक्ष्मतया चक्षुराद्यगोचरम् 'अणीयान्
ह्यतर्क्यम्' इति निर्दिष्टं परमात्मानं देशविशेषे प्राप्य । स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा,
सः विद्वान् मोदनीयं प्रीतिविषयमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टं स्वस्वरूपं लब्ध्वा मोदते-
आनन्दी भवतीत्यर्थः । 'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य त्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते, स तत्र पथेति जक्षत् कीडन् रममाणः' इति श्रुत्यर्थोऽतानुसन्धेयः । एवं
प्रश्नाश्रोत्तरमुत्तवा नचिकेतसं मोक्षार्हत्वेन स्तौति—विवृतं सद्य नचिकेतसं मन्ये ।
नचिकेतसं प्रति ब्रह्मरूपं 'सद्य धाम विवृतद्वारं प्रवेशार्हं मन्ये' इत्यर्थः । 'तस्यैष आत्मा
विशते(ति) ब्रह्मधाम' इति श्रुतेः ।

ननु 'ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा' इति श्रुत्यैकार्थ्याय 'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं
मत्वे' त्यत्रापि परमात्मात्मकजीव एव प्रतिपाद्यताम् । ततश्च, 'तं दुर्दर्श'मिति पूर्वखण्डोऽपि
जीवपर एवःस्तु । ततश्च 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इति पूर्वसन्दर्भोऽपि परिशुद्धजीव-
स्वरूपपर एवःस्तु । ततश्च 'आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैतन्नमन्यः शृणुषि श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित्' इति परिशुद्धात्मविषयगीतावचनै
कार्थ्यमप्युपपद्यत इति चेत्—न, ब्रह्मजज्ञमिति मन्त्रे ब्रह्मजत्वरूपप्रक्रमश्रुतजीवल्लिङ्गचलेन चरम-

१३. प्रवृह्य—वृह्—उद्यमने । ननु नचिकेतसं ब्रह्मप्रवेशार्हं विदितसद्यत्वेन मन्य इत्यर्थः कुतो
नेत्यत्र स्वोक्तरीतिं संवादं दर्शयति तस्यैष इति ॥

१. अन्तर्यामिणं ग. घ. २. समवधान. ग. घ. ३. व्यात्वेति ग. कोशे नास्ति. ४. प्रसक्त. ग.
५. प्रश्नोत्तरं ग. ६. मन्त्रोऽपि ग. कोशे नास्ति. ७. एवेति ग. कोशे नास्ति. ८. विषय इति
गीतावचन क.

अन्यत्र धर्मादन्यत्ताधर्मान् अन्यत्वास्मान् कृताकृतान् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तन् पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥

श्रुतदेवशब्दस्य देवात्मकत्वरूपार्थाश्रयणेऽपि 'नं दुर्दृशी'मिति मन्त्रे नान्दृशील्लिङ्गाभावेन देवमित्यस्य देवात्मकमित्यर्थाश्रयणायोगात् । एतदेवानिमेव भगवता भान्यकृता, 'गुहां प्रतिष्ठा' वितिसूत्रे, "परमात्मनस्तावत् 'नं दुर्दृशं गृहन्तुप्रविष्ट'मिति गुहाप्रवेशो दृश्यते" इत्युक्तम् । तथैवायं मन्त्रः परमात्मपरतया व्यासार्थैरपि विवृतः । गह्वरेष्टमिति पदेन तु परमात्मनः गह्वरशब्दितदुर्विज्ञेयपरिशुद्धात्मस्वरूपशरीरकत्वमप्युक्तम् । इयंस्तु विशेषः—
'ब्रह्मजज्ञमिति मन्त्रे परमात्मात्मकपरिशुद्धजीवस्वरूपं प्रतिपाद्यते । 'नं दुर्दृशी'मिति मन्त्रे तु जीवशरीरकपरमात्मस्वरूपं प्रतिपाद्यते इति न तयोरैकार्थ्यहानिः ॥ १३ ॥

‘न ब्रह्मवैः प्राप्यते हि श्रुवं तत्’ ‘एतच्छ्रुवा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य क्रयन्पु-
मेनमाप्य । स मोदते मंदनीयं हि लब्ध्वा’ ‘अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो
हर्षशोकौ जहाति’ इति प्रदेशेषु धर्मफलविलक्षणतया ज्ञानसाध्यतया प्राप्यतया च निर्दिष्टस्य
प्राप्यस्य स्वरूपं च, उक्तप्रदेशेष्वेव धर्मविलक्षणतया ‘मत्वा’ इति प्रतिशक्त्यानादस्य स्वरूपं
च, ‘धीरो हर्षशोकौ जहाती’त्यत्र धीर इति प्रतिपन्नस्य प्राप्नुश्च (?) स्वरूपं च शोधयितुं
पृच्छति—अन्यत्र धर्मादन्यत्ताधर्मान् अन्यत्वास्मात्कृताकृतान् । अन्यत्र भूताच्च
भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥ ननु भाष्ये “देवं मत्वे”त्युदात्ततया निर्दिष्टस्य प्राप्य-
भूतस्य देवस्य, ‘अध्यात्मयोगाधिगमेन’ति वेदितव्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्नुः प्रत्यगात्मनश्च,
‘मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती’ति निर्दिष्टस्य ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपशोधनाय पुनः पप्रच्छ,
अन्यत्र धर्मादिति” इत्युक्तेः कथं तद्विरुद्धतया ‘धीर’ इति निर्दिष्टस्य प्राप्नुरित्युच्यते इति
चेत्—मैवं वोचः—‘अध्यात्मयोगाधिगमेन’ति वेदितव्यतया निर्दिष्टमानसवदवच्यं प्रजा-
पतिविद्याप्रतिपन्नमुपास्यं प्राप्यभूतं परिशुद्धस्वस्वरूपमेव । अतस्तस्मापि प्राप्यनिर्देशकत्वमेव ।
वस्तुगत्या तस्य “प्राप्तमिन्नत्वात्, ‘प्राप्नुः प्रत्यगात्मनश्च’ति भान्यं न विरोह्यते । अतः
एव “प्रथमं तावत् प्राप्नुः प्रत्यगात्मनः स्वरूपमाह—न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति”
इत्युत्तरभाष्यमपि न विरोह्यते । न हि ‘न जायते म्रियते वा विपश्चिन्’ इति
मन्त्रप्रतिपाद्यस्य विपश्चिच्छब्दितपरिशुद्धस्वरूपस्य प्राप्नुरूपावपत्तिः । ‘आत्मेन्द्रियमनोबुद्धिं
भोक्तेत्याहुर्भनीषिणः’, ‘विज्ञानसारथिर्यभु मनःप्रग्रहवाचरः । सोऽध्वनः पारनाभोति
तद्विष्णोः परमं पदम्’ इति मन्त्रप्रतिपाद्यस्यैव प्राप्नुरूत्वान् । तथैव ‘विशेषणाच्च’
इति सूत्रभाष्ये प्रतिपादितवान् । अत एव प्राप्यप्राप्नैकाधिकरण्यनिर्देशपरं गुहानन्त्रे

१. चेति ग. कोशे नास्ति. २. प्राप्नुरभिन्नत्वात् ग. घ. ३. अतः प्रथमं ग. ४. उपपद्यते
घ. न विरोधि. ख.

‘छायातपा’वित्यज्ञत्ववाचिना छायाशब्देन निर्देशो दृष्टः, न तु विपश्चिच्छब्देन । अतः यथोक्त एवार्थः ।

अयं मन्त्रः व्यासार्थैः ‘तयाणा’मिति सूत्रे विवृतः । “धर्मः उपायः धर्मादन्यत्र—प्रसिद्धोपायविलक्षण उपाय इत्यर्थः । अधर्मः—धर्मेतरः उपेयः । अधर्मादन्यत्र—प्रसिद्धसाध्यविलक्षणं फलमित्यर्थः । अस्मादिति बुद्धिस्थः तत्साधको विवक्षितः । स एवोपेता । स हि प्रसिद्धोपेतृ (साधक) विलक्षणः, साधकावस्थायामितरफलविरक्तत्वात्, फलदशायामविर्भूतगुणाष्टकविशिष्टस्वरूपत्वाच्च । कृताकृतादिति धर्मादीनां विशेषणम् । कृताकृताद्धर्मादेर्विलक्षणं भूताच्च भव्याच्च धर्मादेर्विलक्षणं यदित्यर्थः” इत्येकां व्याख्यां कृत्वा, तस्मिन्पक्षे तु कृताकृतात् भूताद्भव्याच्च धर्मादन्यत्र तादृशादधर्मादन्यत्र तादृशादसाच्चान्यत्र इत्यन्यत्रशब्दत्रयेणैवोपपत्तौ, अन्यत्र भूताद्भव्याच्चेत्यन्यत्रशब्दवैयर्थ्यम्, उपायस्य कालत्रयपरिच्छिन्नतया तत्र कालत्रयपरिच्छिन्नवैलक्षण्यानन्वयं च पर्यालोच्य यद्वेत्यादिना अपरा व्याख्या कृता । तदुच्यते—“यद्वा धर्मादधर्माच्चान्यत्र यदिति उपासनप्रश्नः ; पुण्यपापरूपसाधनविलक्षणत्वादुपासनस्य । कृताकृतात् भूताच्च भव्याच्चान्यत्र यदिति कालपरिच्छिन्नमुपेयं पृष्टम् । उपेतुरपि चेतनस्य नित्यत्वात् प्राप्यान्तर्भावाच्च तत एव तस्यापि तन्त्रेण प्रश्नः । ‘तदन्तर्गतं च प्राप्तुः स्वरूप’मिति हि वक्ष्यते । ‘तत्र (तत्र इति ?) यत्तच्छब्दौ क्षितयपराविति भावः” इति ॥

नन्वस्मिन्नपि पक्षे प्रष्टव्यद्वयपरत्वाश्रयणमपि क्लिष्टमेव, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति प्रक्रमस्थान्यत्रशब्दद्वयसामानाधिकरण्यवत् अन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अन्यत्र भूतादित्युपरितनान्यत्रशब्दद्वयस्यापि सामानाधिकरण्यस्यैव प्रतीतिः । यदि तत्र धर्माधर्मविलक्षणं यच्च, कालत्रय^(१) विलक्षणं यच्चेति चशब्दद्वयमश्रोष्यत, तदा अन्यत्रशब्दयुगद्वयस्य स्वरसतः प्रतीतिं सामानाधिकरण्यं पर्यत्यक्ष्यत । अतः प्रक्रमरीत्यनुसारिप्रतीतिसामानाधिकरण्यभङ्गे कारणाभावात् अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्ययमप्यंशः प्राप्यब्रह्मपर एवाऽस्तु । ननु ‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया’ इत्युपायविशेषप्रतिवचनदर्शनेनोपायविशेषप्रशस्याप्यतैवान्तर्भाव्यतया चशब्दाभावेऽप्यन्यत्रशब्दयुगद्वयस्य सामानाधिकरण्यं भङ्गनीयमिति चेन्न । प्रतिवचनेपि ‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य’ इति प्रीतिरूपापन्नज्ञानैकलभ्यत्वलक्षणप्राप्यधर्मविशेषोपदेशस्यैव दर्शनेनोपायप्रधानप्रतिवचनादर्शनात् । ‘नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्’ ‘यस्त्वविज्ञानवान् भवति अमनस्कः सदाऽशुचिः । न स तत्पदमाप्नोति’ इति प्रतिवचनदर्शनादधर्मादन्यत्रेति प्रसिद्धोपायविरोधिविलक्षणविरोधिप्रश्न^२ इत्यपि किं न स्यात् । प्राप्यस्य प्रीतिरूपापन्नज्ञानैकोपायकत्वकथनेन उपाये^३ प्रीतिरूपापन्नत्वरूपविशेषः फलिष्यतीति चेत्, फलस्तु नाम ।

3-11

सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति तर्पांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

नैतावनोपायस्य प्रश्नप्रतिवचनप्रधानविषयत्वं वक्तव्यमित्यस्ति । न हि ? 'किं देवदत्तभवन' मिति प्रश्नस्य वा 'बहुचम्पकालंकृतनिष्कुटं (ट) द्वारोपान्तलिखितशङ्खचक्रपद्म (शङ्खपद्म) कं देवदत्तभवन' मिति तत्प्रश्नप्रतिवचनस्य वा निष्कुटद्वारोपान्तप्रधानकत्वं कश्चिदभ्युपैति । अतो अन्यत्रधर्मादन्यत्रधर्मादित्यपि अन्यत्रशब्दचतुष्टयसामानाधिकरण्यलिप्सया धर्माधर्मसाध्य-विलक्षणब्रह्मविषय एवायमिति चेत्—

अत्रोच्यते— 'असौ देवदत्तादुत्पन्नो न भवति, अपि तु यज्ञदत्तात्' इति वाक्यं श्रुत्वा 'देवदत्तादन्यं यं पश्यसि तं मे ब्रूही' ति प्रवृत्तस्य प्रति (प्रश्न?) वचनस्य देवदत्ता-न्ययज्ञदत्तपरत्ववत् लक्षणया देवदत्तपुत्रान्यप्रश्नपरत्वस्याप्रतीतेः. तद्वत् कर्मसाध्यं न ब्रह्म, अपि तु ज्ञानसाध्यमित्युपदेशानन्तरप्रवृत्तस्य धर्मादन्यत्रेति प्रश्नस्य धर्मविलक्षणज्ञानरूपोपायपरत्वमेव युक्तम्, न तु धर्मशब्दलक्षणया धर्मसाध्यविलक्षणब्रह्मपरत्वम् । नथा अधर्मादन्यत्रेत्यत्रापि सामानाधिकरण्येनोपायपरत्वमेव निश्चितम् । कालत्रयपरिच्छिन्नविलक्षणवाचकं उपरितनान्यत्र-शब्दद्वये कालत्रया (य?) परिच्छिन्नोपायपरामर्शासंभवात् सामानाधिकरण्यभङ्गेन प्राप्यपरत्वमेव युक्तम् । नीलो दीर्घो रक्तो ह्रस्वः कः इत्युक्तं नीलदीर्घपदयोः अविरोधात् सामानाधिकरण्यं सिद्धयति । रक्तह्रस्वयोश्च परस्पराविरोधान् सामानाधिकरण्यं सिद्धयति । न तु चतुर्णां चशब्दाभावेऽपि सामानाधिकरण्यं दृष्टम् । अपितु पुरुषद्वयप्रश्नपरत्वमेव । एवमिहापि यच्छब्दान्वितचशब्दद्वयाभावेऽपि न सामानाधिकरण्यमवगम्य (गाह्य) ते । अस्तु वा भवदुत्तरीत्या सामानाधिकरण्यम् । अथापि प्रश्नप्रतिवचनयोः, द्वितीयव्याख्यायां उपेयप्रश्ने उपेतन्तर्भाववत् उपायस्याप्यन्तर्भूतत्वात् 'तयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्चे' ति सूत्रनिर्दिष्टोपायोपेतु प्रश्नप्रति-वचनस्य सुघटिततया क्षेतरभावात् ; 'तत्ते पदं सङ्गहेण ब्रवीमि' इति पदशब्दितप्राप्यस्यैव प्रतिवचनप्रतिपाद्यत्वस्य स्पष्टं प्रतीतेरित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । प्रकृतमनुसरामः ॥ १४ ॥

एवं प्राप्यं^१ पृष्ठो मृत्युः 'न जायते म्रियते' इत्यादिना विस्तरेण प्रतिपिपादयिषुः इदानीं श्रोतुरादरातिशयसिद्धयर्थं प्राप्यवैभवं प्रकाशयन् सङ्ग्रहोक्तिं प्रतिजानीते सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । पद्यते गम्यते इति व्युत्पत्त्या पदशब्दः प्राप्यस्वरूपवाची । यत्स्वरूपं सर्वे वेदाः साक्षात्परम्परया वा प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । अनेन—

'अस्या उपनिषदः प्रजापतिविद्यावत् परिशुद्धात्मस्वरूपविषयतैवास्तु—'न जायते म्रियते वा विपश्चित्', 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुम्' इति मन्तद्वयस्य परिशुद्धात्मस्वरूपपरत्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् । 'अणोरणीयानि' ति मन्तद्वय (मन्त?) स्यापि 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमि ओमित्येतत् ॥ १५॥

सर्वमिदं ततम् । 'निर्व्यापारमनाख्येयं व्याप्तिमात्रमनूपमम्' इति स्मृतिवचनाभ्यां सर्वान्तः-
प्रवेशयोग्या (ग्ये^१) तिसूक्ष्मतया व्यापकतया च प्रतिपादिते प्रत्यगात्मनि उपपन्नत्वात्,
'सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत्' इति गीतानुसारेण 'आसीनो दूरं व्रजति शयानं
याति सर्वतः' इति वचनस्यापि तत्रैव युक्तत्वात्, 'असिष्णु प्रभविष्णु च' इत्युपवृंहणानुसारेण
'यस्य ब्रह्म च क्षलं च' इति मन्त्रस्यापि तत्र सङ्गतार्थत्वात्, 'द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्ये
परं पदं' 'प्रसूतिनाशस्थितिहेतुरीश्वरस्त्वमेव नान्यत् परमं च यत्पदम्' इति स्मृत्यनुसारेण
'सोऽध्वनः पारमामोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इति मन्त्रस्यापि परिशुद्धात्मस्वरूपे सङ्गतार्थ-
त्वात्, 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्ततमाहुः परमां गतिम्' इति स्मृत्यनुसारेण 'सा काष्ठा सा फा
गतिः' इति मन्त्रस्यापि परिशुद्धात्मविषयत्वसंभावात्, 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्'
इति स्मृत्यनुसारेण, एष सर्वेषु भूतेष्विति मन्त्रस्यापि परिशुद्धस्वरूपपरत्वोपपत्तेः, 'प्राञ्चि
खानि' इति मन्त्रे परागर्थनिन्दाद्वारेण प्रत्यगर्थस्यैव प्रकरणप्रतिपाद्यत्वान्निष्कर्षात्, 'तिष्ठन्
परमेश्वरम्' इति गीतानुसारेण 'ईशानो भूतभव्यस्य' इति मन्त्रस्यापि तत्रैव शुद्धात्मस्वरूपे
सङ्गतार्थत्वात्, भेदप्रसक्तिमति प्रत्यगात्मस्वरूप एव 'नेह नाने' ति निषेधस्यापि सङ्गतार्थत्वात्,
'अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः' इति स्मृ(तिप्र)त्यभिज्ञापकस्य 'वायुर्यथैको भुवनं
प्रविष्ट' इति मन्त्रस्यापि परिशुद्धस्वरूपपरत्वसंभवात्, 'सर्वतः पाणिनादं तत्' इति गीताभाष्ये,
'ब्रह्मणा परमसाम्यमापन्ने परिशुद्धात्मस्वरूपे सर्वतःपाणिनादादिकार्यकर्तृत्वं संभवती' ति
उपपादितत्वात्, 'एकं बीजं बहुधा यः करोति' इति मन्त्रस्यापि परिशुद्धपरत्वेऽनुगम्यभावात्,
'न तत्र सूर्यो भाति' इति मन्त्रस्यापि 'न तद्भासयते सूर्यः' 'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः
परमुच्यते' इति गीतावचनेन परिशुद्धात्मस्वरूपपरत्वस्य युक्तत्वात्, 'तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहे'
दिति औपसंहारिकमन्त्रस्य परिशुद्धात्मपरत्व एव स्वारस्यात् कृत्स्नाया अप्युपनिषदः प्रजापति-
वाक्यवत् प्रत्यगात्मस्वरूपमात्रपरत्वोपपत्तौ प्रत्यगात्मपरमात्मरूपाप्राप्यद्वयपरत्वक्लेशश्रयणं वृथा—

इति शङ्का प्रत्युक्ता । सर्ववेदप्रतिपाद्यस्यैव 'तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमि' ति क्त-
व्यत्वेन प्रतिज्ञानात् परमात्मस्वरूपप्रतिपादकवेदभागप्रतिपाद्यत्वस्य शुद्धस्वरूपे असंभवात्,
शुद्धस्वरूपस्याप्यन्तर्यामिणः परमात्मस्वरूपस्य शुद्धस्वरूपप्रतिपादकभागेनापि प्रतिपाद्यत्वसंभवा-
दिति द्रष्टव्यम् ।

तथासि सर्वाणि च यद्वदन्ति । तथासि— तपःप्रधाना उपरितनभागा
इति व्यासार्थव्याख्यातम् । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति । ब्रह्मचर्यं—गुरुकुलवासस्त्री-
सङ्गरहित्यादिलक्षणं यदिच्छन्तोऽनुतिष्ठन्ति । तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमि । सङ्ग्रहेतेऽने-

एतद्व्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्व्येवाक्षरं परम् ।

एतद्व्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यद्विच्छति तच्च तत् ॥ १६ ॥

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोकः महीयते ॥ १७ ॥

न जायते म्रियते वा विपश्चित्तायं क्षुतश्चिन्न दम्बू कश्चिन् ।

नेति सङ्ग्रहः शब्दः । प्राप्यवक्तव्यत्वमिज्जारे अस्मिन्मन्त्रे अथात् प्रणवमन्त्रायां लाभात् प्रणवं प्रशस्ये'ति भाष्यस्य च, 'सर्वे वेदाः' 'इत्यादिवादवक्तव्यत्वमिति शब्दकन्या प्रशस्येत्यर्थः' इति श्रुतप्रकाशिकावचनस्य च नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । मङ्ग्लेपेण न्ययनिशब्दकं किमियं आह—ओमित्येनदिति । 'ओ नन्मादिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्मृतः' इति प्रणवस्य ब्रह्मत्वाच्चरुत्वात् । प्रणवावयवगौरकारनकारयोः सर्जावयवचिनया उपायोपेतोरप्युपदिष्टत्वमन्तीति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

एवं वाचकं प्रणवं द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां स्तौति—एतद्व्येवाक्षरं ब्रह्म । * ओमित्यनेनैवाक्षरेण परमरूपमभिधायते'ति ब्रह्मप्राप्तिसाधनध्यानालम्बनत्वादित्येवाक्षरं * ब्रह्मप्राप्तिमाधनन्वात् ब्रह्म । एतद्व्येवाक्षरं परम् । जप्येषु ध्येयेषु च श्रेष्ठमित्यर्थः । एतद्व्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यद्विच्छति तस्य तत् । एतदक्षरमुपास्य अनेनेन सनेन इदं फलं मे भूयादिति (यो?) यत् कामयते, तस्य तद्भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

एतदालम्बनं श्रेष्ठम्—एतदोकाररूपमालम्बनं श्रेष्ठम्—ध्यानादेरिति शेषः । अत एव एतदालम्बनं परम्—एतदालम्बनकं ध्यानादि सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते । स्पष्टोऽर्थः ॥ १७ ॥

प्रथमं तावत् प्रत्यगात्मस्वरूपमाह—न जायते म्रियते वेत्यादिना मन्त्रद्वयेन । इदं च प्रमुत्स्य व्यासोद्वेगं ह्युक्तम्—'इदं मन्त्रद्वयं तावदेकविषयम्, 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इत्येकद्विवरणरूपत्वात् द्वितीयमन्त्रस्य । हन्ता चेदिति मन्त्रश्च जीवविषय एव; लोकस्य परमात्मनि हन्तृहन्तव्यभावप्रतिपत्त्यभावान् । परमात्मा हि प्रत्यक्षागोचरः । कथं तस्मिन्वध्यनादिप्रतिपत्तिः । अहमेनं हन्मि, अयं मां हन्तुमागच्छतीति वध्यघातुकभावमिमानो हि देहिनां जीवविषय एव । ननु 'नास्य जरथैनर्जीर्यति' इतिवत् परमात्मनोपि हननप्रतिषेध उपपद्यते । सत्यम्, तत्तदहराकाशस्य देहान्तःस्थित्या शङ्कितविकारनिषेध उपपद्यते । इह तु लोकसिद्धा भ्रान्तिरनूद्य निरस्यते । न हि परमात्मनि वध्यघातुकभावभ्रान्तिः कस्याप्यस्ति । अतः अनुवादनिषेधवतुषप्तौ । 'न जायते' इति मन्त्रश्च इति पदं ज्ञानप्रधाना इति श्रुतप्रकाशिकाशानुवादः । उपदिष्टत्वमिति । तथाचोपायोपेतुमप्राहकणेति सङ्ग्रहशब्दार्थः । प्राक्प्रानुसङ्गहकेण प्रधानप्रतिपाद्यं प्राप्यं ब्रह्मोक्तिं श्रुत्यर्थ इति भावः ॥

1. 'संख्यते—शब्द' इति स्थाने, सङ्ग्रहेण संक्षेपेणेत्यर्थः इति ख. * एतन्मध्यगतं ख. कोशे नास्ति ।

अजो नित्यश्शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

तेनैकार्थः । अतः मन्तद्वयमपि जीवविषयकमेवेति । अक्षरार्थस्तु—न जायते म्रियते वा विपश्चित्—विपश्चित्वाहोऽयमिदानीमपि जननमरणशून्य इत्यर्थः । नायं कुतश्चित्—उत्पादकशून्यः । न बभूव कश्चित्—पूर्वमपि मनुष्यादिरूपेण जननशून्यः । न जाय इत्यत्र हेतुमाह—अज इति । न म्रियत इत्यत्र हेतुमाह—नित्य इति । न कुतश्चिदित्यत्र हेतुमाह—शाश्वत इति । ‘पूर्वं न बभूव’ इत्यत्र हेतुमाह—पुराण इति । ननु कथमस्य नित्यत्वम्, शरीरान्तर्वर्तिनश्शरीरविनाशानुविनाशित्वावश्यंभावादित्यत आह—न हन्यते हन्यमाने शरीरे । स्पष्टोऽर्थः ॥ १८ ॥

तदेवोपपादयति—हन्ता चेन्मन्यते हन्तुम्—अहमेतं हनिष्यामीति देहात्मदृष्ट्या मन्यते चेदित्यर्थः । हतश्चेन्मन्यते हतम्—छिन्नदेहावयवः देहात्मदृष्ट्या आत्मानम्, हतोऽहमिति मन्यते चेदित्यर्थः । उभौ तौ न विजानीतः । आत्मस्वरूपमिति शेषः । नायं हन्ति । आत्मानमिति शेषः । न हन्यते—आत्मस्वरूपमिति शेषः । न च वेदान्त-वेद्यपरिशुद्धात्मस्वरूपे कथं हननादिप्रसक्तितत्पूर्वकनिषेधाविति वाच्यम् । तस्यैव क्षेत्रज्ञतया (क्षेत्रीभूततया) तत्प्रयुक्ततत्संभवादिति द्रष्टव्यम् ।

इमौ मन्तौ प्रस्तुत्य वियत्यादे चिन्तितम् । तत्र हि ‘वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमिति वाय्वन्तरिक्षयोर्नित्यत्वश्रवणेपि ‘आत्मन आकाशस्संभूतः आकाशाद्वायुः’ इति तयोस्तत्ति-श्रवणात् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धयर्थं सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मविकारत्वस्यावश्याश्रयणी-यत्वाच्च यथोत्पत्तिरङ्गीक्रियते, एवं जीवानां नित्यत्वश्रवणेपि ‘तोयेन जीवान्विससर्ज भूम्याः’ ‘प्रजापतिः प्रजा असृजत’ इति जीवानामपि सृष्टिश्रवणात् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धयर्थं जीवस्यापि सृष्टिरभ्युपगन्तव्येति पूर्वपक्षे प्राप्ते—‘नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः’ इति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । आत्मा नोत्पद्यते ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ ‘ज्ञाज्ञौ द्वावजौ’ इत्युत्पत्तिनिषेधश्रुतेः । ताभ्य एव श्रुतिभ्यः नित्यत्वावगमाच्च । न चोत्पत्तिश्रुतिसर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधश्चाङ्ग्यः । स्वरूपस्य नित्यत्वेऽपि ज्ञानसङ्कोचविकासलक्षणान्यथाभावरूपावस्थान्त-

१८. द्वितीयपादस्य ‘नायं भूत्वा भविता वा न भूय’ इत्यत्र गीताभाष्यानुसारेण, कल्पादिकाले कुतश्चिदभूत्वा कल्पान्ते म्रियत इति नेत्यर्थवर्णने भूत्वव्याहारं, बभूवेति भूतकालयोगश्च विमृश्य स्वरसार्थ एव दर्शितः । अत एवैकरूपार्थवर्णननिबन्धाभावात् उत्तरार्थावितारणादिकमपि किञ्चि-दन्यथेव । अन्ततस्तत्पर्यमेकमेवेति ध्येयम् ।

१९. कर्त्रविकरणे (२-३-५) “हन्तारमात्मानं जान”मिति भाष्यव्याख्याने श्रुतप्रकाशिका—“हन्तुमितिपदम् उदन्ताद्वितीयान्तम् । ‘सेतुं जन्तु’मितिबद्ध । हन्तारमित्यर्थ” इति ॥

१. हन्यमानेऽपि देहे. माध्व । २. चकारः ख. कोशे.

गपत्तिसत्त्वेन उत्पत्तिश्रुतेः सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्चोपपत्तेः । उत्पत्तिनिषेधश्रुतेश्च स्वरूपान्यथा-
भावलक्षणोत्पत्त्यभावपरतया अविवेधान् । इयाम्स्तु विशेषः । चिदचिदाश्रयणं त्रयाणामपि
अवस्थान्तरापत्तिलक्षणोत्पत्तिरूपो विकारोऽस्त्येव । तथाप्यचेनानां स्वरूपान्यथाभावलक्षणा
उत्पत्तिः । जीवानां तु सा नास्ति । अपितु ज्ञानसङ्कोचविकासलक्षणस्वभावान्यथाभावरूपा
उत्पत्तिः । ईश्वरस्य तु तत्तन्निवृत्तत्वाद्यवस्थासत्त्वेऽपि उक्तलक्षणानिष्ठविकारद्वयाभावात् 'नित्यो
नित्यानानाम्' इति परमात्मन इतरविलक्षणनित्यत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । वर्णितश्च सूत्रार्थः ।

'ननु 'न जायते म्रियते वा' इति श्रुतिप्रतिषिद्धां जीवोत्पत्तिं 'वासुदेवान् सङ्कर्षणो नाम
जीवो जायते' इति प्रतिपादयतः पाञ्चरात्रस्य कथं प्रामाण्यमिति चेत्—अस्याः शङ्कायामन्तर्क-
पादे निराकृतत्वात् । तथाहि—'वासुदेवात्मसङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इति जीवोत्पत्तिः
[पाञ्चरात्रे] प्रतिपाद्यते । सा च जीवे न संभवति । तथा 'सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायते'
इति कर्तृजीवात्करणस्य मनसः उत्पत्तिः श्रूयमाणाऽपि न संभवति । कर्तृजीवात्करणोत्पत्तेः,
'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि चे'ति मनसो ब्रह्मोत्पत्तिप्रतिपादकश्रुतिविरुद्धत्वादिनि,
'उत्पत्त्यसंभवात्' 'न च कर्तुःकरणम्' इति 'द्वाभ्यां सूत्राभ्यां पूर्वपक्षं कृत्वा 'विज्ञानादि-
भावे वा तदप्रतिषेधः' 'विप्रतिषेधाच्च' इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां सिद्धान्तितम् । वाशब्दः पूर्वपक्षव्या-
वृत्त्यर्थः । विज्ञानं च तदादि च विज्ञानादि । ननु 'च' 'क्यन्तेः दुः' इति अदिशब्दस्य
नित्यपुल्लिङ्गत्वात् कथमेतदिति चेत्—नायं दुः, अपि तु 'अद भक्षणे' इत्यस्मादावश्यकार्थे
णिनिप्रत्यये 'आदि' इति रूपं सिद्ध्यति । तेन च निखिलजगत्संहृतेतुमश्वेन कारणत्वं
प्रतिपाद्यत इति द्रष्टव्यम् । आदि विज्ञानं परमात्मैतत्थः । 'सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते'
इति श्रुतस्य जीवशब्दार्थस्य तदभिमानिपरमात्मभावे सति शास्त्रप्रामाण्याप्रतिषेधमिदं सिद्ध्यति ।
परमात्मनश्च जननं नाम स्वेच्छाधीनशरीरपरिग्रहः । तस्मिन्नेव पञ्चरात्रतन्त्रे 'स ह्यनादि-
रनन्तश्च' इति जीवोत्पत्तिर्विशेषेण प्रतिषिद्धतया तद्विरुद्धाभिधानासंभवात् 'सङ्कर्षणो नाम जीवो
जायत' इत्यनेन जीवाभिमानिसङ्कर्षणस्य इच्छाधीनशरीरपरिग्रहस्योत्पत्तिः प्रतिपाद्यत इति न
पाञ्चरात्रप्रामाण्यमिति सूत्रयोरर्थः ।

ननु सांख्यपाशुपताद्यधिकरणवत् इदमप्यधिकरणं पाञ्चरात्रप्रामाण्यप्रतिषेधकं किं न
स्यादिति चेत्—वेदोपबृंहणाय भारतसंहितां कुर्वता वादरायणेन—

इदं शतसहस्राद्धिं भारताख्यानविस्तरात् ।

आमथ्य मतिमन्थानं दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥

१. अयं ख पाठः । अत्र श्रुतिप्रतिषिद्धां जीवोत्पत्तिमित्येतत्स्थाने, श्रुतिप्रतिषिद्धा जीवोत्पत्तिः इति
घ पाठः । 'नित्यत्वादि—प्रतिपाद्यतइत्यन्तस्थाने ननु न जायते म्रियते वेति श्रुतिप्रतिषिद्धा जीवोत्पत्तिः
वासुदेवात्मसङ्कर्षणो नाम जीवो जायत इति श्रीपाञ्चरात्रे प्रतिपाद्यते इति ग. पाठः ।

२. सूत्रद्वयेन ग.

नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
 आरण्यकं च वेदेभ्यः ओषधीभ्यो यथाऽमृतम् ॥
 इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
 सांख्ययोगकृतान्तेन पाञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥
 इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् ।
 ऋग्यजुस्सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥
 भविष्यति प्रमाणं वै एतदेवानुशासनम् ।
 ब्राह्मिणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ॥
 अर्चनीयश्च सेव्यश्च पूजनीयश्च माधवः ।
 सात्वतं विधिमास्थाय गीतस्सङ्कर्षणेन यः ॥
 अस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान् मनुस्स्वायंभुवस्तथा ॥

इत्यादिभिर्वचनैः बहुषु स्थलेषु पाञ्चरात्रप्रामाण्यं प्रतिष्ठापितवता शारीरकशास्त्रे
 तत्प्रामाण्यं निराक्रियत इत्यस्यासङ्गतत्वात् । नन्वेवम्—

‘एवं तत्त्वमिदं कृत्स्नं सांख्यानां विदितात्मनाम् ।
 यदुक्तं यतिभिर्मुख्यैः कपिलादिमिरीश्वरैः ॥
 यस्मिन्न विभ्रमाः केचित् दृश्यन्ते मनुजर्षभ ।
 गुणाश्च यस्मिन् बहवो दोषहानिश्च केवला ॥’

इति कापिलमतस्य भारते अमादिदोषाभावप्रतिपादनात्, ‘सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु
 दृश्यते । यथागमं यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभुः’ इति सांख्ययोगपाशुपतादीनामपि
 नारायणनिष्ठत्वप्रतिपादनात्, ‘तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः’ इति तच्छास्त्रकर्तृणामपि
 नारायणप्रतिपादकत्वस्य प्रतिपादनात्, ‘सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
 आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्त्यानि हेतुभिः’ इति सर्वेषामप्यात्मप्रमाणत्वप्रतिपादनाच्च, ‘सर्वे
 प्रमाणं हि तथा यथैतच्छास्त्रमुत्तमम्’ इति पाञ्चरात्रदृष्टान्तेन इतरशास्त्राणामपि प्रामाण्यप्रति-
 पादनाच्च तत्रादेः सांख्यपाशुपताद्यागमानामपि प्रामाण्यं न निराक्रियत इति चेत्—सत्यम् ।
 अमविप्रलिप्तादिरहित्यं शास्त्रकर्तृणाम्, परमतात्पर्यं च नारायण एवेति समानम् । तथापि
 अबहुधृत्या तद्वक्तृणां हृदयमजानन्तः आपातप्रतिपन्नमेवार्थं तात्त्विकं मन्यमाना ये
 प्रत्यवतेष्टे, ते, तान् प्रति सांख्यशास्त्रागमानामापातप्रतिपन्नार्थमात्रप्रत्वमन्वारुह्य सूत्रकृता तन्निरसनं
 कृतम् । ‘पाञ्चरात्रशास्त्रे तु परतत्त्वहितपुरुषार्थानामेवाऽऽपाततोपि प्रतीतेः वेदविरुद्धनिमित्तो-

अणोरणीयान् महतो महीयानात्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।

पादानभेदाद्यप्रतीतेश्च कृत्स्नं पञ्चरात्रं प्रमाणमेवेति नैकदेशेऽप्यप्रामाण्यशङ्कावकाश इति द्रष्टव्यम् । एवमेव व्यासार्थैरुक्तम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ १९ ॥

एवं मन्त्रद्वयेन प्रत्यगात्मस्वरूपं विशोध्य तदात्मभूतमनात्मस्वरूपमिह—अणोर-
णीयान् महतो महीयान् । अणोः—सर्वाचेतनापेक्षया नृक्षनाञ्चेतनात् अणुतरः ततोपि
सूक्ष्मः तदन्तःप्रवेशयोम्य इत्यर्थः । महतः—आकाशादेरपि महत्तरः स्वाव्यातवस्तुरहित
इत्यर्थः । आत्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् । अस्य जन्तोः—‘न जायते म्रियते वे’ति
मन्त्रद्वयनिर्दिष्टस्य चेतनस्य^१ । आत्मा—अन्तःप्रविश्य नियन्तेत्यर्थः । अतश्च पूर्वमन्त्रद्वय-
निर्दिष्टात् प्रत्यगात्मस्वरूपात्, अणोरणीयानिति मन्त्रसन्दर्भप्रतिपाद्योऽन्य एवेति सिद्धम् ।
न च अस्य जन्तो रित्यस्य हृदयगुहावाचिना संवन्धः (न्यः) सापेक्षेण गुहाय नित्यनेनैवान्वि-
तत्वेन^२ न आमेत्यनेनान्वय इति शङ्क्यम् । आत्मशब्दान्वितस्यैव काकाक्षिन्यायेनाभयत्वान्वये
दोषाभावात् । ‘मूलतः शाखां परिवास्योपवेपं करोति’ इत्यत्र शाखां मूलतः परिवास्य मूलत
उपवेपं करोतीति परिवासनान्वितस्यापि मूलत इत्यस्य उपवेपं करोतीत्यनेनापि अन्वयस्याङ्गी-
कृतत्वात् । जीवहृदयगुहावर्तित्वप्रतिपादनेऽपि जावभेदसिद्धेश्च । न हि जावस्यैव जावगुहा-
वर्तित्वप्रतिपादने प्रयोजनमस्ति ।

ननु ‘न जायत’ इत्युपन्यस्तस्यात्मनः जायमानवाचिजन्तुशब्देन परामर्शस्यानुपपन्नतया,
अस्य जन्तोरित्यस्य प्रत्यक्षादिसन्निधापितदेहपरताया एव वक्तव्यत्वेन तद्गुहाहित आत्मा
प्रागुपन्यस्तो जीव एवास्तु । न च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टतया सदा अहमिति भासमाने जीवे,
‘कस्तं मदामदं देवं मदय्यो ज्ञातुमर्हति,’ ‘क इत्था वेद यत्न सः’ इति उत्तरसन्दर्भप्रतिपाद्यं
दुर्विज्ञानत्वं कथमन्वेत्ति (ती)ति वाच्यम् । जीवस्य कर्तृत्वादिविशिष्टतया सर्वलोकविदितत्वेऽपि
मुक्तप्राप्य^३ ब्रह्मरूपविशिष्टतया दुर्विज्ञानत्वसंभवादिति चेन्न—‘प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तु-
जन्यशरीरिणः’ इति जन्तुशब्दस्य चेतनपर्यायतया प्रकृतजीववाचित्वसंभवात् । अस्म्येति
शब्दस्य च पूर्वसन्दर्भोपस्थापितप्रत्यगात्मविषयत्वसंभवे प्रत्यक्षाद्युपस्थापितदेहविषयत्वाश्रयणत्वा-
युक्तत्वात् । अत्यन्ताणुत्वमहत्त्वयोः, ‘एष म आत्माऽन्तर्हृदये अणीयान् ब्राह्मेवा यवाद्वा
सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा, एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्याया-
नन्तरिक्षात् ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः’ इत्यादिषु परमात्मधर्मतया सिद्धत्वेन^४
अणोरणीयानिति मन्त्रप्रतिपाद्यस्य जीवत्वशङ्काया असंभवात् ।

२०. तैत्तिरीये (१०) श्वेताश्वतरे (३) चायं मन्त्रः पठ्यते । उत्तरार्धे भेदः तमक्रतुं पश्यति
वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमान्भीशमिति । अत्रापीदं पाठान्तरमिव भाष्ये निर्दिष्टम् ।

१. चेतनस्येति लक्षितं रा. २. अन्वितस्य रा. ३. ब्रह्मरूपेण रा. ४. सिद्धत्वेनेत्यधिकं ख. घ.

तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातु 'प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।

कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

ननु 'नेतरोऽनुपपत्तेः' इति सूत्रे 'सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति वाक्यश्रुतविपश्चित्वस्य ब्रह्मासाधारणलिङ्गत्वस्य भाष्ये प्रतिपादितत्वात् तद्वलात् 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति मन्त्रस्यापि पररीत्या परमात्मपरत्वमेवास्तु । एवं सति 'अन्यत्र धर्मा' इति प्रश्नस्य प्राप्यद्वयपक्षं प्रतिवचनस्य प्राप्यद्वयपरत्वमाश्रित्य, 'न जायत' इत्यादिमन्त्रद्वयस्य प्राप्यजीवस्वरूपपरत्वम्, अणोर्णीयानिति सन्दर्भस्य च परमात्मपरत्वमित्यादिपरिकल्पनक्लेशो नाऽऽश्रयणीय इति चेत्—न हननादिप्रतिषेधाद्यनुपपत्त्या विपश्चिच्छब्दे मुख्यार्थत्यागागत्यावश्यकत्वेन तन्मन्त्रद्वयस्य अणोर्णीयानित्यादिमन्त्रसन्दर्भस्य च एकविषयत्वासंभवात् । शिष्टमुत्तरं स्पष्टयिष्यते ।

तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः । तम् तादृशं परमात्मानम् अक्रतुः काम्य(म) कर्मादिरहितस्सन् धातोः धारकस्य परमात्मनः प्रसादात् आत्मनः महिमानं महत्त्वसंपादकं स्वसार्वज्ञ्यादिगुणाविर्भावहेतुभूतं परमात्मानं यदा पश्यति, तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः । (यद्वा?) द्युभ्वाद्यधिकरणे 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति मन्त्रखण्डं प्रस्तुत्य 'अयं यदा स्वप्नादन्यं सर्वस्येशं प्रीयमाणम्, अस्थेश्वरस्य महिमानं च निखिलजगन्नियमनरूपं पश्यति, तदा वीतशोको भवती'ति भगवता भाष्यकृता व्याख्यातत्वात् तदनुसारेणेहैपि परमात्मनः निखिलजगन्नियमनरूपं महिमानं च यः पश्यति, स वीतशोको भवतीत्यर्थः । धातुप्रसादाद्वीतशोको भवतीति वान्वयः । 'प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन् प्रसन्ने क्लेश-संक्षयः' इति स्मृतेरिति द्रष्टव्यम् । 'अक्रतुं पश्यति—धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्' इति पाठे अक्रतुं—कर्मकृतोत्कर्षापकर्षशून्यमित्यर्थः । धातुः—भगवतः ॥ २० ॥

धातुप्रसादशब्दितभगवदनुग्रहशून्यस्य परमात्मतत्त्वमत्यन्तालौकिकत्वाद्दूरधिगममिति दर्शयति—आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः । परमात्मनः^१ सर्वात्मग(क)त्वेन इतरत्वं विरुद्धतया प्रतीयमाना अप्यासीनत्वदूरगन्तृत्वादिधर्मा जीवद्वारा तत्र सन्तीति भावः । कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । हर्षाहर्षविरुद्धधर्ममध्यस्थं^४ त परमात्मप्रसादानु-गृहीतमादृशजनादन्यः को वा ज्ञातेत्यर्थः ॥ २१ ॥

२१. "तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठ" इति शाखास्य वाक्यं इव चात्रार्थो वक्तुं शक्यते । मदन्य इत्यस्य मदनार्हः मदनकदनक्लेशित इत्यप्यर्थो भवेत् । त्वदन्यः को मर्त्यः मनु मत्तः ज्ञातुमर्हतीत्यर्थे तु मद अन्य इति पदच्छेदः आवश्यकः ॥ भाष्ये ज्ञातेति छुडन्तम् । यद्वा वृजन्तम् । अतः तमिति द्वितीयोपपत्तिः । को वा ज्ञातुमर्हति, न कश्चित् तत्त्वतो ज्ञातेत्यर्थः इत्येतावद्वाक्यं स्थितं स्याद्वा ?

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ २३ ॥

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । कर्मकृतशरीररहितम्, अनवस्थेषु—
अस्थिरेषु, शरीरेषु^१ नित्यत्वेन तत्र (?) स्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न
शोचति । महान्तं विभुं^२—महावैभवशालिनम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २२ ॥

ईदृशात्मप्राप्त्युपायं दर्शयति—नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना
श्रुतेन । अत्र ^३प्रवचनशब्देन प्रवचनसाधनं मननं लक्ष्यते । उत्तरत्र, 'न मेधया न बहुना
श्रुतेन' इति वक्ष्यमाणध्यानश्रवणसमभिव्याहारबलेन प्रवचनशब्देन मननस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वात् ;
अध्यापनरूपस्य प्रवचनस्य हेतुत्वाप्रसक्तेश्च ; तथैव व्यासैर्यैर्विवृतत्वाच्च [प्रवचनं मननम्] ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः । एषः परमात्मा यं साधकं प्रार्थयते, तेन लभ्यः प्रार्थनीयपुंसा
लभ्य इत्यर्थः । तत्प्रार्थनीयत्वं च तत्प्रियतमस्यैव पुंसः । तत्प्रियतमत्वं च तत्प्रीतिमत एव ।
ततश्च भगवद्विषयिणी उपासकस्य प्रीतिः भगवत् उपासके प्रीतिमुत्पाद्य तन्माप्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः ।
तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्—तस्य उपासकस्य एष आत्मा परमात्मा स्वरूपं
प्रकाशयति, स्वात्मानं प्रयच्छतीत्यर्थः । वृणुते इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ २३ ॥

परमात्मप्राप्तिहेतुभूतोपासनाङ्गतया कांश्चिद्धर्मानुपदिशति—नाविरतो दुश्चरितान्ना-
शान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् । परदारपरद्रव्या-
पहारादनिवृत्तः अनुपशान्तकामक्रोधवेगः नानाविधव्यापारविक्षिप्ततयाऽनवहितचित्तः अनि-
गृहीतमनाश्च एनं—परमात्मानं प्रज्ञानेन नामुयादित्यर्थः । पुरुषार्थस्यैवानृतवदननिषेधस्य

२३. मन्त्रोऽयं मुण्डकेऽपि (६) । लभ्य इत्यन्तेन भक्तिरूपायन्नस्त्रोपायत्वमुच्यते । एतन्मन्त्रार्थो न
केवलं श्रीभाष्यम्, किन्तु गीताभाष्य (८-१४) मय्यनुमूल्य निष्कर्षणीयः । यद्यपि श्रुतादानामचेतनानां
चेतनमाश्रमन्तरा फलहेतुत्वं नास्तीत्येतन्मन्त्रार्थः स्यात् । अथापि वरणे सत्येव लभ्य इति तत्रैवकारं विना
यमेवेति अधिकारिवाचकपदोपरि एवकारसत्त्वान् यमधिकारिणमेव वृणुते इति कचिदधिकारिणि अन्य
व्यावृत्तविशेषसूचनं दम्प्यै मन्त्रेत्येव अधिकारिगतभक्तिगुणपरतया योजितम् । पराधिकरणे भाषितमनन्यो
पायत्वं श्रुतप्रकाशिकायां किवृत्तम्, 'तस्यैष इति चतुर्थपादेन प्राप्तत्वं प्राप्तत्वं चैकस्यैवेति गम्यते' इति ।
अनन्योपायत्वं हि अनन्यं प्रत्युपायत्वम्, स्वं प्रत्येव स्वस्योपायत्वमिति । अन्योपायरहितत्वमित्यर्थे तु
अत्रोपायत्वं फलप्रदानसंकलयाश्रयत्वरूपं चेतनं निष्ठं वक्तव्यम् ।

१. शरीरेष्विति न रा. २. महान्तं प्रसिद्धवैभव शालिनं विभुं सर्वव्यापिनम् । [अब] शिष्टमिति
ख. घ. ३. प्रवचनेत्यादि बलेनेत्यन्तं न रा.

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ २५ ॥

॥ इति द्वितीय बह्वी ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे कृत्स्नज्ञतया, 'नानृतं वदेत्' इति निषेधवत् पुरुषार्थस्यापि दुश्चरित-
विरत्यादेरुपासनाज्ञतया विधानमुपपद्यते । ततश्च, यस्तु पुरुषार्थमपि दुश्चरितनिषेधमतिरुद्धं
परमात्मोपासनमविगुणं चिकीर्षति, तस्य दुश्चरितनिषेधरूपाङ्गवैगुण्यादुपासनसादुष्यं न
सिद्ध्यतीति भावः^१ ॥ २४ ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था
वेद यत्र सः । ब्रह्म च क्षत्रं च—ब्रह्मक्षलाख्यवर्णद्वयोपलक्षितकृत्स्नचराचरमात्मकमिदं जगत् ।
यस्य ओदनो भवति—यस्य विनाश्यो भवतीत्यर्थः । यस्य मृत्युः (स्वयमद्यमानत्वे सति
अन्यस्यादनहेतुर्भवति, सः—निखिलचराचरसंहर्ता परमात्मा यत्र—यस्मिन् प्रकारे स्थितः
यत्प्रकारविशिष्टः, तं प्रकारमित्थमिति को वेदेत्यर्थः ।

ननु ब्रह्मक्षत्रपदेन कृत्स्नचराचरग्रहणे किं बीजमिति चेदुच्यते—ब्रह्म च क्षत्रं च
ओदन इत्युक्ते ब्राह्मणक्षत्रियवर्णयोः किञ्चित् प्रति ओदनशब्दमुख्यार्थान्नत्वासंभवात् ओदन-
शब्देन भोज्यत्वं^२ वा भोग्यत्वं वा विनाश्यत्वं वा लक्षणीयम् । न हि ब्रह्मक्षत्रमात्रभोक्ता
तन्मातृसंहर्ता वा कश्चिज्जीवो वा परमात्मा वाऽस्ति । 'न च अन्तरादित्यविद्यायां 'ये चामुष्मा
त्पराञ्चो लोकास्तेषाञ्चेष्ट' इति सर्वलोकेश्वरे परमात्मनि उपासनार्थं लोकविशेषेशितृत्वश्रव-
णवत् सर्वसंहर्तार्यपि परमात्मनि ब्रह्मक्षत्रसंहरणमुपासनार्थमुपदिश्यतामिति वाच्यम् । तद्वदस्यो-
पासनाप्रकरणत्वाभावात् । अतः ब्रह्मक्षत्रग्रहणस्य चराचरमात्रोपलक्षणत्वं युक्तम् । उक्तं च
सूत्रकृता, 'अत्ता चराचरेग्रहणात्' इति ।

नन्वेवमपि ओदनशब्देन किमिति विनाश्यत्वं लक्ष्यते । गौणत्वमपि शब्दस्य साधारण-
गुणमपहाय असाधारणगुणेनैव निर्वाह्यम् । न हि अभिर्माणवक इत्यत्र अभिशब्देन पैङ्गल्यादेरिव
द्रव्यत्वादेरुपस्थितिरस्ति । अत एव 'प्रेतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्धातृणां प्र यजमानस्य'
इत्यन्वयप्रेषे उद्धातृशब्दस्य बहुवचनानुरोधेन बहुषु वृत्तौ वक्तव्यायां षोडशत्विक्साधारणाकारं
विहाय विशेषाकारेण उद्धातृगणमात्रलक्षणा पूर्वतन्त्रे वर्णिता । तद्वदिहापि 'ब्रह्मक्षत्रयोरोदन
शब्दमुख्यार्थत्वासंभवेऽपि भोज्यत्वभोग्यत्वरूपान्तरङ्गाकारस्यैव लक्षणयाऽपि ग्रहणं युक्तम् ।
न त्वत्यन्तवहिरङ्गस्य विनाश्यत्वाकारस्य, येन निखिलचराचरसंहर्ता परमात्माऽत्र वाक्ये प्रती-

२५. प्रकारस्य धर्मिणा सहैव ज्ञेयत्वात् एतदित्यनुत्तवा इत्यभि-युक्तम् ॥ इत्था, अद्धा इत्यादिकं
सत्यपर्यायतया निरुक्ते पठ्यते ।

१. इत्यर्थः ग. २. मुख्यार्थासं घ. मुख्यार्थत्वासं ग. ३. भोज्यत्वंवेति न ग. ४. नच—
वाच्यमित्यत्र, ननु—चेन्नेति ग. ५. प्रकरणत्वासंभवात् ग. घ. ६. विशेषाकारेणेति न ग.
७. अपिशब्दो न घ. । ब्रह्मक्षत्रेत्यनन्तरं अत्रेत्यन्तं ग. कोऽत्र अष्टम् ।

॥ अथ तृतीयवल्ली ॥

हरिः ओम् । ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।

येतेति चेत्—उच्यते । यद्यपि विनाश्यत्वं साधारणाकारः, नः पि, 'मृत्युर्यस्योपमेचन' मिति वाक्यशेषानुरोधान् साधारणोऽपि गौण्या वृत्त्या लक्षयितुमुचितः । ननु उपमेचनशब्दपेक्षया ओदनशब्दस्य मुख्यत्वात् ओदनशब्दस्वारस्यानुरोधेन असाधारणाकाररूपमोऽप्यत्वे लक्षिते जघन्यमुपमेचनपदमबाधकत्वाभिप्रायेण कथञ्चिन्निर्यायनाम् । अतः (तश्च) ब्रह्मक्षत्रभोक्ता यः, यस्य च मृत्युरबाधकः, सोऽस्मिन्मन्त्रे प्रतिपाद्यः । भोक्तृत्वं च जीवस्थैवेति स एवास्मिन्मन्त्रे प्रतिपाद्यतामिति चेत्—उच्यते । उपमेचनत्वेन रूपितस्य मृत्योः ओदनत्वरूपितेन ब्रह्मक्षत्रशब्दितेन दध्यन्नवन् प्रतीतसम्बन्धस्य सर्वात्मना बाधप्रसङ्गात् । न हि यस्य ब्रह्मक्षत्रं च भोम्यम्, यस्य च मृत्युरबाधक इत्युक्ते मृत्योः ब्रह्मक्षत्रस्य च सम्बन्धः प्रतीयते । अतः उपमेचनशब्दस्य ओदनशब्दपेक्षया जघन्यत्वेऽपि अबाधकत्वरूपसाधारणगुणं विहाय स्वयमद्यमानत्वे सति अन्नादनहेतुत्वरूपासाधारणाकार^१ एव ग्राह्यः । ततश्च एकवाक्यान्तर्गतचरमश्रुतेऽपमेचनपदानुसारेण ओदनशब्देनापि विनाश्यत्वमेव लक्षणीयम् । त्वबुद्ध्युपस्थापनीयविशेषाकाररूपगुणग्रहणादपि एकवाक्यतापक्षपदान्तरोपस्थापितगुणग्रहणस्यैव बुद्धिलाघवेन एकवाक्यतासामर्थ्यानुरोधेन च न्याय्यत्वादित्यस्यार्थस्य अतिधिकरणे निर्णयित्वादित्यलं पल्लवितेन (पारिप्लवेन) ॥ २५ ॥

॥ इति द्वितीयवल्लीप्रकाशिका ॥



‘क इत्था वेद यत्त सः’ इति अस्य दुर्ज्ञानत्वे, अत्र इत्थमास्ते इति अस्यार्थस्य दुर्बोधत्वेन न वयं तदुपासने शक्ताः इति मन्यमानं प्रति उपस्थेपासकयोरेकगुहानुप्रवेशेन परमात्मनस्सूपासत्वात्^१ वयमप्युपासितुं शक्ता इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां दर्शयति—
ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे । सत्यवदवश्यंभावि-
कर्मफलमनुभवन्तौ सुकृतसाध्ये लोके अस्मिन्नेव लोके वर्तमानौ हृदयकुहरं प्रविष्टौ
तत्तापि परमाकाशे परार्धे—परार्धं सङ्ख्याया उत्तरावाधिः तद्वर्तमानं परार्थम्, उक्तुष्ट(ष्टम्?)
इत्यर्थः । तादृशे हार्दाकाशे वर्तमानौ । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति । छायातपशब्दाभ्यां

१. परार्धे । परसुक्तमर्थं स्थानमर्हतीति परार्धमुक्तुष्टमित्यपि वदन्ति । प्रस्तोतमिदं च स्थानार्थकोऽर्थशब्दः प्रयुक्तः, ‘दिवः परेऽर्थे उरोपिणम्’ (१-११), इति । अथापि परमाकाशलो-
कृष्टस्थानार्हत्वापेक्षया परार्धसंख्यार्हत्वं सूपादम्, तादृशं स्थानं वायव्यार्हत्वादि- इहेयमेव व्युत्पत्तिराहता ।

१. परार्धे शङ्क मात्र । २. असाधारणरूप एव ग, ३. न्याय्यत्वात् ग, घ, ४. सत्यपद-
वाक्यवस्यंभावि ग, घ.

छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चामयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

ज्ञाज्ञौ लक्ष्येते । अजशब्देन जीवनिर्देशस्य चायनभिप्रायः—‘उपास्योपासकयोरैकगुहावर्तिनं नयोरैव प्राप्यप्राप्तन्या’ वक्तव्यतया प्राप्यस्य च तत्प्राप्तिसाधनरथत्वेन रूपिते शरीरेऽवस्थान-
मयुक्तम् न हि रथेन प्राप्तव्येऽर्थः रथस्थो भवतीति शङ्का न कार्या । प्राप्यस्य परमात्मनः
तत्रावस्थितत्वेऽपि, जीवस्य, ‘पराभिध्यानात् तिरोहितम्’ इत्युक्तरीत्या परमात्मसङ्कल्पनूलकर्म-
रूपविद्यवेष्टितनया तदनुभवलक्षणतन्मात्राभावेन प्राप्तप्राप्ययोर्जीवपरयोः रथत्वरूपितशरी-
रान्तर्गतैकगुहावर्तिनत्वकथने नानुपपत्तिः’ इति । पञ्चामयो ये च त्रिणाचिकेताः—
पञ्चामिश्रुषापरिशुद्धान्तःकरणाः । त्रिणाचिकेताः—उक्तोऽर्थः । एवंभूता ब्रह्मविदो
वदन्तीत्यर्थः । केवलपञ्चामित्रिणाचिकेतानामीदृशपरमात्मप्रतिपादनासामर्थ्यात् ब्रह्मविदामेव
पञ्चामित्रिणाचिकेतत्वे विशेषणे ।

अन्य मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरत्वं सूत्रितम्—‘गुहां प्रविष्टावात्मनौ हि तदर्शनात्’ इति ।
ननु कर्मफलभोगशून्ये परमात्मनि ‘ऋतं पिवन्ता’ विति निर्दिष्टकर्मफलभोक्तृत्वासंभवात्,
सुकृतसाध्यलोकवर्तित्वगुहावाच्छेदतत्त्वयोस्मर्गगते परस्मिन् ब्रह्मण्यसंभवात्, छायातपनिर्दिष्टा-
प्रकाशत्वप्रकाशत्वयोरपि जीवपरमात्मन्येव असंभवात्, बुद्धिजीवपरत्वे तु तस्य सर्वस्याप्युपपत्तेः,
कर्मफलभोगकरणे कर्तृत्वोपचारेण पिवन्ताविति निर्देशस्याप्युपपत्तेः बुद्धिजीवपरत्वमेवास्य
मन्त्रस्य युज्यत इति चेत्—एवमेव हि ‘गुहां प्रविष्टा’ विति सूत्रे आशङ्क्य, ‘संग्याश्रवणे
सति एकस्मिन् संप्रतिपत्ते द्वितीयाकांक्षायां प्रतिपन्नजातिमुपजीव्य व्यक्तिविशेषपरिग्रहे बुद्धि-
लाघवात् विजातीयपरिग्रहे जानित्यक्तिबुद्धिद्वयापेक्षया गौरवात् संप्रतिपन्नजातीयपरिग्रहो युक्तः ।
लोकंऽपि ‘अस्य गोद्वितीयोऽन्वेष्टव्यः’ इत्यादौ तथा दर्शनात् । तथाच ऋतपानलिङ्गावगतस्य
जीवस्य द्वितीयः चेतनत्वेन तत्सजानीयः परमात्मैव ग्राह्यः; परमात्मनः प्रयोजककर्तृत्वा
पिवन्ताविति निर्देशस्यापि संभवात्, अन्तःकरणे स्वतन्त्रकर्तृत्व-प्रयोजककर्तृत्वयोरभावेन
पिवन्ताविति निर्देशस्य सर्वथाऽप्यसंभवात्, मर्गगते ब्रह्मणि सुकृतसाध्यलोकवर्तित्वस्यापि
संभवात्, आसन्नैव प्रकरणे ‘गुहाहृतं गह्वरेष्ठम्’ इति परमात्मनो गुहाप्रवेशश्रवणेन गुहा-
प्रविष्टावित्यस्यैव अप्युपपत्तेः, छायातपःशब्दाभ्यां किञ्चिद्भ्रूतसर्वज्ञयोः प्रतिपादनसंभवात् जीवपर-
मात्मपर एवायं मन्त्र इति समर्थितत्वात् न त्वदुक्तशङ्कावकाशः ।

“नयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वर्तनानि सत्त्वम्’ इति पैञ्जिरहस्यब्राह्मणानुसारेण ‘द्वा सुपर्णे’ति
मन्त्रस्य बुद्धिर्जीवपरत्वात्, ‘इयदामननात्’ इत्यधिकरणे, ऋतं पिवन्ताविति मन्त्रस्य ‘द्वा
सुपर्णे’ति मन्त्रैकाग्र्यस्य प्रतिपादितत्वात् अयमपि मन्त्रः बुद्धिजीवपरः” इत्यस्याशङ्कयाः
‘गुहा प्रविष्टावात्मनौ’ इति सूत्रकृतं निराकृतत्वात् आसामिस्सन्नद्धते ।

१. मन्त्रमनृतया ग, वक्तव्यतयेति नास्ति ।
२. गुहाप्रवेशस्यापि ग.
३. नेत्यादिकं नास्ति ग, कोशे

यस्सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ।

अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शक्रेमहि(सि) ॥ २ ॥

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च(तु) ।

किञ्च जीवे गुहाप्रवेशस्य बुद्ध्युपाधिकृतया स्वतःप्रवेशवत्या बुद्ध्या सह जीवस्य 'गुहां प्रविष्टा' विनि गुहाप्रवेशवर्णनं न सङ्गच्छते । उपप्लम्बकाधीनगुरुत्वशालिनि सुवर्णे गुरु सुवर्णमिति व्यवहारसम्भवेऽप्युपप्लम्बकसुवर्णे गुरुणी इति व्यवहारस्यादर्शनात् । अत एव परपक्षे मूत्रानुसारेण अन्य मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरतया कृतं योजनान्तरमप्यनुपपन्नम् । 'अनेन ज्ञावेनात्मनाऽनुप्रविश्य' इति श्रुत्यनुसारेण परमात्मनो जीवभावेनानुप्रवेशोऽपि परमात्मरूपेणानु-प्रवेशाभावात् जीवपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टाविनि निर्देशानुपपत्तेः । जीवभावेन ब्रह्मणस्संसार-नभिप्रेत्य, ब्रह्म संसरतीति व्यवहारसत्त्वेऽपि, 'जीवब्रह्मणी संसरत' इति व्यवहारासंभवात् । 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति । कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरक्षरः' (नृ.ता९.) इति वचनानुसारेण परिगृहीते अविद्याया वा अन्तःकरणस्य वा जीवोपाधित्वमिति पक्षद्वयेऽपि नाविद्यान्तःकरणयोः प्रतिविम्बोपाधित्वं युज्यते । स्वच्छद्रव्य-प्रतिहतिपरावृत्तनायनरश्मिगृह्यमाणस्यैव प्रतिविम्बशब्दार्थतया अचाक्षुषस्य चैतन्यस्य प्रति-विम्बत्वात्संभवेन अविद्याप्रतिविम्बोऽन्तःकरणप्रतिविम्बो वा जीव इत्याश्रयणायोगात् । अनेऽविद्यावच्छिन्नः अन्तःकरणावच्छिन्नो वा जीव इति पक्षद्वयमेव परिशिष्यते । तत्र च हृदयगुहायामविद्यान्तःकरणाभ्यामवच्छिन्नत्वेन अनवच्छिन्नपरमात्मनो गुहाप्रवेशवर्णनश्रुतेर्वा अन्तर्यामिब्राह्मणस्य वा नाज्ञस्यमित्यलमतिचर्चया । प्रकृतमनुसरामः ॥ १ ॥

यस्सेतुरीजानानाम् । १ यज्जनां यः सेतुः—आधारभूतः; कर्मफलप्रद इत्यर्थः । ईजानानामिति कानजन्तः शब्दः । अक्षरं ब्रह्म यत् परम्—यन्निर्विकारं परं ब्रह्म । अभयं तितीर्षतां पारम्—संसारसागरं तितीर्षतां निर्भयं दृढं तीरम् । नाचिकेतं शक्रेमहि—नाचिकेतामिप्राप्यमुपासितुं शक्ताः स्म इत्यर्थः । शक्रेर्व्यत्ययेन शप् । २ नाचिकेतं शक्रे-महीत्यस्य मन्त्रखण्डस्य तथैव भाष्यकृता व्याख्यातत्वात् । अतः दुरुपासत्वबुद्ध्या न भेतव्यमिति भावः ॥ २ ॥

'आत्मानं रथिनं विद्धि' त्यादिना 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति' इत्यन्तेन संसाराध्वपारभूत-वैष्णवपरमपदप्राप्तौ परिकरमुपदिशन् प्राप्तृरूपमुपदिशति—आत्मानं रथिनं विद्धि । शरराधिष्ठातारं रथिनं विद्धि । शरीरं रथमेव च । ३ शरीरमेव च रथं विद्धीत्यर्थः ।

1. तत्परम् माध्व । 2. शक्रेमसि माध्व । 3. तु शाङ्क, च माध्व । 4. प्रतिगृहीते ग. 5. यज्जनामिति नास्ति ग. 6. नाचिकेतं शक्रेमहीति' इत्येतत्स्थाने, 'इदन्तोमसि (पा. ७-४६) नाचिकेतं शक्रेमसोति' इति ख. । विषयवाक्यदीपिकायामेवैवं पाठो दृश्यते. 7. स्वरूपं ग. ख. 8. एतत्स्थाने, 'स्यष्टोऽर्थः' ख. घ.

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेऽहमर्से पिणः ॥ ४ ॥

यस्म्यविज्ञानवान् भवत्युक्तेन मनसा सह (ह) ।

तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ५ ॥

यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सह (दा) ।

तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥

यस्म्यविज्ञानवान् भवत्यमनस्कस्तदाऽशुचिः ।

न स तत् पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कस्तदा शुचिः ।

स तु तत् पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि । बुद्धिरावृताऽवदमाधार्मिकत्वाद्देहप्रवृत्तेः तस्यास्तारथित्वमिति भावः ।
मनः प्रग्रहमेव च । प्रग्रहः-रजता ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुः—स्रष्टेऽर्थः । विषयांस्तेषु गोचरान्—तेषु इन्द्रियेषु
हयत्वेन रूपितेषु गोचरा इव सारथिं स्रष्टादिविषयान् विद्धि (३)त्यर्थः । रथसारथिहयप्रग्रहत्वेन
रूपितानां (४) अरिरेन्द्रियाण्युक्तेषु विज्ञानसाधये रथित्वेन रूपितस्योदासीनस्यात्मनो गमनरूपलौकिक-
वैदिकक्रियाभूतत्वेन सारथित्वेन नृपसिद्धत्वेन दर्शयति -- आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्ते-
त्याहमर्सेपिणः । आत्मैवार्द्रा देहपरः । मनश्चवदन्त्यार्थबुद्धेरप्युल्लङ्घकः । पूर्वमन्त्रे
बुद्धेरभि सारथित्वेन निर्दिष्टवान् । भोक्ता कर्तृत्वमोक्तत्वादिनानित्यर्थः । न हि
केवलमप्यमनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वाऽस्तीति भावः ॥ ४ ॥

संसारं हि रथसारथिहयप्रग्रहमेव प्रयोजनमाह—(यस्म्यविज्ञानवानित्यादिना मन्त्रद्वयेन ।

यस्म्यविज्ञानवान्भान्ययुक्तेन मनसा सह दा । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव
सारथेः ॥ यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सह (दा) । तस्येन्द्रियाणि
वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ लोके हि भर्मीचीनसारथिप्रग्रहवतः अश्वा वशीकृता
न सारथेः । एवं सारथिप्रग्रहत्वेन रूपितयेर्विज्ञानमनसोऽस्माभिरन्ये अश्वत्वेन रूपितानि
इन्द्रियाणि वश्यानि भवन्ति : नान्यथेत्यर्थः ॥ ५+६ ॥

हयत्वेन रूपितानिन्द्रियाणां वशीकरणतदभावयोः प्रयोजनं दर्शयति मन्त्रद्वयेन—
यस्म्यविज्ञानवान्भान्ययुक्तेन मनसा सह दा । न स तत् पदमाप्नोति संसारं चाधि-
गच्छति ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कस्तदा शुचिः । स तु तत् पदमाप्नोति
यस्माद्भूयो न जायते ॥ असनस्कः-- अतिगृहीतमताः । अत एवाशुचिः सर्वदा विपरीत-

न सारथि सारथि । कृत्यवान् रा.

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवाचरः ।

सोऽध्वनः पारमातोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ १० ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तान् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चिन् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

किन्तु प्रवयन्नादिर्यर्थः । न केवलं जिगमिषिनामद्यभावनात्रन्, प्रत्युत गहनं मन्मार्कान्तरनेव
स्पर्धनः (प्रमोती?) त्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

किं तन् पदमित्याकांक्षायां तन् पदं दर्शयन्नुत्संहरति—विज्ञानमार्गथिर्यस्तु मनः—
प्रग्रहवाचरः । सोऽध्वनः पारमातोति तद्विष्णोः परमं पदम् । सर्वत्र च विज्ञानमन्त्रशाली
मन्मार्कभवाभूतं परमात्मस्वरूपं प्रामोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वशीकार्थत्वाय रथादिनृपिण्यु शरीरादिषु यानि येभ्यो वशीकार्यतायां प्रधानानि
नान्युच्यन्ते—इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धे-
रात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तान्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चिन्
मा काष्ठा मा परा गतिः ॥ अस्य मन्त्रद्वयमन्त्रार्थं भगवता भाष्यकृता आनुमानिकाधिकरणे
उक्तः । इत्थं हि तत्र भाष्यकृता—“तेषु रथादिनृपिण्युशरीरादिषु यानि येभ्यो वशीकार्यतायां
प्रधानानि नान्युच्यन्ते, ‘इन्द्रियेभ्यः पराः’ इत्यादिना । तत्र ह्यन्येन ह्यन्येभ्य इन्द्रियेभ्यो
गात्रत्वेन रूपिना विषया वशीकार्यत्वे पराः । वश्येन्द्रियस्यापि विषयसंविधाविन्द्रियाणां
तु निर्ग्रहत्वात् । तेभ्योऽपि परं प्रग्रहवन्ति मनः । मनसि विषयमयं विषयान्नविधानस्याप्य-
किञ्चित्करत्वात् । तस्मादपि सारथित्वरूपिना बुद्धिः परा । ‘अध्वन्यायागावे मनसोऽप्यकि-
ञ्चित्करत्वात् । तस्या अपि रथित्वेन ह्यन्येन आत्मा कर्तृत्वेन प्राधान्यात् परः । सर्वेभ्योऽप्येच्छा-
यत्त्वात् आत्मैव महानिति च विशेष्यते । तस्मादपि रथरूपिणं शरीरं परम् । तदायत्त्वा-
ज्जीवस्य सकलपुरुषार्थसाधनप्रवृत्तानाम् । तस्मादपि परः सर्वान्तरात्मनोऽन्तर्यामी अध्वनः
पारभूतः परमपुरुषः । यथोक्तस्य आत्मपर्यन्तस्य तत्संकलयात्प्रवृत्तिवत् । स खल्वन्त-
र्यामिनया उभासन्स्यापि निर्वर्तकः । ‘परात्तु नच्छ्रुतेः’ इति हि जावात्मनः कर्तृत्वं
परमपुरुषायरमिति वक्ष्यते । वशीकार्योभासनिर्धृत्तपुरुषकाष्ठान्तः परमप्राप्यश्च स एव ।
तदिदमुच्यते ‘पुरुषान्न परं किञ्चिन् सा काष्ठा सा परा गतिः’ इति । तथा अन्यमिन्द्राक्षणे
‘य आत्मनि षिण्’ इत्यादिभिः सर्वं साक्षात्कुर्वन् सर्वं नियमयती युक्त्वा ‘नाभ्योऽतोऽस्त
द्रष्टा’ इति नियन्त्रन्तरं निर्दिध्यते । भगवद्वाक्यान् च ‘अधिष्ठानं तथा कता करणे च

१. भाष्यकृतेषु येषु स्थाने भाष्यमन्त्रस्य वक्ष्यता भवितामत्येव निरूप्यते सा उक्तिरिति दृष्टाते । इत्थं हि
भाष्यकृता भवितामिति योजना स्यात् । एतन्तरस्यापि — एवं हे तेनुभाषयन्तु तानपद्रव्यं कोऽपि नास्ति ।

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते न्वप्रयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञमद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि ।

पृथग्भूतम् । विविधं च पृथक्चेष्टा दैवं चैवाव पञ्चमम्' इति । 'देवमव पुरुषोत्तम एव
'सर्वम्' च' इ'दं सन्निविष्टे' मत्तः स्मृतिज्ञानमोहनं च' इति वचनात् । तस्य च वर्गीकरणं
नच्छरणमस्ति' इति । यथाऽऽह, 'ईश्वरमनसोभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । आत्मनः सर्व-
भूतानि यन्त्रास्तद्वानि मायया ॥ तेनैव शरणं गच्छ' इति । तदेवम् 'आत्मानं रथिने विद्धी'
त्यादिना गम्यादिरूपकविन्यम्ना इन्द्रियादयः, 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इत्यत्र स्वशब्दैरेव प्रत्यभि-
ज्ञायन्ते, न रथरूपिने शरीरमिति परिशेषानदत्यक्तशब्देनोच्यते" इति भाषितम् ॥ १०+११

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । सर्वेषु भूतेषु आत्मनया वर्तमानोऽसौ
गुणतया सः' मायातिरोहितत्वेन अजितवाङ्माभ्यन्तरं करणानां न यथावत् प्रकाशते । दृश्यते
न्वप्रयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः । अत्रयया—एकाग्रयुक्तया बाह्याभ्यन्तरव्या-
पाररहितया सूक्ष्मार्थविवेचनशक्तया सूक्ष्मदर्शनशालैर्दृश्यते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

बाह्याभ्यन्तरकरणव्यापाररहित्यप्रकारम् 'अध्यात्मयोगाधिगमेन' इति निर्दिष्टजीव-
स्वरूपज्ञानप्रकारञ्च^१ दर्शयति—यच्छेद्वाङ्मनसीत्यादिना । इमं मन्त्रं प्रस्तुत्येतत् हि ॥
भाष्यकृता, "हयादिरूपितानामिन्द्रियादीनां वर्गीकरणप्रकारोऽयमुच्यते । यच्छेद्वाङ्मनसी-
बाचं मनसि नियच्छेत् । वाक्पूर्वकाणि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च मनसि नियच्छे-
दित्यर्थः । वाक्शब्दे द्वितीयायाः, 'सुपां मुमुक्' इत्यादिना लुक् । मनसी इति
ममम्याच्छान्दसो दीर्घः । तद्यच्छत् ज्ञान आत्मानं—तत् मनः बुद्धौ नियच्छत् ।
ज्ञानशब्देनाव पूर्वोक्ता बुद्धिरभिधीयते । ज्ञान आत्मनीति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । आत्मनि
वर्तमाने ज्ञाने नियच्छदित्यर्थः । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्—बुद्धिं कर्तारं महति
आत्मनि नियच्छेत् । तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि—तं कर्तारं परस्मिन् ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि
नियच्छेत् । व्यत्ययेन तदिति नपुंसकलिङ्गता । एवम्भूतेन रथिना वैष्णवं पदं गन्तव्य-
मित्यर्थः" इति भाषितम् । विवृतञ्च श्रुतप्रकाशिकायाम्—'वाचो मनसि नियमनं मनोननु-
गुणप्रवृत्तिवैमुन्यापादनम् । मनसः बुद्धौ नियमनम् अव्य(व्य)वसायानुगुणप्रवृत्तितापादनम् ।
बुद्धिश्चार्थेषु हेयत्वाद्य(ताव्य)वसायरूपा । तस्याः बुद्धेरालम्बि नियमनं नाम स एवोपादेयतया
माज्ञात्कार्यं इत्येतदर्थवेषयत्वापादनम् । शान्ते—स्वत ऊर्मिषट्कप्रतिभटे । शान्त आत्मनि
महान् आत्मनो जीवस्य नियमनं नाम तच्छेषताप्रतिपत्तिः' इति । आत्मशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात्
पुलिङ्गनच्छब्देन निर्देष्टव्ये छान्दसत्वाल्लिङ्गव्यत्ययः^३ ।

१. बाह्याभ्यन्तरकरणार्ता ग. घ. २. चकरोऽयं ग. कोले । ३. 'व्यत्यय इति' इतिशब्दोऽधिकः ग.

ज्ञानमात्मनि महति 'नियच्छेत् तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत ।

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तन् कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽऽसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

ननु भाष्ये, 'ज्ञान आत्मनीति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । आत्मनि वर्तमाने ज्ञाने 'नियच्छेदित्यर्थः' इत्युक्तिरयुक्ता; अत्र्यावर्तकत्वादात्मनि वर्तमान इति विशेषणस्य । आत्मन्यवर्तमानज्ञानस्यैवाभावात् । न च—'तद्यच्छेत् ज्ञाने' इत्येतावत्युक्ते आत्मरूपज्ञान-
भ्रान्तिरस्यात् । अतः ज्ञान आत्मनीत्युक्तमिति—वक्तुं शक्यम् । तथा सति तस्या एव भ्रान्तेः
मानानाधिकरण्ययोजनया दृढीकरणप्रसङ्गात् । न हि आत्मनीत्यनेन आत्मभ्रान्तिर्व्युदस्यते ।
न च—आत्मनि वर्तमान इति भाष्यस्य आत्मनि विषयविषयिभावलक्षणसम्बन्धेन वर्तमान
इत्यर्थः । आत्मविषयज्ञान इति यावत् । अतो व्यावर्तकतया न वैयर्थ्यदोष इति—वाच्यम् ।
तथा सति 'ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्' इत्यस्य वैयर्थ्यापातात् । तदर्थस्य 'अनेनैव सिद्धेरिति
चेत्— उच्यते । अयमभिप्रायो भाष्यकारस्य—'तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनी'त्यत्र आत्मनीति
विषयसप्तमी । तच्चात्माविषयकज्ञानम्, 'आत्मा उपादेयः तदतिरिक्ता अर्था हेया' इत्येवं-
रूपम् । नच 'अर्थेषु हेयनाध्यवसायरूपा बुद्धि' रिति श्रुतप्रकाशिकायां व्यक्तम् । अस्य
चात्मानात्मविषयकहेयहेयताध्यवसायरूपस्य ज्ञानस्य महत्यात्मनि नियमनं नाम स एवोपादेयतया
माहात्म्यं इत्येतदर्थविषयत्वापादनमिति तत्रैव श्रुतप्रकाशिकायामुक्तत्वात् वाक्यद्वयस्यापि
संयोजनतया त्वदुक्तवैयर्थ्यशङ्कानवकाश इति ॥ १३ ॥

एवं वर्गीकरणप्रकारमुपदिश्य अधिकारिपुरुषान् अभिमुखीकरोति — उत्तिष्ठत
जाग्रत । आत्मज्ञानाभिमुखा भवत; अज्ञाननिद्रायाः क्षयं कुरुत । प्राप्य वरान्निबोधत ।
वगन्-श्रेष्ठान् आचार्यान् उपगम्याऽऽत्मतत्त्वं निबोधत । यद्वा उपासिताद्भगवतो वा ब्रह्मविद्भ्यो
वा, 'देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वैत्यते भवान्' इत्येवंरूपान् वरान् प्राप्य ज्ञेयमात्मतत्त्वं
निबोधत । नोदासितव्यमिति भावः । क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तद्
कवयो वदन्ति । ज्ञानिनः तत् आत्मतत्त्वं दुर्गमं पथानं वर्णयन्ति । तत् कस्य हेतोः?
यतः आत्मतत्त्वं, क्षुरस्य—आयुधविशेषस्य, धारा—अग्रम्, निशिता—तीक्ष्णा, दुरत्यया—
अनतिक्रमणीया । तीक्ष्णे क्षुराग्रे सञ्चरतः पुंसो यथा कियत्यप्यनवधाने आत्मनाशो भवति,
एवमिहाऽऽत्मस्वरूपावगतिदशायां स्वरूपेऽप्यनवधानापराधे आत्मनाशो भवतीति भावः ॥ १४ ॥

उपसंहरति—अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽऽसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अत्र नित्यमित्येतन् अशब्दमित्यादौ प्रत्येकमभिसंबध्यते । अशब्दत्वादिवशादेव कालवत्

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ १५ ॥

नाचिकेतमुपाख्यानां मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।

उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

य इदं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि ।

प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७ ॥

॥ इति तृतीयवल्ली ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

अव्ययम् । 'अवयवापचयशून्यमित्यर्थः । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते । महत इत्यनेन 'आत्मानि महति नियच्छे' दिति पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टो जीवो गृह्यते । ध्रुवं-स्थिरम् । निचाय्य-दृष्ट्वा, दर्शनसमानाकारोपासनेन विषयीकृत्येत्यर्थः । मृत्युमुखादिति । भीषणात् संसारादित्यर्थः ॥ १५ ॥

^१उपसंहरति—नाचिकेतमुपाख्यानां मृत्युप्रोक्तं सनातनम् । नाचिकेतसा प्राप्तं नाचिकेतम् । मृत्युप्रोक्तं-मृत्योः प्रवक्तृत्वमेव, न स्वतन्त्रवक्तृत्वम् । अतस्सनातनम् अपौरुषेयत्वात् प्रवाहरूपेण नित्यमित्यर्थः । उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते । स्पष्टोऽर्थः ॥ १६ ॥

य इदं परमं गुह्यं श्रावयेद् ब्रह्मसंसदि । ब्रह्मसंसदि-ब्राह्मणसमाजे । प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पते ॥ प्रयतः शुद्धः ॥ १७ ॥

॥ इति तृतीयवल्लीप्रकाशिका समाप्ता ॥

॥ इति कठोपनिषदि प्रथमाध्यायभाष्यम् ॥

17/4/55

१५. उपरि फलश्रुतिप्रवृत्त्याऽन्योपसंहारं दर्शयति—उपसंहरतीति । तथा च प्रकृतप्रथमाध्यायार्थ-संग्रहपरे श्रीभाष्ये (१-४-७), “ऋश्चन्दनस्यर्शमित्यादिनोपसंहृत”मिति ।

१६. नाचिकेतकथाया अत्र निरूपणादयमुपाख्यानात्थस्यः । मृत्युप्रोक्तमिति मृत्युप्रोक्ताग्न्यादि-विषयकमित्यर्थः । न हि नाचिकेतः कथा मृत्युप्रोक्ता । यद्वा मृत्युर्नाचिकेतसेऽर्थमुपादिश्य, अस्मत्संवादो-ऽयमनादौ वेदेऽयस्मीत्युच्यते ज्ञातित्वमिति । तद्वर्णितं सनातनमिति फलश्रुतिरियं प्रवृत्तायायमात्रस्य ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

हरिः ओम् । पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूः स्वस्मात्पराङ्पश्यन्ति^१ नान्तरात्मन् ।

कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।

अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

‘उत्तिष्ठत जाग्रत’ इति प्रोत्साहनेऽप्यात्मस्वरूपविमुखान् पश्यन् शोचति—पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूः । खानि इन्द्रियाणि । पराञ्चि—परानञ्जन्तीति पराञ्चि, परप्रकाशकानि, न त्वात्मप्रकाशकानि । तत्र हेतुं वदन् शोचति—व्यतृणत् स्वयंभूः—स्वतन्त्र ईश्वरः इमानि खानि हिंसितवान् । ‘तृद्’ हिंसायां मिति धातुः । यद्वा धातूनामनेकार्थत्वात् परार्थ (परागर्थः) प्रकाशकानि इन्द्रियाणि सृष्टवानित्यर्थः । तस्मात्पराङ्पश्यन्ति नान्तरात्मन्—पराङ्-पराच इति यावत् । पराग्रूपान् अनात्मभूतान् पश्यन्ति उपलभन्ते, अन्तरात्मानं नेत्यर्थः । यद्वा—पराङ् पराङ्मुखानि भूत्वा विषयानेव पश्यन्तीत्यर्थः । पराङ्-पश्यतीति पाठे लोकाभिप्रायमेकवचनम् । ईदृशेऽपि लोकस्वभावे नद्याः प्रतिज्ञोतः प्रवृत्त इव कश्चित् पुरुषधैरियः प्रत्यगात्मप्रवणोऽप्यस्तीत्याह—कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैक्षन् । प्रत्यङ्मात्मानं पश्यतीत्यर्थः । छान्दसं परस्मैपदम् । अत एव वर्तमानार्थे लङ्पठतिश्च । आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् । चक्षुश्शब्द इन्द्रियमात्रम् । स्वस्वविषयव्यावृत्तेन्द्रियो मुमुक्षुरित्यर्थः ॥ १ ॥

पराचः कामाननुयन्ति बालाः । अल्पप्रज्ञाः बाह्यान् काम्यमानान् विषयानेवावगच्छन्ति । ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् । ते विस्तीर्णस्य संसारस्य बन्धनं यान्तीत्यर्थः । यद्वा विततस्य सर्वत्राप्रतिहताज्ञस्य मृत्योर्मम पाशं यान्तीत्यर्थः । अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते । अथशब्दः प्रकृतविषयार्था (यादृशाः)न्तरपरिग्रहे । धीमन्तः प्रत्यगात्मन्येव ध्रुवममृतत्वं विदित्वा इह संसारमण्डले अध्रुवेषु पदार्थेषु कमपि न प्रार्थयन्ते । प्रत्यकृतत्वज्ञस्य सर्वं जिहसितमिति भावः । परमात्मनस्सर्वजीवगताहन्तास्पदत्वेन मुख्यार्हमर्थत्वात् प्रत्यक्कमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

१. तृद् हिंसायामिति पाठग्रहणे अतृणेद् इत्येव रूपं सिध्येत्, न तु अतृणदिति । अतः तृद्-हिंसायामिति पाठो माह्यः । उतृदिर् हिंसालादरयोरिति धातुग्रहणे तद्रूपसिद्धेः ।

२. परमात्मन इत्यादिवाक्यं पूर्वमन्त्रे स्थितं चेत्, युक्ततरम् । एतदर्थः श्वेताश्वतरप्रकाशीकृत्यां द्वितीयान्त्यव्याख्यानं विशदमनुसन्धेयः ॥

१. व्यतृणादिति माह्व. तृण कालकरणे इति तत्र व्याख्या । २. पश्यति. शाङ्. पराङ्पश्यति, माह्व. ३. तृद् ग. त्रह ख. तृह[तृद्] घ. ४. जिहसितव्यम् ग. घ.

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शाश्च मैथुनान् ।
 एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ ३ ॥
 स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।
 महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥
 य इदं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकान् ।
 ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ एतद्वै तत् ॥ ५ ॥
 यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ।

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शाश्च मैथुनान् । मैथुनान् मिथुनानिमित्तक-
 मुखविशेषानित्यर्थः । एतेनैव विजानाति । निशेषं येन एतेनैव साधनेन जानातीत्यर्थः ।
 'तं देवा ज्योतिषां ज्योनिः' इति रूपादिप्रकाशकानामिन्द्रियाणां तदनुगृहीतानामेव कार्या-
 रम्भकत्वादिति भावः । किमत्र परिशिष्यते—किं तदप्रकाशमिति भावः । एतद्वै तत्—
 'तत् पूर्वं प्राप्यतया निर्दिष्टं विष्णोः परमं पदम् एतद्वै—एतदेव एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यप्रत्यगात्म-
 स्वरूपमेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वप्नान्तं जागरितान्तञ्चोभौ येनानुपश्यति । सकलं स्वप्नप्रपञ्चं जाग्रत्प्रपञ्चं च
 मनभादीन्द्रियभावमापन्नेन येन परमात्मना लोकः पश्यतीत्यर्थः । महान्तं विभुमात्मानं
 मत्वा धीरो न शोचति । तमिति शेषः । उक्तोऽर्थः ॥ ४ ॥

य इदं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकान् । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो
 विजुगुप्सते । इदमिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । इमम् मध्वदम्—'ऋतं पिबन्तौ' इति
 निर्दिष्टं कर्मफलभोक्तारं जीवात्मानं 'गुहां प्रविष्टा' विल्युक्तरीत्या तस्यान्तिके कालखयवर्ति-
 चिदचिदीश्वरं च यो वेद, तं दुष्कृतकारिणमपि न निन्देदित्यर्थः । 'गुप्तिज्जिह्वयस्सन्'
 इत्यत्र जुगुप्साशब्दः निन्दार्थक उक्तः । 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानाम्' इति पञ्चमी ।
 एतद्वै तदिति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यद् भूते-
 मिर्व्यपश्यत । "अप एव ससर्जदौ तसु वीर्यमपासृजत् । तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशु-
 सम्प्रभम् ॥ तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥" इति स्मृत्युक्तरीत्या अद्भ्यः
 'अपादनेभ्यः व्यष्टिसृष्टेः पूर्वं यः अजायत, तं तपसः—सङ्कल्पमात्रादेव पूर्वं जातम्—' यो
 देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्राधिको रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम् ' इति श्रुत्युक्त-

1. पूर्वं प्राप्यतया निर्दिष्टं तत् परमं पदम् रा. 2. प्रतिपाद्यात्मस्वरूपम् रा. 3. यद् स्वर-
 यो च. 4. अपादनेभ्यः च.

५०. ५.२.५ तिष्ठन्तं यो (यद्) भूतेभिर्व्यपश्यत' ॥ एतद्वै तत् ॥ ६ ॥

या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत ॥ एतद्वै तत् ॥ ७ ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भइवेत् सुभृतो गर्भिणीमिः ।

रीत्या प्रथमं जातम्, गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तम्—हृदयगुहां प्रविश्य वर्तमानम्, भूतेभिः—
भूतैः देहेन्द्रियान्तःकरणादिभिरुपेतं चतुर्मुखम्, 'अयं सकलजगत्प्रष्टा स्यात्' इति कटाक्षेणै-
श्वर्येत्यर्थः । एतद्वै तत्—उक्तोऽर्थः ॥ ६ ॥

या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूते-
भिर्व्यजायत । अयं च मन्त्रः 'गुहां प्रविष्टा' विति सूत्रे भगवता भाष्यकृता व्याख्यातः ।
इत्थं हि भाष्यकृता, 'कर्मफलान्यतीति अदितिः जीव उच्यते । प्राणेन संभवति—
प्राणेन सह वर्तते । देवतामयी—इन्द्रियार्धानभोगा । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती—हृदय-
पुण्डरीककुहरवर्तिनी । भूतेभिर्व्यजायत—पृथिव्यादिभिर्भूतैः सहिता देवादिरूपेण
विविधा जायते' इति भाषितम् । एतद्वै तत् । तत् 'तदात्मकमित्यर्थः । अत्रैव प्रकरणे
'ब्रह्मजं देवमीड्यं विदित्वा' इत्यत्र देवमित्यस्य परमात्मात्मकमिति व्याख्यातत्वात्, 'क्षेत्रज्ञं
चापि मां विद्धि' इति एतदुपप्लवणगीतावचनेऽपि मां मदात्मकमिति भाष्यकृतैव व्याख्या-
तत्वात् अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दस्य विशेष्य इव अपृथक्सिद्धविशेष्यवाचिशब्दस्यापि
विशेषणे निरूढत्वात् तत् तदात्मकमित्यर्थो युक्त इति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदाः । अरण्योः अधरोत्तरारण्योः स्थितोऽग्निः । गर्भ इवेत्
सुभृतो गर्भिणीमिः । गर्भिणीमिः पानभोजनादिना सुभृतो गर्भ इव । निहित इति पूर्वैषा-
न्ययः । इदित्यवधारणे । दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्भुज्येभिरग्निः । दिवे-

६. प्रथमयच्छब्दोऽपि परमात्मपरो भवितुमर्हति, यः परमात्मा अद्भुतः पूर्वमनिरूढरूपेणा-
जायतेति । अत उत्तरमन्त्र इव यच्छब्दद्वयमेकार्थकम् । यद्वा यच्छब्दद्वयमपि चतुर्मुखपरं भवेत्—
यो ब्रह्मा व्यष्टिष्टेः पूर्वमद्भुतोऽजायत, यः स्वस्मात्पूर्वमेव सङ्कल्पमात्रादाविर्भूतं स्वहृदयगुहां प्रविश्य
तिष्ठन्तं व्यहृत्पं भगवन्तं भूतैरुपेतो व्यपश्यदिति । अथापि यद्भूतेभिर्व्यपश्यतेति ह्यव्यच्छब्दपाठस्या-
प्यनुसारेण, उत्तरमन्त्रे गुहाप्रवेशस्य जीवे कथनात्तदैकरूप्यमनुष्ठित्य चेत्समुक्तम् ।

७. ननु 'एतद्वै तदि'त्यस्य तत् ब्रह्म एतत् एतदन्तर्यामीत्यर्थे वक्तव्ये एतत् क्वन्तु तत्
ब्रह्मात्मकमित्यर्थः कथं वक्ष्येत इत्याशङ्क्यायाम्, भाष्ये ईदृशरीतेरपि दर्शनात्सत्यं प्रमाणविरुद्धपरमतादृ-
शमानाधिकरण्यनिर्वाहप्रकारापेक्षया रीतिरियमपि श्रेयसीत्याभिप्रायकत्वात्तत्रानादर इत्याशयेनाह 'अत्रैव
प्रकरणं' इत्यादि । विस्तरोऽस्मत्कृते ईशोपनिषदाचार्यभाष्यतात्पर्ये द्रष्टव्यः, १६ मन्त्रे ।

८. 'गर्भ इव सुभृत' इत्येव प्रायः पाठः । अत्र भाष्ये 'उदित्यवधारणे' इति प्राथिक
पाठानुसारेण मूले गर्भ इवोत्सुभृत इति कचित्पाठितम् ! भाष्यप्रकाशिकायां (१-४-६) 'गर्भ इवेत्सुभृत इति

१. व्यपश्यति भाष्य. २. संविशति भाष्य. ३. इव सुभृतः शाङ्ख. भाष्य. ४. एतदात्मकमित्यर्थः ग.

दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येमिरभिः ॥ एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

यतश्चोदेति सूर्यो अस्मन् यत्र च गच्छति ।

तं देवास्सर्वे अपितास्तदु नात्येति कश्चन ॥ एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योस्म मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

मनसैवेदमाप्रव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ।

दिवे—अहन्यहनि, जागृवद्भिः—जागरणशालैः अप्रमत्तैः, हविष्मद्भिः—आज्यादि हविःप्रदानप्रवृत्तैः ऋत्विग्भिः मृत्युः, अभिः अप्रनेता अरण्योर्निहेत इति योजना ।
एतद्वै तत्—एतत् अभिस्वरूपं तत्—पूर्वाक्तब्रह्मात्मकमित्यर्थः ॥ ८ ॥

यतश्चोदेति सूर्यो अस्मन् यत्र च गच्छति^१ । यस्मात् ब्रह्मणस्सकाशात् सूर्य उदेति यत्र च लयमेति । तं देवास्मर्वे अपिताः—देवास्मर्वे तस्मिन्नात्मनि प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । तद् नात्येति कश्चन—तत् सर्वात्मकं ब्रह्म कोऽपि नातिक्रामति^२ । छायावदन्तर्यामिणे दुर्लङ्घत्वादिति भावः । एतद्वै तत्—उक्तोऽर्थः ॥ ९ ॥

ननु परमात्मनः^३ सर्वात्मत्वं न संभवति । अहमित्यहन्ताश्रयत्वेनानुसंधीयमानो ब्रह्मात्मा । स च, अहमिहैवास्मीति देशान्तरव्यावृत्ततयाऽनुसन्धीयते । तस्य सर्वदेश-कालवर्तिसर्वपदार्थात्मभूतत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । यदेव परमात्मनत्त्वम् इह अत्र लोके अहमित्यनुसन्धीयमानतया आत्मभूतम्, तदेव लोकान्तरस्थानामपि आत्मभूतमित्यर्थः । नतश्च आत्मभेदो नाम्नीत्यर्थः । अयमभिप्रायः—किं परमात्मनत्त्वविदाम् अहमिहैवेति प्रतीतिस्सर्वदेशकालवर्तिसर्वपदार्थात्मत्वबाधकतयोपन्यस्यते उत तद्रहितानाम् । नाद्यः, तेषाम् अहमिहैवेत्यादिप्रतीतेरेवाभावात् । प्रयुक्त 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति 'सर्ववस्तुवर्तिनयैवानुभवात् । न द्वितीयः; अतत्त्वविदामहंप्रतीतेर्जीवमात्रविषयत्वेन तत्र देशान्तरव्यावृत्तत्वप्रतातेः तदानीमप्रतीतपरमात्मनि सर्वदेशवर्तिसर्वपदार्थात्मत्वविरोधित्वाभावादिनि । मृत्योस्म मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । इह—परमात्मनि भेदमिव यः पश्यति, स तु संसारात्संसारं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वस्माकं सर्वात्मभूतं परमात्मतत्त्वं कुतो^४ नोपलभ्यत इत्याह—मनसैवेदमाप्तव्यम् ।

इदमात्मस्वरूपं किमुद्धमनोप्राप्तमित्यर्थः । उक्तमेवार्थं हृदीकरणायाभ्यस्यति—नेह नानास्ति

पठितमस्ति । तत्र ध्रुवप्रकाशिकानेर्वाहाय किञ्चिच्छाङ्करानुसारी मन्त्रार्थवर्णनप्रकार एवान्यः । तत्र इदित्यस्य समुच्चयार्थकत्वमस्मिन् स्पष्टम् । इह तु कुत्सनम्यामिप्रत्ययैव योजनात् इदिति अवधारणे इष्टं स्यादिति विमृश्यामीत । अथ च गर्भे इवेत्युभय इति पठित्वा इदित्यवधारणे इत्येव भाष्यपाठः प्राच्ये अमुद्रितकोशे स्फुटोरुल्लेखः । उ इति, इत् इति च अवधारणे प्रसिद्धम्, न पुनः उत् इति ।

१. अस्ति गच्छति यत्र च ख २. अतिक्रमते ग. ३. सर्वात्मकत्वं ख. ४. सर्ववस्तुतयैव ख.
५. कुतो लभ्यते ग.

✓ मृत्योस्स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ एतद्वै तन् ॥ १२ ॥

किञ्चन । मृत्योस्म मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ११ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य । कालत्रय-
वर्तिनिखिलचेतनाचेतनेश्वरः पुरुषः, मध्य आत्मनि—उपासकशरीरे मध्ये अङ्गुष्ठपरिमाण-
स्मात्माने । न ततो विजुगुप्सते—ततः—भूतभव्येशानत्वादेव वात्सल्यातिशयाद्देहगतानपि
शेषान् भोग्यतया पश्यतीत्यर्थः ।

ननु, 'प्राणाधिपस्मंश्चरति स्वकर्मभिरङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः', 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं
निश्चर्कं यमो बलात्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु अङ्गुष्ठमात्रत्वेन प्रतिपादितस्य जीवस्यैवास्मिन्
मन्त्रे प्रतिपादनं किं न स्यात् । न च तस्य भूतभव्येशानत्वात्पुष्पतिरिति वाच्यम्—प्रथम-
श्रुतजीवाल्लङ्घनरोधेन चरमश्रुतभूतभव्येशानत्वस्य आपेक्षिकतया योजयितुं शक्यत्वादिनि
चेन्न—'शब्दादेव प्रमितः' इत्यधिकरणे एवमेव पूर्वार्थं कृत्वा, 'हृदयावच्छेदनिबन्धनाङ्गुष्ठ-
परिमाणस्य परमात्मन्यपि संभवात्', 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः' इति नैतिगीयकं,
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सञ्चिविष्टः' इति श्रुताश्रयरे चाङ्गुष्ठमात्रत्वस्य
परमात्मन्यपि श्रवणात् असङ्कुचितभूतभव्येशितृत्वस्य अनन्यथामिद्वन्न्याल्लङ्घनादयं मन्त्रः
परमात्मपर एव' इति सिद्धान्तितत्वात् ।

यत्तत्र कैश्चिदुच्यते—अङ्गुष्ठमात्रत्वं जीवाल्लङ्घमेव । अथापि 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो
मध्य आत्मनि तिष्ठति' इति पूर्वार्धेन जीवमनूद्य, 'ईशानो भूतभव्यस्य' इत्यनेन परमात्मभावो
विधीयत—इति—तदसमञ्जसम् । तथा हि सति परमात्मन्यङ्गुष्ठमात्रत्वसंभावनाप्रदर्शकस्य
'द्व्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्' इति सूत्रस्यासङ्गतप्रसङ्गात् । ननु, 'नास्मिन् मन्त्रे
जीवानुवादेन ब्रह्मभावो विधीयते, आराधमात्रतया प्रतिफलस्य जीवस्य अङ्गुष्ठमात्रत्वे प्रमाणा-
भावान्' इति तटस्थशङ्कापरिहारार्थं जीवस्याङ्गुष्ठमात्रत्वसाधनाय प्रवृत्तमिदं सूत्रमिति चेत्—
तथाऽऽश्रयणस्य क्लिष्टत्वात् ।

ननु 'ईश्वरश्चैव ईशानः' इति निघण्टुपाठेन ईशानशब्दस्य देवताविशेषो रुद्धत्वात्,
'शब्दादेव प्रमितः' इति सूत्रे, "ईशानो भूतभव्यस्य" इति शब्दादेव । न च भूतभव्यस्य

११. मन्त्रोऽयं बृहदारण्यकेऽपि (४-४-१५) । मननवानुव्रज्यमानो तु भेदः । अस्मदीय
परमार्थप्रकाशिकायां एतदर्थविस्तरः ।

१२. तत इत्यस्य व्याख्यानं भूतभव्येशानत्वादेवेति । ईशानं भूतभव्यस्येति पञ्चममन्त्र
इत्यत्र तत इत्यस्य तमित्यर्थे पर्यवसानं दुष्करमिति भावः ।

१. ईशानं शाह्. २. भव्येश्वर ग. ३. देहगतानेव क.

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।
 ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः ॥ एतद्वै तत् ॥ १३ ॥
 यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
 एवं धर्मान् पृथक्पश्यन्मानवानु विधावति ॥ १४ ॥
 यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।
 एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ! ॥ १५ ॥
 ॥ इति द्वितीये प्रथमा वल्ली ॥

सर्वम्येशितृत्वं कर्मवश्यस्य जीवस्योपपद्यते” इति भाष्यं व्याकुर्वेद्विवर्त्यासार्यैः, ‘ईशानशब्दस्यैव शब्दशब्देन विवक्षितत्वात्’ ।....नात् लिङ्गान्निर्णयः । किन्त्वीश्वरवाचिशब्दादेवेत्येवकारामि-
 प्रायः’ इति व्याख्यातत्वात् ईशानशब्दस्य श्रुतिवाभ्युपगमात् तथैव चेशानशब्दश्रुत्या जीव-
 व्यावृत्तिवदेव (जीववदेव) नारायणस्यापि व्यावर्तितत्वेन रुद्रपरत्वमेव स्यादिति चेन्न—
 योगरूढिमतः पदस्य सन्निधाववयवार्थविशेषकपदान्तरसन्निधाने रूढ्यनुन्मेषस्य, ‘पद्मानि
 यस्मात्प्रसरोरुहणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः’ इत्यादिषु दर्शनात् । तत् हि सरोरुहपदावयवार्थ-
 सरोविशेषकाप्रपदोपादानेन सरोरुहपदरूढिभङ्गस्य दर्शनात् । इतरथा पद्मानीति पदानुपादा-
 नापत्तेः । अत ईशानशब्दस्य न श्रुतित्वम् । ‘एतदस्वरसादेव व्यासार्यैरपि यथाश्रुतभाष्यानु-
 गुप्येन यद्वेति पक्षान्तरस्य आश्रितत्वादित्यलमतिचर्चया । प्रकृतमनुसरामः । एतद्वै तत् ।
 ‘उक्तोऽर्थः ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । शुष्केन्धनानलवत् प्रकाशमान इत्यर्थः ।
 ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः । अद्यतनपदार्थजातं श्वस्तनपदार्थजातं कालव्य-
 वर्तिपदार्थजातमपि तदात्मकमित्यर्थः । एतद्वै तत् । पूर्ववत् ॥ १३ ॥

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । पर्वतमूर्ध्नि वृष्टं ‘प्रत्यन्तपर्वतेषु
 नानामूलतया पतित्वापतित्वा धावति । एवं धर्मान् पृथक्पश्यन् तानेवानु विधावति ।
 एवं परमात्मगतदेवान्तर्यामित्वमनुप्यान्तर्यामित्वादिधर्मान् पृथगधिकरणनिष्ठान् पश्यन् पर्वत-
 निक्षेपानमनुकृत्य संसारकुहरे पततीत्यर्थः ॥ १४ ॥

सर्वत्रैकात्मकत्वज्ञानस्य फलमाह—यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।

यद्वेति पक्षान्तरस्येति । अत्र भावः—ईशानशब्दस्यात्र यौगिकत्वाद्दृढयभावाच्च श्रुतित्वमित्याह-
 येनैव पूर्वं फलकादिभावाकमरे ईशानत्वं लिङ्गमित्यक्तत्वात् अत्र तदविरोधाच्च, ‘ईशानशब्देन देहेन्द्रिया-
 वपेक्षेष्टान्तरूपमन्वचिनार्थं विहाय अस्कोचेन सर्वेशमत्वस्यैवोक्ततया शब्दस्वरसप्रतीताङ्गिज्ञात्परमात्म-
 विदित्वेति लिङ्गान्तरत्ववदे श्रुतप्रकाशकावाक्यं योजनीयम् । तथाच यौगिकशब्दस्याश्रुतित्वेऽपि
 लिङ्गान्निर्णयस्वीकारेऽप्येवकारोपादानार्थं यद्वेत्यारम्भ इति ।

१४. तानिति पूर्वोक्तधर्मानित्यर्थः । जीवः सृष्टिदुर्गे पतितः देहमनुप्यादिशरीरमेवान् पुनः
 पुनर्भजते क्त्वातस्तत्तदन्तर्यामित्वात् अतदेकस्तु विज्ञानविरहादिति तात्पर्यार्थः ॥

१. एतत्स्वरसादेव घ. २. उक्तार्थम् ख. ३. पर्वतेषु ख. ४. पर्यन्तपर्वतेषु ख.

॥ अथ तृतीये द्विनोया वदो ॥

हरिः ओम् । पुरमेकादशद्वारमजस्यावकचेतसः ।

अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ १ ॥

हंसश्शुचिषट्सुरन्तरिक्षसद्वोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृषट्वरसद्वतसव्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २ ॥

एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम । यथा शुद्धजले शुद्धजलं योजितं तत्सदृशमेव भवति । न 'कथञ्चिदपि विसदृशम् । एवम्—इत्थं विजानतः मननशीलस्य आत्माऽपि परमात्मज्ञानेन विशुद्धस्सन् विशुद्धेन परमात्मना समानो भवतीत्यर्थः । गौतमेति प्राप्यवैभवं सूचयन् सहर्षं संबोधयति ॥ १५ ॥

॥ इति चतुर्थवर्दीभाष्यम् ॥

19/4/55

पुरमेकादशद्वारमजस्यावकचेतसः । जननादिविक्रियारहितस्य ऋजुबुद्धेर्विवेकिन आत्मनः एकादशेन्द्रियलक्षणवहिर्निर्गमद्वारोपेतं शरीराख्यं पुरं भवति । 'पुरस्वामिनः यथा पुरं विविक्तं भवति, तथा शरीरमपि स्वात्मनो विविच्य ज्ञातं भवति । अविवेकिनस्तु देह आत्मैव भवती' ति भावः । अनुष्ठाय न शोचति—विविच्य जानन् देहानुबन्धिभिः दुःखैः कामादिभिश्च विमुक्तो भवतीत्यर्थः । विमुक्तश्च विमुच्यते—जावदृशायामाध्यात्मिकादिदुःखरागद्वेषादिविमुक्त एव सन्, 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यते' इति न्यायेन प्रारब्धकर्मवासने अचिरादिना विरजां प्राप्य प्रकृतिसम्बन्धविमुक्तो भवतीत्यर्थः । एतद्वै तत्—एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यमुक्तस्वरूपमपि परमात्मात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

पुररप्यस्य सर्वात्मतामेव द्रवयति हंसश्शुचिषत् वसुरन्तरिक्षसत् होता वेदिषत् अतिथिर्दुरोणसत् । नृषट्वरसद्वतसव्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् । हंसः—सूर्यः शुचौ ग्रीष्मतौ सीदति वर्तत इति शुचिषत् । तेजस्वीति यावत् । वासयतीति वसुः वायुः । अन्तरिक्षसत्—अन्तरिक्षगतो वायुः । होता वेदिषत्—वेद्यां वर्तमानः ऋत्विग्विशेषः, अग्निर्वा । अतिथिर्दुरोणसत्—दुरोणं—गृहम्, गृहागतोऽतिथिः । नृषत्—नृषात्मतया वर्तमानम्, वरसत्—वरेषु=देवेषु च तथा वर्तमानम्, ऋते सत्यलोके सीदतीति ऋतसत् । व्योमसत्—व्योम्नि परमपदे वर्तमानं च प्रत्यकृतत्वम्; अब्जाः—

अब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा इति पदानि हंस इत्यादिप्रक्रमासुसारेण प्रथमैकचनान्ताणि । "जनसनखनकमगमो विट्" (पा. ३-२-६७) इति छन्दसि विद्विधानात् । नूनमिदमेकमिप्रेत्य आहरे

१. निष्पि क्ष. २. प्रथयति घ. ३. वेद्यन्तर्दिग्मानः ग. वेद्यन्तर्वर्तमानः घ.

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।

मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥

अस्य विश्वंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।

देहादिमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ ४ ॥

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥

जलजाः, गोजाः— भृजाः, ऋतजाः—यज्ञोत्पन्नाः कर्मफलभृताश्च स्वर्गादयः [इति यावत्] । यद्वा चिरकालस्थायितया ऋतशब्दिताकाशजा इत्यर्थः । अद्रिजाः—पर्वतजाः, 'एतत्सर्वं बृहन् ऋतम्'—अपरिच्छिन्नसत्यम् पञ्चब्राह्मकमित्यर्थः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति । सर्वेषां हृदयगतः परमात्मा प्राणवायुमूर्ध्वमुखमुन्नयति । अपानं प्रत्यगस्यति । अपानवायुमधोमुखं क्षिपति । मध्ये वामनमासीनम् । हृदयपुण्डरीकमध्ये आसीनं वामनम्—वननीयम्, भजनीयम् । अथवा हृदयपुण्डरीक-परिमिततया ह्रस्वपरिमाणमित्यर्थः । विश्वे देवा उपासते तं सत्त्वनपकृतयः सर्वेऽपि उपासते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं परमात्मानुपासीनस्य, 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' इति श्रुत्युक्तीत्या शरीरपात एवान्तरायः, न किञ्चित् कर्तव्यं परिशिष्यत इत्याह—अस्य विश्वंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः । देहादिमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । अस्य—उपासकस्य देहिनः, शरीरस्थस्य—शरीरप्रतिष्ठितस्य दृढशरीरस्येति यावत् । एवम्भूतस्य वा, विश्वंसमानस्य—शिथिलीभवद्वात्रस्य वा, देहादिमुच्यमानस्य—प्रियमाणस्य वा किमत्र परिशिष्यते ? कृतकृत्यत्वात् कर्तव्यं किमपि नावशिष्यत इति भावः । एतद्वै तत्—पूर्ववत् ॥ ४ ॥

नम्य सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वरूपं महिमानमाह—न प्राणेन नापानेन मर्त्यो कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति । स्पष्टोऽर्थः^१ । केनेतरेण जीवन्तीत्यत्राह—वुपाश्रितौ । यदधीनं प्राणापानयोरपि जीवनम्, तदधीनमेव सर्वेषां जीवनमिति भावः ॥५॥

'अस्य बाह्यशक्तिमकरादिरूपेण जायते' इत्यादिना एकदचनेनैव विवरणम् । अत इहापि भाष्ये एक-दचनानुपादयस्समुचितः । पाठो निरीक्ष्यः । यद्वा एकदचनव्युत्पत्तेः प्राणाणिकृतेऽपि तदादरेण जात्येकवचन-समर्थनायेत्याह सर्वस्य ब्रह्मात्मकताया बध्यत्वाद् बहुवचनव्युत्पत्तिरेव युक्ततरेत्याशयस्स्यात् ॥

१. इति यावत् ग, घ. २. एते सर्वे स्व. ३. ग. कोशे अत्रेदं नास्ति । अन्ते भाव इत्य-
नन्तरं 'स्पष्टमन्वाह' इत्यस्ति ।

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्ये ऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

य एष मुनेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्भिमाणः ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिन् लोकाः श्रितास्सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥ एतद्वै तन् ॥ ८ ॥

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । गुह्यम्—अतिरहस्यं सनातनं ब्रह्म ते पुनरपि प्रवक्ष्यामि । हन्तेति स्वगनम् आश्चर्यं । यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम । हे गौतम ! आत्मा मरणं-मोक्षं प्राप्य यथा-यत्प्रकारविशिष्टो भवति, तथा पुनरपि मुमुक्षवे रागाद्यनुपहताय उपदेशयोग्याय तुभ्यं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अधिकारिविशेषनिर्देशपरेण, “हन्त त” इत्यनेन सूचितमर्थं विवृणोति - योनि-मन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् । अन्ये—परमात्मतत्त्वश्रवणविमुक्ताः त्वद्विस्मृताः शरीरपरिग्रहाय ब्राह्मणादियोनिं प्रपद्यन्ते, अन्ये स्थावरभावमनुगच्छन्ति स्वानुष्ठितयज्ञादिकर्मोपासनागतिक्रमेण, “रमणीयचरणाः,” “तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते” इत्यादिश्रुत्यनुरोधादिनि भावः ॥ ७ ॥

एवं शिष्यं प्ररोचनया अभिसुखीकृत्य प्रकृतमनुसरान्—य एष मुनेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्भिमाणः । सर्वेषु मुनेषु जावेषु—कामं कामम् । णमुल्लन्तमिदम् । सङ्कल्प्य सङ्कल्प्येत्यर्थः । न तु “सर्वान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्व” इति प्रकृताः पुत्रादयः कामशब्देन निर्दिश्यन्ते । अयं चार्थः सन्ध्याधिकरणभाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः स्पष्टः—सङ्कल्प्य संकल्प्य स्वच्छन्दानुरोधेन निर्भिमाणः पुरुषो योऽर्त्ता इत्यर्थः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिन् लोकाः श्रितास्सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तन् । तदेव शुक्रं—प्रकाशकम् तदेवानन्याधीनममृतमुच्यत इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । नित्यमुक्तानाममृतत्वसत्त्वेऽपि निरुपाधिकामृतत्वाभावान् तदेवामृतमित्यवधारणस्य नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । एतेनामृतान्तर-निर्भेदान् मुक्तपरमात्मनोरभेदप्रत्याशा प्रत्युक्ता । “अवयवामृतशब्दस्य निरुपाधिकामृतवाचित्वात् ॥

६. ननु ब्रह्मण एव निरुपाधमनन्तरं मर्त्ये, “हन्त त इदं प्रवक्ष्यामी”ति केन विशेषणोच्यत इति चेत्—केचित् संपादितमपि ब्रह्मज्ञानं संसारकुहरपरिग्रहमपार्थमोदयोजयन्ति तद्विहाय मोक्षयज्ञः कार्य इत्युपदेश एव विशेष इति । अत्रेदमपि किञ्चित्प्रत्यायत इदं एतावदुपदिष्टं सङ्गच्छा तत् कीदृशदेवतास्त्व रूपमिति विवेकमिदमारभ्यते । तथाच केचिद्योनिं यज्ञं ब्रह्मणं ब्रह्मेति मन्यन्ते । अन्ये स्थाणुं शिष्यम् । यः पुनः बाह्यप्रपञ्चविलक्षणस्य स्वाप्नप्रपञ्चस्यापि सृष्टिस्थितिं संहरहेतुः, “उकारः स्वप्नो विष्णुर्देवताः” इत्यथर्वशिखात्, स विष्णुरेव परं ब्रह्मेति स एव बाह्यसर्वलोकस्यापि नियन्ता । अत एवोक्तं प्राक्, मोक्षजनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमितीति ज्ञायत इति ॥

1. यथा मरणं माय ।
2. इत्यर्थे इति ग. कोशं कश्चित् ।
3. अत्रामृत ख.

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ।
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥
 वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ।
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥
 सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्पैर्बाह्यदोषैः ।
 एतस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ११ ॥
 एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं बीजं बहुधा यः करोति ।

एक एवात्मा सर्वेषामहमर्थतया आस्ते इत्यस्यार्थस्य दुर्बोधत्वात् तद्दृढीकरणम् पुनरप्युपदिशति—अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव । यथा एकस्तेजोधातुः त्रिवृत्करणकृतव्याप्त्या अण्डान्तर्गतलोके प्रविष्टमन्, रूपंरूपं—रूपरूपे 'यावद्वैतिकव्यक्ति—वीप्सायां द्विवचनम्—प्रतिरूपः—प्रत्युतं रूपं यस्य स तथोक्तः । सर्वम् भौतिकव्यक्तिषु तेजोधानोर्मिलितत्वेन प्रतिसङ्क्रान्तरूपत्वात् प्रतिरूपत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च । तथा एक एव सन् परमात्मा प्रतिक्रान्तसङ्क्रान्तर्यामिविग्रहो बहिश्च व्यामोर्तात्यर्थः ॥ ९ ॥

उदाहरणान्तरमाह—वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च । पूर्ववत् ॥ १० ॥

आत्मत्वाविशेषेऽपि जीवात्मवत् दोषाः परमात्मनि न भवन्तीत्येतत् सदृष्टान्तमाह—सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्पैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः । 'रश्मिभिरेवोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः', 'आदित्यश्चक्षुर्मत्वाऽक्षिणी प्राविशत्' इति श्रुत्यनुसारेण यथा सूर्यश्चक्षुरधिष्ठातृतया तदन्तर्गतोऽपि बहिर्निर्गतैश्चक्षुर्मलादिभिर्न स्पृश्यते, तथा परमात्मा सर्वभूतेष्व्वात्मतया वर्तमानोऽपि तद्वैतदोषैर्न स्पृश्यते । तस्य स्वाभाविकापहतपाप्मत्वादिगुणयुक्ततया स्वेतरसमस्तबाह्यत्वात्—विलक्षणत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं बीजं बहुधा यः करोति । तमात्मस्य वेऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं आश्चर्यं नेतरेषाम् । एकः—समाभ्यधिकरहितः । वशः—इच्छासोऽस्यास्तीति वशी । 'जगद्देशेवर्ततेदम्' इत्युक्तीत्या वशवर्तिप्रपञ्चक इत्यर्थः 'इमौ स मुनिर्दृढ किङ्करो समुपस्थितौ' इत्युक्तीत्या भक्तवश्य इति वाऽर्थः । एकं बीजम् 'तमः परे देव एकीभवति' इति श्रुत्युक्तीत्या स्वेन एकीभूतमविभागावस्थं तमोलक्षणं बीजं

१. एकं रूपं बहुधा बाह्य माच. २. भौतिकव्यक्तिषु घ. ३. प्रतिक्रान्तप्रतिसंक्रान्त ग.
 ४. जगद्देशेवर्तते. ग. घ. ५. इति कथं: ग. ६. भूताविभाग ग. घ.

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥
 नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
 तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिश्शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १३ ॥
 तदेतदिति मन्यन्ते निर्देश्य परमं सुखम् ।
 कथन्तु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥
 न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

महदादिवहुविधप्रपञ्चरूपेण यः करोति, तम्, 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्युक्तीत्या स्वान्तर्यामिणं ये पश्यन्ति, तेषामेव मुक्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
 नित्यश्चेतन एक एव सन् बहूनां नित्यानां चेतनानामपेक्षितार्थान् अनायासेन प्रयच्छति ।
 तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् । 'स्पष्टोऽर्थः' ॥ १३ ॥

एवमुक्तश्चिष्य आह—तदेतदिति मन्यन्ते निर्देश्य परमं सुखम् । कथन्तु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा । तत्—अलौकिकं परमानन्दरूपं ब्रह्म एतदिति कर्तृलामलकवत् अपरोक्षं भवादृशाः निष्प्रययोगा मन्यन्ते । भवादृशास्माक्षात्कर्तुं शक्नुवन्त्यात्यर्थः । कथं रूपादिहीनं ब्रह्मग्रहणासमर्थमानसोऽहं तत् विजानीयाम् । तत् किं दीप्तिमत्तया भासते । तत्रापि विस्पष्टं प्रकाशते । उन तेजान्तरसंक्लान्न विस्पष्टं प्रकाशते इति प्रश्नः ॥ १४ ॥

परमात्मनः योगयुगालम्बनत्वाय, 'आदित्यवर्ग' तमसः परस्तात् 'सदैकान्तरूपाय' इति प्रमाणप्रतिपत्तेशुभाश्रयदिव्यमङ्गलविग्रहोऽस्ति, नद्विशिष्टः परमात्मा विभाति सर्वातिशायि-दीप्तिमत्तित्याह—न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । अयं च मन्त्रः, 'ज्योतिर्दर्शनात्' इति सूत्रं, 'सर्वतेजसां छादकं सर्वतेजसां कारणभूतमनुग्राहकं च

१२-१३ इमौ मन्त्रौ श्वेताश्वतरीयेऽपि ; द्वादशमन्त्रे पूर्वार्धमन्यथा ; त्रयोदशमन्त्रे उत्तरार्धमन्यथा ॥

१४. यद्यपीदमपि गुरुवाक्यतयैव सुयोजम्—तथापि 'कस्तं मदामर्दं देवं मदन्त्यो ज्ञानुमर्हता-ल्लक्षणान् मृत्युरेव 'कथन्तु तद्विजानीया'मिति कथयन्त्युक्त्यपेक्षया प्रश्नपरतयैव व्याख्यानमुचितम् । उत्तरमन्त्रस्यैतदुत्तररूपतायास्त्वरसतः प्रतीतिः । मननवर्तारः एतदिति निर्दिश्य कामं मन्त्रात्म विज्ञानमुपासनं तु दुष्करं प्रतीयते । किं तत् सूर्याद्युपकरणं भाति उत तद्विरपेक्षम् । किं विमहरहितं भाति उत विशिष्टमपीत्येवं प्रश्नः । 'किमु भाति न भाति' चेत्यपि पाठोऽस्ति । अत्र 'विस्पष्टम्' इति, उत्तरत्र 'विभाती'ति च भाष्ये दर्शनात् विभातीति पाठ इष्टः । दशव्यददर्शितकोट्यन्तरं, 'न विस्पष्ट' मित्यादिनोक्तमिति स्यात् ।

१. न भाति वा, माष्व, अस्मद्भाष्यान्त्रकोशेऽपि 'न भाति वे'ति शुद्धिपत्रे । २. उत्तरार्धग्रहणेन, 'शिष्टं स्पष्टम्' इति ग. ३. परमात्मानन्दरूपं ग. ४. कथं रूपादिहीनं ब्रह्म ग्रहणासमर्थमानसोऽहं विजानीयाम् ग. ५. आलम्बनाय ग. घ.

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥

॥ इति द्वितीये द्वितीया वल्ली ॥

अङ्गुष्ठप्रभिनस्य ज्योतिर्दृश्यत' इति भाष्येण विवृतः । इदं च भाष्यम्— “न तत् सूर्यः । इत्यादिनन्त्रं पूर्वार्थमर्थमाह—सर्वतेजसां ह्यदकमिति । उत्तरार्थस्य पूर्वपादार्थमाह—सर्व-
तेजसां कारणभूतमिति । अनुभातं पश्चाद्भानम् । तेन कार्यकारणभावः सिद्धः । पौर्वाण्य-
नियमो हि कार्यकारणभाव इति भावः । चतुर्थपादार्थमाह—अनुग्राहकमिति । ‘यस्यादित्यो
भामुपयुज्य भाति’ इत्यादिश्रुतिश्चानुग्राहकत्वे प्रमाणम्” इति व्यासार्थैर्विवृतम् । तदीयदीप्ति-
साक्षात्कारसंभवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वं प्रथमार्थार्थः ; तेजोन्तरोत्पत्तौ तदुपादानद्रव्यानुग्राह-
कत्वरूपं निमित्तत्वं तृतीयपादार्थः ; चाक्षुषरश्म्यनुग्राहकचन्द्रातपादेरिव उत्पन्नस्यापि तेजसः
स्वसंबन्धेन स्वकार्यकरणसामर्थ्याधायकत्वलक्षणानुग्राहकत्वं चतुर्थपादार्थ इत्यप्यर्थस्तत्रैव द्रष्टव्यः ।

अधिष्ठानब्रह्मरूपभानव्यतिरिक्तभानशून्यत्वमध्यस्तप्रपञ्चस्य तृतीयपादार्थ इति यत्
परैरुच्यते, तदयुक्तम् । तथा हि सति भान्तमिति कर्त्रर्थशतृप्रत्ययस्य ‘शिष्यज्ञानं प्रकाशन’
इतिवदभेदेऽपि कथञ्चित्संभवेऽपि अनुभातीत्यस्य शब्दस्यायोगात् । न हि देवदत्तगमन-
क्रियाव्यतिरिक्तगमनक्रियाशून्ये तिष्ठति यज्ञदत्ते, गच्छन्तं देवदत्तं यज्ञदत्तोऽनुगच्छतीति
प्रयोगो दृष्टचरः । ननु बह्ममेव दहन्तम् अयोऽनुदहतीति प्रयोगो दृष्टचर इति चेत्—न.
अयसः पृथक् दग्धत्वाभावं निश्चितवतः तत्प्रतिपिपादयिषया तादृशप्रयोगस्य सम्प्रतिपन्नत्वाभावात् ।

ननु तदीयदीप्तिसाक्षात्कारसंभवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वमिति भवदभिमतार्थोऽपि न
युज्यते, तदीयदीप्तिसाक्षात्कारवतामपि मुक्तानां तेजोन्तरसाक्षात्कारदर्शनेन सजातीयसंवल-
नाधीनाग्रहणलक्षणाभिभवस्याभावादिति^१ चेत्—उच्यते । बद्धविषयमेवेतत् । बद्धानां तत्साक्षा-
त्काराप्रमत्तेरिदं कथमिति चेन्न । बद्धानामेवार्जुनादीनां तत्साक्षात्कारदर्शनात् । यद्वा कालि-
दासकवौ परिगण्यमाने इतरः कुकविरकविरिति वत् भाति ब्रह्मणि परिगण्यमाने सूर्यादितेजोन्तरं
न भाति । अतस्तदेव ब्रह्म अतिभास्वरूपशालीति पूर्वार्थार्थः । ‘तदीयदीप्तिसाक्षात्कारसंभवे
तेजोन्तराणामभिभूतत्वम्’ इति व्यासार्थवचनस्याप्ययमेवार्थः । इममेवार्थ इतरतेजसां स्वरू-

१५. तमेव भान्तमिति । “चक्षोस्सूर्यो भजायते”त्यादीरीला जीवीयचक्षुराद्यधिष्ठातृदेवतादर्शगव-
क्षुरादिर्भगवत्तदधिष्ठानसामर्थ्यम् । अरुभूषणादिरूपभगवद्विग्रहस्थितमित्यस्यैव अनुग्राहदेव च जातानां स्थितिः
‘सूर्यस्य तपतो लोकान् अभ्येन्द्रस्य चाप्युत । अंशवो यत् प्रकाशन्ते भमैते केशसंज्ञिताः । सर्वज्ञाः केशवं
तस्मान्नामाहुर्द्विजसनाः (म. भा. शां. ३.२९.५८) इति सूर्यादिकिरणानां भगवत्केशत्वमुक्तम् । एवमादि-
कमत्र भाष्यम् । ‘न हि देवदत्ते’त्यादि । अत्र शाङ्करम् “यथा ज्वालोत्सुकादि अधिसंयोगादधि
दहन्तमनुदहन्ति, न स्वतः ; तद्वन्” इति । मन्त्रोऽयं मुण्डके (४) श्वेताश्वतरीये (६) च पठ्यते ॥

१. व्यक्त. स्व. २. अनुयन्दस्य स्व. घ. ३. देवदत्ते गमनक्रि...याशून्ये तिष्ठति यज्ञदत्ते ग.
४. अनाभावात् । बद्धानां तत्साक्षात्काराप्रमत्तेरिति चेत्—उच्यते, बद्धानामेव स्व. ग.

॥ अथ द्वितीये तृतीया वल्ली ॥

हरिः ओम् । ऊर्ध्वमूलो अवाक्शास्त्र एषोऽश्वत्थस्सनातनः ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिन् लोकाः श्रितास्सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥ एतद्वै तत् ॥ १ ॥

यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निस्सृतम् ।

पोस्तौ फलजनने च परमात्मानुग्रहसापेक्षत्वप्रदर्शकेन, 'तमेव भान्त' मित्युत्तरार्धेन द्रव्यतीति न दोष इत्यवगन्तव्यम् । यद्वा—पूर्वार्थस्य यथाश्रुत एवार्थः । ननु अतिभास्वरूपवति सूर्यादौ प्रत्यक्षेणानुभूयमाने, न भार्तीनि प्रत्यक्षविरुद्धं कथमभिधीयत इत्यत्राह—तमेव भान्तमनु-
भार्तीनि । इदं च परिदृश्यमानं भास्वरूपं न म्वाभाविकम्, अपितु परमात्मदत्तं तदीयमेव तेजः । गीतं च भगवता, 'यदादित्यगन्ते तेजो जगद्भासयतेऽस्मिन्' । यच्चन्द्रमसि यच्चामौ ततेजो विद्धि मामकम्' इति । विवृतं चैतद्भगवता भाष्यकृता—'अस्मिन् जगतो भासक-
मेतेषामादित्यादीनां यतेजः, तन्मदीयं तेजः । नैसैगराधितेन मया तेभ्यो दत्तमिति विद्धि' इति । अतो 'याचितकमडिपुण्यतुल्यानामेतेषां भास्वरूपशालिनां न भार्तीनि व्यपदेशो युज्यत इति भावः ॥ १५ ॥

॥ इति ऋग्वेदशास्त्रम् ॥

ऊर्ध्वमूलो अवाक्शास्त्र एषोऽश्वत्थः सनातनः—अयं च मन्त्रखण्डः, 'ऊर्ध्वमूल-
मधश्शास्त्रम्' इति गीताव्याख्यानावसरे भगवता भाष्यकृता व्याख्यातः । इत्थं हि तत्र भाष्यम्—“यं संसाराम्यमश्वत्थमूर्ध्वमूलमधश्शास्त्रमव्ययं प्राहुः श्रुतयः, 'ऊर्ध्वमूलो अवाक्-
शास्त्र एषोऽश्वत्थः सनातनः', 'ऊर्ध्वमूलमवाक्शास्त्रं वृक्षं यो वेद सम्प्रति' इत्याद्याः । सप्तलोकोपरि निविष्टचतुर्मुखादित्वेन तस्योर्ध्वमूलत्वम् । पृथिवीनिवासिमकलनरः शुभ्र-
किमिकीटपतङ्गस्थावरान्ततया अधश्शास्त्रम्” इति । 'तद्विलक्षणमेव ब्रह्मेति दर्शयति—
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् । पूर्वमेव व्याकृतोऽयं मन्त्रः ॥ १ ॥

य इदं किञ्च जगन्मयं प्राण एजति निस्सृतम् महद्भयं वज्रमुद्यतम्—अयं च मन्त्रखण्डः 'कम्पनात्' इति सूत्रे भगवता भाष्यकृता व्याख्यातः । तत्राहुः मन्त्रं प्रस्तुत्य, “कृत्स्नस्य जगतः अस्मिन्नङ्गुष्ठमात्रे पुरुषे प्राणशब्दनिर्दिष्टे स्थितानां सर्वेषां ततो निस्सृतानां तस्मात्संज्ञानमहाभयनिमित्तमेजने कम्पनं श्रूयते । तच्छासनानिवृत्तौ किं भविष्यतीति महतो भयात् वज्रादिवोद्यतान् कृत्स्नं जगत्कम्पत इत्यर्थः । 'भयादस्याभिस्तपति' इत्यनेनैकार्थ्यात् ।

१. अन्यकारे खद्योततुल्यानां ग. २. अजगन्मयमिति पुनरन्वयपदं कोशपु. ३. मुक्तस्य-
दित्वेन ग. ४. तद्विलक्षणं च,

महद् भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

इह चेदशकद्वोधुं प्राक् शरीरस्य विस्त्रसः ।

महद्भयं वज्रमुद्यतमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमा " इति भाषितम् ^१ । विवृतं चैतत् श्रुतप्रकाशिका-
याम्— 'प्राण इति सप्तम्यन्तपदसामर्थ्यात् स्थितानामित्यध्याहारः । कुतो निस्सृतानामित्य-
पेक्षायां प्रकृतस्यैवापादनत्वमाह—तत इति ।एजनं कम्पनमिति । एज् कम्पन इति हि
धानुः । प्रत्यवायभयात् स्वस्वकार्य(यैषु) प्रवृत्तिः कम्पनम् । उद्यतवज्रादिव परमपुरुषात् सज्जातेन
भयेन कृत्वं जगत् कम्पत इत्यर्थः ' इति । अत्र महद्भयं वज्रमुद्यतमिति चत्वारि पदानि
पञ्चम्यर्थप्रथमान्तानि । आद्यं पञ्चम्यर्थप्रथमान्तपदद्वयं भयवाचि । उत्तरं तु पदद्वयं तद्वैत-
भूतप्राणशब्दितपरब्रह्मपरमिति द्रष्टव्यम् । केचित्तु, 'विभेत्यस्मादिति भयम् । भयानकमित्यर्थः ।
महाभयानकोद्यतवज्रवत् स्वस्मान्निस्सृतं सकलं जगत् प्राणशब्दितः परमात्मा कम्पयति ।
एजिः प्यर्थगर्भः ' इत्य^२ मुमप्यर्थं वर्णयन्ति । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति—स्पष्टोऽर्थः ।
'अत एव प्राण' इत्यधिकरणन्यायात् प्राणशब्दस्य परमात्मपरत्वे न विवाद इति
द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति
पञ्चमः । धावतिशब्दः इन्द्रादीनां 'स्वम्बव्यापारप्रवृत्तिपरः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

इह चेदशकद्वोधुं प्राक् शरीरस्य विस्त्रसः । शरीरस्य विस्त्रसः—विस्त्रसनात्
^३पतनात्प्राक् इह लोके ब्रह्म बोद्धुं अशक्यचेत् अशक्नुवंश्चेत्—विकरणव्यत्ययः छान्दसः—

३. महामृत्युनुक्त्वा मृत्युरिति कचनं खगतमृत्युत्वाकारद्वैशयाय, मृत्युत्वेऽप्यहं विभेमीति;
मृत्युपदाधिकृतमव्यक्तिसङ्गहाय च । पूर्वमपि 'मृत्युसुखात्प्रमुक्त'मित्युक्तम् ॥

४. इहेत्यस्य, 'यदेवेह तदमुत्रे'त्यत्र कल्पतरुत्तरीया शाङ्करस्वरसादेतच्छरीरे इत्यर्थे, 'प्राक्
शरीरस्य विस्त्रस इति पुनरुक्तप्रायमिति 'इह लोके' इति भाषितम् । कथं मृत्युः इहेति भूलोकं निर्दिशेदिति
चेत्—इहस्तेन प्रदर्शयामिदिशेत् । नचिकेतःशरीरनिर्देशेति तदधिकरणभूलोकनिर्देश एव तात्पर्यमिति वा
पिनृलोकादिकथनानुसङ्गतस्य लोकस्यैव दत्तव्यत्वादः । भोगभूम्यपेक्षया कर्मभूमौ तदुपासनं सुकरमिति
भावः । एतद्विहरणार्थमेवोत्तरमन्त्रः । अत एव तत्र 'दर्श' इति च्छेदं स्वोक्तमप्युपेक्ष्य 'आदर्श' इति
प्रकारान्तरानुसरणम् । तत्रापि प्रत्यङ्मुखत्वादिविपरीताकारः कथित इति चेत्—सत्यम् । तथापि
लोकान्तरापेक्षयाऽत्र स्पष्टतैवेति । 'यद्वा ब्रह्मलोक' इत्यादिकं शाङ्करव्याख्यानान्दोहेण । अस्तु वा
ब्रह्मलोकव्यतिरिक्तलोकपेक्षयैवेह लोकेऽतिशयः । 'इह चेदवेदीदय सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती
विनिहि' रिति केनोपनिषदत्र स्मर्तव्या ।

१. भाषितमिति नास्ति ख. घ. क. २. स्वस्मान्निःसृतं प्राणशब्दितपरमात्मा ग. ३. एजतिप्यर्थ-
गर्भ इत्यमुमपि. घ. एजतोऽस्य प्यर्थगर्भोऽप्यर्थ इत्यप्यमुमपि ग. ४. स्वव्यापार ग. घ. ५. पतन-
मिति नास्ति ख.

ततस्सर्गे(र्वे)षु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

यथादर्शे तथाऽत्मनि यथा स्मरे तथा पितृलोके ।

यथाऽप्सु परीव दृष्टो तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।

पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसस्सत्त्वमुत्तमम् ।

ततस्सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते । ततः—तस्मात् ज्ञानाभावाद्धेतः मृज्यमानमर्ध-
लोकेषु जन्मजरामरणादिमत्त्वलक्षणशीर्यमाणत्वाय भवतीत्यर्थः । तस्मात् शरीरपानान्तरागेव
अत्मज्ञानाय यतेतेति भावः ॥ ४ ॥

आत्मनो दुर्बोधत्वमेवाह—यथादर्शे तथाऽऽत्मनि । यथा दर्शे चन्द्रिकाया
अभावात् न स्पष्टः प्रतिभासः, तथा इह लोके आत्मनान्यर्थः । यद्वा यथा आदर्शे—
द्रव्येण प्रतीयमानं वस्तु साक्षाद्वष्टवस्तुवत् प्रत्यङ्मुखत्वादिकल्पितार्थानवरुद्धतया नोपलभ्यते,
तद्यथात्मव्यपिणी प्रतीतिरित्यर्थः । लोकान्तरेऽपि तथेत्याह—यथा स्मरे तथा पितृलोके ।
यथा स्वप्नदर्शनस्य जाग्रद्दर्शनवत् सम्यक्तया संशयादिविरोधितया पुनरनुसन्धानयोग्यत्वाभावाः,
तथा पितृलोक इत्यर्थः । यथाऽप्सु परीव दृष्टो तथा गन्धर्वलोके । यथा जलान्तःस्थ-
वस्तुनो नेतरवत् स्पष्टप्रकाशः, तद्वत् परिदृष्ट इव । न वस्तुतः परितो दृश्यत इत्यर्थः ।
गन्धर्वलोकेऽप्यापाततः प्रतीतिमात्रमित्यर्थः । छायातपयोरिव ब्रह्मलोके—यथा छाया-
तपयोर्मिश्रणे शुद्धातपवर्तिपदार्थवत् नोपलम्भः, एवं ब्रह्मलोकेऽपि न सम्यगुपलम्भः । अतो
दुग्धगममात्मनत्त्वमिति भावः । यद्वा—ब्रह्मलोके यद्यपि छायातपयोर्विविच्योपलम्भक
आत्मानात्मस्वरूपयोर्विविच्योपलम्भसंभवति, तथापि नात्रत्यानामात्मतत्त्वं मुलम्भमिति भावः ॥

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् । पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा
धीरो न शोचति । पृथग्भूतानामुत्पद्यमानानामिन्द्रियाणाम् । इन्द्रियाणामित्येतद् देहादीना-
मप्युपलक्षणम् । उदयास्तमयौ च यत् । यदित्यव्ययं यावित्यर्थः । यौ उत्पादविनाशौ
यश्च परस्परवैलक्षण्यलक्षणपृथग्भावश्च(?) तान् सर्वान् इन्द्रियादिगणान् मत्वा धीरो न शोच-
तीत्यर्थः । परस्परवैलक्षण्योत्पादविनाशः ज्ञानैकाकारे नित्ये आत्मनि न सन्तीति ज्ञात्वा
न शोचतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

देहविविक्तप्रत्यगात्मयाथात्म्यज्ञानेऽपि भगवच्छरणागतिरेवोपाय इति पूर्वोक्तं शरण-
वरणमेव प्रतिपादयति—इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसस्सत्त्वमुत्तमम् । सत्त्वादधि

सर्गेष्विषयस्य नानाकल्पेष्विषयसंभवाति । अद्यापि सर्वेष्विति पाठमपि मनसि कृत्वा मृज्यमानमर्ध-
लोकेष्वित्युक्तं स्यात् ॥

१. इन्द्रियाणां यौ उदयास्तमयौ तौ, पृथग्भावं च मत्वेति योजनायां तात्पर्यम् ॥

1. सर्गेषु—मात्रं, सर्गेषु साह्य । 2. सर्वेषु स्व. 3. लक्षणः पृथ. स्व.

सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।

यद् (यं?) ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

न संदंशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

हृदा मनीषा मनसाऽभिकल्पो य एनं (एतत्) विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।
यद् ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति । इन्द्रियेभ्य इत्येतत् अर्थानामप्युपलक्षणम् ।
'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' इत्यनेनैकार्थ्यात् । सत्त्वशब्दो बुद्धिपरः ।
'मनसस्तु परा बुद्धिः' इति पूर्वोक्तेः । अलिङ्गः—लिङ्गागम्यः । 'परत्वं च वर्षीकार्यतायां
विवक्षितम् । परस्य च वर्षीकरणं शरणागतिरेव । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

न संदंशे तिष्ठति रूपमस्य । अस्य रूपं—स्वरूपं विग्रहो वा व्यापकत्वादेव संदर्शन-
विषये अभिमुखतया न तिष्ठतीत्यर्थः । अथवा दृश्यं नीलरूपादिकं नास्तीत्यर्थः । अत एव
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् । स्पष्टोऽर्थः । हृदा मनीषा मनसाऽभिकल्पः । अयमंशः
'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' इत्यत्र व्यासार्थः, 'हृदेति भक्तिरुच्यते । मनीषेति धृतिः ।
'न संदंशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्' इति पूर्वार्धमेकरूपं पठित्वा,
'भक्त्या च धृत्या च समाहितात्मा ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीह' इति महाभारते उक्तत्वात् ।
अभिकल्पः = ब्राह्मः' इति विवृतः । 'धृत्या समाहितात्मा भक्त्या पुरुषोत्तमं पश्यति,
माक्षात्करोति प्राप्नोतीत्यर्थः । 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' इत्यनेनैकार्थ्यात् " इति वेदार्थसङ्ग्रहं
प्रतिपादितम् । य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ९ ॥

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । ज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्त्या
ज्ञानानि—इन्द्रियाणीत्यर्थः । "सप्त गतेः—"इत्यधिकरणे व्यासार्थैस्तथा व्याख्यातत्वात् ।
बुद्धिश्च न विचेष्टेत । अध्यवसायोपेतं मन एव बुद्धिशब्देनोच्यते । अत एव तत्र भाष्यम्,
'अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदात् मन एव बुद्ध्यहंकारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यते' इति ।
तामाहुः परमां गतिम् । 'शरीरान्तस्सञ्चरणं विहाय मोक्षार्थगमनं परमा गतिः' इति तत्रैव
स्पष्टम् ॥ १० ॥

१. मन्त्रोऽयं तैत्तिरीयेऽपि, (नारा. १.) उत्तरार्धे तत्र "य एनम्" इति पाठः । उत्तरार्धे च
श्वेताश्वतरीये (३) तत्र पूर्वार्धे (४) पृथक्पृथक् तत्र ।

१. यं ज्ञात्वा माध्व, तं ज्ञात्वा माध्व, २. कश्चिदेनम् माध्व । ३. य एनं माध्व. ४. विचेष्टति
माध्व. ५. एतत्त्वस्थाने अवशिष्टं स्पष्टमित्येतत्त्वस्थानम् स्व. ६. उक्तम् ग. घ.

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।
 अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ ११ ॥
 नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
 अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥
 अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् । तां—पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टां
 ब्रह्मान्तरकरणधारणां परमां गतिं योग इति मन्यन्ते । उक्तं च व्यासार्थैः, “परमा
 गतिर्योग इत्यर्थः” इति । अप्रमत्तस्तदा भवति । इन्द्रियाणां निर्व्यापारत्वं एव अवहित-
 चित्तता भवति । चित्तावधानं किमर्थमित्यत्राह—योगो हि प्रभवाप्ययौ । योगस्य प्रतिक्षणा-
 प्यशालिनया अवधानमपेक्षितमिति भावः । यद्वा इष्टप्रभवानिष्टाप्ययत्क्षणसर्वपुरुषार्थसाध-
 नत्वाद्योगस्य नव अप्रमत्ततया भवितव्यमिति भावः ॥ ११ ॥

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा । स्पष्टोऽर्थः । प्राणपादे—“सप्त
 गनेर्विशेषितत्वाच्च”^१ । इन्द्रियाणि सप्तैव । “सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
 गुहाशया निहितास्सप्तसप्त” इति सप्तानामेव परलोकगतिश्रवणात् । “यदा पञ्चावतिष्ठन्ते
 ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टेन” इति योगदशायामिन्द्रियाणां परिगणितत्वाच्च
 समैवेति प्राप्ते—उच्यते—“हस्तादयस्तु स्थितेऽनो नैवम्”—शरीरे स्थिते आदानादि-
 लक्षणकार्योपयोगित्वाद्धस्तादयोऽपि इन्द्रियाण्येव । अतो नैवम् । “दशेमे पुरुषे प्राणाः
 आत्मैकादशः”—आत्मशब्देन मनोऽभिधीयते,—“इन्द्रियाणि दशैकं च”, “एकादशं
 मनश्चात्र” इति श्रुतिस्मृतिभ्यां [इन्द्रियसङ्ख्या निश्चिता ।] न्यूनसंख्यावादा उपकारविशे-
 षाभिप्रायाः, अधिकसंख्यावादाश्च मनोवृत्तभेदादिति स्थितम् ॥ अमुमेवार्थमुपपादयति—
 अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते । अस्तीति ब्रुवतः शब्दादन्यत्रेत्यर्थः । तस्योप-
 निषदेकगम्यत्वादिनि भावः ॥ १२ ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः । अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः
 प्रसीदति । तत्त्वं भाव्यतीति तत्त्वभावः—अन्तःकरणम् । तेन च परमात्मा अस्तीत्येवो-
 पलब्धव्यः । वेदान्तवाक्यैरस्तीत्युपलब्धस्य मनसाऽपि अस्तीत्येवं मनननिर्दिष्ट्यासने

१२. ननु समिन्द्रियाणि प्रागुक्तानि, इदानीं वागपि । ननु कतीन्द्रियाणीति जिज्ञासायां तन्निर्णायकाधि-
 करणकारं दर्शयति—‘प्राणपाद इति’ विशेषितत्वाच्चेतीति इतिशब्दपाठे, इत्यनेनेत्यर्थः । प्राप्ते इत्यत्र
 तदन्वयः ॥

१. विशेषितत्वाच्चेति इतिशब्दो रा. कोशे । २. कुण्डलिनं कोशेष्वहमन्यौचित्यात् शारीरक-
 शास्त्रार्थदोषिकानुसारेण निवेद्यमिति ।

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

यदा सर्वं प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मन्योऽमृतो भवन्त्येव ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥
—मुताः ब्राह्मणः इतिवदर्थं निर्दिष्टं—तत्त्वभावः प्रसीदति—मनः प्रमत्तं भवति । निर्दिष्टं भवत्यर्थः ॥ १३ ॥

यदा सर्वं प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मन्योऽमृतो भवति । कामाः—तृप्तिविविधकमनोरथाः हृदताः अहं इत्यादि भवन्ति । तदन्तर्गमेवायमुपक्रमः प्रमुतो भवति— त्रिभिष्टुष्टिपूर्वोत्तरदृष्टिभरणे मयत्तत्त्वार्थः । अत्र ब्रह्म समश्नुते— अर्धत्वे 'समश्नुते'यां ब्रह्मानुभवतात्पर्यार्थः । 'समश्नुते' चाऽऽमृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपपन्न इत्यत्र भाष्यम् । अनुपपन्न— शरीरेन्द्रियाः समश्नुतत्त्वार्थेन यदमृतत्वं उत्तरपूर्वधर्मोपलब्धेः विनाशरूपं प्राप्यते, तदुच्यते, 'यदा सर्वं प्रमुच्यन्ते' इत्यादिकया श्रुत्येत्यर्थः । 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इति च उपासनवेलायां यो ब्रह्मानुभवः तद्विषयमित्यभिप्रायः" इति ॥ १४ ॥

१३ अत्र यद्यपि परमात्मा अस्तीत्येव पूर्वमुपलब्धस्य : अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावेन— 'तथोऽमृतो मोऽहम्, योऽहं मोऽहम्' विन्युक्तद्वयभक्त्या चोपलब्धस्य : अस्तीत्येवोपलब्धस्य जीवात्मन तत्त्वभावेन समश्नुतिरुच्यते । अयमयमयोगाविशेषेन देवं मत्त्वार्थं पूर्वमुच्यते : एवं मत्त्वत्वान्तमुपराध, 'हर्षको' जहान्तीत्येवमुपराधेन उगमिन्त्येति सुक्वम्— अथपि उभोरिति पूर्वमन्त्रप्रस्तुतग्रहणं खरसम् । बाह्यन-साध्यप्राप्त्यवक्यानां प्रत्ययः श्रोतव्यो मन्तव्यो निद्रियानिद्रियार्थं कथमनमिति शङ्कापरिहारार्थं कर्तव्योऽस्ति । अतो ब्रह्मकायार्थोऽमृतमयोरत्र प्रत्यया श्रवणादि गमयति दग्धं तु न चक्षुरायत्तम् ; किन्तु तत्त्वभावरूपान् कर्तव्यमिति चेन्नमन्योः इत्यादिनान्यथा व्यापारो—तत्त्वमिहादिना । नन्वयमर्थः खरसो भवितुमर्हति । प्रतीतिर्हि द्विविधा अस्तीति, नास्तीति च । अद्य विधिप्रतीतिभावप्रतीतिः अस्या च निषेधप्रतीतिरभा-प्रतीतिरिति । तथा च, "असाधारणकारेण ग्रहणं हि वस्तुनो ग्रहणम् । न च केवलमानन्दादि ब्रह्मणोऽसा-धारणमाकारमुपगमयति । प्रत्यनोको ग्यानन्दादिः ब्रह्मणोऽसाधारणं रूपम्" इत्यक्षरार्थावकाशः (३-३-१४) आत्मनोरोधेनैवमर्थस्तत्प्रधानं—परमात्मा अस्तीत्येवोपलब्धस्य : ज्ञानानन्दादिभावरूपेण ब्रह्मणः तु बाह्यमाकारादिकं केवलं निषेधमात्रेण । एवं तत्त्वभावेन असाधारणहेयप्रत्यनोक्तिरूपधर्मभावेन चोपलब्धस्य : उक्तयोर्भावेनोभयभावरूपयोर्मये भावरूपेणोपलब्धस्य परमात्मनोऽसाधारणोऽभावरूपधर्मोऽपि प्रसीदति प्राप्नोति भवति । "लक्ष्यरूपे क्वचित्किञ्चित्साहचर्ये निषिध्यते" इति न्यायेन अस्थूलमनग्विलयाकारग्रहणत्वं ज्ञानानन्दादिग्रहणमावश्यकम् । तस्मादस्तीति श्रुतबोध्यं कथं तदुपलभ्यत इति कथम्, अस्थूलमित्यादि श्रुत्यपि तदुपलब्धमिति न शङ्कानयम् । तथा श्रुतार्थेन अस्तीति पूर्वमुपलब्धव्यवत्त्वादिति चेत्—सत्यम् । अथपि श्रुतबोध्यं नोपलभ्यत इत्युक्तौ मननानन्ददर्शनानि न सिध्यन्तीति पूर्वमन्त्रपूर्वोत्तरार्थानुरोधि-साहचर्यस्य परमात्मनोऽसाधारणत्वं व्यह्वयताम् । श्रुतप्रकाशिकायाम् अस्तीत्येवोपलब्धस्य इत्यादिमन्त्र-साधारणोऽसाधारणविषयवत् परमं निरस्य जन्मादिपञ्चभावविकारराहित्यपरत्वमुक्तम् (३-३-२१) ॥

१४ अथ मन्यो ब्रह्मदार्णयं (३-४)ऽपि ।

१. मन्योऽदितोः ख, घ. नाशान्त्यादिदोषं क. २. स्थिताः ख.

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह (स्यैव?) ग्रन्थयः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ १५ ॥

शतश्रैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥

उक्तमेवार्थमादरेणाभ्यस्यन्^१, उपदेष्टव्यांशः एतावानेवेत्युपसंहरति—यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्यैव^२ ग्रन्थयः । अथ मर्त्योऽमृतो भवति । ग्रन्थयः ग्रन्थिवद्गुर्मात्राः रगद्वेषादयो यदैव प्रसुच्यन्ते इत्यर्थः । एतावदनुशासनम्—अनुशासनीयम् उपासकस्य कृतव्यत्वेन उपदेष्टव्यमेतावदेव । वक्ष्यमाणमूर्धन्यनाडीनिष्क्रमणाचिरादिगमनादिकं न मप्रकस्य कृत्यम्, किन्तु उपासनप्रीतभगवत्कृत्यमिति भावः ॥ १५ ॥

‘विमुक्तश्च विमुच्यते’ इति पूर्वमुक्तां द्वितीयां परमुक्तिमाह—शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका । हृदयस्य प्रधाननाड्यः शतं चैका च सन्ति । तामां मध्ये एका मुमुक्षुणा व्यावृत्तनाडी मूर्धानमभि निम्नमृता । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति । तथा नाड्या ऊर्ध्वं ब्रह्मलोकं गच्छन् देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तिपूर्वकम्बस्वरूपा-विभावलक्षणां मुक्तिं प्राप्नोति । विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति । अन्यास्तु नाड्यः विष्वङ् उत्क्रमणे—नानाविधसंसारमार्गोत्क्रमणायोपयुज्यन्ते । विष्वग्भित्ता नाड्योऽन्या^३ अन्योत्क्रमणे उपयुज्यन्ते इति व्यासार्थैर्व्याख्यातम् ।

इदं च वाक्यं भगवता वादरायणेन उक्तान्तिपादे चिन्तितम् । तथा हि—मूर्धन्यया शनाधिकया नाड्या विदुषो गमनं, अन्याभिरविदुष इति नियमो नोपपद्यते । नाडीनां भूयम्बान् अतिभूयम्बाच्च दुर्विवेचतया पुरुषेणोपादानुमशक्यत्वात् । ‘तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्तीति यादृच्छिकीमुत्क्रान्तिमनुवदतीति युक्तमित्येवं पूर्वपक्षे प्राप्ते—‘तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुभूतियोगाच्च हार्दानुगृहीतश-नाधिकया’ इति सूत्रेण सिद्धान्तिरिति । तस्य चायमर्थः । तदोक्तः—तस्य जीवस्य ओक्तः=स्थानं हृदयम् अग्रज्वलनं = अग्रे ज्वलनं प्रकाशनं यस्य तदिदमग्रज्वलनम् । तेन अग्रज्वलनेन प्रकाशितद्वारो भवति । ‘तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्कामति चक्षुषो वा मूर्धो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः’ इति श्रुतेः । एतावत् विद्वदविद्वत्साधारणम् । विद्वान्तु शनाधिकया मूर्धन्यैव नाड्या उत्क्रामति । न चास्या नाड्या विदुषो दुर्विवेचत्वम् ।

१. पूर्व जीवदशायां कामविमोक्ष उक्तः । इह प्राप्तकालिको हृदयग्रन्थिमेव उच्यते इत्येवंप्रकारेण इन्द्रियस्य सुवृत्तत्वे सर्वं सर्वत्र द्विवृत्तमस्तु, उत्तरमन्त्रस्योपसंहारप्रधानत्वादिवासायेनाह—उक्तमेवेति ॥

१. अन्यस्य ग. २. अयं ख पाठः । एतदनुकूलं भाष्यम् । अन्यत्र हृदयस्येह । ३. अन्या इति शेषेषु नास्ति ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।

तं स्तान्छगीरान् प्रवृद्धेन्मुञ्चादिवैर्पाकां धैर्येण ।

तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

मृत्युप्रोक्तां नचि ततोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।

ब्रह्म प्राप्नोति न जातमृष्टिमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥

विद्वान् द्वि परमपुरुषार्थधनमन्तात्यर्थप्रियावद्यामानश्रयान् विद्याशेषभूततया आत्मनोऽत्यर्थप्रिय-
गत्यनुमरणयोगाच्च प्रमत्तेन ह्यर्देन परमपुरुषेणापुगृह्यहो भवति । ततस्मां नाडीं विज्ञानानीति
तया विदुषो गतिरुपपद्यन् इति । प्रकृतननुसामः ॥ १६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तर्गत्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । स्पष्टोऽर्थः ।

तं स्वाच्छरीरान्प्रवृद्धेऽमुञ्जादिर्धीकां धैर्येण । यथा देवदत्तः स्वाच्छरीराद्विलक्षण
इत्युक्ते स्वशब्दः सर्वाभिव्याहृतदेवदत्तमभ्यन्धिरपरामर्शः, एवं पूर्वनिर्दिष्टान्तरात्मसंबन्धिरपरामर्शः
स्वशब्दः । ततश्चायमर्थः - तं जनानामनन्तरात्मानं तच्छरीरभूतात् जनशब्दिताचेतनात्
प्रवृद्धेत्---विधेयं जानीयात् । ' जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम् ' इति श्रुत्युक्तरीत्या धारक-
नियन्तृत्वशक्तिवादिना विलक्षणं जानीयादित्यर्थः । मुञ्जात्---तृणविशेषात् । इषीकां-
तन्मध्यवर्तिम्यूलनृणविशेषमिव । धैर्येण-ज्ञानकौशलेनेति पूर्वोक्तान्वयः । तं विद्याच्छुक्र-
ममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति । उक्तोऽर्थः । द्विर्वचनमुपदेशसमाप्त्यर्थम् ॥ १७ ॥

आत्म्याधिकार्थमुपसंहरति— मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां
योगविधिं च कृत्स्नम् । ब्रह्म प्राप्नोति रजोऽभूद्विमृत्युः । नचिकेताः मृत्युप्रोक्तामात्म-
विद्यां, 'यदा पञ्च' इत्यादिना उक्तं योगविधिं च लब्ध्वा—प्राप्य, 'परं ज्योतिरुप-
संगम्य स्वेन रूपेण भिन्निष्यद्येन' इति श्रुत्युक्तीत्या ब्रह्म प्राप्य आविर्भूतगुणाष्टकोऽभूदित्यर्थः ।
अन्योऽप्येवं यो विन् अध्यत्ममेव—अध्यत्मविद्यां यः अन्योऽपि वेत्ति, सोऽपि एवमेव
नचिकेता इवैव भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

१०. पूर्वांशे श्वेताश्वतरिणेऽपि (३) । संबन्धीति स्वादिनि विशिष्य कृत्वा तच्छरीरभूतात्काल-
स्वात्मन इत्यपि मुख्यम् । एवम स्वशब्दस्य प्रधानकर्तृपरत्वेऽपि न दोषः । ननु कारकचक्रप्रयोक्तृया कारकान्त-
रपिप्रेक्षया कर्तुः प्राधान्यम् ; प्रधानरामशीं च स्वशब्द इति कथमत्र देवदत्तदृष्टान्तेन स्वशब्देन परमात्म-
परामर्शव्यभिचिन्नेन, कर्तुरपि क्रियाश्रितत्वात् मदीपिप्रेक्षया कर्मकारकस्यैव प्रधानत्वात्प्रधानरामशिंया स्वशब्देन
राम-परामर्श इत्युच्यते । अतमोक्तृत्या कर्तुः पुरुषस्यैव सर्वप्राधान्यात् एव पराम्नादव्य हि । चेत्-अस्तु
तर्हि समनन्तरिक, प्रकार इति । प्रवृहेत्, बृह उच्यते ॥

१८. अन्योऽपि सोऽप्यन्तर्भवति, न ब्रह्म प्राप्नोति विराजं विमृत्युर्भवतीति शाङ्करयोजनायां
 अत्रापि तदन्तर्भावस्य कृतमिति चेन्न तत्र तदन्तर्भावोऽपि सोऽन्तर्भवति, स एवमेव भवतीति योजितम्।

नयिकतो मय - इत्यादिकं ब. इत्यादिनोक्त ग. ३. एवेत्यधिकं ख.

स ह नावचतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

हरिः ॐ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयवल्ली, आदितः षष्ठवल्ली ॥

॥ इति कठोपनिषत् ॥

श्रीः

शिष्याचार्ययोः शास्त्रीयनियमानिलङ्घनकृतदोषप्रशमनार्था शान्तिरुच्यते । स ह नावचतु—सः विद्याप्रकाशितः परमात्मा । हशब्दः प्रसिद्धौ । नौ शिष्याचार्यौ अवचतु—स्वस्वरूपप्रकाशनेन रक्षतु । सह नौ भुनक्तु—विद्याप्रचयद्वारा आवां सहैव परिपालयतु । यद्वा विश्लेषमन्तरेण आवां सहितवेव यथा स्याव, तथा परिपालयत्वित्यर्थः । सह वीर्यं करवावहै—सह सनियमकविद्याप्रदानेन विद्यायाम्साधर्म्यं निष्पादयावहै । नियमाभावे विद्या निर्वीर्या भवतीति भावः । तेजस्वि नावधीतमस्तु—नौ आवयोः यदधीतम्, तत् तेजस्वि अस्तु—वीर्यवत्तरं भवत्वित्यर्थः । मा विद्विषावहै—‘यश्चाधर्मेण विव्रते यश्चाधर्मेण पृच्छति । तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाऽधिगच्छति’ इति स्मृत्युक्तीत्या अधर्माध्यय-नाध्यापननिमित्तो द्वेष आवयोर्मा भूदित्यर्थः । ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः । त्रिवचनं सर्वदोषशान्त्यर्थम् ॥

इयञ्चोपनिषत् भगवत्परैवेति भगवता वादरायणेन समन्वयाध्याये त्रिभिरधिकरणैर्निर्णीताम् । तत्—

‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्त सः’ इति वाक्ये ब्रह्मक्षत्रयोरोदनत्वं नि(?)रूपणेन भोज्यत्वस्य वा भोग्यत्वस्य वा प्रतीतिः तत्प्रतिबन्धी, यस्येति षष्ठ्यन्तयच्छब्दनिर्दिष्टो भोक्ता जीव एव स्यात् । परमात्मनो भोक्तृत्वांसंभवादिति पूर्वपक्षं कृत्वा, ‘अत्ता चराचरग्रहणात्, प्रकरणाच्च, गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तदर्शनात्, विशेषणाच्च’ इति चतुर्भिर्ममूत्रैर्मिसृष्टान्तः कृतः । तेषां चायमर्थः । ‘उभे भवत ओदनः’ इति ओदनप्रतिसम्बन्धितया प्रतीयमानः अत्ता परमात्मैव । ब्रह्मक्षत्रशब्दगृहीतनिखिलचराचरसंहर्तृत्वस्यात्र मन्त्रे प्रतिपादनात्—अत्र ब्रह्मक्षत्रशब्दयोः निखिलचराचरलक्षकत्वप्रकारः, ओदनशब्दस्य विनाश्यत्वलक्षकत्वप्रकारश्च एतन्मन्त्रव्याख्यानावसरे प्रतिपादितस्तत्त्वैवानुसंधेयः—‘महान्तं विभुमात्मानम्’ इति प्रस्तुतत्वेन तस्य ब्रह्मप्रकरणमध्यगतत्वाच्च । ननु, ‘ऋतं पिबन्तौ’

इत्युत्तरमन्त्रे कर्मफलभोगान्वयिनोरेव प्रतिपादनात्, परमात्मनश्च जीववत् कर्तृत्वेन वा अन्य-
करणवत् करणत्वेन वाऽन्वयाम्भवात् परमात्मप्रकरणमध्यगन्त्वं नाम्नीत्याशङ्क्योक्तम्,
'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तददर्शनात्' इति । गुहां प्रविष्टौ जीवपरमात्मानावेव । तयोरेवास्मिन्
प्रकरणे गुहाप्रवेशदर्शनात् । 'नं दुर्दृशं गृहमनुप्रविष्टं गुहाहितम्' इति परमात्मनो गुहाप्रवेश
श्रूयते । 'या प्राणेन संभवत्यदिनिर्देवनामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती' इति जीवस्यापि गुहा-
प्रवेशो दृश्यते । अतः द्वयोर्गपि गुहाप्रवेशदर्शनात् तयोरेव पितृदं पितृनोऽष्टत्विन्यायेन 'ऋतं
पितृनौ' इति निर्देशस्य संभवात् । ऋतं पितृन्ताविति मन्त्रेण न परमात्मप्रकरणविच्छेद-
शक्यशङ्कः । 'विशेषणाच्च' । अस्मिन् प्रकरणे 'ब्रह्मजं देवमीड्यं विदित्वा' इति जीव-
परयोस्यास्यवोपासकत्वादिना विशेषितत्वात् तयोरेवोपासनसौकर्याय एकाधिकरणस्थत्वप्रतिपाद-
नार्थत्वात् ऋतं पितृन्ताविति मन्त्रस्य जीवपरप्रतिपादकत्वमेव । अतः, 'यस्य ब्रह्म च क्षमं
च' इति मन्त्रः परमात्मपर एवेति निर्णायकम् ॥

नथा— 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य न तनो
विजुगुप्सते' इति मन्त्रे अङ्गुष्ठमात्रतया निर्दिश्यमानो जीव एवः अङ्गुष्ठमात्रत्वस्य जीवधर्म-
तया, 'प्राणाधिपस्मंचरति स्वकर्मभिः । अङ्गुष्ठमात्रो रत्रित्यल्यरूपः', 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं
निश्चकर्षं यमो बलात्' इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वादिति पूर्वपक्षं कृत्वा— 'शब्दादेव प्रमितः',
'हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्', 'कम्पनात्', 'ज्योतिर्दर्शनात्' इति चतुर्भिस्मन्त्रैः
सिद्धान्तः कृतः । तेषाञ्चायमर्थः । अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्माः शब्दादेव 'ईशानो भूतभव्यस्य'
इति ईश्वरत्वाचकेशानशब्दादेव । ननु कथं तर्हि परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमित्यत्राह—
'हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्' । हृदि हृदये परमात्मनो वर्तमानत्वात् तदपेक्षया अङ्गुष्ठ-
मात्रत्वमुपपद्यते । न च स्वरनुरगादीनामङ्गुष्ठशून्यानां हृदयस्याङ्गुष्ठप्रमितत्वाभावात् तदन्तर्वे-
र्तिनः परमात्मनः कश्चाङ्गुष्ठमात्रत्वमिति वाच्यम् । उपासनाविधायिशालस्य मनुष्याधिकारि-
कत्वात् तेषां चाङ्गुष्ठसंभवात् तद्वदयवर्तिनः अङ्गुष्ठसमपरिमाणहृदयावच्छेदनिबन्धनाङ्गुष्ठप्रमितत्वे
नानुपपत्तिः । 'कम्पनात्' । 'यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निस्सृतम् । महद्भयं
यजसु यतः' इति समस्तप्राणिकम्पनहेतुभयहेतुत्वस्यास्मिन्नङ्गुष्ठप्रमिते आत्मानात् तस्य च
परमात्मधर्मस्य 'भीषासाहातः पवते' इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नत्वात् अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मा ।
'ज्योतिर्दर्शनात्' । 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्' इति अङ्गुष्ठप्रमिते सकलतेजोऽभा-
सत्वाच्च अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मेत्यर्थः ॥

तथा—‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेर्माता
महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चिन् सा काष्ठा सा परा
तान् ।’ इति वाक्ये सांख्यप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानात् पञ्चविंशतिरिक्तपुरुषानपेक्षाच्च सांख्याभि-
न्नमन्त्रात्मकं प्रधानमेव अव्यक्तशब्देनाभिधीयत इति, ‘आनुमानिकमप्येकवामिति चेत्’ इति
मृत्वगण्डेन पूर्वपक्षं कृत्वा ‘—शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च’, ‘सूक्ष्मं तु तदहत्वात्’,
‘तदधीनत्वादर्थवत्’, ‘ज्ञेयत्वावचनाच्च’, ‘वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्’ । त्रयाणामेव
चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ‘महद्वच्च’ इति सप्तभिः सूत्रैस्सिद्धान्तः कृतः । तेषाञ्चायमर्थः—आनु-
मानिकं नाव्यक्तशब्दाभिलष्यम् । उपासनोपयोगिवशीकरणाय, ‘आत्मानं रथिन् विद्धि शरीरं
रथमेव च’ इति वाक्ये रथिरथादिभावेन रूपितेषु आत्मशरीरबुद्धिमनोबुद्ध्यावयवेषु रथरूप-
कत्वेना, ‘शरीरं रथमेव च’ इति विन्यस्तस्य शरीरस्यैवाव्यक्तशब्देन ग्रहणमभधानम् । अस्मिन्
प्रकरणे इन्द्रियादिवशीकरणप्रकारस्यैव, ‘यच्छेद्वाङ्मनसा प्राज्ञः’ इत्यादौ दर्शनात् । तदनुसारि-
णाव्यक्तशब्देन शरीरमेव गृह्यते । ननु कथमव्यक्तशब्देन व्यक्तस्य शरीरस्याभधानम् ।
तत्राह—‘सूक्ष्मं तु तदहत्वात्’ । भूतसूक्ष्ममव्याकृतं ह्यवस्थाविशेषमात्रं शरीरं भवति ।
तन्मन्त्र कारणवाचिना अव्यक्तशब्देन स्थूलं शरीरमेवोपचारादुच्यत इत्यर्थः । सन्व्यक्तशब्दस्य
मुख्य एवार्थोऽस्तु, कुतः स्थूलशरीरे लक्षणा अभ्युपगन्तव्येत्यत्राह—‘तदहत्वादिना’ । स्थूल-
शरीरस्यैव कार्याहत्वात्, तस्यैव वशीकार्यत्वाय प्रतिपादनस्पर्शक्षिप्तत्वात् अव्यक्तशब्देन
कारणवाचिना स्थूलशरीरलक्षणा उचितेति भावः । ननु यदि भूतसूक्ष्ममव्याकृतमभ्युपगम्यते,
कार्याहत्वात् तन्निर्दिष्टोपादाने कः प्रद्वेष इत्यत्राह—‘तदधीनत्वादर्थवत्’ । अस्तन्मनो अव्यक्तस्य
परमान्धारानतया तदधिष्ठितत्वेन प्रयोजनवत्त्वमस्ति ; सांख्यमते तदनभ्युपगमात् तस्य निष्प्रयो-
जनत्वमिति भावः । ‘ज्ञेयत्वावचनाच्च’ । यदि तन्त्रसिद्धमव्यक्तमेवाविवक्षितम् । तदाऽस्य
ज्ञेयत्वमवश्यम् । व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानान्मोक्षं वदद्विस्तान्निवैकैस्तोषां सर्वेषां ज्ञेयत्वाभ्युपगमात् । न
चास्य ज्ञेयत्वमुच्यते । अतो न तन्त्रसिद्धस्येह ग्रहणम् । ‘वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि
प्रकरणात्’ । ‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः
परं भुवं निचाम्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते’ इत्यव्यक्तस्य ज्ञेयत्वमनन्तमेव श्रुतिर्वदतीति चेन्न ।
‘सोऽब्धनः पारभाषोति तद्विष्णोः परमं पदम्’ इति प्राज्ञस्य परमात्मनः प्रकरणात् स एव
अशब्दमस्पर्शमिति मात्रे ज्ञेयत्वेन निर्दिश्यते, न तन्त्रसिद्धमव्यक्तम् । ‘त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः
प्रश्नश्च’ । अस्मिन् प्रकरणे हि उपायोपेयोपेतृणां त्रयाणामेव ज्ञेयत्वोपन्यासः, ‘अन्यत्र धर्मा-
दव्यवधारमात्—’ इति प्रश्नश्च दृश्यते, नाव्यक्तादेः । ‘महद्वच्च’ । यथा ‘बुद्धेरात्मा महान्

परः * इत्यत्रात्मशब्दसामानाधिकरण्यात् तन्त्रसिद्धं महत्तत्त्वं गृह्यते. एवमव्यक्तमप्यात्मनः
पञ्चवेनाभिधानात् कापिलतन्त्रसिद्धं गृह्यत इति स्थितम् ॥

अत इयमुपनिषत् सर्वाऽपि परमात्मपरेति त्रिभिरेधिकरणैर्निर्णीतम् ॥

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणां
मूमावजृम्भयत भाष्यमुधामुदारः ।
बामागमाध्वगवदावदतूल्वातो
रामानुजम्स मुनिराद्रियतां मदुक्तिम् ॥

॥ इति पद्यवर्णीभाष्यम् ॥



इति

श्रीमत्तात्पर्यचरणारविन्दचञ्चरीकृत्य वात्स्यानन्यार्यपादसेवा-

समधिगतशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयस्य परकाल-

मुनिपादसेवासमधिगतपारमहंसस्य

श्रीरङ्गरामानुजमुनेः

कृतिषु

कठोपनिषत्प्रकाशिका ॥

श्रीरस्तु । शुभमस्तु ।

भगवन्मनन्वहो जन्म नैतीति युज्यताम् ।

मृत्युं प्राप्नोऽन्यमृत्युर्यन्नाविकेतास्तददभुतम् ॥

यः केनोपनिषद्भाष्यपरिष्कारं प्रणीतवान् ।

कठोपनिषदो भाष्यपरिष्कारमयं व्यधात् ॥

इति वात्स्यवीरराघवाचार्यविरचितः कठोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ॥

श्रीलक्ष्मीहयवदनपरब्रह्मणे नमः

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीः

श्रुत्यन्तरगताः कठोपनिषदशाः ।

- बर्ही १-उशक्त्यादि विवेशेत्यन्तं तै.ब्रा.३- बर्ही ५-१२ श्वे. उ. ६. ख.
 .. २-५ मु.उ. १. २ ख. [१-१८ " ५-१३ पूर्वार्धम् श्वे. उ. ६ ख.
 .. २-२० तै. ना. १०.; श्वे. उ. ३ अ. " ५-१५ मु. उ. ४. श्वे. उ. ६.
 .. २-२३ मु. उ. ६. ख. " ६-९ तै. ना. १-१० श्वे. उ. ३. ४ ख.
 .. ४-११ वृ. ६-४-१९ " " १४ वृ. ६-४-७.
 .. ५-२ तै. ना. १०-६; ४७-२ " " १७ पूर्वार्धम् श्वे. उ. ३ ख.

परंतु कचित् कचिदानुपूर्व्यामीषद्वेदः परिष्कारतोऽवगन्तव्यः ॥

महर्षिनाम.

वाजश्रवम औद्दालकिरारुणिरौतमः । (१-१, १०, ११)

तस्य पुत्रो नचिकेताः गौतमः (१-१: ४-१५; ५-६.)

मृत्युमानि — मृत्युः १-४. यमः १-५, वैवस्वतः १-७, अन्नकः १-२६.

अपूर्वपदानि.

- आज्यायते १-६ प्रसृष्टम् १-१० अङ्गुष्ठमात्रः ४-१२; ४-१३; ६-१७
 अनिसृज १-२२. अत्यसाक्षीः २-११ प्रवृत्त २-१३. प्रवृहेत् ६-१७
 मांपरायः १-३०; २-६ त्रिणाचिकेतः १-१७, १८. ब्रह्मजज्ञः १-१७
 मृदा १-१६; २-३ इत्या २-२५ नाचिकेत १-१०, ३-१. दन्द्रम्यमाणः २-५
 स्वमान्तः, जगतिरान्तः ४-४. व्यतृणत् ४-१. अदितिः ४-७
 दुरोगम् ५-२ प्रतिरूपः ५-१० अश्वत्थः ६-१. वामनः ५-३. उशन् १-१

कठोपनिषद्भाष्यगताः शारीरकविचारः ।

- | | | |
|---|-------|-------|
| १. इन्द्रप्राणाधिकरणसारः (१-१-११) | | १६ |
| २. आत्माधिकरण विचारः (२-३-३) | | ३२ |
| ३. उत्पत्त्यसंभवा(श्रीपाञ्चराता)धिकरणविचारः (२-२-८) | | ३३ |
| ४. गुह्यं प्रविष्टाविति सूत्रार्थः (१-२-११) | | ४० |
| ५. प्रमिताधिकरण सूत्रद्वयार्थविचारः (१-३-२३-२४) | | ५१ |
| ६. ज्योतिर्दर्शनादिति सूत्रार्थः (१-३-४१) | | ५७-५८ |
| ७. कम्पनादिति सूत्रार्थः (१-३-४०) | | ५९-६० |
| ८. तदोकोधिकरणविचारः ४-२-८ (१६) | | ६५ |

कठोपनिषद्विषयक शारीरकाधिकरणत्रयम् ।

- | | | |
|------------------------------|-------|----|
| २. अक्षधिकरणम् (१-२-२) | | ६८ |
| १०. प्रमिताधिकरणम् (१-३-६) | | ६९ |
| ११. आमुमानिकाधिकरणम् (१-४-१) | | ६९ |

पूर्वमीमांसाविचाराः

पु.

१.	नन्व धेनुर्गति गवाम् (१०-३-५६ सू.)	...	३
२.	यदे न ब्रह्मणः (१०-३-७२ सू.)	...	३
३.	स्वयंकर्माधिकरणां (६-१-१)	...	१७
४.	न च गेयम् (१-४-७० सू.)	...	५
५.	परिश्रमाधिकरणम् (१-४-१० सू.)	...	५
६.	द्वाराधिकरणम् (३-५-७)	...	१४
७.	पञ्चानाधिकरणम् (३-३-८)	...	५
८.	मासव्ययानुवर्तना (५-३-१४ सू.)	...	५
९.	त्रिव्यन्ताधिकरण (७-४-१)	...	१५
१०.	कैवलिकं दोषः (९-३-९ सू.)	...	५
११.	अश्रयतिघट्टेष्टिमितिनाधिकरण (३-४-३४)	...	१६
१२.	सुम्यं वा— (१२-२-२३ सू.)
१३.	भूयसां स्यात् (१२-२-२२)	...	५
१४.	इत्तः शास्त्रम् (४-२-८)	...	३५

* भाष्ये संदिग्धेषु इति शुद्धपाठो ग्राह्यः ।

परिशिष्टम् ।

१-१ स्वस्त्य इति स्वस्तीयविनाशोति अन्तरिमिश्रजित इति च निरुक्तम् । अविनाशि, अविनाशः इत्यर्थम् पुः । अत्र अस्मिन्नेदं भूतिपदस्थाने भूभावं विना प्रयुक्तम् ; तस्य तु इत्यनेन कर्मधारयो यद्विनाशो, स्वस्त्यः स्वस्तिभिराकारोः इति भाष्यशयस्य्यात् । अस्म-क्तिच् अस्ति इति वाचस्पत्ये ।

२-१३ मोदनीयम् शोणनाथ परमात्मानमित्यर्थो युक्तः । मुक्तो ह्यैकान्तिकनित्यकिङ्करः शिव इति प्रदर्शयति । तथा कृत्वा च मोदत इति ।

२-२१ मदामदानम् अस्मिन्त्वयमगन्तृत्वादिवृत्तकर्मवत् जीवद्वारा घटनीयमदरूपत्वामदरूपत्वोक्तौ-
रत्र भाष्ये 'पमान्यस्तमितिरादौ युक्तः' 'पमम'यम्यमिनि पाठे तु मदामदान्तर्यामिमात्रतया तदसृष्टवहन-
नस्यकथनम्, 'तं यदन्तरा' इति वक्तुं ।

टिप्पणी प्रमाणवाक्यग्रणस्थलेषु आकरनिर्देशः तत्रतत्र कृत एवास्ति । यत्र नास्ति, तावन्मात्रमिह ।

३.	पुनरुक्तम् वै	नै. ब्रा. ३-११-८	३७. पराधिकरण	ब्र. सू. ३-२-६ (३०)
४.	अनसन्तान्	पा. ५-४-१०३	५५. उकारः स्वप्न	अथर्वशिखार्थानुवादः
१०.	त्रिसृपणं पठन्ति.	नै. ना. ४-५-१	५८. चक्षोस्सूर्यः	पुरुषसूक्तम्
१०.	अप पुनर्मृत्युं त्रयति नै. ब्रा. ३-११		६०. इह चेदवेदीत	केन २. ख.
१८.	मा मा बाधस्व भाष्य १-२-१२ सू.		६४. तद्योऽसौ सोहम्	पे. आ. २-२-४-६
२३.	सांप्राये	ब्र. सू. ३-३-२७	७७. लब्धरूपे.	ब्रह्मसिद्धिः

कठोपनिषदार्थमंग्रहः

नचिकेता यनान् प्राप्य नौमनस्ये पितृवैरम् । स्वर्गमिज्ञानमप्येवं ववे मुक्तमवेदितम् ॥
 स ते प्रशस्य प्रोवाच शब्दैरुज्ज्वलमनसम् । तस्यैव दान्तमन्तैककल्पस्य मृध्मनसं विभुम् ॥
 इन्द्रियार्थमनोबुद्धिजीवदेहान् हयादिवत् । स्थितान् देवश्च वशयन् सत् विष्णोर्भजेदिति ॥
 अङ्गुष्ठमात्रमात्रं चिदचित्सर्वशक्तिदम् । तन्निहासुव चाप्येकं व्याप्त्वा तद्व्यमवेदिति ॥
 पुरमेकादशद्वारमतुवृत्तोऽग्निलान्तरम् । नष्टरं स्वाप्सलेकम्याप्यग्र्यं ज्योतिर्भजेदिति ॥
 अद्रुमुनाश्चत्थकर्तारममयाय चरन् पथि । इद्वैवाक्षजया पश्यन् सुख्येनोक्तम्य साध्विनि ॥
 इत्थं कृष्णयजुर्वेदकठोपनिषदि स्थिताः । षड् वक्ष्याम्येकमेवादुः श्रविष्णुं मुनेष्वरम् ॥

शोधनम्

२ - ५. त्रिभिरेत्य	२६-१७. प्रदत्तयो	५५-२०. संकल्प
१०-२२. अयं वावे	२८-२०. सानना	५६-२७. शक्ति
१३-१२. संदिग्धेषु	३८-२८. त्वत्तु	६२ - ५. हृदा
१६-२९. तत्रैव स्थितम्	५२-२७. निवृत्तवत्	६५-१८. नोप
२४-२२. आत्मन्यव		

पु.	प्रमाण-अकारादि	पु.
अखिलस्य ५९	गी. भा. १५-१२	अयं यदा ३३ श्रीभा. १-३-२
अङ्गुष्ठमात्रं ५१	म. भा. व. २६	अयं वावयः ९ नै. ब्रा. ३-११-७
अङ्गुमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं ५१	नै. ना. ५३	अर्चनीयश्च ३१ म. भा. सं. ३६-४०
अङ्गुष्ठमात्रः ५१	श्वे. उ. ३	अर्थपुद्गेयत्वा १५ श्रु. प्र. १-४-१
अतएवप्राणः ६०	ब्र. सू. १. १-१-२३	अविनाशितु २० गी. २-१७
अत्ताचराचर १६	ब्र. सू. १-२-२	अव्यक्तोक्षर ३० गी. ८-२१
अत्रपरमपुरुषार्थ १६	ब्र. सू. १-२	अन्नान् प्रव. ३४ म. भा. शा. ३४३-४५
(१७-७-पंतौ ईपद्वेदः)		अहंमनुरभवम् ५० वृ. उ. ४-१०
अधिष्ठानं ४३	गी. १८-१४	अहीनाधिकर १४ पू. मी. ३-३-८
अध्यवसायाभिमान ६२	श्रीभा. २-४-५ सू.	अहःस्वःकनौ १४ वार्ति. ४-२-३ उमृतप्रकरण
अनुपोष्य ६४	श्रीभा. ४-२-७	आत्मन आकाशः ३२ नै. आ. १.
अनेन जीवेन ४१	छा. उ. ६-३	आदित्यवर्ण ५७ उत्तरनारा.
अपएवससर्ज ४८	म. सू. १-८-८	आदित्यश्चक्षुः ५६ गे. उ. १-२
अपहृत्यपाप्मानं १४	केन ४ स्त.	आनुमानिक ४३ ब्र. सू. १-४-१
अभिवदति नामि ७		आभूतमंलुवं १२
अमेदव्यापिनः ३०	वि. पु. २-१४-३२	इदं मन्त्रद्वयं तावत् ३१ श्रु. प्र. १-४-१
अयञ्चलोकः	श्रु. प्र. ३-१-१३	इदं महोपनिषदं ३४ म. भा. शा. ३३९-१११

उदं शनमहत्वात्	३३	म.भा.शा. ३४३-११	असिष्णु	३०	गी. १३-१६
उदं श्रेयः	३४	म.भा.शा. ३३५-३२	अहिज्या	२	पा. ६-१-१६
इन्द्रियाणि दश	६३	गी. १३-५	छन्दस्युभय	३	पा. ६-४-५—८६
उसौस्म	५६	रा. वा. ३१-४	जगद्वशे	५६	विष्णुसहस्रनामफलश्रुति
उपदामननात्	१०	ब्र. सू. ३-३-३४	जीवेशावाभासेन	४१	नृ. ता. ९
उशानशब्द	५२	श्रु. प्र. १-३-२४	जुगुप्साविराम	४८	वार्ति. १-४-२४ सूत्रे
उशानोभूतभय	५१	श्री. भा. १-३-२४	जुष्टं यदा	३६-६६	सु. उ. ३-१
उश्वरश्वे	५१	विष्णुसहस्रनाम	ज्ञाज्ञौ	३२	श्वे. उ. १ अ.
उश्वरम्मवे	५४	गी. १८-६१	ज्येत्वावचनाच्च		ब्र. सू. १-४-४
उत्कान्तिशब्दः	३५	शारीरक ४-२	ज्योतिर्दर्शनात्	५७	ब्र. सू. १-३-४०
उत्पत्यमेववात्	३३	ब्र. सू. २-२-४२	ज्योतिषामपि	३०	गी. १३-१८
ऊर्चं लभः	५२	गी. १५-१	नंदेवा ज्योतिषां	४८	वृ. ६-४-१६
ऊर्चं लभवाक	५२	तै. आ. १-११-५	नं विद्याकर्मणी	५५	वृ. ६-४-२
एकदंशेऽपि	१३	तत्त्ववा १-४-१० सू.	नदर्शनात्वात्		ब्र. सू. १-४-३
एकदंशमनः	६३	वि. पु. १-२ ४६	नदायदांम	५८	श्रु. प्र. १-३-४०
एतस्माज्जायते	३३	सु. उ. २-१ स्व.	नदाकोग्र	६५	ब्र. सू. ४-२-१६
एवं तत्त्वमिदं	३४	म. भा.	तमः परे	५६	सुबा. उ. २ स्व.
एषम आत्मा		छा. उ. ३-१४-३	तमेवशास्त्र	३४	म. भा.
एष संप्रसादः	२६	छा. उ. ८-३-४	तस्यनावदेव	५४	छा. उ. ६-१४
एषोवासाधु	१६	कौषीत ३	तस्यधेनुरिति	३	पू. मी. १०-३-५६
ओ तत्त्वमिति	३१	गी. १७-२३	तस्यधेनुर्द	३	पू. मी. १०-३-५६ विषयवाक्यम्
ओमित्यने (त्येते) नैव	३१	प्र. उ. ५ ५	तस्यां हिरण्यमयः	१४	तै. आ. १-२७-११ ५
औदुम्बरम्सोम	३	पू. मी. १०-३-७२ विषयवा	तस्यैष आत्मा	२६	सु. उ. ३ २
कर्मज्ञानात्	५९	ब्र. सू. १-३-३९	तस्यहेतस्य	६५	वृ. ६-४-२
कर्मफलान्यनि	५९	श्री. भा. १-२-११	तिष्ठन्ते परमेश्वरम्	३०	गी. १३-२७
कृत्स्नस्य	५९	श्री. भा. १-३-३९	तिलएव	१४	पू. मी. ३-३-८ विषयवा.
क्यन्नो धुः	१३	लिङ्गानु ४०	तृतीयेन वरेण	१७	श्री. भा. १-४-६
क्षेत्रज्ञश्चापि		गी. १३-२	तेन धीराः	१४	वृ. ६-४-८
मां मदत्सक	४०		ते ब्रह्मलोके	१२	सु. उ. ३-२-६
गुमिन्	४८	पा. ३-१-५	तेषु रथादिरू	४३	श्री. भा. १-४-१ सू.
गुहांप्रविष्टौ	१७	ब्र. सू. १-२-११	तोयेन जीवान्	३२	तै. ना. १-४

वयाणामेव च	पु.	ब्र. सू. १-४-६	परानु	उ.	ब्र. सू. २-४-४१
दृशेच्च	७ पा. ७-२-६	सत्रेवार्ति	पराभिध्यानात्	३८	ब्र. सू. ३-२-४
देवं मवेत्युपास्य	२७	श्रीभा. १-४-६	पाय्यसाम्नाय	१४	पा. ३-१-१२२
देवतापारमार्थ्यं	४५	वि. पु. १-१-२६	पृथुपाजवयौ	१४	पू. मी. ५-३-४ विषय.
देहयोगाद्वा	१७	ब्र. सू. ३-२-५	प्रकरणाच्च		ब्र. सू. १-२-१०
द्युभवाद्यधिकरणे	३६	ब्र. सू. १-३-१	प्रजातिः प्रजा	३२	नै. ब्रा. १-१-१०
द्रामुपर्णा	४०	सु. उ. ३-१ ख.	प्रणवं प्रशम्य	३१	श्रीभा. १-४-६ मृ
द्वितीयं विष्णु	३०	वि. पु. ६-७-१८	प्रसादव्यच्युतः	३६	
धर्मः उपायः	२८	श्रु. प्र. १-४-६	प्रसूति नाशस्थितिः	३०	वि. पु. १-४-३१
धृत्यासमा	६२	वेदार्थसंग्रहान्ते	प्राणपादः	६३	शारीरक २-४
ध्रुवसूर्यान्तरं	१२	वि. पु. २-७-१८	प्राणन्तथानुगमान्	१६	ब्र. सू. १-१-२२
न केसरिणो	१६	पू. मी. ३-४-३४ गतम्	प्राणधियः	५१	श्वे. उ. ५
न च कर्तुः	३३	ब्र. सू. २-२-४३	प्राणानुचेतनः	३१	अमर १-४-३०
न जातु कामः	२०	म. स्मृ. २-२४	प्रोद्भावधिकरण	१४	पू. मी. ३-५-७
न तत्रसूर्यः	५८	श्रु. प्र. १-३-४०	प्रैतुहोतुः	१४, ३८	पू. मी. ३-५-७ विषयवा
न तद्भास	३०	गी. १५. ६	वर्द्धराज्याधिकरण	१३	पू. मी. १-१-१०
न प्रेत्यसंज्ञास्ति	१६	बृ. ४-४-१२	ब्रह्मजज्ञा जाव	१०	श्रीभा. १-२-१२ मृ.
नवनीतं	३४	म. भा. शा. ३४३-१२	ब्रह्मणापरम्	३०	गी. भा. १३-१३
न संहशे	६२	म. भा. मोक्षधर्म	ब्राह्मणपरिव्राज	१५	
न स्वर्गं नापुनर्भवम्	१२		भक्त्याचधृत्याच	६२	म. भा. मोक्षधर्म
नागृहीत	१३	पू. मी. आकृत्यधि १-३-१०	भविष्यति	३४	म. भा. शा. ३३५-४४
नात्माश्रुतेः	३२	ब्र. सू. २-३-१७	भूयसां	१३-१६	पू. मी. १२-२-२२ मृ.
नानृतं वदेत्	३८	पू. मी. कर्त्रधिकरण	भोगेन त्विनरे	५३	ब्र. सू. ४-१-१२
नान्यो तोमि	४३	बृ. ५-७-२७	मनुष्याणां	२४	गी. ७-३
नास्यजरया	३१	छा. उ. ८-१-५	महद्वच्च		ब्र. सू. १-४-७
निर्व्यापार	३०	पाञ्चरात्र	मुख्यं वा	१३-१६	पू. मी. १२-२-२३ मृ.
नेतरोऽनु	३६	ब्र. सू. १-१-१६	मूलतः शाखां	३५	पू. मी. ४-२-८ विषयवा
पद्मानियस्य	५२	कुमारसं १-१६	य आत्मनि	४३	बृ. माध्यं ३-७-३०
परं ज्योतिरूप	६६	छा. उ. ८-३	यं संसाराम्यं	५९	गी. भा. १५-१
परमागतिः	६३	श्रु. प्र. २-४-४ सू	यदादित्य	५९	गी. १५-१२
परमात्मनस्तावत्	२७	श्रीभा. १-२-११	यदितुत्र	३	पू. मी. १०-३-७२ मृ.

उ.	पु.
यद्येकंयुगं	पू.मी. २-३-३विषय.
यश्चाधर्मण	म. भा. शां. ३३५
यस्मिन्निवृत्तिमाः	३४ म. भा.
यस्मिन्नोष्णम	१३
यस्यादित्यः	१२८
यवनोऽश्वात्	१३ पू.मी. ३-४-३४विषय.
युगोवैयज्ञस्य	१५ पू.मी. २-३-३विषय.
ये चानुमान	३८ छा.उ. १-६-८
येयमित्यादि	१७ श्रु.प्र. १-२-१२
योगिनः प्रणि	१३ ब्र.सू. ४-२-२०
योदेवानां	१८ नै. ना. १२
रमणीयचरणाः	५५ छा. उ. ५-१०
रश्मिभिरपः	५६ बृ. ७-५-१
लक्षणहेत्वोः	८ पा. ३-२-१२६
लुप्तमद	२३ पा. ३-१-२४
लौकिकेन्द्रोप	१५ पू.मी. ९-३-९ सू.
वदतीतिचेत्त	ब्र.सू. १-४-५
वाचोमनसि	४४ श्रु.प्र. १-४-१
वायुश्चान्तरिक्षं	३२ बृ. ४-३ ३
विज्ञानादि	३३ ब्र.सू. २-२-४४
वासुदेवात् संकर्षणो	३३ पाञ्चरात्र
विश्वनाथिकरण	१५ पू.मी. ७-४-१
विश्वविधाश्च	३३ ब्र.सू. २-२-४५
विशेषणाश्च	ब्र.सू. १-२-१२
वैदिकवैदिक	१५ शास्त्रदी ७-४-१
न्यवहिताश्च	८ पा. १-४-८२
शब्दारेव	५१ ब्र.सू. १-३-२४
संकर्षणात्पद्युप्त	पाञ्चरात्र
संदिग्धेषु	१३ पू.मी. १-४-२९ सू.
संख्याधिकरणम्	५५ ब्र.सू. ३-३-१
संयम	२३ ब्र.सू. ३-१-१३
सदैकरूप	मदैकरूप
मत इमे	६३ सु.उ. २-१
समं सर्वेषु	३० गी. १३-२७
समानाच्च	६४ ब्र.सू. ४-२-७
समिध्व	१४ पू.मी. ५-३-४ सू.
म यदिपितृ	१५ छा.उ. ८-२-१
सर्वतः पाणि	३० गी. १३-१३
सर्वतेजसां	५७ श्रीभा. १-३-४०
सर्वतःप्रसि	६२ ब्र.सू. १-२-१
सर्वनाम्नानुमंघिः	१७ वामनसू. ५-११
सर्वस्य चाहं	४४ गी. १५-१५
सर्वं प्रमाणं	३४ म.भा.शा. ३४३-४४
सर्वे वेदा इत्यादि	३१ श्रु.प्र. १-४-६ सू.
सर्वेषुचतुष	३४ म.भा.शा. ३४९-६८
स स्वर्गः स्यात्	१२ पू.मी. ३-३-१५ सू.
मह ब्रह्मणा	३६ नै. उ. २-१-१
सख्यतादि	३३ परमसंहिता(श्रीभा. २-२-४२)
सांख्यं योगः	३४ म.भा.शा. ३४९-२
मृक्षं तु	ब्र.सू. १-४-२
मृक्षमत्वात्तु	गी. १३-१५
स्वर्गकामाधिकरण	१३ पू.मी. ६-१-१
स्वर्गशब्देन	११ श्रीभा. १-४-६ सू.
स्वर्गादिभ्योयत्	८ वा.५-१-१११महाभाष्ये
स्वर्गापवर्ग मार्गा	१२-१५
स्वर्गापवर्गयोरेकं	१२
स्वर्गेऽपिपात	१५ वि.पु. ६-५-५०
म्वस्तये तार्क्ष्यम्	३ ऋग्वे मं. १०-१७८-१
हयादिरूपितानां	४४ श्रीभा. १-४-१
हस्तादयस्तु	६३ ब्र.सू. २-४-६
हृदयस्यप्रधान	६५ श्रु.प्र.
हृद्यपेक्षया	५१ ब्र.सू. १-३-२५

ஸ்ரீ :

ஸ்ரீ லக்ஷ்மீஸ்வரபவதர பாப்ரஹ்மணே நம :

உபயவேதாந்தகரந்தமாலே.

உபநிஷத்ஸாரம்.

(ஆசிரியர்—உத்தமூர் தீ. வீராகவாசாயர்.)

வேதத்தின் ஒவ்வொரு சாலைகலையுமுள்ள இதை, பார்ப்பனம், ஆண்பகம், உபநிஷத்து என நான்கு பாகங்களாகப் பிரித்திருக்கிறோம். ஸம்ஸ்கிருதம் யொன்று நீங்கலாக மற்றவை பெல்லாவற்றிற் தம் பாரம்பரியமென்ற பெயருண்டென்பர். உபநிஷத்தும் ஆண்பகத்திலுட்பட்டதே; ஆகவே முடிவான பாகமே உபநிஷத்துக்கு வேதாந்தமெனவும் பெயர். இது பார்ப்பம்மத்தனிடத்திலே நெருங்கி இருப்பதாலே உபநிஷத் எனப்படுகிறதெனப் பராசன ஸம்பந்தாய உலாயாம். வேதம் பூராவும் பார்ப்பத்தனிடத்திலிருப்பதாகவும் இது தெரில் நன்கு அதை விளக்குவதால் இதுவே நெருங்கியிருக்கின்றதாகும். வேதத்தின் முடிவாயிருப்பதாலும், அந்நிய வேண்டியது இதற்கு மேலொன்றல்லெனென்னலாம்படி இது இங்கே முடிவு பெறுவதாலும், இதைக் கொண்டே வேதம் முழுமைக்கும் பொருள் தெரிய வேண்டியிருப்பதாலும் இதுவே வேதாந்தம்.

வேதத்தைக் கர்மகாண்டம், ஜ்ஞானகாண்டமெனவும் பிரிப்பர். கர்மத்தினால் பெறப்படும் புருடார்த்தம், பாக்குதிமண்டலத்திலுள்ள ஸம்ஸாரபலமேயாம். ஜ்ஞானத்தினால் பெறப்படுவது பாம புருடார்த்தம். காண்களேபாவக் கொண்டு அனுபவிக்கவேண்டியதை அவற்றின் செயலான கர்மத்தினாலே பெறலாம். அப்பலனும் அதற்கான விசுத்ய அழிபக் கூடியது. பாம புருடார்த்தமான மோக்ஷம் சர்வதமாயுள்ளது. அதற்கு விகாண ஜ்ஞானமும் அப்படிப்பட்டதே. சேதநனைப்பதும் ஒவ்வொரு ஆத்யாவுக்கும் சைதன்யமென்ற ஜ்ஞானம் இயற்கையிலேயே யுள்ளதென்று. இது இதன் பலனான மோக்ஷத்தைப் போலவே ஆத்யாவைச் சேர்ந்தது. கர்மம் போல் உடம்பச் சேர்ந்ததல்ல. பாமாத்மயிஷயத்திலே வரும் உபாஸக ஜ்ஞானம் மேன்மேல் வளர்க்கே வரும். பிறந்த அளவுக்கு அறிவு எப்போதும் கிடையாது. ஆகவே ஜ்ஞானம் தீருவதாய் அறிவற்றதான உபாயம். இதை யுபநிஷத்துக்கும் காண்டம் ஜ்ஞான காண்டம்: உபநிஷத்து.

உபநிஷத்துக்கள் நூற்றுக்கு மேலிருப்பினும், நம் தென் பாதத்திலே பரஸித்தமான மதந்தாயத்திலும், வட தேசத்தில் பாசாயமாயுள்ளவையுள்பட மற்றும் சில மதங்களிலும் விவாதமின்றி பாரம்பரியத்தாக்கைப் பின்பற்றி ஆதரித்துவந்த உபநிஷத்துக்களையே நாமும் ஆதரித்துப் பொருள் தெளிவது

இப்படி எட்டு மந்த்ரங்களிற் சொல்லி மேலுள்ள மந்த்ரங்களை வந்தாராஜன்
கள் இரண்டும் வேண்டுமென்பது முடிவானது உபதேசிக்கப்படுகின்றன.

விசிஷ்டாதன்வைத ரித்திராச்சந்திர நிரூபணம். சொல்லப்படுகிறது.
இவ்வு ஸ்ரீ தேசிகள் அருளிச்செய்த பாபங்களை ஸார பின்படுத்துதல்.

ஸ்ரீவ வஸ்துக்களினிர் வ்யாபித்சுவரம், ஸ்வச்சுரம் சிவசித்தி
வனம், வானத்தில் தேவ: முதலியவரும் வந்தித்தச் செல்லும்படி வாய்
போன்றதற்கும் தாரகாது யிருப்பவன் ஒருவன் உண்டு. அவன் ஆத்
தன்மைத்தனுகையால் ஸ்வத்தக்தர் தாராவாகிறார். ஆகவே ஸ்வம்
அவனுக்கு உடலாம். அவன் அனுபவிக்கவேண்டும். ஆகவே ஒருமித
தோஷமு மில்லாதவன். பாபத்திற்கும் தாரகையாகப் பங்கிட்டு வரும்
மாம்ஸரிபட்டவன் மபம்ஸகல்பாண துணுதலும் வந்தவன். எப்
போதுர் போல் எல்லாம் இருப்பவன். அவன் செவ்வது பத்திகள்
கர்மமோ தனி ஜ்ஞானமோ போலது வந்தச் சித்திச் செய்துகொண்டே
யிருந்து வினிகளைத் தீர்த்து நல்ல ஜ்ஞானம் உபயோகித்துச் செல்லும்
பெற வேண்டும். சம தாரகைப் பெற்று தேவர்களினிடம் வந்து
நடப்பவனுக்கே செவிவாக ஜ்ஞானம் பிடித்துச் செய்ய வேண்டியவர்க்குச்
தேனும் கவனியால் இராப்பகலாக ஆகிறது. அந்த மித்தானிகர் பறந்தி
யும் பல வழியில் அபஹரித்தப் பிந்திவென்பதினின்றிக்கொல் உட்கே
எல்லாம் வேண்டுமென்ப போகை தேவர்க்கு உபதேசம் உட்கேவந்தும்
கொள்ளாதபடி பங்கிட்டுக்கொண்டேண்டும். பங்கிட்டு உருவம் சுவர்
விவேசனம் செய்து கம்முடைய கந்தசெய்ககாலே உட்கொண்ட பங்கி
தித்து, அவன் அனுபவித்தாலே பங்கிட்டுக் கிழிக்கவேண்டும். பிப்படி
அவனுடைய தயை பெற்று அவன் தவ்வாய்க்கொண்டதன்னை உறுபிக்க
அவா கொண்டு அப் புருஷோத்தமனிடத்திலே பத்தியை எல்லது பங்கி
தயைச் செய்து அவன் ஸங்கல்பத்தாலே உச்சிரமொர்க்கத்தாலே சென்று
ஸகல பாபங்களுக் கடுத்தி விடுவதாலே பாராந்தத்தலன் ரப்பொழுதும்
கைகப்பி நின்று அவனுடைய சமஸ்தவந்தங்களிலே உபதேசங்களுக்கீழ்
தடையொன்று மின்ற வழியில்லா வடிவம் செய்து உருந்திருப் போகும்.
இது ஈசோபநிஷத்தின் ஸாரார்த்தமாகும்.

2. கேநோபநிஷத்.

ஐஹிகம், ஆமுஷ்மிகமென்னும் பயன்களைப்பெற நடத்து முதல் ஸாதன
மாயுள்ள காணகளைபாங்குகளிற் சேர்த்தவையான, கண், காது, வாக்கு,
மனது, ப்ராணன் எனப்படுக ஐந்து கருவிகளா ப்ராந்த்ரானத்தைப் ப்ராந்தா
விக்கும். பலவிடங்களிலே ப்ராந்தனைச் செய்துந் ப்ராந்த உபதேசத்தாக்கி

1. இந்த பாஷ்யத்திற்கு யாம் செய்து உபதேசப்பட்ட ஸ்ரீ தேசிக தோஷக்
ஸம்ரகிணி வாயிலாக முன் வெளியாய்ந்விட்டது. உண்மையாக உறுபடியும் உறுபடியும்
சப்பும்.

உபநிஷத்ஸாரம்

உடனே அவனை வினவினது. தமிழ்நாட்டில் எவராய் கான் தலிப்பென் என்றான். பாய். ஒருவர். டெல்காநாட்டில் உத்த, 'நிதாசு தலிப்தாஷி' என்றது. வெகு சினாவோர் கூங்கி கூதர் பாய் என்றான். சனக்துள்ள சக்தி முழுமையும் செலுத்திப் பார்த்தான். டல் டல்வாகிலே யிருந்தது. ஒகோ! இந்த யாஷிப்பரிடாக் கான் கம்பாசுதென்று கிடையாத் தெளிந்து அவன் திரும்பியிட்டான்.

பிறகு வாயுசேவனைத் தேவர்கள் அனுப்பினார்கள். 3 மார்ச், என்ன
மோகமடை யுள்ளவன் என்று பார்ப்பதே கோட்ட பேரவை என் னுமினுள்
வற்றல் எதையும் எடுத்தெற்றத ஆகாட்டித் தங்கள் பிரிவு உருவேன்
என்றால் வாயு. ஆகாட்டித்தினும் அ. கீ. க. என்னை உலகம், 'நேக
எத்தனச் செல்லலாம்' என்று பார்ப்பது வாயுசேவனை அமேசுனின் தன்
விருப்பம். ஆக அவனுள் விவரமாய் உருவாகும். ஆக தர்ச்சிசுத்தி,
ஸ்வர்க்கம் என்பபநி முடிவாகக்கருத்த பாதான தேவதாசகாவா அடைவே
அன்னியம், வாயுவும் திர்த்தானம்.) அன்னியம் உடவன் அமேசுனன் பெருநன்.

ஆகவே தேவர்கள் இரத்தின பனுட்செருர். அவன் வருடபோது அவன் பொன்றம் வினவாடிபடிப்பான். (அந்த மீட்டல் அகத்தென்னு காரணமென்பதை காணும் ஊழித்தெருர். அவனுள் ஒருக்கல் அவன் தேவெருடானபடியால் அவன் பட்டிவப்பித்த வெண்டாமென்று கிண்த தெருக்கலாம். அவன், அகனி, வாடி, தேவர்காப்போல் அவனுக்கு இன்ன விஷயத்தில் சிறப்பான யோக்கைத் தவணை சொல்ல முடியாதென்றதாகலாம் இவன் எப்படியாவது தன்னுக்கு தெரிந்துகொள்ளாமல் இருப்பாட்டான் ; ஆகவே முகத்தாலே தன்னுக்கு தெளிவித்து இவனுக்கு மேற்பட்டவர்களும் உலகிலிருக்கின்றவென்று கிண்புட்ட வெண்டமென்று எண்ணியிருக்கலாம். காணும் ஏதேனுமிருக்கட்டும். அது படைத்து விட்டது.) இவன் என்ன செய்வதென்று திகைத்து கின்றான்.

அத்தருணத்திலே அவ்வாசாசத்திலே அனேகம் ஆபாணக்கண் அணிந்து
பாணன்னமாய் விளங்கி சின்னார் ஒருவர்தீர். அவர் இவன் பாராத உருவமாக
விராததனல் பகடிமே வேறுரு கொண்டு வந்ததாக சின்னக்காமல் ஏற்கனவே
தான் பலதாம் பார்த்துள்ள பார்வதி என்றும், எவ்வளவுஞான சிவனுடைய
மணியி பென்றும தெரிந்து அருகில் வந்து, 'பார் அந்த யசுடம்' என்று
ஆவனுடன் கேட்டான். அதற்கு அவர் கூர்னதாவது -- 'இந்தியனே! அது
பாப்மம்மம். அத்துடைய அனுக்கூறம் இராயிட்டால் உங்கனால் என்ன
செய்ய முடியும்? ஆக சீக்கன் பெற்ற பெருமை பெல்லாம் அதன் பெரு
மையே என்றுணர்க என்றவாறு. இப்படி இந்தியன் உண்மையை உணர்ந்து
வாயுவுக்கு அக்னிகூர் மற்ற தேவர்களுக்குத் தெளிபச் சொன்னான். இந்த
பாப்மஸ்வரூபம் பிறர்க்கு பாகாசிப்பதென்றால், அது மின்னனுக்கும்
மக்கைகளுக்கும் ஒத்ததாகும். ஆயினும் அது ஆசைப்படக் கூடியவாறு

உபநிஷத்ஸாரம்

கூலந்த அய்யாய் காலவா, கல்மாணாணங்கள் கீரம்பியதுமாம். வேத வெதாங்க்கு அப்பயாசை செய்து ஸத்யவாசிகளாயிருப்பவர்கட்கு பாய் பாயாணம், சித்தா, கல்ஸோழச்சுழை, திர்த்தியகிதாஹமும், தபஸ்ஸு ஸத்யவாசியாய் பாயாசத்தையுட்கி உவார்த்து கீலகீர்தும். இப்படி ஸத்யவாசியப் பெயர் வர்கள் ஆந்த பாயாசமா யிற்றுக்குமுலக்கிறிற் புதுத்து உபநிஷத் பருயாசத்திற் பெற்று விளங்குவர். இவ்வபநிஷத்தில் பிரிவுகள் எவ்வளவு உள்ளன?

3. கதோடநிஷத்த.

இத்தந்திராசு சதோபாக்யானம் கிரிவாக உபாக்யான சன்னடாயில் வெளிவரும். இவ்வபநிஷத்தில் ஆறு வகைகள் என்ற பிரிவுகள் உள.

1. வாருதாவஸர் என்ற கௌதாருத்து ரசிகேதஸ் எனவொரு புதல்வன் இருந்தான். பரந்தமாவாசு சஃ சொத்துக்களை பெல்லாம் தகழிணயாக்கி ஒரு பாகம் செய்தபொது வயது முதிர்ந்த தின்னவும் குடிக்கவுங்கூடத் திடமில்லாத கோங்குதான் தானம் செய்வதைக் கண்டு, 'இவற்றைத் தானம் செய்தால் தூறல் குழந்தை உலக்கல்லவோ தூருக்க வேண்டிய வரும்' என்று ரசிகேதஸ்ஸு வருத்தி அதற்காகத் தன்னையே தானம் செய்யும்படி ஒரு தாத்திக்கு மூன்று தாயாக வந்துறுத்தினான். அவர் சினம் கொண்டு, 'உன்னை நமனுக்குக் கொடுக்கிறேன்' என்று சொல்லிப் பிறகு மனந்திருப்பி வருத்த முற்படுபொது முன்னோர் நெய்மினின்று தவறாமல் தந்தையை ஸத்யத்திலே கீலகீர்துச் செய்து உபநிஷதப் போய்ச் சேர்ந்தான். அங்கே யமன் தன் கிருஹத்தில் இவ்வாததால் இவன் மூன்று நாள் பட்டினியிருந்தான். பிறகு யமன் வந்ததும் கிருத்தனன் பட்டினி யிருந்ததைக் கண்டு வருத்தி மூன்று இரவு பட்டினிக்காக மூன்று வாங்களை யளிப்பதாகக் கூறினான். ரசிகேதஸ்ஸும், தந்தை மனக் கலக்கம் நீங்கி தன்னுக்கு களித்தருளும்படிக்கு முதல் வாரையும், ஜாமாணங்களுக்கு இடமாகாததோர் ஸப்பற்ற ஸவர்க்கத் தைப்பெறு துக்கி விஷயமாக இவனுமாய் கோரிப் பெற்றான். அவ்வகனி விஷயத்தை (அதாவது சயனத்தை, வைதிகாக்கியை வைத்து ஹோமம் செய்து பத்தங்கவாறு பலவகைச் செங்கற்களை வேதம் விதித்த வண்ணம் செய்து ஓர் உருவம் கட்டவேண்டிய வகையாகத்) தட்டுத் தடங்கலின்று சொன்ன படித் திருப்பச் சொன்னதற்காக இவனுக்கு யமன் வெகுமதியு மளித்தான்.

பிறகு மூன்றாவது வான் கேட்கப்பட்டது--'இறந்தவன் இருக்கிறாது இவ்வாறு வென்று ஐயமுறுகின்றனர். இதன் தத்துவத்தை நன்கு நான் தெரிய வேண்டும்' என்றவாறு, (யமன் பார்த்தான். உண்மையில் ஆத்ம தத்துவம் எவ்வண்ணமா யிருக்கிறதென்பதே இவ்வினாவின் ஸாரம். எனவே இவனுக்குப் பூனாமாய்த் தத்துவோபதேசம் பண்ண நேரிடுகிறது. இது பயன்படுமாறு இவன் நடந்துகொள்வானா வென்று பரிசுத்ததே இவ்வுபதேசம் செய்யவேண்டுமென நினைத்தான்.) பல வழியில் இவனை வேறு பலன் கள் அளித்து மாற்ற முயன்றான். ரசிகேதஸ்ஸு மிக்க விராக்க்யத்துடன்

[illegible]

4. இனி இவன் பாமாத்மா வென்பதை மிகரித்துரைப்போம். எல்லா விஷயங்களையும், உணர்ந்ததும், சொப்பனம், ஜாக்ம் எனப்படுங் அனுபவங்களாகும் கருமியாயுள்ளதும், ஜீவபாமாத்மா ஸ்ரூபம் தெரிந்தவனும்,

யோகிக்கு முன்பு பதிக் தம் வஞ்சனையுமர், ஸர்வ ஜீவனும, யாகாதிகளுக்கு வேண்டிப் புகன்றிப் புகலினே. ஸர்வபாதி தேவதைகளுக்கும் அவனே புகலன். பன்னுலக பன்னுலகு முழுவதிலும் அவனே. இங்கு வேறுபாடு கொள்ளிற் போகாது. கிட்டாது. இவனே கட்டைமீதல் பாயாணமான கம் நிர்நுசு. நநிலேவாஸிக்குப்படி வந்திருப்பவன். இவனை யறிந்த யோகி யின் துஷ்டம் உருபா கிருத் கலந்த கிரைப்போலாதும். இவனோடு சேர்ந்து நிவரணம் டெவாதும்.

5. கிழந்தாகச் சொல்லப்பட்ட சரிமே ஜீவாத்ராவுக்குப் பல வழிக ளால் சொதுபட்டனாம். அறிந்து அனுஷ்டிப்பவன் துன்பமுறு போகாது. பெருந்தான். இந்த முகந்தாமம் சிறியனவுப் பெரியனவாக உலகிலுள்ள எல்லா வன்மைகளையும், பாயாணபாசங்களை வசப்படுத்தி உபாஸிப்பவனு, உடனின் ஊடலா. சுகந்திவனும எல்லாம் தானே என்னும்படி யிருக்கும். உலோகம்மன்னத்திலும் ஜீவனின் வினைகளுக் கெற்ப எங்கல்பித்து எல் லா கிருத்தம் எனக் கொடுப்பவன். ஸர்வாத்ரபாயிபா யிருந்து, அழிவில் உபதிக் கந்த சேதார்களுக்கு வேண்டினே அளிக்ருமோர் அழிவற்ற சேதான் இவனே. ஸர்வ சக்திநாதிகளான சுடர்கன் எல்லாவற்றிற்கும புளி மளிப்பவனும அவ்வண்ண மொளி விசுட அலைபெல்லாம் திருள் ளன்னும்படி சுடர்மீது சோதியுமான அவனை புபாஸிப்பவர்க்கு சாச்வதமா யுள்ள ஸுகமுண்டாம்.

6. இத்தகைய மேர் மலும், கிளைகள் கிழமாக வளர்ந்துவரும் இந்த ஸர்வா வ்நுச்சத்திலே புன்மாவையெல்லாம் அவனிட்ட வழக்காகும். எல்லாம் அவனிட்டு கடுங்கி நடக்கின்றன. இப் பாக்ருகி மண்டலத்தில் இம் மன்னுலகில் ஆவா யற்றவதாபால் வேறு உலகில் அறியவியலாது. இங் குள்ள கட்டங்களைக் கண்டு சோகிக்கலாகாது. கண்ணுற் காணமுடியாத உவ்னிப் பத்தியுடன் சந்திரன், வானச் சுவந்தி மாகையால் யோகத்தில் கலை பெ, வேண்டி. உபசேச முலமாம் அகன்றத்தெளிந்து அவன் உளன் என்ற க. பிசுலகயுடன் முயன்று வருபவன் பிறகு காமங்களுந் பாபங்களுந் நீக்க ல்க்கே அவன் யனுபவிப்பான்; பிறகு நிருதயத்திலுள்ள முடிகளிலிருந்து விடுபட்டு, உடலிலுள்ள பலவகை நாடிகளிலே ஸர்வார மண்டலத்தினுட் செல்லுந் தும் காமகம் மிட்டுத் தனயிற சேர்ந்துள்ள தன் ஸுஷும்கா நாடி உலகமாக அப்பனுயின் அப் பதம் சென்று வளங்குவான். ஆகையாலே அப் பதமாதமலவ வந்து சித்தித்தற்றவது கலம். இது கட்டோபநிஷத்ஸாரமாகும்.

சுபமஸ்து.

—

श्री:

उभयवेदान्तग्रन्थमाला



பாசிக் பாஸித்த பாஷ்யகார்த்தங்களுடன் உபநிஷத்துக்களும், உணர்வுடன் திவ்யப்பாபந்தங்களும் இப்போது வெளியாகின்றன.

ராஜபோஷகபதவிக்கு ரூ. 100/- போஷகபதவிக்கு ரூ. 50/-

ரூ. 10/- முன் பணமாகச் செலுத்திச் சந்தாதாரானவர்கட்கும் தபால் சிலவு வசூலிக்காமல் காரிகள் அனுப்பிக்கப்படும். இவ்விதம் சோஷியலா தவர்கள் ஸம்ஸ்கிருதத்திலும் தமிழிலும் அச்சிட்டவரையிலாவது கார்த்தங் களை விசைக்கு வாங்கி இதற்கு உதவுவது நலம். ஒவ்வொரு ஸம்புடமும் 100 பக்கத்திற்குக் குறைபாமலிருக்கும்.

ஒரு ஸம்புடம் அச்சிடப் பூணமாகப் பணம் உதவுவோருக்கு அந்த ஸம்புடம் 500 பாதிகள் விற்ப வசூலாகும் பணத்தில் காஸ்பாகம் திரும்பக் கொடுக்கப்படும். அல்லது 125 பாதிகளை மட்டும் பெறலாம். ஏதேனும் ஒரு விதமாக உதவி ஸம்பாதாபத்தைக் காப்பதில் ஊக்கம் வைக்கப் பிரார்த்தித் திருேம்.

இவற்றோடு கூடவே பூப்பாஷ்யத்தையும் உணர்வுடன் சோதித்த சீதியில் செவ்வனே அச்சிட்டு வெளியிடத் தகுந்த ஏற்பாடுகள் நடத்த வசூலித்தன.

உபயவேதாந்தகார்த்தங்களுக்குச் சந்தாதாரர்கள் அனுப்புகின்றனர்.

போஷக, ராஜ போஷக பதவிகளில் சேர்ந்துள்ள மனோன்களின் பெயர் விவர விவரத்தை மேற்புறத்திற் காண்க.

RAJAPOSHAKAS AND POSHAKAS.

- ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । नमो भगवते वासुदेवाय ।

श्रीः

उभयवेदान्तग्रन्थमाला

संस्कृतद्वितीयसरः

(२)

४. प्रश्न—५. मुण्डक—६. माण्डूक्य-

७. अथर्वशिखोपनिषदः

श्री

षष्टिप्रबन्धनिर्माणालङ्कर्मिण—दशोपनिषद्भाष्यकार-

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितभाष्यभूषिताः

८. अथर्वशिरस्सारश्च

संपादकेन संशोध्य स्वकृतपरिष्काराद्यनेकोपयुक्तांशेन सह

तिरुमलै—तिरुप्पतिश्रीवेङ्कटेश्वरदेवस्वानुवाशाश्रयां मुद्रिताः ।

सरोज्यं प्रथमसरकत् सिद्धान्तप्रचारचक्रवर्ति सुधीमणि श्रीरङ्गरामानुजचक्रवर्तिस्वामि-
वितीर्थप्रणिपत्यमुद्रणः

उभयवेदान्तग्रन्थमालयाः संपादकः प्रकाशकश्च—

सिरोमणि तर्कार्णव पण्डितरत्न श्रीदेशिकदर्शनधुरन्धर पूर्वोत्तरमीमांसाप्रदीप उभयमीमांसावह्नयः

उत्तमूर् ति. वीरराघवाचार्यः

இப்போது உபயவேதாந்த க்ரந்தமாலை யில் வெளியான
க்ரந்தங்கள்.

1. 1. ईशावास्योपनिषत् श्रीमन्नृगमान्तमहादेशिक- श्रीकुरनारायणस्वामिभाष्याभ्यां सूषिता	}	५—०—०
2. केनोपनिषत् श्रीरङ्गरामानुजस्वामिभाष्यसूषिता		
3. कठोपनिषत् ,, ,,		
2. प्रश्न-मुण्डक-माण्डूक्य-अथर्वशिखोपनिषदः समाख्याः	४—०—०		
3. பெரியாழ்வார் திருமொழியில் முதல் ஸம்புடம் உரையுடன்.	2—8—)		
4. ,, ,, 2-வது ஸம்புடம் ,,	2—0—0		

மற்றவை முறையே அச்சிடப்பட்டு வெளியாகும்.



ஏற்கனவே வெளிவந்துள்ள க்ரந்தங்கள்.

श्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकानुगृहीते

परपक्षनिराकृतिः	२	०	०
भेदसाम्राज्यम्	१	८	०

ग्रन्थान्तराणि च मणिप्रवालग्रन्थलिपिमुद्रितानि अन्यतो विज्ञेयानि ।

1. सिद्धितयम् गूढार्थप्रकाशसहितम्	२	०	०
2. परमार्थप्रकाशिका (अद्वैतामोदविमर्शः)	२	०	०
3. ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् (अचार्यभाष्य तात्पर्यसहितम्)	१	८	०
4. न्यायकुसुमाञ्जलिः सरलविशदसर्वार्थगर्भ विस्तराख्य व्याख्यान सहितः	६	०	०	
5. न्यायप्रकाशः (मीमांसा) सुधास्वादसमेतः	४	०	०
6. वैशेषिकदर्शनविमर्शः	०	८	०
7. तर्कसंग्रहः सुखप्रवेशिनीसमेतः	१	०	०
8. श्रीवेङ्कटेशकल्याणचरितकान्यम् தமிழ் தாட்பார்யத்துடன்	०	१२	०

கடைக்கு மிடம் :—

1. பூர் உத்தமர். தி. வீரநாகவாசார்யர்
ப்ரொபஸ், ஸம்ஸ்கிருத காலேஜ்,

உபயவேதாந்த க்ரந்தமாலை ஆபீஸ், திருப்பதி. (Madras).

தி. வீரநாகவாசார்ய, சங்குதமகவியாசாஸ, திருப்பதி.

2. Rao Bahadur, Sri. G. RANGASWAMI AIYANGAR,
Veda Vilas, 3, Hindi Prachara Sabha Road,
T. Nagar, MADRAS,

श्रीः

उभयवेदान्तग्रन्थमाला

संस्कृतद्वितीयसर्गः

(२)

४. प्रश्न—५. मुण्डक—६. माण्डूक्य-

७. अथर्वशिखोपनिषदः

—o—o—o—o—o—o—

श्री

पश्चिमवन्द्यनिर्माणालङ्काराङ्ग—दर्शयन्तिप्रद्वयकार-

श्रीरङ्गमातुजमुनिवर्गविरचितभाष्यभूषिताः

—o—o—o—o—o—o—

८. अथर्वशिखिस्माश्च

संपादकेन संशोध्य स्वकृतपरिष्कागद्यनेकोपयुक्तांशेन सह

निरुक्तैः—तिरुमतिश्रीवेङ्कटेश्वरदेवन्धुसमुद्रादालयां मुद्रिताः ।

विनायकविरचितमुद्रणः

~ ~ ~

उभयवेदान्तग्रन्थमालायाः संपादकः प्रकाशकश्च—

शिरोमणि नरकाणीव पण्डितरत्न श्रीदेशिकदर्शनधुरन्धर पूर्वोक्तमीमांसाप्रदाप उभयमीमांसावल्लभः

उत्तमूर्त्ति. वीरराघवाचार्यः

मूल्यम्]

1949

Rs. 4 .

குட்டியாக உடம்பலேதாந்த க்ரந்தமாகில் வெளியான
க்ரந்தங்கள்.

1	1. இஷாவம்யோபனிபந	श्रीमद्विष्णुसंहिता- श्रीकृष्णाराधनस्वामिभाष्याभ्यां भूषिता
	2. கெனோபனிபந	श्रीकृष्णामनुजस्वामिभाष्यभूषिता	2-0-0
	3. கதோபனிபந
2.	प्रश्न-मुण्डक-माण्डूक्य-अथर्वशिखोपनिषदः सभाष्याः				2-0-0
3.	பெரியாழ்வார் திருமொழியில் முதல் அட்டை உரைபட்டன.				1-2-
4.	" " " " " " " " " " " "				2-1-1

மேல்க்குறிப்பிட்டவைகளில் உச்சரிக்கப்பட்டவை வெளியாகும்.



ஏழ்க்கணலே வெளிவந்துள்ள க்ரந்தங்கள்.

श्रीकृष्णामनुजसंहिताशुद्धीने

परपक्षनिराकृतिः

..... 2 0 0

भेदसाम्राज्यम्

..... 1 1 0

ग्रन्थान्तराणि च मणिप्रवालग्रन्थलिपिसुद्रितानि अन्यतो विज्ञेयानि ।

1.	सिद्धिलयम् गृहार्थप्रकाशनहिन्सः	2	0	0
2.	परमार्थप्रकाशिका (अद्वैतामोदविमर्शः)	2	0	0
3.	ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् अचार्यभाष्य तान्यर्थसहितम्.	1	1	0
4.	न्यायकुसुमाञ्जलिः मरलविशुद्धसर्वार्थगर्भ दिक्कालस्य व्याख्यान सहितः	6	0	0
5.	न्यायप्रकाशः (मीमांसा) मुधाम्वादसमेतः	2	0	0
6.	वैशेषिकदर्शनविमर्शः	0	1	0
7.	तर्कसंग्रहः सुखप्रवेशिनीसमेतः	1	0	0
8.	श्रीवेङ्कटेश्वरव्याचरितकाव्यम्	0	12	0

கேட்டித டிஸ்க் :--

1. ஸ்ரீ உத்தமர். தீ. வீரராகவாசாரியர்

பொயலர், எய்ன்கிருக காலேஜ்,

உடம்பலேதாந்த க்ரந்தமாகில் கூட்டில், த்ருட்டித். (Madras).

தி. வீரராகவாசாரிய, ம்ஸ்துதஹாதிவ.சாலா, திருபதி.

2. Rao Bahadur. Sri. G. RANGASWAMI AYYANGAR,

Veda Vilas, 3. Hindi Prichara Sabha Road,

T. Nagar, MADRAS,

[illegible]

பாச்சு, புண்டகம், மூன்றுபடி, கந்தவசிகை முதலான உபநிஷத்துகள் முதலிலேயேயுள்ள பஞ்சதாயக உபநிஷத்துமூலம் பாச்சுக்கள் பண்டங்கள் ஆகும். பாச்சுமாமது ஆகும். தவ்வெருகுமாமது முதலான புனிதமான சிறுவகம் குறிப்பிட்டிருக்கின்ற சமயமே பாச்சுமாமதுமே திருமொழி மெய் பெற்றது. ஊர்கேசர், பாப்பர், ஸௌபாயன், செளண்டன், பாச்சர், கபத்த, என்னும் ஆதவர் வேத வேதாந்தங்கள் இவ்வெருகுமாமதுமே மதாந்தகமே ஆனதாகி, 'கந்தகல்லாப்' தோய்ச்சிகாடுவதுவா தமர்மாமது பிங்குமென்னும் பெரியவரையனுப்பப் பார்த்து 'நம்மர்' பிங்குமாமது, 'புன்னு' தவ்வதகால் மயலுமா பம்பச்சுயங்கலோடு சான்றையாக இருந்து சிறு கோட்டில் வந்ததால் சொல்லுகிறோம்' என மொழிந்தார். கந்தப்பயிருந்து வங்கம் சென்ற செளந்த மகாண்டனா. ஆவர் களில் முதல் இரண்டாம் கபத்த

[illegible]

பிப்பலாதுர்---

[illegible]

இங்ஙனம் ப்ரவறுகளின் பிறப்புக் கக் காரணம் சொல்பிறறு.

2. பார்க்குவர்—அசாயம்! பாலையின் உட்குத் தாங்கும் சதவஸ்துகள் பாவர். இதைப் பாகாசப்படுத்துகின் றவர் எவர. அவரின் பாக உயர்த்தவர்?

பிப்பலாதர்—

அகாயம் முதலான ஐந்து மஹாகுதங்கள், இந்திரியங்கள் எனப்படும் எல்லா தேவதைகளிடமே உடலாக காக்கின்றனர். ஆகிலும் பாணவாயுவே உயர்ந்ததாம். இதை அக் தேவதைகள் உயரநிர்வாணத்தாகக் கண்டு ஒரு ஸபயம் பாணவாயு அவர்களைப் பார்த்து, 'உங்களுக்கு மோட்சம் வேண்டாம். தேன்கூடு கட்டும் ஈக்கள் ஈயாசனுக்கு உட்பட்டு நடப்பது போல் எனக்கு நீங்கள் உட்பட்டு நடப்பவராவீர்கள். நான் உடலை விட்டுக் கிளம்பினால் நீங்கள் இங்குத் தங்கமுடியாது' என்று தெளிவித்து ருசித்தது. பிறகு உண்மை உணர்ந்து, வாக்கு, மனம், கண், காது இவை பாணவாயுவைப் பவ வாயு புடித்தன. (இந்த ஸ்தோத்தரத்தை விஸ்தாரமாகச் சொல்லுவது இந்தக் கண்டம்.)

3. கொளையம்—இப்படியான பாணவாயு எங்கிருந்து பிறக்கிறது. எப்படி இந்த உடலில் வந்து செருகிறது. எவ்வண்ணம் தன்னப்பிச்சுக்கொண்டு இங்கு கிடைக்கிறது. எவ்வழியாக வெளிக்கொட்டிவிட உடலுக்குள்ளுள் வெளியிலும் எவ்வண்ணம் இருந்து வருகிறது?

பிப்பலாதர் :கொளையம் சிறந்தனவாகையாலே நீர் சிறந்த பாலுமஜ்ஞான முன்னவர். உமக்கு நான் விளக்கச் சொல்லுகிறேன். முன் சொன்ன பாமாத்மாவின் பிறந்தே பாணவாயுவும் பிறக்கிறது. உருவத்திற்கு சூழ் போலே ஜீவனைச் சேர்த்து மனதும், மற்ற இந்திரியங்களும் பிரியாசபடியுள்ளன. அவற்றிற்கு அதிகாரியாய் பாணவாயு ஜீவனுக்கு சூழ் போல் இருந்து அவற்றுடன் உடலில் பாவேசிக்கிறது. மஹாஜ்ஞாவாயுப்பவன் மண்டலவாசகன் என்கதத்தின்கொள்வதுபோல் இது மற்ற பாணன்களை ஏறி ஆண்டிருக்கிறது. தானே (பாணவாயுவாகவே) முகமாகத்தில் கின்று கொண்டு கீழ் இந்திரிய ஸ்தானங்களிலே அபாநமாகாய், வயிற்றில் அக்னி உள்ளவிடத்தில் ஸமனமாகவும், ஆக்மாவின் இருப்பிடமான ந்ருதபத்தைச் சேர்ந்த அனாவற்ற நாடி (நாடி) களிலே வ்யாநமாகவும், பண்யத்தினால் பெறப்படும் புண்யலோகமும், பாப பலனை பாபலோகமும், இருவினியின் பலனுை மனித உலகம் பெற வழியாயுள்ள நாடியிலே உதாநாயும் நிற்கிறது. கீழ்ச் சொன்ன பாண—அபாந—ஸமந—வ்யாந—உதாநங்களுக்கு சூரியன், சூன், ஆகாயம், வாயு, தேஜஸ்ஸு என்றவற்றோடு ஒருவாறு ஸம்பந்தமுண்டு. ஆக பாணன் சூரியாதிரூபமாய் வெளியிலிருக்கும்.

4. ஸௌரயயணி—தூங்குப்போது இவ்வுடலில் எவை வேலைபற்றிருக்கின்றன? எவை வேலைசெய்கின்றன? ஸ்வப்னங்கடிக் காண்பது யார், எதற்கு ஸுகமுண்டாகிறது, எல்லாம் எங்குத் தங்கி நிற்கின்றன?

பிப்பலாதர்—பலவிடங்களிலும் பாகியுள்ள சூரிய கிரணங்களெல்லாம் சூரியன் அஸ்தமிக்குப்போது அதன் மண்டலத்திலே ஒன்று செருவதுபோல், தூங்குப்போது எல்லா இந்திரியங்களும் வேலைபற்று மனதிலே ஸயித்தா நிற்கின்றன. அப்பொழுது பாணபாநாதி வாயுக்களே வேலைசெய்து வருகின்றன. அத்தருணத்திலே பாணன் மனதை உடலில் பாராற்றும் உள்ளவிடம் கொண்டுபோகிறது. வழியில் ஸ்வப்பநாது பவம். கண்டதம், சகட்டதம், எங்கோ எப்பொழுதோ அனுபவித்ததம், அனுபவி பாத்ததம், இருப்பதம், இல்லாததம் மெல்லாம் ஸ்வப்னத்திலே காணப்படும். பிறகு தேஜஸ்ஸினால் அடிக்கப்பட்டபோது ஸ்வப்னத்தையும் காணுகொழிகிறது. ஸுகம் பெறுவது ஜீவன். அதுவும் அவன் உடலுக்குள் இருக்கும்போது. எல்லாம் இப்படி

தன்னிடம் விடுத்திருக்கும்போது, 'உ'கார பாரத்பாவினிடம் கங்கி கிற்கிறான். இப் பாரத்பாவை உபாஸிப்பவன் எல்லா பற்று எங்கள் விளங்குவான்

5. சைபர்பர்—பாணவத்தை பாணர் உருர் வரை உபாஸிப்பவன் பெற்று உலகம் யாத்.

இப்பலாதர்—பாணவமானது பா--அபா ப்ரஹ்மரூபமாயிருக்கும். ஒற்றை மாத் தையுள்ள, அதாவது ஹாஸ்வரான, பாணவத்தை உபாஸித்தால் மனிதவுலகிற் பிறந்து தபஸ்ஸு, ப்ரஹ்மசர்யம், ஆஸ்திக்யம் என்ற ஸர்ப்பத்தகளுடன் உயர்த்ததை அனுபவிப்பான். இரண்டு மாத்தினையுள்ள தீர்க்க பாணவத்தை உபாஸிப்பவன் சந்திரலோகம் சென்று ஸ்வர்காதிகளை யதுபவித்துத் தீர்த்தவான் யாவனெருவன் ஆன்று ராத் தினா கொண்ட பாணவத்திலேயே பாரண ப்ரஹ்மத்தை உபாஸிப்பான், அவன் எல்லா பாபங்களும் நீங்க, சித்தியஸ்திரிகா கலாபி உலகத்து. ப்ரஹ்மலோகம் சென்று ஜா பாணபயங்க்கொப் போத்து சர்த்தாந் பாபநஷ்டங்க்கண்ணாக் கண்டு களிப்பான்.

6. ஸுபேக்சர்—ஹிண்டியாபகென்னும் கோளவசெய்து அசுதாரான், ஹோடச கலாநுஷம் யா என எண்ணக் கெட்டுத் தெரிய விருந்தென. எனக்குத் தெரியவில்லை மென்று உண்மையைச் சொன்னான். அப் புருடர் யார் எங்குள்ளான் அப் பெனுக்கு அறிவிக்கவேண்டுகிறேன்.

இப்பலாதர்—“பதினாறு கல்களள்ள புருடன் இவ்வுலகிலேயே இருக்கிறான். 'எவை உள்வனா என் இவ்வுலகில் பெறுவென், எவைகோரி என் வெளிப்பே புறப் பட்டுவெண்டு' என்று அவன் சித்தினை செய்து, பாணன், சர்த்தை, ஹிந்து பூதங்கன், இத்திரியம், ஸாய், அன்னம், கிரியம், தபஸ்ஸு, மத்தம், கர்மம், பவன், பேர் என்ற பதினாறையும் ஸ்ருஷ்டித்துக் கொண்டான். பெரும் பெருக்குள்ள ஆறுகள் கடலுட்புரத்து தம் பேரும் உருவமுர் போய் அதற்கு அடங்கியிருப்பது போல், இப்பதினாறு கல்களும் எங்கு அடங்கிவிடுகின்றனவோ, அப் புருஷனை பறப்ப வேண்டும். அவனை அறிந்தவனுக்கு ம்ருத்யுபயமில்லை. இப்படி என் அறிந்த பாப்ரஹ்ம ஸ்வரூபம் உள்ளது.”

பிறகு அறுவரும் அப்முனிவரைத் தரித்து ஆராதித்துப் போக்தனர். மஹர்ஷிகள் வணங்குவோமாக. இது ப்ரக்ஷேபத்ஸாரம்.

5. முண்டகோபநிஷத்து.

எல்லா தேவர்களுக்கும் முன் பிறந்த உலகங்களை ஸ்ருஷ்டித்துக் காத்தவரும் ப்ரஹ்மா, ஸர்வவித்தைபகளுக்கும் ஆதாராயுள்ள ப்ரஹ்மவித்யையைத் தம் மூத்த குமாரான அதர்வருக்கு உபதேசித்தார். அவ் வித்யை, அங்கிர, பாரத்பாவஜயப்பவாஹர் வாயிலாக அங்கிரஸ்ஸிடம் சேர்த்தது. சொசுகொன்னும் மஹான் அங்கிரஸ்ஸை முறைப்படி அணுகி, 'எதை பற்ற்தால் எல்லாம் அறிந்ததாயும்' என வினவினார். அங்கிரஸ்ஸு—“பரை, அபரை என்னும் இரண்டு வித்யைகளை பறப்பவேண்டு மென்று ப்ரஹ்மா அறித்தோர் சொல்லுவார்கள். அபரையாவது வேதங்களும் அவற்றின் அங்கோபாயங்க்களும் [அதாவது அவற்றைப் போதிப் படித்துப் பெறப்படும் தெளிவான ப்ரஹ்மஜ்ஞானம் அபாவித்யை.] பாவித்யையாவது அக்ஷரமான பாப்ரஹ்மத்தைப் பெற

உபநிஷத்ஸாரம்

ஸிகாயுள்ள அதர் ஸாக்ஷாத்காரம். சேசசக அசேதசங்கடாப் போலன்றியே நித்தியமாய், ஸர்வவ்யாபியாய், மிகவும் துன்பமாய், எல்லாவற்றிற்கும் காரணமுமான ப்ரஹ்மத்தின் ஸாக்ஷாத்காரமான ஞானிகளுக்கேயுரியது. இது போதுவகில் கிடைப்பற்றிருப்பதோடு இங்கு எவ்வுய் உயர்ந்ததாய், தான் உடனின்னு சானே நூல் தூற்றுகூடு கடந்தி (ஊர்ணாதி) சிலந்திப்பூச்சியே நீக்க பாபஞ்சத்திற்குக் காரணமான ப்ரஹ்மத்திற்குச் சி, நீத உலகமாய். ஸ்ருத்தி, ஸ்ரத்தி, லயங்களுக்கு திருப்பிடமான இது ஸர்வஜ்ஞர், ஸர்வசக்தி

2. இந்த ஸக்யமான ப்ரஹ்மத்தின் கிருத்திக் கர்ம துஷ்டாகம் செய்பவருக்கு ப்ரஹ்மலோகமும், சிவம் உயர்வு, ப்ரஹ்ம லோகம். ஸர்வ சீதவ சீதவ ஞான பிரளின் லே உலகம்துள்ள பவம் பவெல்லாம் ப்ரம்மகாலே பெறப்படும். அவ்வித கர்ம கடற் கடலில் ஸ்ரூர் ப்ரூகக் கடப்பவனுக்குக் கடைக்கச் சூட்டைக் கப்பல்காப்பாலவாய். துய்றதை யதபயப்பவரு உயிரே வித்ச்சியர், நகமரணங்கூர் காகாமிகளுக்குச் செல்வதுமுண்டு. ப்ரஹ்ம நுஷ்டமே கருமச் சிறந்த சூதாட்டாளர் செய்பவர் நுரிய மண்டலம் வாயிலாக அவனுள்ள இடம் போய் சிற்பர். ஆகையால் கர்மங்களை விட்டு, பாபபுருஷனை மறவசித்து வெக வெதார்த்த ஞாமுள்ள உயர்ந்த நுதல ஆசாமிக்கவேண்டும்.

3. ஸர்வவிஷ்ணுணாமம் போதுவதென்ற உபப்பாபுருஷன்மிருத்தே நெருப்பி நெருத்து தீப் பொற்கள் கப்பிவதுபோல எல்லாம் சூரக்கின்றன. இவ்விடத்தினின்றே ப்ராணனும், மனம் முதல் மயைமக் கருவிகூறாய், பஞ்ச கூகங்கூறர், உலகங்களும், உலகப் பொருள்களும், வெதங்களு மெல்லாம் உண்டாகின்றன. இப்படிப்பட்ட காரண வஸ்து ஹ்ருதயத்தினுள்ளதை அறந்தவனுக்கு அங்குள்ள அஜ்ஞானம் முதலான ப்ரா கமுன்றளும்.

4. உடல் ஒரு ப்ராணம் உடைய பக்திகள் நடிப்பருகனதன. ஒன்று அதில் பழிச்சும் பழங்கனயெல்லாம் உன்றி, பத உத்தென்று உண்ணாமல் மிக்க ஒளியுடன் விளங்குகிறது. இங்ஙனமுள்ள கர்மமான ஜீவன் தன்னைக் காட்டிலும் வேறான பாப புருஷனையு அவன் பாபவச்சையி அறிக்கார் போகூர் பெறுவான். உபாதா காரணமாயி, சிமித்த காரணமாயுமுள்ள அவ்வித பார்ந்தவர்களுக்கு, புன்ம பாபங்கள் கழிந்து அவனோடு சிறச்சதொரு ஸாயத்ததைப் பெறுவதே மோக்ஷமாம். கர்மங்களை கண்டு செய்துகொண்டு ப்ரஹ்மவிக்கைய யதஷ்டிப்பவனே சிறந்த ஜ்ஞானி. ஸத்யத்தை விடாமலிருக்கவேண்டும். ப்ரம்மயித்துக்களை யாசாதிப்பவனுக்கே ஸர்வ லோகமும் ஸர்வ பணமும், (ஆக ப்ரம்மவிதபசாரம் ஆகாதென்பது சொல்லாமலே விளங்கும்.)

5. ப்ரஹ்மோபாஸத்தில் இழிந்தவனுக்குக் கர்மபலன்களிலே நசை தகாது. ஆசார்பனருகிலே கேட்பது, தானுர் பிறகு ஆசாய்ந்து தெளிவது, த்யாகம் செய்வது என்றவை மட்டும் போதா. பகவானின் அனுக்ரஹம் வேண்டும். பவம், தபஸ்ஸு, வெளிபாசாரம் எல்லாம் வேண்டும். அறாகாத்கை, கவனமற்றிருப்பது தகாது இப்படி பெண்வா உபாயங்களும் சேர்த்தால் தான் ப்ரஹ்மத்தைப் பெறலாம். இவன் மோக்ஷம் பெற இடையூறுகள் உபகாணங்கள், கர்மங்களெல்லாம் விலகியிருக்கின்றன. இப்படியி

நிறமூழா. இந்த பாணவமே ஸ்வம், தீர்க்கம், ப்லுதம் என்று மூன்று விதமாக. இப்படி மூன்று தாம் சொல்லி நான்கு மாத்திரைகளோடு உச்சாரணம் செய்தால் சார்த்தமான ஆத்மாவாகிய பாமாத்மா நிற்குதலுக்குப் பாகாகிக்கும். இந்த பாணவத்திற்குக் காணப் பெயர்கள் ஐதேகம் உள. (இவை, இங்கும் அதர்வசிரஸில் இன்னும் விரிவாகவும் கூறப்பட்டுள்ளன.) இம்மாத்திரைகள் நான்கும் முதலையே விதிப்பு, ஸ்வப்னம், தூக்கம், மோக்ஷத்தை எனவாம். இவற்றை நிர்வாறிக் கும் தேவர்கள் ஏற்கணவே சொல்லப்பட்டனர். இப்படி முதல் வினாவிற்கு விடை யளித்தாப்பிட்டது இனி மேலுள்ளவற்றின் விடைகளாவன—த்யானத்தை விஷ்ணுவாகவும், த்யானிக்கிறவன் ருத்ராஸ்திர பாகிக்கவேண்டும். த்யானத்திற் கிலக்கானது முக்கியமாக த்யானிக்க வேண்டும் ஈசுவரன். ப்ரஹ்மா, விஷ்ணு, ருத்ரன், இந்திரன், பஞ்சபூதங்கள், இந்திரியங்கள் எல்லாம் பிறவிடின்னவையே. பிரமனும், ருத்ரனும் எல்லா காணங்களுக்கும் காணடல்வர். ஆக ஸர்வவசுவாயமுள்ளவனாக ருத்ர ஸர்வேசுவானும் ஸுகமெல்லாம் அளிக்கும் காணவஸ்துவை, மற்றவைகளை விட்டு த்யானிக்கவேண்டும். இது அதர்வசிகையின் ஸாரம்.

8. அதர்வசிரஸ்ஸு.

கீழ்ச் சொன்ன பாச்சம் முதலிய உபநிஷத்துக்கள் போல் அதர்வ வேதத்தைச் சேர்த்த உபநிஷத்து அதர்வசிரஸு என்பது மொன்று. இது ருத்ரனைய பாமாத்மாவாகச் சொல்லுகிறதாகையால் ருத்ரனைப் பா தேவதை என்கின்றது விடாதபடி இவ்வுபநிஷத்தில் அவ்வித ஸந்தேஹத்திற் கிடமான பாகத்தை மட்டுப் பெரிமேயர் விரித்துரைத்துள்ளனர். மற்ற பாகங்கள் பல பாதியில் பலவாறாகக் காணப்படுவதால் இதில் பாடபேதம் அதிகமாம். எந்தப் பாடத்திலுந் தம் வித்காரத்திற்கு யாதொரு முறை பாடு மில்லையாகையாலே அதைப் பற்றி நாம் விசாரிக்கவேண்டிய அவசியம் மொன்று மில்லை. இதில் அதர்வசிகையின்போல் கண்டங்களின் பிரிவினும் விவாதமுண்டு. இதன் ஸாரமாவது—

தேவதைகள் ஒரு ஸமயம் ஸ்வர்க்கம் சென்றபோது அங்கு ருத்ரனைப் பார்த்தார்கள். நீ யார் என வினாவினார்கள். அவன் மற்ற தேவர்களைப் போல் வைஷ்ணவ வேஷம் பூண்டு பஸ்ஸம் பூசிக்கொண்டு ஒருவிதமாக நிற்கதலே இவர்கள் அவன் நிலையை யுணர்வியலால் இப்படிக்கேட்டிருக்கவேண்டும்) அவன் தன்னாகக் காணமாகவும், காரியமான ஸகல ப்ரபஞ்சமாகவும் சொல்லிக் கொண்டான். இதுவும், ஸர்வாத்நர்யாமியான பாமாத்மா வரையிலுமாகத் தன்னையும் மற்ற வஸ்துக்களையும் அவன் ப்ரஹ்மாத்வாமதேவ தேவேந்திராதிகளைப் போலே) கண்டாகுகையாலே. பிறகு தேவதைகள் தெளிந்து (பாகவதாபசாரம் போம்படி) அவனைப் பலவாறு புகழ்ந்து வணங்கினர். ஆக அவன் இப்படிப் பட்டவனாகையாலே சிறந்த வைபவ முள்ளவன். அவனை உபாஸிக்க வேண்டும். அதற்கு மந்திரம் பாணவம். பாணவத்திற்குப் பல பெயர்கள் உண்டு. (அதர்வசிகையில் சொன்னவை போலும் அதிகப் படியும்.) ருத்ரன், ஈசாகன், மஹேசுவான், மஹாதேவன், என்றும்போலுள்ள காணப் பெயர்களுமுள்ளன. இவ்வண்ணம் ருத்ராந்நர்யாமியாகப் பாமாத்மாவை உபாஸிப்பவர்கள் பஸ்ஸத்தை யணித்து கொண்டு உபாஸிக்க வேண்டும் என்றவாறு. இவ்வஸ்தை உபநிஷத்தும் விஷ்ணுபாமாய் கபிபநிஷத்திற் கூறப்பட்ட பாணவத்தைப் பலவாறு விரித்துக்கூறனவாம்.

श्रीः
मुख्यगुरवे श्रीवैकटेशाय नमः
भूमिका

उभयवेदान्तग्रन्थमालयाः अयं द्वितीयः सरः सन्ध्यः सांप्रतमुपाद्वियते, यत्र प्रथमसरनिविष्टान् ईशा-
केन-कठोपनिषत्त्यादुपरितन्यः प्रश्न-सुण्डक-साण्डूक्योपनिषद्ः, अथर्वशिखा च अथर्वशिखस्सारसनाथ-
ग्रथिताः सन्ति । दशोपनिषद्भाष्यकारा इति प्रासप्रख्यातयोऽर्षामे श्रीरङ्गरामानुजमुनिवराः सूक्त-भाष्य-
टीकाबाहता अन्या अपि काश्चिदुपनिषदो व्याख्यातवन्तः सन्तीति नूतमिदं प्रथमसरभूमिकात एव
सुज्ञानम् । तत्रेह सरे अथर्वशिखादिनिवेशौचित्यमेतत्सरान्ते संदर्शितमेवेति किमत्र पिष्टं पिष्टम् ।

अथेदमभ्यधिकप्रमोदवहमावेद्यते, यत्-येषां षष्ट्यब्दपूर्तिमहोत्सवाभिज्ञानरूपेण प्रथमः सरः
प्राकाश्यं प्रापि, ते तदर्थं पूर्णमुपकृतवन्तः, जन्मत एव सच्चक्रवर्तिनः, विरुदेन च सिद्धान्तप्रचारचक्रवर्तिनः,
विद्वद्बराः, उदारहृदयाः, श्री. उ. वे. (कूनाण्डकुप्पाभिजन) श्रीरङ्गरामानुजाया एव अभिजनविद्यानु-
रूपमनेकमच्छिष्यसमाश्रिताः, स्वयमाचरणेन आचारं स्थापनेन च अन्वर्थाचार्यमंशाः, स्वयमिव स्वोपदिष्ट-
तत्त्वहितपुरुषार्थवेदान्तविद्यस्वशिष्यजनमूलम्, तथा तदन्यानेकवैदिकलौकिकास्तिकमहाजनमूलञ्च द्वितीय-
सरस्यास्य मुद्रणार्थं द्रविणं संभृत्य वितरीतुं विशेषणोत्सहन्त इति ।

इदं पुनरत्यर्थमभिनन्दीयम्, आदरगौरवपुरस्सरमावेदनोयञ्च आल्लिकमहाभागेश्वरो मन्यै, यत्-
एवं महति साहसे प्रवृत्तस्य प्रवर्तिनस्य च मे प्रयत्नं फलेग्रहिं चिकीर्षुरिव प्रथमगुरुः स भगवान्
श्रियःपतिः प्रस्त्यान्तमानां प्राज्ञवन्सानां केषां चित् चित्तं स्वयमेव संमुखं समकल्पयत्, यतः सल्लु
श्रीरामानुजसिद्धान्तभाष्यप्रकटनपरिषत् एका प्राप्तात्मलाभा मुद्रणगोधनप्रकाशनादिभरं परं मदधीनं विधाय
द्रविणसंभरणभरं स्वयं वोढुमुद्युज्य सर्वोपनिषद्भाष्यमुद्रणं क्रमेण निर्वर्तयितुमीहते । परिषदोऽस्या अङ्गभूताः
महान्तः इमे इत्यभूता इति अत्रैव स्थलान्तरे विशिष्य विज्ञापितमास्त । तत् सर्वे संमूख उभयवेदान्त-
ग्रन्थमाल्यं यथावद् ग्रथितुमुचितं सहायकं समाचरन्तिविति प्रार्थ्यते, यतः परिषदो मनोरथपूर्तिरपि
सिद्धान्तबद्धश्रद्धसज्जनसर्वश्रीवैष्णवौदार्यसंपत्तौ सत्यमायतते ।

संपादकः

श्रीः

प्रश्नोपनिषदर्थसंग्रहकारिकाः

१. सुकेशशैव्यसौर्यायण्याश्वलायनभार्गवाः । कवन्धी चेति षट् प्राप्ताः पिप्पलादमृषीश्वरम् ॥
२. तवोत्तरोत्तरस्येह प्रश्नस्सह समाधिना । पूर्वं पूर्वं निबद्धोऽस्ति षट् प्रश्नाः प्रश्नमास्ततः ॥
३. कुतः प्रजाः प्रजायन्त इति प्रश्ने कवन्धिनः । प्रजाकामाद् रयिप्राणसृजो जाताः प्रजापतेः ॥
४. अन्नरूपम् प्रजाः, यासां संसरन्तीन्दुसंगताः । शुद्धास्त्वादित्यगा ब्रह्म यान्तीत्याह स तं गुरुः ॥
५. भार्गवं त्वाह देवेषु महाभूतेन्द्रियात्मसु । प्रजाश्वत्सु वरिष्ठत्वं प्राणस्यैतत्स्तवञ्च तैः ॥
६. उत्पत्तिमार्गतिं देहे स्थानान्येतत्क्रियाभिदाम् । आदित्याद्यत्माञ्चाह प्राणस्यैवाश्वलायनम् ॥
७. मुमौ स्वप्नति जाग्रन्ति स्वप्निनं सुखिनं तनौ । परात्मनि प्रतिष्ठानं ज्ञातुः सौर्यायणिं जगौ ॥
८. शैव्यं त्वेकद्वित्रिमात्रनारोपास्तौ गतिः क्रमात् । नृलोकपुनरावर्तिलोकमोक्षपदेऽपि ॥
९. स षोडशकलो यस्मिन् प्रभ्यः प्राणादयः कलाः । अस्तं गच्छन्त्यमूः पुंसि पर इत्याह चादिमम् ॥
१०. इत्थं प्रश्नोपनिषदः षट्सु प्रश्नेषु वर्णिताः । स्रष्टा, प्राणोऽस्य भूमा जप्रतिष्ठा प्रणवः कलाः ॥

विषयाः

मुकेशादीनां षण्णां पिप्पलादोपसदनम्

पु ...

प्रजापतिकर्तृकरयिप्राणसृष्टिः

प्रजापतेस्संस्तरात्मकत्वम्

५

एतद्ब्रह्मलोकेविरजोब्रह्मलोकाधिकारिविवेचनम्

८

प्रजशरीरधारकादिनिरूपणम्

१०

प्राणस्य वरिष्ठत्वम्

११

वागादिकर्तृकप्राणस्तुतिः

१२

प्राणोत्पत्तिः, इन्द्रियैस्सह शरीरे प्राणप्राप्तिश्च

१४

प्राणस्य पञ्चविधत्वं कार्यभेदश्च

१५

प्राणस्य बाह्याध्यात्मिकभेदः

१६

शरीरे जाग्रत्स्वर्पाद्विवेकः

१९

प्राणादिविलक्षणजीवात्मनिरूपणम्

२१

जीवात्मनः विलक्षणपरमात्मनिरूपणम्

२२

प्रणवे एकद्वित्रिमात्रता

२३

तदुपासनभेदेन गेहिकामुष्मिकमोक्षरूपफलभेदः

२४

जीवस्य षोडशकलत्वनिरूपणम्

२७

२८

प्रश्नमन्त्रसूची

अग इव.	२-६.	विश्वोमात्राः.	५-६.	यदास्वमभि.	२-१०.
अग इव.	६-६.	देवानामभि.	२-८.	या ते ननुः	२-१२.
इन्द्रस्त्वं प्राण.	२-२.	प्रजापतिश्चरमि.	२-७	विज्ञानात्मा.	४-११.
उत्पत्तिमार्थनि.	३-१२.	पञ्चपादं.	१-११.	विश्वरूपं.	१-८.
कस्मिरेते.	५-७.	प्राणम्यदे.	२-१३.	ब्राह्म्यस्त्वं.	२-११.
एषोऽभिः.	२-५.				

प्रमाणाकरः

अशरीरं वाव	२०	छा. ८-१२-१	नित्योनित्यानाम	३१	श्वे. उ. ६. कठ. ५-१३
अस्मान् मार्या	३१	श्वे. उ. ४	पृथगात्मानम्	३०	श्वे. उ. १-६
आदित्याच्चन्द्रमसं	६	छा. उ. ४-१५-५	प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः	३१	श्वे. उ. ६
इन्द्रनामानं	१७	वृ. उ. ६-३-३८	प्राज्ञेनात्मनाऽन्वा	३१	वृ. उ. ६-३-३५
ईक्षतिकर्मव्यपदेशान्	२५	ब्र. सू. १-३-१२	प्राज्ञेनान्नामं	३१	वृ. उ. ६-३-२१
एतस्माज्जायते	१४	मु. उ. २-१-३	प्राणस्तेजसि	१७	छा. उ. ६-८-६
एवमेवेममात्मनं	१७	वृ. उ. ६-१-३८	भगवानिति शब्दोऽयम् २४		नृ. पु.
किं प्रजया	६	वृ. उ. ६-४-२०	नानाभारमन्त्रमेवतेजः १७		श्रीभा. ४-२-६
ज्ञाज्ञौष्ठौ	३०	श्वे. उ. १	मनमन्यत	९	हितोपदेश
नद्यथाश्चर्येषु	६	कौ. प्रत. ६१	मासुपेत्यतु	६	गी. ८-१६
नद्विष्णोः परमे	२५	मुवा. ६.	य आत्मनि तिष्ठत	३०	वृ. माध्यं. ३-७-३०
नमुक्रामन्ते	१७	वृ. उ. ६. १. २	य इमेग्रामे	६	छा. उ. ५-१०-३
नयोरन्यः	५	मु. उ. १. १. श्वे. उ. ४	वाङ्मनसिमं	१७	छा. उ. ६-८-६
तेजसाहितदा	२०	छा. उ. ८-६-०	मक्त्रणं करणाधिप	३०	श्वे. उ. ६
द्वे आहवनीये	९	? नै. ब्रा. २-१-३	मनामोम्य	२०	छा. उ. ६-८-१
धूमोरात्रिः	६	गी. ८-२५	मोऽध्यक्षे	१७	ब्र. सू. ४-२-४

पुरुषनामानि

१. मुक्तेशा भारद्वाजः
२. शैब्यः सत्यकामः
३. मौर्यायणी गार्ग्यः
४. कौसल्य आश्वलायनः

५. भार्गवो वैदर्भिः
६. कबन्धी कात्यायनः
७. भगवान् पिप्पलदः
८. हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रः

अपूर्वपदानि

मविः	पु. ३	पञ्चपादम्	७	आद्यस्थ	१३
प्राणः	३: ४; १९.	द्वदशकृतिम्	७	वासोवृक्षम्	२१
आदित्यः	३	उपरे	७	जीवघनात्	२४
वैश्वानरः	४	सप्तचक्रे	७	षोडशकलः	२६
पितृयाणः	६	षडरे	७	रथनाभिः	२८
पुरीषिणम्	७	वह्निमः	१२	समानः	२०

शारीरकविचारः

वैश्वानराधिकरणभाष्यम् ५	१-२-६	भूतेषुतच्छ्रुतेः १७	४-२-५
सर्वव्याख्यानाधिकरणश्रुतप्र- ७	१-४-८	नैकस्मिन् १७	४-२-६
मोध्यक्षइत्यधिकरणभाष्यम् १७ २७	४-२-३	ईक्षतिकर्माधिकरणविचारः २५	१-३-४
४. २. ५. ६. श्रीभाष्यम् १७		इतरव्यपदेशाधिकरणविचारः ३०	२-१-७
वाङ्मनसिदर्शनात् १७	४-२-१		

टिप्पण परिशिष्टम्

मर्वव्याख्यानाधिकरणश्रुतप्रकाशिकायां— 'चन्द्रादित्यादिसृष्टेरण्डान्तर्वर्तिविषयायाश्चतुर्मुखकर्तृकत्वसंभवेऽपि तदन्तर्भाषिपरमपुरुष एव प्रजापतिशब्दवान्यः अर्यवसानादवयवशक्त्या वा.....परब्रह्मप्राप्तिरुक्तत्वात्..... अचिरादिगल्य अनाद्वैतिप्रतिपादनात्..... विरजस्वन्देन प्रमिद्धब्रह्मलोकव्यावृत्तेः । उत्तरखण्डेषु च.....प्रत्यगात्मा विशोध्यते तत्तद्योपरिष्ठत्वं... परमपुरुषोपासनं तत्प्राप्तिरूपफलञ्च श्रूयते । अत उपक्रमे प्रजापतिशब्दवाच्यो महावाक्यस्वारस्यात् परमपुरुष इति—

१-११. पञ्चपादम् । तैत्तिरीये इडाक्त्वरेति श्रवणेऽपि श्रीभागवते (३.१.१.) इडाक्त्वर इति पाठो दृश्यते । एवं पञ्चस्वेकत्वस्य कत्सर इति नामापि तत्र । (एवञ्च तैत्तिरीये 'इद्रत्सरोऽसि कत्सरोऽसि' इत्यत्र इद्रत्सरस्यैव कत्सर इति नामन्तरेण निर्देश इत्याशयो ब्राह्मः ।) कत्सरशब्दस्यान्वयसामान्यवाचित्वं सर्वसंमतम्, भागवतेऽपि तत्रैव समन्तरमिति तावता तस्य विशेषनामत्वमपि नास्ति । विष्णुपुराणेऽपि (२.८), संवत्सरादयः पञ्च'. संवत्सरस्तु प्रथमः' इति श्लोकद्वयं द्रष्टव्यम् । विष्णुचिन्तीयादौ च तत्र कत्सरपञ्चके विविधे युगसंज्ञानिवेशकरणादिविमर्शेन तदर्थाः सुविशद इति ॥ श्रीः ॥



श्रीः

प्रश्नोपनिषत्

[अथर्ववेदीयोपनिषच्छान्तिपाठः—

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाश्रमिर्भजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसमन्तुभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

मृन्मि न इन्द्रो वृद्धश्रवाः मृन्मि नः पूषा विश्रवेदाः ।

मृन्मि नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः मृन्मि नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः]

प्रथमः प्रश्नः

हरिः ओम् । सुकेशा च भारद्वाजः शैव्यश्च मत्स्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः

श्रीः

श्रीं श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

येनोपनिषदां भाष्यं रामानुजभक्तानुगम । रम्यं कृतं प्रसिद्धं रत्नरामानुजं मुनिम् ।

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितं प्रकाशिकामिधानं भाष्यम् ।

अत्मीगुच्छसच्छायमस्त्रितोरस्थलं श्रिया ।

अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥

व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्त्या गुरुनपि ।

क्रमात् प्रज्ञापनिषदं व्याकरिष्ये यथामनि ॥

सुकेशा च भारद्वाजः शैव्यश्च मत्स्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौमल्यश्चाऽऽश्वलायनो
भार्गवो वैदभिः कबन्धी कात्यायनः । भरद्वाजस्यापत्यं पुमान् भारद्वाजः नाम्नः सुकेशा, शिवेगपत्यं

श्रीः

श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः श्रीमद्भगो रत्नरामानुजमहादेशिकभ्यो नमः ।

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

परं ब्रह्म बोधुं मुनिं पिप्पलादं समेत्योपमेदुस्सुकेशादयः पदं ।

कबन्ध्यादिरेकैक एकैकमंशं क्रमेणैष्यच्छत् स च प्रत्युवाच ॥

१. सुकेशादिकबन्धन्यन्तापदं प्रथमं निर्दिष्टः । नेषामेव व्युत्क्रमेण कबन्ध्यादिसुकेशान्तानां पदं प्रश्नापदसु
स्वण्डेषुपक्षिप्य समार्थायन्ते । अत एव प्रश्नेति नाम ।

पा० निरुपादिश्रीविष्णुदेश्वरप्राच्यकोशामारस्थः आन्ध्रप्रवितालकोशः क. तत्रालयदत्तागरालिखितकोशः ख.
मुद्रितप्रन्थाक्षरादिकोशः ग. पुनामुद्रणकोशः घ. अडयारकोशः ङ. इति संकेतः ।

कौमल्यश्चाश्रयायनो भार्गवो वैदर्भिः कवन्धी कात्यायनः ते हेने ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणाः । एष ह वै तन् सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुप-
मन्त्राः ॥ १ ॥

तान् ह म ऋषिरुवाच, भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं वत्स्यथ
यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत । यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

शैव्य नामतः सत्यकामः । सूर्यायणस्यापत्यं सौर्यायणिः — ईकारश्चाण्डसः — गोत्रतो गार्ग्यः, कौसल्यो
नामतः आ॥ अ॥ ॥ अश्वलायनस्याश्वलायनः, भार्गवो गोत्रतः विदर्भस्यापत्यं वैदर्भिः, कवन्धी नामतः
कात्यायनो गोत्रतः । ते हेने ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणाः । ते ह प्रसिद्धाः । एते उक्ताः
मुक्तेशमत्यकामसौर्यायणिकौसल्यभार्गवकवन्धिनः षडृषयः । ब्रह्मपराः वेदपराः, वेदैकशरणाः इत्यर्थः ।
ब्रह्मनिष्ठाः वेदार्थनातर्यवन्तः । यद्वा ब्रह्मपराः ब्रह्मज्ञानतत्पराः । ब्रह्मनिष्ठाः तपोनिष्ठाः । 'वेदमन्तत्वं तपो
ब्रह्म' इत्युक्तः । परं ब्रह्म । परम् उक्तृष्टं निरुपचरितम् ब्रह्म स्वरूपतो गुणतश्च बृहद्भूतं वस्तु अन्वेषमाणाः
जिज्ञासमाना इत्यर्थः । एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुप-
सन्त्राः ॥ हशब्दः प्रसिद्धौ । वैशब्दोऽवधारणे । एषः = अस्मद्वुद्धौ विपरिवर्तमानः परब्रह्मवित्त्वेन प्रसिद्धः
पिप्पलाद एव षण्णामस्माकं जिज्ञासितान् अर्थान् वक्तुं प्रभवतीति पर्यालोच्य समिद्धाराद्युपायनपाणयः
शास्त्रदृष्टेन विधिना पूज्यं पिप्पलादमुपगता इत्यर्थः ॥ १ ॥

तान् ह म ऋषिरुवाच । स्पष्टोऽर्थः । भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं वत्स्यथ ।
यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत । यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति । यद्यपि पूर्वमेव भवन्तस्तपो-
ब्रह्मचर्यादिसंपन्ना, तथाऽपि ब्रह्मविद्याग्रहणार्थं पुनरपि शरीरशोषणादिलक्षणतपसा योषितस्मरणकीर्तनकेलि-
प्रेक्षणमुद्योगभाषणसंकराभ्यवसायक्रियानिर्वृत्तिलक्षणाष्टविधमैश्वर्यनवर्जनरूपब्रह्मचर्येण आस्तिक्यबुद्धिलक्षणया श्रद्धया
मुक्ताः सन्तः^१ संवत्सरमात्रं वासं कारिष्यथ ; वासं कुर्वन्तिविति यावत् । ततः स्वेच्छानुरोधेन प्रष्टव्यान् अर्थान्
पृच्छत । यदि तान् अर्थान् वयं ज्ञास्यामः, तदा 'वञ्चनमन्तरेण सर्वं वक्ष्यामः । यद्यस्मात् ज्ञातुमिच्छयाभावान्न
संक्षम्य ब्रह्मचर्यतपआदौ बहुकेशसाध्ये प्रवृत्तिर्न युष्मभ्यं रोचते, तदा 'मुखेन गन्तव्यमिति भावः । ततश्च
गुरोर्ज्ञातृत्वपरीक्षामन्तरेणैव शुश्रूषा कार्येत्ययमर्थः शिक्षितो भवति । तथा गुरोरपि शिष्यसंग्रहे नातीवासद्वरः
कर्तव्य इत्यर्थश्च^२ सूचिनः ॥ २ ॥

२. संवत्स्यथ = अत्र संभूय वत्स्यथ । भाष्ये समुपसर्गपरितोः पाठः । विधौ भविष्यत्प्रयोगः विधित्सितस्यावश्यमव
भविष्यत्वात् ॥ स्मरणेत्यादि । ब्र वै. ग. खं ४-७३. स्मरणमित्यादिश्लोकः । संवत्सरब्रह्मचर्यतपआदावित्यत्र
संवत्सरतपोब्रह्मचर्यादिविधितोः पाठस्यान्यः ।

१. आश्रमस्थो क. ख. पाठः । अश्रमस्थोऽस्येति ग. । अश्रमस्थोऽस्येति युक्तम् । "नडादिभ्यः फक्" ।
२. निश्चितं ग. ३. संत इति नास्ति. ग. कोशे ४. वचनां ग. ५. मुखेनेत्यधिकं ग. ६. चक्षते न. ग. कोशे.

अथ कवन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ, 'भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते' इति ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच, प्रजाकामो ह वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत । स तपोऽतप्यत्वा [म] मिथुनमुत्पादयते । गयिश्च प्राणं चेति एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥ ४ ॥

आदित्यो ह वै प्राणो गयिरेव चन्द्रमाः । गयिवा एतमर्थं यन्मूर्तं चामूर्तं च

अथ कवन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । संवत्सरवामानन्तरमन्यैरनुज्ञातः कवन्धी पिप्लवादस्य समीपं यथाविध्युपगम्य पप्रच्छ । किमिति—भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच । एवं पृष्ठवने कवन्धिने पिप्लवाद उवाच । प्रजाकामो ह वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत । अत्र प्रजापतिशब्दो ब्रह्मपरः । अन्य कारणवाक्यवान् । व्यासार्थः सर्वव्याख्यानाधिकरणेऽस्तस्य प्रजापतिशब्दस्य ब्रह्मपरत्वस्य समर्थितत्वात् । सः प्रसिद्धः प्रजापतिः परमात्मा प्रजामृष्टिकामन्त्या सृष्ट-व्यालोचनरूपे तपः अतप्यत कृतवान् । [म] तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते गयि च प्राणं चेति । एवं सृष्ट्यं पर्यालोच्य गयिप्राणशब्दितप्रकृतिपुरुषाख्यं मिथुनमुत्पादितवानित्यर्थः । केनाभिप्रायेणेत्यत आह—एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति । प्रजाकामस्य समेतौ गयिप्राणावनेकप्रकारान् प्राणिन उत्पादयिष्यतः इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥

गयिप्राणशब्दार्थमाह—आदित्यो ह वै प्राणो गयिरेव चन्द्रमाः । आदित इत्यादित्यः भोक्ता । स एव प्राण इत्यर्थः । 'आदित्यशब्दितभोक्तृप्रतिद्वन्द्वतया भोग्यवर्गस्य चन्द्रवेन निदेशः ।' तस्य प्राणशब्दितत्वे हेतुः समनन्तरमेव कथ्यते । गयिरेव चन्द्रमा इत्यस्याभिप्रेतमर्थमाह—गयिवा एतमर्थं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव गयिः ॥ मूर्तशब्देन पृथिव्येतज्जामि उच्यन्ते । अमूर्तशब्देन वाय्वनरिक्षे उच्यते । सर्वेऽपि भूतजतं गयिरत्ने भोग्यमित्यर्थः । तस्मान्मूर्तिशब्देन पाञ्चभौतिकं शरीरं

३. कुत इति कारणप्रश्नः । अत्र सृष्टिप्रयोजनमर्थ्यात् पृष्ठं मन्तरम्, उत्तरञ्च एतद्वत्तन् भोग्यपद्वैरूपप्रयोजन-विवरणम् । अचतनं चेत् अवशेन स्वर्थं परिणमेत्, तत्र प्रयोजनं न स्यादिति, इयं तु सृष्टिः प्रजापतिवृत्तेति तत्त्वामिकानां प्रजानां भोग्यपद्वैः फलत्वेन तेन संकल्पिताविनि तत्त्वमाधिसारः ॥

४. समनन्तरम् = पष्ठे वाक्ये । "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" इति बृहदारण्यकोपनिषत्-मूर्तशब्देनेत्यादि । शरीरमिति । घटपटकाष्ठपाषाणादि सर्वसम्यक्चैकचेतनशरीरमेव ॥ अत्र—संवत्सरसामान्तरमनुज्ञातः कवन्धिनायनमुभयतमवश्यात् रयिप्राणस्य प्रजापतिवने रूपणम् । आदित्यस्य चन्द्रमसश्च ग्रन्थेकमुभयतमवश्यात् प्रजापतिवने रूपणमुपेक्ष्यैकस्य प्राणगयिरूपेणैवोक्तिः । उदयन्नित्यारभ्य उदयत्येव सूर्य इत्यन्तं सूर्यस्यैव निरूपकं भवतु । उदयानिति आदित्यस्य सर्वदिग्बर्तिप्राणशब्दितजीवसंबन्धकथनत्वात् सर्वेषां देवदानवमनसैः तन्मयं प्रदक्षिप्तं भवति । स एव इति सूर्यस्य परमात्मान-कवमुच्यताम् । चन्द्रस्य सूर्यवद्विज्ञेयानिरूपणमचिरादिगनिकथनं एवैदम्पदान् । प्राक्तनभोग्यवर्गस्य चन्द्रवेन रूपणमादित्य-

१. प्रजाकामो वै शाह्वा. २. माध्वे स तपस्तप्यति नास्ति. ३. भोग्यमादन इति क. ४. कुपितोऽस्मिद् पुरुषाद्वेनेऽस्ति. ५. मूर्तशब्दिनं ग.

तस्मान्मन्त्रिरेव गयिः ॥ ५ ॥

अथादित्यः । उदयन् यन् प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते । यदक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यन्मर्धं प्रकाशयति

मर्धं भोग्यमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथाऽऽदित्यः । रयिनिरूपणानन्तरमादित्यः । वर्ण्यत इति शेषः । आदित्यशब्दितस्य भोक्तुः प्राणशब्दितत्वे हेतुरुच्यते इति यावत् । उदयन् यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते । यदक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यन्मर्धं प्रकाशयति तेन मर्दान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥ अयं जीवः सुषुप्तिस्थानात्प्रबुध्यमान एव सन् प्राचीं दक्षिणां प्रतीचीं मुदीचीं यन्मर्धं भोग्यमन्तरादिदिशश्च सर्वं प्रकाशयन् तच्चद्विष्वर्तान्द्रियाणि धर्मभूतज्ञानाख्यरश्मिद्वारा विभर्ति । तस्मात्स एव सर्वप्राणशब्दितेन्द्रियनिर्बोद्धत्वात् प्राण इत्यर्थः । प्राचीं दिशं प्रविशति प्रकाशयति : प्राच्यान् पदार्थान् उपरुन्धत इति यावत् । तेन तस्माद्धेतोः । प्राच्यान्प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते पूर्वद्विष्वर्तपदार्थ-प्रकाशकान् चक्षुरादीन् प्राणान् धर्मभूतज्ञानाख्यरश्मिमुखेनाधितिष्ठति, प्रेरयति । धर्मभूतज्ञानेन तदविद्यातृत्व-लक्षणमन्तिधानाभावे चक्षुरादिना करणेन रूपाद्युपलम्भो न स्यात् । चेतनानधिष्ठितस्य करणस्य कार्या-ममर्धवादिति भावः । यदक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीमित्यादौ, 'यदक्षिणां प्रविशति तेन दक्षिणात्यान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते, 'यत्प्रतीचीं प्रविशति तेन प्रतीच्यान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते' इत्यादिशेषः पूर्णायः । लावयार्थं प्रतिपर्यायं तदनुक्तिः । अत्र प्रजाः सिसृक्षुः परमात्मा प्रकृतिं पुरुषं च रसज्जेति वक्तव्ये परोक्षरूपेण

रूपगतभोक्तृप्रतिद्वन्द्वत्वात् । चन्द्रस्य भोग्यताया आनुभविकत्वात् । "तदेवानामन्नम् । तं देवा भक्षयन्ताः" इति सोमस्य भोग्यत्वमुन्नेह । आदित्यस्य प्राणरूपजीवाभेदे दृश्यमाणरीत्योपपत्तेः सति च जीवाधीनचैतन्यप्रसरत्सकप्रकाशशालिनोऽचेतनस्य भोग्यद्वयस्याऽऽदित्याधीनप्रकाशचन्द्रमरसादयं युज्यते । रयिशब्दितैश्वर्यप्राप्तिसिद्धान्तमसंख्योक्तगामिनः, प्राणाख्यात्मनिष्ठस्य आदित्यप्राप्तिश्च समनन्तरं दृश्यते इति च रयिप्राणयोश्चन्द्रादित्यात्मना रूपणम् । एवं रश्मिप्रापकत्वादेव दक्षिणायनकृष्णपक्ष-रात्रौणां रयित्वम् ; प्राणयाथाभ्यानुभासकत्वाच्चोत्तरायणशुक्लपक्षदिनानां प्राणत्वमिति । एवमयमपि कश्चिदादित्यप्राणमेव-कल्पने हेतुः, यन्-आदित्यस्योद्यतस्त्वर्दिकप्रवेष्टित्वं रश्मिषु सर्वदिकप्राणसन्निधातृत्वं च प्रसिद्धम्, तत् साध्यदर्शितरीला बोद्धव्यमस्ति । एवं च चन्द्रादित्यादिसृष्टिव्यवस्थानिमित्ते प्रकृतदायके आदित्यचन्द्रभोक्तृत्वेऽपि, उत्तरार्द्धे च दक्षिणा-यनशुक्लकृष्णपक्षादिद्वयानपितृयाणान्तर्गतनिरूपणदत्त । दिश्वरूपमिति श्लोकश्च सूर्यविषयकः, यथा संवत्सरविषयकः पञ्चपदात्मिण्युपरितनम्भोक्तः — इत्येवं यद्यपि सुखम् कथापि परमप्रकृतयिप्राणयोरिव प्राणानिरूपितत्वादपेक्षिततन्निरूप-णरतत्वेऽपि 'आदित्यो ह वा' इत्यादिवाक्यानां युक्तम् । रयिप्राणशब्दयोश्च चन्द्रादित्यादिमात्रपरतया संकोचो न कर्तव्यः । 'कुत इत्युक्तः प्रजा' इति प्रसन्नादयगतद्राजशब्दस्याचेतनविशिष्टचेतनपरतया तद्वत्त्वचतुर्मुखादिचेतनचेतनरूपसर्ववस्तुपरतायाः प्रकृतप्रमाणान् मार्गमये चन्द्रादित्यप्राप्तिश्च नवमदशमवाक्याभ्यामेव सेत्स्यतीति किमादौ तदुक्तमिति विसृज्य आदित्यशब्दस्य आदिनिर्दिष्टतामबोलनेन योगव्युत्पत्त्या भोक्तृपरत्वमुपवर्ण्य प्रसिद्धचन्द्रादित्यप्रस्ताव इह नाऽऽहृतः । एवञ्च चन्द्रमशब्दोपि 'यदि आह्वयते' इत्येवं भोग्यपरो प्राज्ञः ॥ सर्वव्याख्यानाधिद्वरणभूतप्रकाशिकया अयत्रैव तात्पर्यमिति भावः ।

१. आन्तरिक्षश्च च ; अन्तरिक्षो यत् ग. २. सर्वेति न ग. कोषे

तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते ॥ ६ ॥

म एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

महस्वरश्मिश्चतथा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिः । तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च । तद्ये ह वै तदिष्टार्पते

रथिप्राणशब्दाभ्यां नदभिलाषः । रथिप्राणयोश्चन्द्रादित्यशब्दाभ्यामभिलाषश्च । 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः' ।
पैत० १.३ इति रीत्या 'रहस्यार्थस्य स्फुटनरोपदेशानर्हत्वाच्च' । ६ ॥

आदित्यो ह वै प्राण इति 'प्राणशब्दनिर्दिष्टस्य भोक्तृत्वार्थस्य उद्यमानस्य परमात्मनोक्तमहः' ।
म एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । यः प्राक्प्रभुतः प्रजापतिशब्दो विश्वेषां नृणां
नैतृत्वेन वैश्वानरशब्दवाच्यः सर्वशरीरगत्या विश्वरूपशब्दितः । अग्नेनैतृत्वाद्गुणयोगेनाग्निशब्दितः । म एष
प्राक्प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा । 'आदित्यो ह वै प्राण' इति प्राणशब्दितभोक्तृरूपः सन् उदयत इत्यर्थः ।
अयं च सन्तो वैश्वानरार्थिकरणे परमात्मपरतया सिद्धवन्त्येव भगवता 'अयं कृता व्यवहृतः । अत एव
व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । तदेतदृचाभिमुखं दृश्य क्रद्दन्त्रेणोक्तम्' ॥ ७ ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् । महस्वरश्मिः चतथा वर्तमानः
प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः । विश्वरूपं सर्वशरीरम् । जात वेदमिदं यस्मात् जातवेदाः ।
"प्रजा च तस्मात् प्रमृता पुराणी" इति सर्वज्ञानोत्पादकम् । परायणं परं परम् । प्राप्यम् ज्योतिः
सर्वप्रपञ्चकदीप्तिमन्तम् । एकमद्वितीयम् । तपन्तम् जाटगम्यां दिग्गणेन तपन्तम् । "सनादयति स्यं
देहमायातलस्तकम्" । "अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणान्तरमाश्रुतः पचाम्यन्नं
चतुर्विधम्" इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । हरिणं हरिमित्यर्थः । हरिशब्दस्य ज्ञानवैद्यादिसम् । वर्तमानः
अनुवर्तमानः । तद्विधेयतया तच्छरीरभूत इति यावत् । महस्वरश्मिः सन् विश्वदिक्षयत्रिषयकज्ञानवान् ।
प्रजानां स्यात्परजन्ममत्सकानां प्राणानां प्राणः धारकः सूर्यः सूर्यदप्रकाशकः । एष जीव अतथा
देवमनुष्यादिनानाविधदेहात्मभिमानशालिन्या मृषुमिस्थानादुदयतेः सूर्यवत् उदयत इति वाऽर्थः ॥ ८ ॥

एवं मृक्षमप्रकृतिजीवशरीरकस्य प्रजापतेः रथिप्राणशब्दितप्रकृतिपुरुषरूपभेदभोक्तृत्वमन्ता विभागमु-
पकर्ष्य तस्यैव परमात्मनः "अस्वण्डकालरूपेण स्थितस्य" स्वण्डकालरूपेण विभागो द्रष्टृदृश्यद्विभक्तिवाचनरणाय
वा उपासनार्थं वा संवत्सरस्यप्रजापतेर्दक्षिणोत्तरायणरूपकं रथिप्राणरूपं विभागम् । तथा मामात्मप्रजापतेः
रथिप्राणशब्दितं कृष्णशुक्लपक्षात्मकं विभागम्, अहोरात्रात्मककालरूपप्रजापतेः रथिप्राणात्मकं रात्र्यहोरात्रात्मकं
विभागम्, तत्प्रसङ्गेन रथिशब्दार्थदक्षिणायनकृष्णपक्षरात्र्यपेक्षया प्राणशब्दार्थभूतोत्तरायणः कृष्णपक्षदिवसानामुत्कर्षं
च कर्तुमारभते— संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च । तस्य संवत्सरस्यकालरूपस्य

१. हरिणं, माषः । २. अस्यायंस्य. ग. ३. प्राणादित्यशब्दः. ग. ४. अयं कः पठः । णायुक्तम् ग. ५. वेदा
सि वेदाः. ग. ६ जाटगदित्यादि. ग. ७. प्राणानामिति न ग. कोशे ८. उदयति ग. ९. कुण्डलितं ग. कोशे

कृतमिन्युपामते ते चान्द्रमममेव लोकमभिजयन्तेः त एव पुनरावर्तन्ते । तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयियः पितृयाणः ॥ ९ ॥

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽन्मानमन्विष्य आदित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनम् एतदमृतमभयम् एतन्परायणम् एतस्मान्न पुनरावर्तन्ते

प्रजापतेर्दक्षिणोत्तरशब्देन अयमेव सूर्यस्याधारभूते द्वे रूपे स्तः । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमिन्युपामते । ते चान्द्रमममेव लोकमभिजयन्ते त (न्तेऽत) एव पुनरावर्तन्ते ॥ ह वा इति प्रसिद्धौः स्मरणे वा । अयमर्थः—तन् तत्र ये पुरुषाः इष्टापूर्ते दत्तमिति तन् कर्मापासत इत्यर्थः । 'य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमिन्युपामते' इति श्रुत्यन्तरेकाध्यात कृतशब्दो दत्तपरः । इष्टम् यागादि श्रौतम् । पूर्तं=स्वानादि । इतिशब्दः प्रकारवचनः । यागदानवार्पाकृपादिकं कर्म येऽनुतिष्ठन्ति, ते चन्द्रमस्संविन्धेन लोकमभिजयन्ते अभिजयन्ति, प्राप्नुवन्ति । 'त एव पुनरावर्तन्ते । न त्वात्मापासका उत्तरमार्गेण गता इत्यर्थः ॥ तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ तस्माद्देतोः एते कर्मठाः प्रजाभर्गादिलक्षणक्षुद्रफलकामाः ऋषयः क्षुद्रफलद्वष्टारः दक्षिणं पन्थानं पितृयाणशब्देन प्रतिपद्यन्ते । एष एव पितृयाणः रयिः अन्नप्रधानो वैषयिकभोगात्मक इति यावत् । यद्यपि, 'धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः' इत्यादिप्रमाणप्रतिपन्नः पुराणेषु दक्षिणमार्गनिर्दिष्टो धूमादिश्चन्द्रान्तः पितृयाणोऽप्यन्यः । संक्सरावयवभूतपद्मासात्मा दक्षिणायननिर्दिष्टोऽप्यन्यः । तथाऽपि दक्षिणायनशब्देन द्वयोरेपि व्यवहियमाणत्वात् कालमार्गयोरेकीकृत्य व्यवहार उपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽन्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते । अथशब्दो वाक्यान्तरोपक्रमे । ये तान् 'किं प्रजया करिष्याम' इति विरक्त। ऋषयः कायक्लेशादिलक्षणेन तपसा, स्नासङ्गराहित्यलक्षणेन ब्रह्मचर्येण, अन्विष्यबुद्धिलक्षणया श्रद्धया प्रत्यगात्मविद्यया परमात्मानमुपास्य अर्चिरादिना उत्तरेणायनेन "आदित्यचन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युनं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति" इत्युक्तप्रकारेण ब्रह्मप्राप्तिद्वाराभूतमादित्यमभिजयन्ते प्राप्तुं कर्तव्यतः ।^१ अन्वेष्टव्यतया निर्दिष्टमात्मानं स्तुवंन्तेषामपुनरावृत्तिं दर्शयति—एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते इत्येव निरोधः । आयतनशब्दापेक्षयैतदिति नृपसकलज्ञनिर्देशः । प्राणानां प्राणभूताम् । आयतनमाधारभूतम्, "तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञाभावास्वर्पिताः प्रज्ञाभावाः प्राणोऽर्पिताः" इति परमात्मनः सकलचेतनाधारत्वोक्तेः । एतत् परायणं परमं (परं) प्राप्यमित्यर्थः । एतस्मान्न पुनरावर्तन्ते । उपासका इति शेषः । उत्तरेण मार्गेण गताः 'मासुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' इत्युक्तरीत्या परमात्मानं प्राप्य न निवर्तन्ते इत्यर्थः । एष निरोधः । एषः प्रजाकामो वै प्रजापतिरिति प्राक्प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा स्वं प्राप्तस्य पुनरावृत्ति-

१. एषैरयिः मावः. २. अतएव क. ख. ३. आदित्योहवैप्राणइत्युक्तेः प्राणसंबन्धायि भवति इत्यधिकं घ. कोशे.

इत्येष निरोधः ॥ तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

१ पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परं अर्थं पूर्णपिणम् ।

अथेमे अन्य उपरं विचक्षणं ममचक्रे पडर आहुरपितम् इति ॥ ११ ॥

निरोधकर्त्री । अतस्ते परमात्मानं प्रजापतिमिति चेन्न प्राप्तस्य तदुपासकस्यापुनरावृत्तिरपवचन इति भावः । अत्र एष इत्येतच्छब्देन प्रजापतिपरान्तरात् आत्मानमन्वित्येत्यात्मशब्दोऽपि प्रजापतिपर एव । अत एवेतन्मयेमभिप्रेत्य सर्वस्याख्यानाधिकरणे १. १. ८. व्यासयोगे. "तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्वित्याऽऽदित्यसर्माभजयन्ते -- एतस्मात् पुनरावर्तन्ते" इत्यादिदिग्गत्या अपुनरावृत्तिप्रतिपादनात्, 'प्रजाकामो ह वै प्रजापतिरिति प्रजापतिशब्दोऽपि दिष्टः परं ब्रह्मेति मान्यमिति चेन्न इष्टव्यम् । ततश्च प्रजापतिमुपासीतस्याचिरदिगल्यप्रतिपादनात् कथं प्रजापतेः ब्रह्मत्वमिति यांका पराकृता तदेष श्लोकः । तत् तस्मिन् संकसरात्मनि प्रजापतौ बध्यमाणः श्लोक इत्यर्थः ॥ १० ॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परं अर्थं पूर्णपिणम् ॥ ब्रह्मसंक्रमणपरिचय-
दात्मरानुत्तररूपाः पञ्च पादा यस्य स पञ्चपादः । अथवा हेमन्तशिदिग्ग्यैरकीकृतात् पटुतवः पञ्चतवः
संपद्यन्ते । ते पादा यस्य स पञ्चपादः तस्य । पितरं सर्वस्य जनकम् । द्वादशाकृतिं द्वादशमासाकृतितम् ।
दिवः स्वर्गात् परं परस्मिन् अर्थे स्थाने । पूर्णपिणम् । पूर्णपशव्देन स्वर्गं भूमिमितिहं ब्रह्माण्डगोलकावरण-
मुच्यते । तदस्य स्थानवेनास्मांति पूर्णपिणमाहुरित्यन्वयः । अथेमे अन्य उ परं विचक्षणं ममचक्रे
पडर आहुरपितम् । अथशब्दः पश्चात्तरपरिग्रहे । उशब्दोऽवधारणे । पशवद उक्तपृवचनः ।

१०. एष निरोध इत्यस्य 'एतद्वै गच्छ लोकद्वारं विदुषा प्रवर्तते तन्मार्गोऽविदुषाम्' छा. ४. ६. ५. इत्ये-
तदनुसारं ऽऽदित्यपरत्वमभवेऽपि एतद्वै प्राणान्मानान्तमित्यादिरादित्यपि तस्या परमात्मरूपेणाविदुषां परमात्म-
पथाक्रमनार्थं पुनरावृत्तिनिरोधकारा परमात्मनो व्याख्यातम् ।

११. प्राकृतमथैव कालकाम्यत्वमिति दर्शयितुमर्थे श्लोक उक्तः । पूर्णपशवस्य गोलकावरणार्थं कृत्वापि न
हृत्ते । शब्दं ऽनमुद्रकतामवेन निरुक्तं पठितम् । शाङ्करेण पूर्णपिणमुद्रकत्वमिति भाषितम् । तत्र आदित्यपशवस्य कृतिः
इति पृथुदकस्यान्तर्धनगतस्य आनन्दगिरिधोक्तस्याप्यग्रहणे, दिवः परेऽर्थे इत्येतन्मन्त्रस्यैव सत्यं पूर्णपश्वान्तस्य
संक्रस्तरूपवत्प्रजापताय ब्रह्माण्डावरणोद्कमद्गमत्र दिवसित्वा भाष्यमिदं प्रयत्नं स्यादेतत्, गोलकावरणमुद्रकमुच्यते
इति पाठस्तथात् । पूर्णपशवः (मृगं) मण्डलेपि प्रयुज्यते । पुरोधो इत्यस्य प्राप्तिरिति स्थिरास्मात्प्राप्त्यर्थः । एवञ्च
किं क्लेशम्, दिवः परेऽर्थे अन्तर्धनमित्यप्यर्थस्तथा । अर्थे मन्त्रः अश्वेदे (मं. २-२-१६४-१७) पठितः । तत्र मायणभाष्ये,
निरुक्तभाष्ये च अर्थितमिति पदं पूर्वाधेऽव्याकृत्य पुरोपिणे दृष्टपृथक्त्वमेवैव दिवः परेऽर्थे--परम्यागतं दिव्यं प्रति-
माहुरित्यर्थे उक्तः । शाङ्करेऽपि उ इति पृथक्पदम् । एकपदं कृत्वा तु उपरं उपरिनिर्धारणे संप्रसारं इति सादृशं ।
निरुक्तभाष्ये तु मतेति पृथक्पदं कृत्वा उपरं=उपरिस्थानस्थितस्मत्पदं इत्युक्तम् । आदित्येऽपि तस्मिन्मन्त्रः,
संक्रस्तरिति आदित्य इति पञ्चममेदस्त्र अन्तर्धनेन दर्शितः । विचक्षणं विविधद्वयसमादित्यमित्यर्थे इति । शाङ्करेऽपि
जगन्मवेमपितमाहुरित्वा भाषितम् । अश्वेदे एतदुत्तरमन्त्रोऽपि सर्वत्रगदग्रहणमिति, 'पशवो चक्रे परिचरमाने तस्मात्प्रा-
तस्पृथुक्त्वानि विद्या' इति । एवञ्च शाङ्करादियस्या पञ्चपदस्य उरन्विकृतः पूर्वोत्तरादयोः पञ्चमेद इति दत्तव्यम्
उपर इत्यस्मैकार्थेऽप्युक्तुश इत्यर्थो घटते इत्यलम् ।

१. ततश्चेति वाक्यं ग. कोशे नास्ति. --, अथे ह पाठः । अन्यत्र 'इडा', ७ स्वर्ग, घ. १, सोऽस्य ख. ग.

मामो वै प्रजापतिः तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः । शुक्रः प्राणः । तस्मादेत ऋषयःशुक्र
इष्टि कुर्वन्तिः इतर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः । प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति, ये
दिवा रत्या संयुज्यन्ते । ब्रह्मचर्यमेव तत्, यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

अन्नं वै प्रजापतिः ततो ह वै तद्रेतः तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥

तद्ये ह तत् (?) प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोः

पूर्वोक्तभ्योऽन्ये उक्तृष्टाः इमे कालतत्त्वविद आदित्यादिग्रहसप्तकलक्षणचक्रयुक्ते ऋतुलक्षणारषट्चक्रयुक्ते
मन्त्रसाम्ये रथे जगन् सर्वं विचक्षणं कुशलं निश्चलं यथा भवति तथाऽर्पितमित्याहुः ॥ ११ ॥

यथा संवत्सरो रयिप्राणाभ्यां विभक्तः, एवं मामोऽपि विभक्त इत्युपासनार्थं प्रदर्शयति— मामो
वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्रः प्राणः । स्पष्टोऽर्थः । तस्मादेते ऋषयः शुक्र
इष्टि कुर्वन्तिः इतर इतरस्मिन् ॥ यस्माच्छुक्रः पक्षः प्राणतयोक्तृष्टः, तस्मादृषयः अतीन्द्रियार्थद्रष्टाः
सर्वेऽपि शुक्रपक्ष एव शोभनानि कर्माणि कुर्वन्ति । इतरेऽनृषयोऽज्ञाः पुनः अप्राणतयाऽसारभूते
कृष्णपक्षे कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अमुमेव विभागमहोरात्रेऽप्युपासनाय प्रदर्शयति— अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो
रात्रिरेव रयिः । स्पष्टोऽर्थः । प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते । यस्मादेतोरहः
प्राणरूपवत्, अत एव रत्या सत्यर्थम् । प्रयोजनस्य हेतुत्वविवक्षया तृतीया । प्राणभूतेऽहि स्त्रीभिर्मे संयुज्यन्ते,
त एते प्राणमेव प्रस्कन्दन्ति प्रकर्षेण शोषयन्ति । प्राणापचारान् प्राणमेव निघ्नन्तीत्यर्थः । ननु तर्हि
स्वयोषिद्रमनं गृहस्थेन कार्यमित्याशङ्क्य रात्रौ कार्यमित्याह—ब्रह्मचर्यमेव तत्, यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ।
सत्यर्थं रात्रौ स्त्रीसंयोगो ब्रह्मचर्यमेव । मैथुनमेव न भवतीत्यर्थः । तत्र दोषायेति यावत् ॥ १३ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषकालात्मकं ब्रह्म कथं प्रजानमुपादानमित्युच्यते । अन्नपरिणामभूतस्य रेतस एव
प्रजोपादानत्वदर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह—अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतः तस्मादिमाः प्रजाः
प्रजायन्त इति ॥ अन्नत्वस्य तदुत्पन्नेरेतोवत्त्वं च यतः प्रजापतिश्चिदितं ब्रह्मैव, अतः प्रकृतिपुरुष-
संस्तरमासादिकालात्तरेतोवत्त्वा[रूपा]द्ब्रह्मणः सर्वाः प्रजाः प्रजायन्त इति प्रजापतिश्चिदितस्य ब्रह्मणः
[उपादानत्वमुपपद्यत इति भावः ॥ १४ ॥

प्रसङ्गादमुमुक्षुनिन्दापूर्वकं मुमुक्षुन् तौति— तद्ये ह वै (?) प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमु-
त्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोकः (वैष लोकः) । तस्माद्ये, अन्नं वै प्रजापतिरिति प्रजापतिश्चिदितस्यान्नस्य
क्रां यज्ञं क्रत्वेनानुतिष्ठन्ति, येऽन्नभक्षणशील्य ब्रह्मचर्यरहिताः, त एव प्रजा उत्पादयन्ते । एष
ब्रह्म लोकः पुनरुत्पादिलक्षणः कार्यभूतब्रह्मरूपो लोकः (एष लोकः पुनरुत्पादिलक्षणो लोकः)

तस्मै स होवाच- आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रञ्च ।
ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्ग्राणमवष्टभ्य विधारयामः इति ॥ २ ॥

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच. 'मा मोहमापद्यथाः' । अहमेवैतन् पञ्चधाऽऽत्मानं
प्रविभज्यैतद्ग्राणमवष्टभ्य विधारयामि' इति ॥ ३ ॥ तेऽश्रद्धधाना बभूवुः । सोऽभिमानादूर्ध्वमु-
त्क्रान्ता मृत इव ।

तस्मै स होवाच । स्पष्टोऽर्थः । मुख्यप्राणस्यैव धारकत्वप्रकाशकत्वश्रेष्ठत्वात् 'नि वक्तुमास्या-
यिकामाह- आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ह वा इति
प्रसिद्ध्यतिशये । एषः प्रसिद्धः आकाशः । दीव्यति गच्छतीति देवो गमनशीलः । नादगो वायुश्च ।
अग्निरापः पृथिवी । स्पष्टोऽर्थः । वाक्छब्देन कर्मेन्द्रियाणि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते ; चक्षुःश्रोत्रशब्देन
ज्ञानेन्द्रियाणि । ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्ग्राणमवष्टभ्य विधारयाम इति ॥ आकाशादयः सर्वे
मिलित्वा ताः पुरोर्वर्तिशरीरं प्रदर्श्य अभिनः स्थित्वा वेदन्ति स्म । किमिति- वयं वाणवन्मंचारशीलमेतत्
पुरोर्वर्ति शरीरमवलम्ब्य विधारयामः । अवकाशादिविविधकार्यक्रमन्या धारयाम इत्यर्थः ॥ २ ॥

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच । मुख्यः प्राण उवाचेत्यर्थः । किमिति- 'मा मोहमापद्यथा
अहमेवैतन् पञ्चधाऽऽत्मानं विभज्यैतद्ग्राणमवष्टभ्य विधारयामि' इति । 'हे आकाशादयः ईदृशी
विपरीतबुद्धि मा गच्छन् । अहमेव 'स्वात्मानं प्राणापानव्यानसमानोदानरूपेण पञ्चधा विभज्य धारयामि' इति ।
एवं वदतो मुख्यप्राणस्यायं भावः- 'हे आकाशादयः ! भवन्तः अवकाशादिप्रातिस्विककार्यक्षमाः, 'न तु
सर्वकार्यक्षमाः । अहं तु भवतामपि कार्यनिमित्तत्वाद्भवत्कार्यक्षमः । मया किं (मयाऽकिं, यमाणे जीवने तु भवन्तु
न कोऽपि समर्थः (क्षमः), इति । तेऽश्रद्धधाना बभूवुः । ते तद्वाक्ये विश्वासं न कृतवन्तः ॥ ३ ॥

सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमन् इव । ततः स प्राण एषां गर्वमवलोक्य अहंकारवेशादष्टोत्तरशत-
सर्पस्नानानामुपरि स्वमास्थ्यं प्रकटयितुं स्वस्थानात् किंचिदुदचलत् । इवशब्दोऽल्यार्थः । साक्षादुत्क्रमणेऽपति-

२. दीव्यति गच्छतीति । ननु वक्ष्यमाणमिवदनादिकर्तृत्वस्याचिन्तेन वयमेव दाक्षशार्दि तत्तदधिष्ठानदेवता इति मतिं
ज्ञापयान् देवपदं प्रतिव्यवस्थान्वयामि प्रायेण प्रयुक्तमिति सुवचनम् । वयोरिति त्वत्त्वं राशेस्तु वायुपदेनैव लभ्यते इति चेन्न- पूर्व
कल्पे देवा इत्युपपत्त्या देवदेवतास्यैव देवतास्यैव देवता सवेत्र सवेत्रेति नात्र तद्वक्तव्यम् । अतो वरिष्ठस्य प्राणस्य 'पिता त्वं
मातरिभन' इति वक्ष्यमाणरीत्या वायुविक्रमरतया वायौ विशेषगौरवं प्रदर्शयितुं देव इत्युक्तम् । विशेषगौरवं च मातरिश्वपदवाच्यं
गमनशक्तिप्रयुक्तमित्यालोच्यैवं व्याख्यातम् । ननु 'वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ते श्रोताः प्राणं स्तुवन्ति' इति चतुर्णां
स्तोत्रतपोपदानात् 'या ते तूर्णाची (१२)' व्यादिमन्त्रानुरोधाच्च इन्द्रियान्तराणामाकाशादीनां चाभिवदन्कर्तृत्वाभावात्प्रातिः
रूपमाकाशादयस्सर्वे इतीति चेन्न, केनोपनिषदादिदृष्टरीत्या प्राधान्यात् प्राथो वागादिमात्रनिर्देशपीन्द्रियान्तरस्पर्धाया
अपि बृहदारण्यक (३-५-२१) दिसिद्धत्वात् । आकाशादीनां शरीराकाररिणांमार्गेण बाणवदवष्टभ्य विधारयमाणतपोयोगेपि
तत्तदधिष्ठानदेवतानामपीन्द्रियादधिष्ठानदेवतात्वं कल्पप्रवृत्तत्वं न भवेत् तस्यात्र दिस्यप्रक्रमेण च तत्त्यागयोगाच्च ।
स्वाकृष्टत्वरूपप्रकाशत्वं पुनः प्राधान्याद्वागादिमात्रेऽस्तु ; 'कर्तृ' इत्युक्तेः ।

१. प्राकाशः साध. २. इतिशब्दो नास्ति माध्व. ३. 'उत्क्रमन्' 'प्रां छन्ते' इत्येवं दीर्घरहित एवात्र,
उपरि छन्ते च माध्वाः । ४. धारकत्वं श्रेष्ठत्वदीनि स्वं. ५. आत्मानं ग. ६. इदं वाक्यं न गच्छो
७. मयाऽकिं यमाणे, ग. ८. उदचलदिव ग.

प्रजापतिश्चरमि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।

तुभ्यं प्राणः प्रजास्मिन्माः [चाले हगन्ति] यः प्राणैः प्रतिनिष्ठसि ॥ ७ ॥

देवानामसि बह्वितमः पितृणां प्रथमा स्वधा ।

कर्षाणां चरितं मत्प्रमथवाङ्मिरसामसि ॥ ८ ॥

इन्द्रस्यं प्राणः तेजसा रुद्राऽसि परिरक्षिता ।

त्वमन्तरिक्षे चरमि सूर्यस्यं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणः ते प्रजाः ।

यदि एव इत्युक्तं प्राणस्य सत्त्वे कः प्रजापतुर्गान् संकल्प्य पश्चात्तमेव सुख्यप्राणमभिसृज्य-
पुत्रं प्रजापतिश्चरमि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे । त्वं प्रजानां रक्षकः सन् प्राणादिवायुवर्षेण
जन्मं करोमि । तथा गर्भेति प्रकृत्या नतोपकृत्या च पितृवत् एव वर्तमान एव त्वमुत्पादकत्वपातिलेभ्येत
पुत्रं दत्तं प्राणं जायसे । तुभ्यं प्राणः प्रजास्मिन्माः [चाले हगन्ति] यः प्राणैः प्रतिनिष्ठसि ॥ हे प्राणः
प्राणवर्षजन्मस्यैका इमाः प्रजाः तुभ्यं स्वदद्याः स्वर्गं प्रयुताः । यतो बलिमन्नदिकं ते उपहरन्ति ।
यस्यं प्राणोदिव्यापारः सर्वेव प्राणिषु प्रतिष्ठितोऽन्यथैः ॥ ७ ॥

देवानामसि बह्वितमः । बह्वितमः हविषां राहकतमः । पितृणां प्रथमा स्वधा । सुख्यः
पितृप्रातिहेतुननम्भवेवेत्यर्थः । कर्षाणां चरितं मत्प्रमथवाङ्मिरसामसि ॥ अथवाङ्मिरसामृषाणां
मत्प्रमुकुटं चरितं नित्यनैसित्तिकादिलक्षणं कर्म त्वमर्पात्यर्थः ॥ ८ ॥

इन्द्रस्यं प्राणः तेजसा रुद्राऽसि परिरक्षिता । हे प्राण ! त्वमिन्द्रः परमेश्वर इत्यर्थः । इति
परमेश्वर्य इति हि धातुः । तेजसा सर्वगंदर्पणमन्त्र्यलक्षणेन तेजसा त्वं रुद्रो रोदनहेतुः, स्थितिकाले
परिरक्षकश्चेत्यर्थः । त्वमन्तरिक्षे चरमि सूर्यस्यं ज्योतिषां पतिः । ज्योतिषां प्रकाशकानां पतिः
श्रेष्ठः सूर्यो भूत्वाऽन्तरिक्षे चरमि ॥ ९ ॥

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणः ते प्रजाः । आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायाचं
भविष्यतीति ॥ हे प्राण ! त्वं यदा सेवरूपी अभितो वर्षसि, तदा ते त्वदीया इमाः प्रजा आनन्दिन्यो

१. बलिं हरन्तीति मूलं तद्वचस्त्वनन्माथं च कचिन्न दृश्यते । शाङ्करपाठरीत्या तदावश्यकमेव । अथापि तत्पाठसमनं
माथे तुभ्यमित्यस्य त्वमुद्दिश्येत्यर्थो भावतस्स्यात् । न तु त्वदीया इति । उपरि च यत् इत्यध्याहृत्य वाक्यभेदकल्पना न
दृश्यते । अतन्नाद्वरितपाठ उल्लेखो वास्तवस्यात्, यथा माधवाटे ।

२. ज्योतिषां पतिरिति त्वं तदाधिक्यात् ज्योतिषांपतिरिति चन्द्रदिवक्षा युजेति श्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्यकोशागारस्य
शब्दे । तदावधारः । एवं त्वमन्तरिक्षे चरमीत्यत्र त्वं वायुरूपेणान्तरिक्षे चरसीत्यर्थोपि सुवचः । अथापि सूर्येन्द्रवायु-
पराः प्रजाः प्रमोक्षकतया अत्र मन्त्रे इन्द्रस्य परमेश्वरार्थमुच्यते । उत्तारार्धगतप्रथमसत्त्वपदस्य परिरक्षितेत्यत्रान्वयो
भविष्यतीति । यत् अन्तरिक्षादिकर्मकमेव वाक्यं कृतम् । सूर्यस्यैव च सर्वज्योतिर्धीशत्वम् ॥

३. बलिं हरन्तीति माथ्यं नास्ति । य इत्यत्र यदिति पाठः । ४. इदं क. ख. नास्ति ।

आनन्दरूपानिष्ठानि कामायासं भविष्यन्तीति ॥ १० ॥

प्रात्यस्म्यं प्राणैकं कृषिरन्ता विश्वस्य मन्थति

वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्च नः ॥ ११ ॥

या ते तनूवांचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।

या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोन्द्रर्माः ॥ १२ ॥

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत् प्रतिष्ठितम् ।

मानेव पुत्रान् रक्षस्य श्रीश्च प्रजां चि धेहि न इति ॥ १३ ॥

इति त्रितीयः पञ्च ॥

25/1/55

मन्थति । कस्य हेतुः । कामाय अनलपुनश्च । अयमनले मन्थयन्तीति । "तद्यद" सुवृष्टिमवति ।
आनन्दतः प्राणाः भवन्ति अस्ते बहु भविष्यन्तीति "इति छान्दोग्ये श्रवणादिन द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

प्रात्यस्म्यं 'प्राणैकं कृषिरन्ता विश्वस्य मन्थति' । हे प्राण ! संस्कारान्तो ब्रह्मणोऽपि त्वमेव ।
तुम्ये मन्त्रद्रष्टा कृषिरपि त्वमेव । विश्वस्यान्ता मदन्ता च त्वमेव । मतां मातृना रक्षकोऽपि त्वमेव ।
वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्च नः । यत् ते आद्यस्यादन्तस्य मोन्द्रस्य दातारः कर्मदाः
(कर्मदा इति यावत्) । हे मातरिश्च त्वं नः पितामहि । पोषकोऽस्य च । मातरिश्चन इत्येव नकारादि-
त्वाश्रयणे छान्दमन्त्रादिति^१ द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

या ते तनूवांचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि । या च मनसि संतता शिवां
तां कुरु मोन्द्रर्माः ॥ वागादीन्द्रियेषु नतदिन्द्रियमित्यमन्तानुकूलं या शक्तिं मनसं प्रतिष्ठिता । तां शिवां
शोभन्तां कुरुः उक्कर्मणोऽशिवां मा कुरु । उक्कर्मणो मा कार्ष्णिगिन्द्रिये ॥ १२ ॥

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत् प्रतिष्ठितम् । मानेव पुत्रान् रक्षस्य श्रीश्च प्रजां विधेहि
नः ॥ जगदिदं सर्वं प्राणस्य वशे वर्तते । वशः इच्छा । नदधीनमिति यावत् । यच्च त्रिदिवे
भृगादिलोकं प्रतिष्ठितः । तदपि प्राणधीनम् । अस्मान् । पुत्रान्मानेव अस्मान् रक्षस्व । अस्माकं
भ्यस्वकार्थमिष्यादन्तमान् रक्षणाः । श्रियन्मदनुकूलप्रजां च विधत्स्व ॥ १३ ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकायां त्रितीयः पञ्च ॥ • ॥

१३. श्रीरिति पाठे द्वि'विधदुबलने छान्दसम् ॥

१. वयमाद्यस्य, मातृ. २. या मनसि, मातृ. ३. प्रजां च विधेहि शब्दः, मातृ. ४. प्रजां विधेहीतिमुद्रित-
प्रत्याक्षरपाठः । ५. प्राणैकैर्षिः क. प्राण एकै कृषि. स्व. ६. इति शब्दः क. कोशे । ७. अयस्य प्रकाश क.
८. अस्मान् रक्षस्वेति ग. कोशे नास्ति ।

हरिः ओम् । अयं ह्येनं कौमल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । भगवन् ! कुत एष प्राणो जायते । कथमायात्यास्मिन् शरीरे । आत्मानं वा प्राविमज्य कथं प्रतिष्ठते । केनोत्क्रमते । कथं बाह्यमभिधत्ते । कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

तस्मै न होवाच । अतिप्रश्नान् पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसि तस्मात् तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

आत्मन एवैष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे जायते तस्मिन्नेतदातं मनोऽकृतेनायात्यस्मिन् शरीरे ॥ ३ ॥

अयं ह्येनं कौमल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । स्पष्टोऽर्थः । भगवन् कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यास्मिच्छरीरे । आत्मानं वा प्राविमज्य कथं प्रतिष्ठते । केनोत्क्रमते । कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥ प्रतिष्ठते प्रतिनिष्ठतीत्यर्थः । बाह्यमभिधत्ते बाह्यरूपेण मतिधत्ते इत्यर्थः । बाह्यमित्यन्य संनिधानक्रियाविशेषणत्वात् ॥ १ ॥

तस्मै न होवाच । स्पष्टोऽर्थः । अतिप्रश्नान् पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसि (?) तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ प्रश्नमतिक्रम्य वर्तमानान् प्रश्नयोभ्यान् गम्यान् अर्थान् पृच्छसि । तस्मात्त्वे ब्रह्मिष्ठोऽसि प्रायेण ब्रह्मविदमि । न प्राकृत इति यावत् । अनन्तेऽहं योग्यत्वाद्ब्रवीमीत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रथमस्य^१ प्रश्नम्योत्तरमाह-- आत्मन एवैष प्राणो जायते । परमात्मन एवैष प्राणो जायत इत्यर्थः । "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति श्रुतेरिति द्रष्टव्यम् ।

'कथमायात्यस्मिच्छरीरे' इत्यन्योत्तरमाह-- यथैषा पुरुषे जायते तस्मिन्नेतदातं मनोऽकृतेनाऽऽयात्यस्मिच्छरीरे । यथा पुरुषे गच्छति छायाऽपि सदैव गच्छति--न हि छायागमने सामग्र्यन्तरमस्ति--एवम् एतस्मिन् पुरुषे जीवे, एतन्मनः । अकृतेन अयत्नेन । 'कृतशब्दो यवार्थकः । यत्नमन्तरेण आततमविनाभावेन संश्रितम्--एवमेव प्राणाऽप्यकृतेनायत्नेनास्मिच्छरीरे आयाति । मनःप्राणयोः पुरुषच्छायावत् पुरुषाविनाभूतत्वात् पुरुषेण सदैव प्राणस्य संकल्पः । अतो न प्राणाऽऽगमने^२ पृथक्कारणमपेक्षितमिति भावः ॥ ३ ॥

१. कौमल्यधेनि । अर्थदेवं चक्षुरश्रवणं दृष्टं पूर्वप्रश्नस्यैवास्यापि प्राणविषयकत्वात्समुच्चयविशेषाभिप्रायेण ॥

३. मनोऽकृतेनेति पाठ एव शाङ्करसम्मतोऽपि । परन्तु मनःकृतेनैव संधिराषोऽयम् । बुद्धिपूर्वकमुप्यादिनेति तदर्थे इति तत्र । अत्र तु अकृतेनेति मध्यतुगुणरुद्धो दर्शितः । एतदाततमित्यस्य प्राणाहं वस्तुदाततमित्यर्थः क्लृप्तनिर्देशात् क्लृप्तः । एवमपि, 'प्राणः कथमायात्यस्मिन् शरीरे' इत्येतदुत्तरत्वादस्य वाक्यस्य 'एष प्राण' इत्यस्य, 'जायत' इत्येव-
ऽऽप्यातीत्यत्रान्वयः । यथा छायायाः स्वभावं विनैव गतिस्तथाप्राणस्यापीत्युत्तरमुक्तं भवति । ननु मन एव प्राणमत्र प्रेरयतीत्यस्तिर्वाणं शङ्कानुद्वाह्य मनसहितस्याऽऽगमनलाभाय च एतस्मिन्नेतदाततमन इति मयि उक्तम् । प्राणपुरुषयोः पूर्वमुत्तरकालं समाहारान् एतस्मिन्मित्यस्य प्राणविशिष्टपुरुषे इत्यर्थः । तदुक्तं 'पुरुषे जीव' इति । आयातीति । पुरुषे आयाति सति प्राणोऽयायातीत्यर्थः । छाया मनसि प्राणे च दृश्यन्ते । अकृतेनेति उभयान्वयि । मनोऽपि अकृतेनेति ज्योतिरज्ञोपनिषत्श्लोकाग्रेऽपि मन इति पृथक्कदं पूर्वान्वयि । अधिकृतेनेत्यादेः प्राणः स्वाधिकृतमनःप्रभृतिवर्गेण एव आयावदयातीत्यर्थः । कस्या चैतत्प्रदाने मनसा सहाऽऽगमनमिति ॥

१. आत्मन एव वाह्यः आत्मन एव भावः । २. नपुंसकत्वमित्यादिर्वाकं ग. कोशदन्त्यत्र । ३. प्रज्ञानतिक्रम्य च. ४. प्रत्यस्य च. ५. अकृतेनेत्यन्तरं आततमित्याद्येव ग. ६. प्राणगमने क. ख.

यथा मन्त्रादेवाधिकृतान् विनियुने एतान् ग्रामानेता न ग्रामानधिनिष्ठम्वेति एवमेवैष प्राणः इतरेषु प्राणान् पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥ ४ ॥

पायुपस्थे अपानं चक्षुश्रोत्रे मृगनामिकाभ्यां प्राणं मयं प्रतिनिष्ठते मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्भुतमन्नं ममं नयति । तस्मादेतास्मन्मात्रिणो भवन्ति ॥ ५ ॥

हृदि ह्येष आत्मा । अवैतदेकशतं नाडीनान् । तामां शतं शतमेकैकस्या (स्यां) द्वाप्तमतिं । त्रिः । द्वाप्तमतिं । त्रिः । प्रतिशाखाणाडीमहस्राणि भवन्ति । आमु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

‘अपानं प्रविमज्य कथं प्रतिनिष्ठते’ इति तृतीयप्रश्नोत्तरमाह—यथा मन्त्रादेवाधिकृतान् विनियुङ्क्ते । एतान्ग्रामानेतान् ग्रामानधिनिष्ठम्वेति एवमेवैष प्राण इतरेषु प्राणान्पृथक्पृथगेव संनिधत्ते । यथा राजा कार्येष्वधिकृतान् स्वसेवकान् । इमान् ग्रामानधिनिष्ठ इमान् ग्रामानधिनिष्ठेति पृथक्पृथक्विनियुज्य नन्मुवेत तेषु ग्रामेषु यथा । संनिधत्ते । एवमेवैष मुख्यप्राणः इतरेषु प्राणेषु ग्रामस्थानेषु स्वांशभूतान्प्राणान्विनियुज्य संनिधत्ते अधिनिष्ठतानि यावत् ॥ ४ ॥

पायुपस्थेऽपानम् चक्षुश्रोत्रे मृगनामिकाभ्यां प्राणं मयं प्रतिनिष्ठते मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्भुतमन्नं ममं नयति । तस्मादेताः समाधिषो भवन्ति ॥ तत्र—पायुश्चोपस्थं च पायुपस्थम् नस्मिन् । अपानं त्वत्पुर्णशपकर्मणं कुर्यन्तस्मिन् प्रतिनिष्ठति’ प्रतिष्ठितो भवति । नदधिष्ठिता भवतीत्यर्थः । मृगनामिकाभ्यां निर्गतो वायुः प्राणरूपस्मिन् चक्षुश्रोत्रे चक्षुश्च श्रोत्रे च चक्षुश्रोत्रे नस्मिन् प्रतिनिष्ठति प्रतिष्ठितो भवति । नदधिष्ठिता भवतीत्यर्थः । मये तु समानः सन्निधत्ते । एष हि समानो हुतं भुक्तमन्नादिकं ममं नयति समधानसाम्यं नयति । समधानरूपेण विभक्तं करोतीति यावत् । तस्मात् समानवायुर्देवैः । जादृगमेः समाधिषः ज्वलाः काळाः करालास्त्येवमाद्याः प्रादुर्भवन्ति ॥ ५ ॥

हृदि ह्येष आत्मा । अवैकशतं नाडीनान् । तामां शतं शतमेकैकस्या द्वाप्तमतिर्दोः । ममतिं प्रतिशाखाणाडीमहस्राणि भवन्ति तामु व्यानश्चरति ॥ एष जीवात्मा हृदि हृदये यत्र समानरूपेण प्राण आत्मे तत्र स्वयमपि वर्तते । अत्र हृदये नाडीनामेकाधिकं शतं वर्तते । तामां नाडीनां मध्ये एकैकस्या द्वाप्तमतिः द्वाप्तमतिः प्रभेदा भवन्ति । एकैकं द्वाप्तमतिप्रभेदं प्रति शाखाभूतनाडीमहस्राणि शतंशतं भवन्ति । तामु नाडीषु व्यानरूपप्राणश्चरतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

५. अपानमिच्छस्य सूत्रपुरीष इत्येकमित्यर्थः । अपान इति पदं कुर्वन्निष्ठस्मिन् तत्कार्यविवरणम् । नयनेत्यथाश्रुते द्विकर्मकत्वात् सममित्यस्य आम्बुमित्यर्थः उक्तः ।

६. एतदिदिपद आभ्ये न इत्यर्थः परन्तु अन्तराकारेणैव व्याप्यतम् । अत्र द्वाप्तमतिर्द्वाप्तमतिरिति प्रथमान्त-

१. एतान् ग्रामानधिनिष्ठ एतान् ग्रामानधिनिष्ठस्य माध, २. द्वाप्तमतिं द्वाप्तमतिम् माध, द्वाप्तमतिर्द्वाप्तमतिः शाङ्क,

३. तृतीयस्त्रोत्तरं ग, ४. कुर्वन् संनिधत्ते अपानवायुभूतान्धिनिष्ठतानि यावत् क. ख. ५. निर्गतं घ. ६. समधानरूपेणेति ग. कोशे न । ७. काळा इत्यन्तरं इतिष इति ग. ज्वला इति च न । ८. अयं क. पाठः । द्वाप्तमतिमद्वाप्तमति ख.

तेजो ह वा उदानः तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः ॥ ९ ॥

यांचनस्तेनैव प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः स हान्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥

तेजो ह वा उदानः यथैव तेज उच्यते हेतुत्वादुदानः । तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैर्यांचनस्तेनैव प्राणमायाति यस्माद्धेतोः तेजस एवोदानशब्दितोच्यते हेतुत्वम्, यस्मादेव उपशान्ततेजाः अपगमदेहैः पृथग्भूतः एष ननुर्जुर्जीवः यच्चित्तः यस्मिंश्चितं यस्य स यच्चित्तं यस्मात् इति यावत्—यादृशमनुष्यदेवादित्जन्मकालो भवति तत्कालमावशेन पुनर्भवशब्दितो पुनरुत्पत्तिं प्राप्नुमः, “वाक्कनसि संपद्यते,” “वाक्कनसि दर्शनाच्छब्दश्च” इति श्रुतिमूलनद्वायोक्तरीत्या मनसा मध्मप्रविशेषमापन्नैवशादिभिः देशभिरिन्द्रियैः सहितं प्राणं संसृजुर्जीवः आयाति ।

यथापि, “इममन्तानमन्तकाले सर्वे प्राण अभिसमायन्ति” इति सुम्यानुमत्यप्राणानां जीवोपगम इव श्रूयते, न तु जीवस्य प्राणोपगमः । त्वयि च “सोऽव्यक्षे तदुपगमादिभ्यः” [४।२।४] इति । सदर्थम् ननु धेकरणभाष्ये उक्तः । नत्र हि— “यथा वाक्कनसि संपद्यते मनः प्राण इति वचनानुगतेन मनःप्राणयोरेव वाक्कनमयोः संपत्तिः, तथा, ‘प्राणस्तेजसा’ इति वचनात्तेजस्येव प्राणः संपद्यते इति प्रमे- उच्यते सोऽव्यक्षे इति । स प्राणः अव्यक्षे करणाधिपे जीवे संपद्यते कुतः? तदुपगमादिभ्यः । प्राणस्य जीवोपगमस्तत्कथ्यते । “एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति” इति । तथा जीवेन सह प्राणस्यैकान्तः श्रूयते, “ननुक्कानन्ते प्राणोऽनृक्कामतिः प्राणमनृक्कामन्ते सर्वे प्राणा अनृक्कामन्ति” इति । प्रतिष्ठा च जीवेन सह श्रूयते “कस्मिन्नुक्कान्ते उक्कान्तो भविष्यामि । कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठस्यामि” इति । एवं जीवेन संयुज्य तेन सह तेजस्संपत्तिरिह ‘प्राणस्तेजसि’ इत्युच्यते । ननुश्च प्राणो जीवेन संयुज्यैव तेजसि संवध्यते । यथा यमुनाया गङ्गाया संयुज्य सागरमगतेऽपि, यमुना सागरं गच्छतीति वचो न विरुध्यते, ननु “ इति भाषितम्—तथापि अस्य प्रकरणस्य प्राणप्रवेशमापन्नवाज्जकस्य प्राणोपगमोक्तिरुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ।

प्राणस्तेजसा युक्तस्म हान्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति । अनन्तरं “प्राणस्तेजसि, तेजः पम्यां देवतायाम्” इति श्रुत्युक्तरीत्या तेजसा परमात्मना च संयुक्तः प्राणः तत्तज्जीवात्मसंकल्पानुसारेण ते ते लोकं प्रियमाणं नयति । ततश्च तेजसा सहितस्यैव प्राणस्योच्यते हेतुत्वात्तेजसोऽप्युच्यते हेतुत्वेनोदानत्वं युक्तमिति भावः । यथापि, “प्राणस्तेजसां त्यक्तेजःशब्देन सर्वाणि भूतान्युच्यन्ते, न तेजोमात्रमिति ‘भूतेषु तच्छ्रुतेः’ [त्र० सू० ४।२।५] । नैकस्मिन्दर्शयतो हि [त्र० सू० ४।२।६] इति सूत्रभाष्ययोः प्रतिपादितम्— तथाऽपि, “भूतान्तरममृष्टमेव तेजः तेजःशब्देनाभिधीयते” इति भाष्योक्तेस्तेजसः प्राधान्यात्तदुक्तिरुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥

१. दशमिरिति ग. कोशे न । २. संपद्यत “ इत्यत्र बाह् इति ग.

य एवं विद्वान् प्राण वेदः न हाम्य प्रजा हीयते अमृतो भवति । तदेव श्लोकः ॥ ११ ॥

उत्पत्तिमायति स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते
विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥ इति तृतीयः प्रश्नः ॥

—२००—

हमि ओम् । अथ हैन सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन् ! एतास्मिन् कानि स्यन्ति ।
कान्यस्मिन् जाग्रति । कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति । कस्यैतन् सुखं भवति । कस्मिन्नु
सर्वे मंत्राणिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

य एवं विद्वान् प्राण वेदः न हाम्य प्रजा हीयते अमृतो भवति । एवमुपत्त्यागतप्रतिष्ठादि-
प्रकारेण प्राणं य उपस्मरे, तस्य पुनरैवादिनक्षणप्रजाहर्षितं भवति । परिशुद्धप्रत्यगात्मस्वरूपप्रतिपत्तिमुखेन
ब्रह्मोपमनन्तिरूपेण द्वारा मोक्षहेतुश्च भवतीति द्रष्टव्यम् । तदेव श्लोकः ॥ तन् प्राणवेदन्मधिकृत्य
प्रवृत्ताऽयं श्लोक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उत्पत्तिमायति स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते
विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ उत्पत्तिम् प्राणस्य परममन उत्पत्तिम्, मनसा महाऽऽगमनमस्मिन् शरीरे,
पापपुष्पादित्यानेषु स्थितिम्, यथा सम्राट्वाधिकृतान् इत्युक्ते स्वायत्तलक्षणे विभुत्वम्, अध्यात्मं
प्राणानिरूपेण पञ्चधा स्थितिम्, चण्डालममुक्तिमादित्यादिरूपेण पञ्चधा बाह्यमनस्थानं च विज्ञाय अमृतं
मोक्षम् अश्नुते प्राप्नोति । द्विवचनं प्रतिवचनमस्मिन्नर्थे न तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयः प्रश्नः ।

अथ हैन सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । स्पष्टेऽर्थे । भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्यन्ति । पुरुषे,
सुप्ते स्तीति शेषः । शिष्टे स्पष्टम् । कान्यस्मिन् जाग्रति । अर्वापि, 'सुप्ते मनाति' शेषः । कतर एष देवः
स्वप्नान् पश्यति । एष श्रोतृनादिगुणयोगाद्देवो जीवः कतरः कौटुश मनः स्वप्नान् रथादीन् पश्यतीत्यर्थः ।
कस्यैतन्सुखं भवति । कस्य हेतोः एतद्वैषयिकं सुखमित्यर्थः । कस्मिन्नु सर्वे प्रतिष्ठिता
भवन्तीति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

१. एष देव इति । यथापि, परे देवे मनसीति दक्षयमाणायां स्वप्ने मनसः प्रधानत्वाच्च अत्र च पश्यन्मनस्यैव मनो
युक्तत्वे । सममकारत्वे, पर आत्मनीति मनसः परो जीवत्वा उच्यते । एवं च नक्षमवाक्यं जीवपरं समन्वितम् । तत्र,
परेश्वरे आत्मनीति तु परमरमोक्तत्वे इति सूत्रम् । एवंचात्र 'एष होत्यादिना प्रत्यगात्मा विशोऽयते' इति श्रुतप्रवाचात्,
तन्मर्मात्मन्युक्ते सर्वशाब्दोऽप्युच्यते । तद्विषयं पर आत्मनीत्युक्तजीवस्वरूपोपपन्नम् एष हीनि क्रियत इत्यादिप्राप्तिका
स्यात् । तत्रात्र । कतर एष इति मनः, कस्यैति जीवः, कस्मिन्निन् परमात्मा चास्मिन्धीयत इत्यादि स्यात्—अथापि,
स्वप्नान् प्राणस्यैव चेतनकृतं स्वप्नान् पश्यतीत्यस्य चेतनकृतत्वे स्वरस्यात् उपरि, पुरुषान् शृणोतीत्यादिप्रयोगाच्च,
एष देव इति आचारमय युक्तमित्याकार्यत्वे व्याख्यातम् । कस्यैति । एतद्वैषयिकं (१) सुखाश्रयोऽयमित्यनिवृत्त्य
सुखान्नात्मन्येव निदेशः । तन्मन्त्रार्थेऽत्र तदनुगोपाय कस्य हेतोरिति भाषितम् । उत्तरवाक्यं मौषुतिवसुखपरं शाङ्करं ।

१. 'नु' नास्ति मावे । २. पश्यन्प्रतिष्ठिता ग.

तस्मै न होवाच—यथा गार्ग्यः सर्गचयोऽर्कस्यान्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिन्नेजोमण्डले
एकीभवति । ताः पुनरुदयतः प्रचरन्ति एव ह वै तन्मव परं देवे मनस्येकीभवति । तेन
तथैव पुरुषो न शृणोति । न पश्यति । न जिघ्र्सीति । न स्मरति । न स्पृशति । नाभिवदते । नादत्ते ।
नानन्दयते । न विमृजते । नेयायतेः स्वर्पितात्याचक्षते ॥ २ ॥

प्राणाग्रय एव एतस्मिन् पुरं जाग्रति । गार्हपत्यां ह वा एषोऽपानः व्यानोऽन्वाहार्यपचनः
यन् गार्हपत्यान् प्रणीयते । प्रणयनादाहवर्नीयः प्राणः ॥ ३ ॥

तस्मै न होवाच—स्पष्टेऽथ । यथा गार्ग्यः सर्गचयोऽर्कस्यान्तं गच्छतः सर्वा
एतस्मिन्नेजोमण्डले एकीभवन्ति । ताः पुनरुदयतः प्रचरन्ति एव ह वै तन्मव परं देवे
मनस्येकीभवति । यथा माथेकालेऽन्तं गच्छतः सर्वस्य क्रियाः तानादिभ्यः प्रमग्नं विना आदित्यमण्डले
एकीभवन्ति । पुनश्च उच्यतेः सूर्यस्य क्रियाः तानादिभ्यः प्रमग्नः प्रकाशका भवन्ति—एवमेवेतन्मवमिन्द्रिय-
ज्ञानं परं एतरेभ्य उक्तेषु देवे श्रोतव्यं द्रव्ययुक्तं मनस्येकीभवति । स्वस्वव्यापारभिसुखविशेषविशेष-
विशेषयुक्तं भवतीत्यर्थः । तेन तथैव पुरुषो न शृणोति । तेन श्रोतव्यं द्रव्ययुक्तं मनस्येकीभवति ।
शिष्टं स्पष्टम् । न पश्यति न जिघ्र्सीति न स्मरति । न स्पृशति । नाभिवदते नाऽऽदत्ते नानन्दयते
न विमृजते नेयायतेः स्वर्पितात्याचक्षते । आनन्दः उपस्थान्द्रियकार्यम् । विमर्गस्त्वपानकार्यम् ।
नेयायते न गच्छतीत्यर्थः । स्वर्पितात्याचक्षते इत्यनेन । 'कानि स्वर्पन्तीनि प्रक्षय्य बाह्यज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि
स्वर्पन्तीत्युत्तरमुक्ते' भवति । प्रत्येकमेकत्वाभिप्रायेण स्वर्पितव्येकवचनम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २ ॥

* कान्यस्मिन्नाग्रतोऽत्यस्योत्तरमाह— प्राणाग्रय एवैतस्मिन् पुरं जाग्रति । प्राणायानादिरूपाः अग्रय
एवैतस्मिन् पुरशब्दनिर्दिष्टे शरीरे जागरं कुर्वन्तीत्यर्थः । स्वापदशायां जाग्रन्तु प्राणादिपञ्च होच्छ्वासनिश्वासा-
मनोऋषेभ्यो उपासनाधर्मसहोक्तत्वं संशयं निदृश्यिष्युः—तत्र व्याप्रियमार्थं नत एव यजमानः, अपानो मूलधारस्थतया
गार्हपत्यः, तन्मर्गहिनी देवानोऽन्वाहार्यपचनशब्दो न दक्षिणामिः, अपानानुमूलकः प्राणो गार्हपत्यात्प्रणीय-
मानाहवर्नीयतुल्यतयाऽऽहवर्नीयः, तद्गार्हपत्यौ उच्छ्वासनिश्वासौ 'द्वे आहवर्नीये' इति निर्दिष्टाहुतिद्वयम्,
उच्छ्वासनिश्वासमहेतुभूतः समानो वायुः 'आहुतौ समं तयतां निर्दिदेश योग्याश्चर्युः'^{१०}, उदानवायुस्तु
यजमानस्य लोकान्तरोन्नयनहेतुत्वात् उदानः 'कर्मफलम्' इत्यभिधानाहुत्यवयवभूतान् यजमानाभित्वयाहुति-
द्वयाच्चर्युर्कर्मफलभूतान् अद्यापि पदार्थान् प्राणादिपञ्चकोच्छ्वासनिश्वासान्नोरूपेष्वग्रमु^{११} दृश्यति—गार्हपत्यो
ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यान्प्रणीयन् प्रणयनादाहवर्नीयः प्राणः ।

२. द्यायते इति इण् गतो यदन्तम् । ३. प्राणनिरूपणे पूर्ववद्गीर्वाणुऽयोगः केनोक्तियद्यपि (१-९) ।
ऐतरेयेऽपि, तं देवाः प्राणयन्त । स प्रणीतः (आ. २-७-५) इति ।

१. पुनःपुनः शब्दः पुनः माध. २. एवमेवेतन्मव ग. ३. 'तु' ग. कोश न. ४. लयन्तेन ग.
५. इति प्रत्ययः..... कर्मेन्द्रियादि स्वतः द्रव्ययुक्तं ग. ६. जागरणं ग. ७. अथ क पाठः । ग. अग्निहोत्रसंपत्तिः.
८. तत्तिहितो म्यानव. ग. ९. तद्गार्हपत्योच्छ्वासनिश्वासौ ख. १०. योग्योऽचर्युः घ. ११. अग्रमु ग.

यदुच्छामनिधामो. एतावाहुती । समं नयतीति समानः । मनो ह वाच यजमानः ।
इष्टफलमेवोदानः । स एनं यजमानमहरहत्रेण गमयति ॥ ४ ॥

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद् दृष्टं दृष्टमनुपश्यति. श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति.
देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः प्रत्यनुभवति. दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं च अनुभूतं
चाननुभूतं च सच्चात्म च सर्वं पश्यति. सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥ स यदा तेजमाऽभिभूतो भवति.
अत्रैष देवः स्वप्नात् पश्यति । अथ य(त) देतास्मिन् शरीरे [एतत्] सुखं भवति ॥ ६ ॥

यदुच्छामनिधामोवेतावाहुती । समं नयतीति समानः । मनो ह वाच यजमानः ।
इष्टफलमेवोदानः । स एनं यजमानमहरहत्रेण गमयति ॥ अत्र यद्यपि जांस्त्वैव. 'एवमेवेमाः
न्या' प्रतः अदरहत्रेणान्य. एनं ब्रह्मणोक्तं न विन्दन्ति' छा० ८।३।२. इति ब्रह्मगमनं श्रूयते. न
मत्स्य. तथाऽपि सप्तमः पुरातनज्ञानश्रवणात् तद्वत्ब्रह्मगमनं श्रुत्वा 'कल्पयन्ति' इति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

एतत् एष देवः स्वप्नात् पश्यतीत्यन्त्योत्तरमाह-- अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति ।
यद् दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः
प्रत्यनुभवति दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चात्म च सर्वं पश्यति सर्वः
पश्यति । स यदा तेजमाऽभिभूतो भवति । अत्रैष देवः स्वप्नात् पश्यति । 'अत्र अस्मिन्नवसरे एष
देवो जीवः स्वप्ने करितुरगादिलक्षणं महिमानमनुभवति पश्यति । जागरं प्राक् यद् दृष्टम्, तमेवार्थमनुपश्यति ।
अनु=पश्चात् पश्यति=अनुभवति । दृष्टं दृष्टं=भूयो दृष्टमित्यर्थः । श्रुतमेवार्थमनुशृणोति । देशान्तरेषु
दिग्गन्तरेषु प्रत्यनुभूतमर्थं पुनः पुनस्तुभवति । दृष्टं श्रुतमेवानुभवतीत्यर्थमपि नियमो नाम्निः कदाचिन्
पूर्वानुभूतमपि 'स्वशरीरच्छेदनादिकमनुभवति । विद्यमानं चानुभवति । अविद्यमानं चानुभवति । सर्वः
पश्यति सर्वः सन् पश्यति । द्रष्टा श्रोता प्राप्ता गन्ता कृता चेत्यादिमर्थरूपः सन् पश्यतीत्यर्थः । तदानीं
जागरीयब्रह्मज्ञानकर्मेन्द्रियाणामुपरतव्यापारत्वेऽपि स्वाप्निकैरीश्वरसृष्टेः शरीरैर्न्द्रियैर्द्रष्टृत्वादिमान् सन् अनु-
भवतीति भावः ॥ ५ ॥ एतस्मिन्नन्तरं, "सता मोम्य तदा संपन्नो भवति" "तेजसा हि तदा संपन्नो
भवति" इतिश्रुत्कर्त्तार्या परमकाशकृत्या तेजःशब्दितेन परमात्मना अभिभूतो भवति संपन्नो
भवति=संपरिष्कृतो भवतीति यावत्, तदा 'स्वप्नात् पदार्थान् पश्यतीत्यर्थः । ततश्च एतत् एष देवः स्वप्नात्
पश्यतीति प्रथमं ब्रह्मसंज्ञिविरहदशायां मनोमात्रपरिदोषसमये स्वप्नात् पदार्थान् पश्यतीत्युत्तरमुक्तं भवति ।

'कर्मैतत्सुखं भवतीत्यन्त्योत्तरमाह--अथ य(त)देतास्मिच्छरीरे (एतत्) सुखं भवति । यत् सुखं
भवति. तदेतास्मिच्छरीरे सत्येव भवतीत्यर्थः । शरीरमेव वैषयेकसुखहेतुरित्युक्तं भवति, 'अशरीरं वा
मनः न प्रियाप्रये स्पृष्टम्' छा० ८।१२।१. इति श्रुतीरिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

१. समं नयति स समानः, मा.व. २. अथ यदेतास्मिन् शरीरे सुखं भवति, मा.व. अथैतस्मिन् शरीरे एतत्सुखं
भवति भा.व. ३. अर्थः क. ४. 'अत्रास्मिन्नवसरे' इति क. ख. बोधार्थे. ५. स्वप्ति. ग. ज. नास्ति.
६. स्वप्नात् ख. ७. यदेतत् ग.

स यथा सोम्य वयामि वामोवृक्षं संप्रतिष्ठते- एवं ह वै तन् सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

पृथिवी च पृथिवीमात्रा च आकाशमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा च आकाशवाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोत्रव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च गन्धश्च गन्धश्च गन्धयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च तक् च वक्त्रव्यं च हन्ता चाऽऽदातव्यं च उपत्यक्षाऽऽनन्दयितव्यं च पायुश्च विमर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं च अहङ्कारश्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च घ्राणश्च विघ्राणयितव्यं च ॥ ८ ॥ एष हि द्रष्टा स्पृष्टा श्रोता घ्राता गन्धयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

कस्मिन् भूते प्रतिष्ठता भवतीत्यन्त-समाधानं यथा सोम्य वयामि वामोवृक्षं संप्रतिष्ठते- एवं ह वै तन्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते । वयामि वामोवृक्षं निवामवृक्षं प्रति संप्रतिष्ठते । स दृष्टान्तो यथा एवं परमात्मनि सर्वं प्रतिष्ठते भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वव्यापकं परमव्यति पृथिवी च पृथिवीमात्रा च ॥ अत्र पृथिवीमात्रा पदेन पुरुषोत्तमस्य व्यापकशक्त्या पृथिवीपृथिव्यं व्यते । पुरुषोत्तमस्य संप्रदायद्वेषु द्रष्टव्यं आपश्चापो- मात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा च आकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोत्रव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च गन्धश्च गन्धश्च गन्धयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वक्त्रं च वक्त्रव्यं च हन्ता चाऽऽदातव्यं च उपत्यक्षाऽऽनन्दयितव्यं च पायुश्च विमर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं च अहङ्कारश्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च घ्राणश्च विघ्राणयितव्यं च ॥ एष हि द्रष्टा स्पृष्टा श्रोता घ्राता गन्धयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते । चेतनाचेतनरूपः कर्तृकरणकर्मरूपः सर्वोऽपि प्राञ्जलदाश्चित इति भावः । अत्र बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मेति निर्देशात् । 'आत्मनो ज्ञातृत्वमेव, न ज्ञानरूपत्वमिति वदन्तान्निर्वाणः' (१) 'ज्ञानत्वमेव न ज्ञातृत्वमिति वदन्तो मृषावादिनश्च निरस्ता भवन्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥

८-९. पृथिवी चेत्यादि पुरुष इत्यन्ते सर्वोक्तिः शब्दार्थानुसन्धेयः । तेजश्च विद्योतयितव्यं च तेज- मात्रेण ज्ञातृतेजो मात्रेण स्यात् । यद्वा शोकरेण ननु । 'तेजः चाग्निन्द्रव्योहिरैकेण प्रकाशविशिष्टा या त्वक्- ता निर्मास्यो विषयो विशोयतयितव्यमिति । अथवा तेजोतेजो न वयोका मावष्टा । मृषावादिनश्चेति चकारेण कृत्यमात्मनि नेति वदन्तस्मात्पुनश्च समुच्चायन्ते । एवं चित्तव्यापकत्वं च चेतनात् प्रत्यगात्मव्यपकमित्येव वाक्यमिति ॥

१. रमन्व, मावः ; रसश्च शाङ्गः । २. हन्तो चादातव्यश्च 'पादौ' च गन्तव्यश्च पायुश्च विमर्जयितव्यञ्चोपत्यक्षा- नन्दयितव्यश्च मावः । ३. मावो, 'स परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते । रमन्वाक्षरे जातरयते' इति नास्ति । ४. ताकिं कथं, घ. मेदवादिनश्च. क.

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तद्व्यायमगरीमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु
(१) सौम्यः स सर्वज्ञस्त्वर्षो भवति । तदेव श्लोकः ॥ १० ॥

विज्ञानान्ता महा देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि मेप्रतिष्ठन्ति यव ।

शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सौम्यः स सर्वज्ञस्त्वर्षो भवति ॥ ११ ॥

चतुर्थः प्रश्नः ।

॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

अर्थः शेषः । अथ हैनं शैल्यस्त्वर्षास्यः पश्यन्तः । स यो ह वै तद्व्यायमः मनुष्येषु
प्रायणान्तमोक्षाग्मभिधायितः कतमं वाच स तेन लोकं जयतीति ॥ १० ॥

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तद्व्यायमगरीमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु
सौम्यः स सर्वज्ञः सर्वो भवति ॥ अथ शब्देन ज्ञानकोचकं ज्ञेयं अन्त्यायमप्यनित्यं ।
अन एवमगरीमः अलोहितं । अथ शुभ्रं स्वप्रकाशम् अक्षरं निर्विकारं परमात्मानं वेदयते ज्ञातिः
स हे सौम्यः सर्वज्ञः । परमेवाक्षरं ब्रह्म वास्तुदेवं प्रतिपद्य सर्वज्ञो भवति । सर्वो यो भवति
सर्वकामयुक्तो भवति । तदेव श्लोकः ॥ तद् ब्रह्मभिनुत्वाकृत्यैव श्लोक इत्यर्थः ॥ १० ॥

विज्ञानान्ता महा देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि मेप्रतिष्ठन्ति यव । शुभ्रमक्षरं वेदयते
यस्तु सौम्यः स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽविर्वेशति ॥ सर्वदेवैः वापाङ्गान्तरैः सः सुम्यप्राणाः भूतानि
महाभूतानि च ज्ञात्वा स यव प्रतिनिष्ठन्ति तादृशं शुभ्रं स्वप्रकाशम् अक्षरं निर्विकारं परमात्मानं
यो ज्ञातिः स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽविर्वेशति । सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ।
तन्निश्चययुक्तरीत्या काम्यमानसर्वलोकमंशजो भवत्यर्थः ॥ १० ॥

इति प्रश्नार्थनिषेधकाशिकायां चतुर्थः प्रश्नः । ४ ॥

अथ हैनं शैल्यः मत्प्रकाशः पश्यन्तः । स यो ह वै तद्व्यायमः मनुष्येषु प्रायणान्त-
मोक्षाग्मभिधायितः कतमं वाच स तेन लोकं जयतीति । ह वा इति प्रसिद्धतिशये । तदित्येतदव्ययम् ।
स इत्येतदधिकारिसामान्यपरम् । अथार्थः- हे भगवन् पुनर्ह । योऽधिकारी मनुष्याणां मध्ये मरणान्तमोक्षार-
म्भमिच्छायाति स कतमं लोकं तेनोक्तेरेण प्राप्तोनात्यर्थः । वाचशब्दोऽवधारणे ; प्रसिद्धौ वा ॥ १० ॥

१०. अन्त्यायमस्य प्रसङ्गशब्दार्थानिमित्तयोऽपि घटते अस्मत्स्वरूपं मनुष्यं छायाऽन्त्यायमः दिव्यमन्त्र-
विष्णुस्वरूपं निरतिशयं भवति तद्व्ययम् । अनेजसो हि तेजःप्रतिष्ठान्तः छाया भवति अथापि अक्षरमित्यत्र
हेतुः सत्यं अपापमिति व्याख्या । वेदयते इत्यस्य पुनरावृत्त्या यस्तु वेदयते स सर्वज्ञ इति यच्छब्दद्वयस्य निबन्ध-
कान्तरागरीये । अथ तु स यो ह वै तदेवम् अक्षरम् तु यः परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स सर्वज्ञ इत्यन्वयो विवक्षित इव ।
यदा यस्तु इत्यत्र प्रतिपद्यते इत्यस्य पुनरावृत्त्या तादृशं पृथक्कायम् ।

१. सर्व माह, सर्वः शब्दः सर्वः स युक्तस्तद्वदिति व्याख्यानुगोचः । २. तदक्षरं शब्दः तदेतदक्षरं माह.
३. परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते इति क. ग. नास्ति । ४. अथ अथशब्देन ग. ५. शुभ्रमक्षरं ग. घ.
६. कार्यजान ग. ७. अथ क. पाठः । ग. अर्थे न लिखितः । घ. अर्थे तदव्ययम् । ८. अभिधायितः ग.
९. कतमं कं क.

स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

यः पुनरेतं त्रिसारेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत । स तेजसि सूर्ये संपन्नः—
यथा पादोदरमन्वाचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः । स सामभिरुत्थीयते
ब्रह्मलोकम् । स एतस्माज्जीवधनान् पगन् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

यः पुनरेतं त्रिसारेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत । स तेजसि सूर्ये संपन्नः—
यथा पादोदरमन्वाचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः । स सामभिरुत्थीयते
ब्रह्मलोकम् । स एतस्माज्जीवधनान् पगन् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

यः पुनरेतं त्रिसारेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत । स तेजसि सूर्ये संपन्नः—
यथा पादोदरमन्वाचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः । स सामभिरुत्थीयते
ब्रह्मलोकम् । स एतस्माज्जीवधनान् पगन् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

५. पूर्वमुच्यते इति यजुर्भिरिति च श्रवणद्वारा सामभिरिति पदविभाग उचितः अन्तिममन्त्रानुसाराच्च । स
इति तु वृषकः । स तेजसि । स पाप्मना इति तच्छब्दद्वयकृत तच्छब्दत्रयमभ्युपगम्यते, श्रवणद्वाराभिरिति विभक्ति-
तच्छब्दप्रयोगस्य बहुवचनस्येति बोधनात् सामभिरिति । ऋगादीनां भूलोकादिभक्तौ मनुस्मृति (२-३६) त्युक्तीत्यादि
अथाभावे नृनोपलोकः पदं पदा नीतिरिति धार्यते व्यक्तम् ।

१. यजुर्भिरिति स्व । जीवधना, ग. २. तच्छब्दश्रवणत ग. ३. इति वर्णितम्. स्व. घ.
४. यथा पादोदरमन्वाचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः । स सामभिरुत्थीयते
ब्रह्मलोकम् । स एतस्माज्जीवधनान् पगन् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥
५. पूर्वमुच्यते इति यजुर्भिरिति च श्रवणद्वारा सामभिरिति पदविभाग उचितः अन्तिममन्त्रानुसाराच्च । स
इति तु वृषकः । स तेजसि । स पाप्मना इति तच्छब्दद्वयकृत तच्छब्दत्रयमभ्युपगम्यते, श्रवणद्वाराभिरिति विभक्ति-
तच्छब्दप्रयोगस्य बहुवचनस्येति बोधनात् सामभिरिति । ऋगादीनां भूलोकादिभक्तौ मनुस्मृति (२-३६) त्युक्तीत्यादि
अथाभावे नृनोपलोकः पदं पदा नीतिरिति धार्यते व्यक्तम् ।

विमो मावा मृत्युमन्त्यः प्रयुक्ताः अन्योन्यमन्ता अनविप्रयुक्ताः ।

क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमसु मध्यक प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं मामभिर्यत्तन् कवयो वेदयन्ते ।

तमोङ्कारेणैवायं तन्नेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥

इति प्रश्नः प्रश्नः ।

२५/२९

विमो मावा मृत्युमन्त्यः प्रयुक्ताः अन्योन्यमन्ता अनविप्रयुक्ताः । अनविप्रयुक्ता न भवन्तीत्यन-
विप्रयुक्ताः । विप्रयुक्ता इति यावत् । अन्यन्तद्वेत्ताङ्गणेतान्योन्यमन्ततया, अतिविप्रकृष्टकालतयाऽ-
न्यन्तविप्रयुक्ततया वा प्रयुक्तान्तिमो मावाः मृत्युमन्त्यः मृत्युप्रदाः अनर्थावहा इति यावत् । मृत्युमत्य
इति पाठेऽपि न पदार्थः । क्रियासु बाह्यान्तरमध्यमसु मध्यकप्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥
'यज्ञादिका बाह्याः क्रियाः, आन्तरा मानसक्रियाः, मध्यमा वाचिकजपरूपाः । आनु क्रियासु तिष्ठु
मात्रसु मध्यक् अत्यन्तसंयोगविप्रयोगमन्तरेण प्रयुक्तासु मर्त्यासु ज्ञः तत्प्रयोगाभिज्ञः पुनान् न कम्पते
फलान्न च्यवत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं मामभिर्यत्तन् कवयो वेदयन्ते । तमोङ्कारेणैवाऽऽयतने-
नान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ स विद्वान् एतं मृत्युलोकमित्यर्थः ।
यत्तन् कवयो वेदयन्ते । कवयः कान्तदर्शिनः । 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः'
इत्युक्तरीत्या 'सूरयो यं लोकं पश्यन्ति, नम—ओंकारेणैव मर्गेणान्वेति । गत्वा च शान्तमृत्मिषद्वरहितं
अजरममृतम् जरामरणशून्यम् अभयम् अकुतोभयं परं सर्वकारणत्वेन सर्वोत्कृष्टं ब्रह्म च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अस्य संदर्भस्य परमात्मपरत्वं भगवता वादरायणेन प्रतिपादितम् । अत्र हि पृथिव्यन्तरिक्षप्राय-
(श्वरलोक) पाठाद् ब्रह्मलोकशब्दस्य चतुर्मुखलोकवाचितया तद्गतेनेष्ट्यमाणत्वस्य चतुर्मुख एव संभवाच्चतुर्मुख
इति पूर्वोक्ते प्राप्ते, 'ईक्षतिकर्म व्यपदेशात् सः' इति सूत्रेण सिद्धान्तिनम् । पुरिशयं पुरुषमीक्षत इतीक्षति-
कर्मतया व्यपदिश्यमानः परमात्मा, शान्तत्वाजरत्वामृतत्वादिपरमात्मासाधारणधर्मव्यपदेशादित्यर्थ इति ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

३. तमिति पूर्वोक्तब्रह्मलोकमिप्रायेण बुद्धिज्ञनिर्देशः । यच्छब्दद्वयवद्वाक्यद्वयस्य चकारस्य चानुरोधान् पदब्रह्मणोः क्रमेण
विश्लेषेत्वाशयः । यद्वेदयन्ते = यं लोकं पश्यन्ति । शान्तमजरं परं यत् तत्क्षेत्रमन्यः; यत् प्रसिद्धं तच्छान्तादिरूपं ब्रह्म चेति
॥ अन्वेतीत्युक्त्युक्त्यनन्तरं यत्तच्छान्तमित्याद्युक्तिः लोकप्राप्तधनन्तरभादित्यस्य ब्रह्मप्राप्तौ ज्ञापनार्थेति गत्वा चेत्युक्तम् ।

१. मृत्युमत्यः शाङ्क माव. २. बाह्यान्तर शाङ्क माव. ३. अयनेन, माव. ४. परात्परं माव.
५. विप्रयुक्ता इति यावत्, ग. कोशे न । ६. यज्ञादः ख. ७. वियोग, ग. घ. ८. तत्प्रयोगाभिज्ञः क. तस्य
योगाभिज्ञः ग. घ. ९. 'ऋग्भिः एतं लोकं, यजुर्भिरन्तरिक्षं, (मामभिर्यत् तत् कवयो वेदयन्ते) कवयः' इति ग. स
वेदान्ति ख. घ. नास्ति, उपरि 'तं तद्विष्णोः' इति, घ. १०. कयं क. ख. पाठः । एतत्स्थाने, ग. घ. कोशयोक्तु—
"अस्य संदर्भस्य परमात्मपरत्वम् 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः' इति सूत्रकारैः प्रत्यपादि । तदर्थस्तु तद्भाष्ये इत्युक्तः"
इति, तदुपरि तदधिकरणसंपूर्णभाष्यम् ।

कलाः प्रसवन्तीति ॥ २ ॥

म ईशांचे ! कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उक्रान्तो भविष्यामि. कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठान्यामी ॥ ३ ॥

म प्राणममृजत प्राणाच्छ्रद्धां स्वं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियम् मनोज्ञमन्नादीर्य तपो मन्वाः कम लोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

१) वादिमोपाख्यसुवर्णं कर्तुं प्रसवन्ति. समर्थं भवन्त्यर्थः । ततश्च षोडशकलाभोक्तृत्वमेव षोडशकलत्वम् । तच्च जीवस्यैवेति भावः ॥ २ ॥

तु षोडशकला मण्डितुषे जीवमन्मन्तरेष्विष्टे मण्डे कृत्यं जीवस्यैव. न परमात्मन इत्यत्र किं त्रिधातकान्त्यत्र उद-म ईशांचे-कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उक्रान्तो भविष्यामीति : कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रातिष्ठान्यामीति ॥ "मे उल्लेखे नृद्वयस्य" इति भाष्ये. "प्रतिष्ठा च जीवेन सह धृते कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उक्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठान्यामी"त्युक्तत्वाद् इदं वाक्यं जीवाभिसंयम्यकार, दर्शयन्म । सद्युत्क्रान्तप्रतिष्ठान्मन्मन्तरेष्विष्टे-प्रतिष्ठः को वेति पर्यालोचनत्वा-
१) सित्यर्थः । ततश्च स्वोपकारोभिसंयम्यपूर्वकं जीवस्य प्राणादित्युत्क्रान्तोक्तृत्वे संभवति । परमात्मनस्तु — "न च मां तस्मिन् कलाणि विवक्षन्ति धर्मजय । उदक्रान्तवद्भूतमनसो तेषु कस्मिन्" । "न मां कस्मिन् विवक्षन्ति न मे कर्मस्ते नृद्वयः" इत्युत्तरात्वा स्वोपकारोभिसंयम्यपूर्वकत्वं प्रत्याभावात् तस्य षोडशकलाभोक्तृत्वमिति भावः ॥ ३ ॥

म प्राणममृजत, प्राणाच्छ्रद्धां स्वं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनः अन्नमन्नादीर्य तपो मन्वाः कम लोकाः लोकेषु [च] नाम च ॥ मः जीवः एषं पर्यालोच्य प्रथमतः स्वोत्क्रान्ति-प्रतिष्ठानहमुत्क्रान्तिप्रातिष्ठं मुख्यप्राणं नृष्टवान् । तन्मा दुर्ध्वम् अन्तिक्यबुद्धिम्. पञ्च म्हाभूतानि, वागादीन्द्रियम्, मनः, वाखादिरूपमयम्, तदायतं शरीरेन्द्रियमानस्यम्, शरीरशोषणादिलक्षणं तपः, कम्पजुःसामादान् मन्त्रान्, ज्योतिष्टोमादीनि कर्माणि, कर्मफलभूतान् स्वर्गादीन् लोकान्, तेषु लोकेषु स्वर्गादिः ? नानानि च ॥ सृष्टवानित्यर्थः । यद्यपि षोडशकलत्वग्रंथं परमात्मन एव, तथाऽपि तदेतन्भूतादृष्टारम्भककर्मरुष्टेन अयं नष्टृत्ववाद इति द्रष्टव्यम् । ततश्च स्वभोगोपकारिकाः षोडशापि कलस्तदेतन्भूतादृष्टारम्भककर्माणि कृत्वा नृष्टवान् । अतस्तद्भूतत्वात् षोडशकलत्वं जीवस्येति यावत् ॥ ४ ॥

२. अत्र वक्ष्यमाने प्राणादिकल्पप्रहेतु षोडशकलत्वं जीवे विवक्षितम् । छान्दोग्ये (४-४) सत्यकामे प्रोक्तं षोडशकलत्वमपि श क निदुरदिशः, दशान्यादशं षोडशकलत्वं ब्रह्मण एव बृहदारण्यके (३-५-१५) चन्द्रवत् पुरुषस्य षोडशकलत्वमपि तादृशं, 'तस्य विमर्शं पञ्चदश कलाः', आत्मैकस्य षोडशां कलेः नि जोडशान्यादशं षोडशकलत्वमुक्तम् । एकदशेन्द्रियानि, पञ्च भूतानि त्वेवैभूताराराविशिष्टतया जीवे षोडशकलत्वकथनमन्यद्भूततश्चान्मन्तरेष्वपि सांप्रदायिकम् ।

१. कस्मिन्नु भावः, २. लोकेषु नाम च भावः, ३. मन्वाः, घ. ४. 'इदं—नर'मिति पूर्व पठित्वा 'षोड'यक्षे बृहदगनादिभ्यः इति भाष्ये तथोक्तत्वात्. इति पठितं ग. ५. ऊर्ध्वमिति ग. कोशे न ।

स यथेमा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रे प्राप्यान्तं गच्छन्ति, भिद्येने तामां नामरूपेः समुद्र इत्येव प्रोच्यते । एतेनान्य परिदृष्ट्यापोडा कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यान्तं गच्छन्ति, भिद्येने चामां नामरूपेः पुरुष इत्येव प्रोच्यते । स एषोऽकलोऽमृतो भवति । तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥

अग इव गथनामौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः ।

न वेद्यं पुरुषं वेद सा वो मृत्युः परिच्यथा इति ॥ ६ ॥

षोडशकल्य जीवस्ये पञ्च परमात्मन इद्वन्वाभावादकल्यस्य । तद्वासां समुद्रवेद्यत्वं चोपादयति—

स यथेमा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रे प्राप्यान्तं गच्छन्तिः भिद्येने तामां नामरूपेः समुद्र इत्येव प्रोच्यते । यथा प्रसक्त्या गङ्गाया नद्यः समुद्रायणाः— अवायनशब्देनाऽऽधारत्वमुक्तेनाऽऽप्तमवमुच्यते—समुद्रादिकः समुद्रादृष्टकल्पितप्रतिपत्त्येभ्यः भूत्वा समुद्रे प्राप्य अन्तं गच्छन्ति अदृश्येने यानि, न तु समुद्रे वृष्ट्यादृष्ट्या विकाशमुपादयितुं प्रभवन्ति । तामां च गङ्गायमुनादीनि नामानि यानि, यानि च शुक्लकृष्णादीनि रूपानि प्राक्तनानि, तानि भिद्यन्ते तत्प्रवेशानन्तरं न भवन्ति । नामान्तरं रूपान्तरञ्च भवन्त्यर्थः । तदेव दर्शयति—समुद्र इत्येव प्रोच्यते इति । तत्र प्रविष्टं नदीजानं सर्वं समुद्र इत्येव प्रोच्यते, न तु गङ्गा, यमुनेति । स यथा । स दृष्टान्तो यथेत्यर्थः ।

एवमेवाम्य परिदृष्टिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यान्तं गच्छन्तिः भिद्येने चाऽऽप्तां-नामरूपेः पुरुष इत्येव प्रोच्यते । स एषोऽकलोऽमृतो भवति । एवमेव अस्य परिदृष्ट्याः अनुभावितुर्नास्तु जीवस्य भोगोपकरणभूता इमाः षोडशापि कलाः नित्यप्राधिकपुरुषशब्दवाच्यं वासुदेवं प्राप्यान्तं गच्छन्ति । यथा शिलातलं प्राप्य क्षुरधाराः कुण्ठीभवन्ति, तथा भोगाधायिका न भवन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—पुरुषायणा इति । पुरुषसंकल्पाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिका इत्यर्थः । आसां कलानां जीवविषये भोग्यभोगस्थानभोगोपकरणत्वादितानामरूपभेदवत् परमात्मविषये भोगस्थानत्वादिनामरूपे न स्तः । तदेव दर्शयति पुरुष इत्येव प्रोच्यते इति । पुरुषार्थव्यतिप्रतिपत्तिकतया पुरुष इत्येव प्रोच्यते, न तु तद्विज्ञानादिना तत्कलादित्वेन प्रोच्यते । तस्मात् परमात्मनः कलाभोक्तृत्वाभावात् अकल इत्येवोच्यते । अत एवामृतश्च मरणस्य भोक्तृत्वरूपकलसंबन्धाधीनत्वादिति भावः । तदेष श्लोकः । तत् परमात्मस्वरूपमधिकृत्य बध्दयमाणः श्लोकः प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अग इव गथनामौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः । यस्मिन् प्रतिष्ठिताः=यदात्मिकाः यदुपादनिकाः¹⁰ इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । न वेद्यं पुरुषं वेद । यथावत् तमेव पुरुषं समुद्रवेद्यत्वाकाञ्छत । ब्रह्मज्ञानस्य¹¹ फलमाह सा वो मृत्युः परिच्यथाः । ब्रह्मज्ञानं कुर्मार्कं परितो व्यथाः मृत्युर्मा कार्षीदित्यर्थः ॥ ६ ॥

१. वेद-यथा भावः, माह सा व. २. परमात्मन 'अथ' इति ग. घ. ३. प्रतिपत्तिकाः घ. ४. तानि इति ग. कोश. न. ५. तदेवोच्यते, ग. ६. इत्येव ग. घ. ७. कथं पुरुषं वासुदेवं, घ. ८. भोगाधायिकाः ग. घ. ९. तत्कला प्रोच्यते, ग. १०. यदुपादानीः ग. ११. ब्रह्मज्ञानकलं, ग. घ.

तान् होवाच— एतावदेवाहमेतन् परं ब्रह्म वेदः । नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥

ने तमर्चयन्तः न्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति ॥

नमः परमक्रपिभ्यो नमः परमक्रपिभ्यः ॥ ८ ॥

॥ इति षष्ठः प्रश्नः ॥

॥ प्रश्नोपनिषत् समाप्ता ॥

॥ शुभमग्नू ॥

तान् होवाच— एतावदेवाहमेतन् परं ब्रह्म वेदः । नातः परमस्तीति । तान् मुक्तेशादीन् पृथपि शिष्यान् प्रति एतदुवाच । अहमेतावदेव परं ब्रह्म जानामि । परब्रह्मविषये ममेतावदेव ज्ञानम् । इतोऽधिकं नाम्नात्यर्थः ॥ ७ ॥

ने तमर्चयन्तः, ‘न्वं हि नः पिता, योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि इति । ने षष्ठपि शिष्याः तं पित्रादम्, त्वमस्माकं संमाराकृपायुग्मशास्त्रतया पिताऽसि । तस्मात् त्वतो जन्मैव श्रेष्ठं जन्मः “स हि विद्यातमं जनयति । तच्छ्रेष्ठं जन्म” इति श्रवणान् इति अर्चयन्तः पूजयन्तो बभूवुः ॥ नमः परमक्रपिभ्यो नमः परमक्रपिभ्यः ॥ उत्तरशान्तिस्थाने इदम् । वाक्याभ्यासः उपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥

न च, ‘एतादेवाहं परं ब्रह्म वेदः, नातः परमस्तीति’ योऽशकलजीवानिरिक्तपरब्रह्मनिषेधः किं न स्यादिति वाच्यम् । ‘अधिकं तु भेदनिर्देशात्’ इत्यादिभिर्विशेषप्रसङ्गात् । तथा हि स्मृतिपादः—तत्त्वमसि,

आदौ षट्सु मुक्तेशादिष्वन्यथोः कथने परम् ।

चकारो न कृतः, किन्तु चतुर्णामेवः तन् कृतः ॥

नूनं संभूयगामित्वं चतुर्णां तेन गम्यते ।

कवन्धिभार्गवौ स्यातामुपसद्यैव संगतौ ॥

प्रसिद्धयतिशयं यद्वा चकारो गमयेदिह ।

ब्रह्मिष्ठता हि कौसल्ये कण्ठोक्ता गुरुणा ततः ॥

तदूर्ध्वप्रश्नकर्तृणां तत् कैमुत्यनयाद् भवेत् ।

हिरण्यनाभो राष्ट्रपुत्रो विशेषार्थवुभुत्सया ॥

मुक्तेशसविधं प्राप्त इति षष्ठे तदुक्तितः ।

आदिमो ब्रह्मविद्यायां प्रसिद्ध इति गम्यते ॥

1. ‘उत्तरशान्तिस्थाने नमः परमर्षिभ्य इति वाक्यम् । अभ्यासः’, ग. ‘उत्तरशान्तिस्थाने इदं वाक्यम् । अभ्यासः’ घ. 2. तथाहीत्यादिस्थाने, ‘तत्र हि जीवनेदार ब्रह्मणो जगत्करणत्वे हिताकरणादिदोषमाशङ्क्य जीवनेदारोषाभावात्सिद्धान्तितः । तथाहि तद्विकरणभाष्यम्’ इति, तदुपरि तद्विकरणभाष्यमेव च ग. घ. कोटयोः ।

‘अयमात्मा ब्रह्म’ इत्यनेनेतरस्य जीवस्यैव ब्रह्मभावोपदेशान् मायैव्यमत्यसंकल्पनादियुक्तस्य अनन्तदुःस्वार्तं
 स्वानर्थक्यं जगत् सृजनो जीवरूपस्य ब्रह्मणः अस्मत्तो हिताकरणाद्विनकरणादयो दोषाः प्रादुःप्युरिति,
 ‘इतरव्यपदेशाद्विनाकरणादिदोषमन्ति.’ इति सूत्रेण पूर्वोक्तं कृत्वा, ‘अधिकं तु भेदनिर्देशान्’, ‘अस्मादिवक्ष
 तदनुपपत्तिः’ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां सिद्धान्तिनम् । तुल्यवदः पूर्वोक्तं व्यञ्जयति । ब्रह्म प्रत्यगात्मानोऽधिकं
 भिन्नम् । कुतः ? भेदनिर्देशान् । ‘य आत्मने निष्ठत्वात्मनोऽन्तरः’ । ‘पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा’.
 ‘म कारणे करणाधियाधियः’ । ‘नयोग्यः पिप्पलं स्वाद्वि अन्तर्जनन्योऽभिचाकर्षाति’, ‘ज्ञाज्ञौ

विजानान्नम्येन पटुद्दिष्टाः कमानिनः ।

न्युक्मः प्रश्नकाले तु न्यूनजे पूर्वशिक्षिते ॥

अभिज्ञप्रश्नलभ्याथज्ञानं सर्वो भजेदिति ।

उपक्रान्तमानाभ्यां सर्वं सर्वार्थनिष्पन्नाम् ॥

अर्थायानोऽपि वृत्त्येन क्रमेऽववाग्विलं नृगम् ।

अथेदं प्रश्नप्रकार्थनां गन्धं किञ्चिदुच्यते ॥

अस्मि प्रजापतिः कश्चित् म इच्छति सृजत्यपि ।

प्रजाः प्रजा ममन्ताऽपि रयिप्राणमयो भवेत् ॥

मूर्त्यंशो रंयिरित्युक्तः परोऽंशः प्राण उच्यते ।

सप्राणाक्षोपकरणो बद्ध आत्मा स मन्यताम् ॥

सृष्टिश्च मुक्तिमुत्तयथा लघा सर्वात्मकः परः ।

इत्थं प्रजासृष्टिहेतुप्रश्नमाद्यं समादधान् ॥

सत्त्वक्षादिषु जीवस्य प्राणशब्देन वेदनम् ।

प्राणश्रैष्ठ्यप्रयुक्तं स्यादिति तत् पृच्छ्यते ततः ॥

सर्वेषां धारकत्वेऽपि मनोवाक्योल्लक्षणात् ।

प्रकाशकत्वं प्राधान्यं प्राणस्य तु वरिष्ठता ॥

प्रकाशकत्वं ज्ञानाक्षेपवस्ति यन्मास्तु तत्परम् ।

“प्रकाशयन्ते कतरे” इत्येत्, नोचरे हि तन् ॥

उचरे स्तावकत्वं तु विस्तृतम्, तेन तद् भवेत् ।

प्रकाशकत्वं यत् पृष्टं केषु चित् कस्तरोक्तिः ॥

‘प्राज्ञेनाऽऽत्मना संनिर्व्वक्तः’, ‘प्राज्ञेनात्मनाऽन्वाक्यः’, ‘अस्मान् मायां सृजते मायया संतिरुद्धः’, ‘प्रयत्नश्चेन्नृजपनिर्मुक्तः’, ‘नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्’ दिंशत । किञ्च यथा अहम्मेष्टुर्वात्मनि न ह्येयमन्यनीककल्याणकृतानत्रैकयानुपपत्तिः,

‘केमुन्याद् वाञ्छनश्चक्षुःश्रावयन् प्रागनिघ्नता ।

अन्येषां न्यात् चतुर्वादान्तावदज्ञस्यै न इत्यतः ॥

अथ प्रागविभागादिप्रश्नः, तस्योत्तरं नृ ।

‘अपातादेवैरिष्टम्य सत्त्वात् प्राणोऽधिकः कथम्’ ॥

इत्याशङ्काऽपनुद्येत नत्र प्रागाद्यनेक्तिनः ।

व्यष्टौ नित्यश्चिष्टनाञ्च प्रागैर्जिवन् धाम्नि ॥

उत्पत्त्यायतिचिन्तैषामत्र प्राणेषु पञ्चसु ।

चक्षुरादिस्थानभेदात् कार्यभेदः प्रदर्शितः ॥

आदित्यप्रथिर्वाद्योमवचुतेजम्तु च क्रमत् ।

प्राणापानसनातन्यव्यानेदानात्मनेक्तिनः ॥

‘आदित्यादिर्हि वाह्योऽपि चक्षुराद्युपकारकः ।

प्राणश्चैष्ट्यं कथं तस्मात्’इति शङ्काऽपि शाम्यति ॥

[पञ्चभूतमयादित्याद्यन्तःस्थस्वांशयोगतः ।

प्राणादिशक्तिरूपेण चक्षुरादेरित्यादि भाव्यतान् ॥

एतरेयेऽपि च प्रोक्ता प्राणस्यादित्यरूपता ।

अन्नपाकेऽवकाशस्य कुक्षावावश्यकत्वनः ॥

आकाशस्य समानेन संवन्धः, प्रायणे तु यत् ।

ऊर्ध्वगामि म्बभावेन तेजो मुख्यम्, नादिप्यते ॥

तेनोदानस्य संवन्धः, पाते त्वापोऽधिका मताः ।

भूतपञ्चकसंसर्गेऽप्येवमेकस्य मुख्यता ॥]

प्रशस्यैवमथो तुर्ये, ‘स प्राणो मनसेन्द्रियैः ।

आत्माधारः स आत्मा च पराधार’इति ब्रुवन् ॥

एवमस्मिन् हेयास्मदस्य जीवस्य अनादृशेन ब्रह्मणोऽन्यत्पत्तिरिति सूच्यार्थः । एवम् “अधिकोपदेशात्
बादरायणस्यैवं न दर्शनात्” “नेदव्यपदेशाच्चान्यः” “सुपुण्युक्तान्त्योर्नेदेन,” “उभयेऽपि हि
भेदेनैतमर्थायते” इत्यादिन्यायाश्च कुप्येयुरित्यलं प्रपञ्चेन ॥ ८ ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकायां षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

श्रेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणां

भूमावजृम्भयत भाष्यमुद्रामुदारः ।

वामागमाध्वगवदावदतूलवातो

रामानुजः स मुनिराद्रियतां मदुक्तिम् ॥

इति श्रीमत्ताताचार्यचरणारविन्दचञ्चरीकस्य वात्स्यानन्तार्थपादसेवा-
समधिगतशरीरकर्ममांसाभाष्यद्वयस्य परकालमुनिपादसेवा-
समधितपारमहंस्यस्य श्रीरङ्गरामानुजमुनेः कृतिषु
प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिका ॥

॥ शुभमस्तु ॥

JKH
30/9/55

देहेन्द्रियमनःप्राणधाम्योऽन्यं ज्ञानरूपिणम् ।

ज्ञमात्मानं प्रजासृष्टृपरमात्मवशं जगौ ॥

क्षिमात्प्रणवाङ्मन्त्रं परोपासनमुच्यते ।

पञ्चमे मुक्तये, यस्मादन्यदा फलमन्यथा ॥

षोडशापि कलः प्रोच्य षष्ठे जावच्च तद्वशम् ।

अकलं पुरुषं ब्रह्म परमाह प्रजालजम् ॥

ईशाद्युपनिषद्भाष्यपरिष्कारविधायिना ।

प्रश्नोपनिषदो भाष्यमित्यङ्कारं परिष्कृतम् ॥

॥ श्रीलक्ष्मीहयवदनपरब्रह्मणे नमः ॥

इति श्री वात्स्य वीरराघवाचार्यकृतः प्रश्नोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ॥

॥ शुभमस्तु ॥



श्रः

मु ण्ड को प नि ष त्

[अथवेवेदीयोपनिषच्छान्तिपाठः—

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पठेयमाश्रमिष्येजवाः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनुमिष्येदोम देवाहितं यदायुः ॥

त्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः त्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

त्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः न त्वि नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः]

प्रथमे मुण्डके प्रथमः खण्डः

हरिः ओम् । ब्रह्मा देवानां प्रथमः संवभूव विश्वस्य कतां भुवनस्य गोमा ।

श्रः

श्रीं शान्तिवामपरब्रह्मणे नमः ।

येनांरानपदां + ये रान्तनुजसतनुमः । रान्ते वृत्ते प्रथमे रक्षरान्तनुजे नुमि ॥

श्रीरङ्गगमातुजमुनिदिग्वितं प्रकाशिकाभिधानं भाष्यम् ।

अतर्मागुच्छमच्छायमश्चिनोरम्भ्यलं श्रिया ।

अन्ननाचलशृङ्गारमज्जलिर्मम गाहनाम् ॥ १ ॥

व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्त्यान् गुरुनपि ।

मुण्डकं विदुषां प्रार्थ्यं व्याकारस्ये यथामति ॥ २ ॥

विद्याप्ररोचनायां आख्यायिका आरभ्यते— ब्रह्मा देवानां प्रथमः संवभूव । क्षुर्मुखः
इन्द्रादीनां देवानामग्रे उत्पन्न इत्यर्थः । स कीदृश इत्यत्राऽऽह—विश्वस्य कतां भुवनस्य गोमा ।
विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्योत्पादयिता रक्षकश्चेत्यर्थः ।

श्रः

श्रीमते श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः । श्रीमद्भूयो रक्षरान्तनुजसहस्रिकाभ्यो नमः ।

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

श्रीभाष्यसंमताः पाठाः मुण्डके शास्त्रेतरैः । धृतप्रकाशिकायां येऽदृश्यत्वाधिक्रियागताः ।

नव्याभ्यामेतरप्यनेकेरिदं मुण्डकं युज्यते । भावप्रकाशिकापाठमनुसृत्य प्रकाशये ॥

१. संवभूवेति । यत्संवभूव, तन्मस विद्यां प्राप्तेः प्रसिद्धमयथा—यो ब्रह्माणं विदधानि पूर्वं सो वै वेदाश्च
प्राहिणोति तस्मै इति । तदत्र हृदयम् ।

श्रीवैकटेश्वरप्राच्यकोशादारलिखितपुस्तकम् क. ग्रन्थाधारादिमुद्रितकोश. ख. पुनमुद्रणम् ग. इति संकेतः ।

१. मुण्डकम्. ग. २. व्याकारोमि. ग. आरभ्यत इति पदं ख. कोशे ।

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय ग्राह ॥ १ ॥

अथर्वणे यां प्रपदेत ब्रह्मा अथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।

स भारद्वाजाय सत्यवाहाय ग्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे पद्मवराय ॥ २ ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुत्पन्नः पप्रच्छ —

। कस्मिन्नु भगवो विज्ञानं सर्वमिदं विज्ञानं भवतीति ॥ ३ ॥

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय ग्राह । नक्षत्रे ब्रह्म सर्वविद्याश्रयभूत ब्रह्मविद्यामथर्वनाम्ने ज्येष्ठपुत्राय कृत्वा सित्यर्थः । ब्रह्मविद्यायाः सर्वविद्याश्रयत्वे च ज्ञानस्य ब्रह्मणि कृत्स्नज्ञानस्यानभवेन ब्रह्मज्ञानं कृत्स्नज्ञानस्यानभूतत्वादिति स्याम धैर्यपरादिभिः ॥ २-२२३. सू. ॥ १ ।

अथर्वणे यां प्रपदेत ब्रह्मा अथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् । अथर्वणे यां ब्रह्म पुरोवाच । तां ब्रह्मविद्यामथर्वनामा ऋषिः स्वशिष्याय अङ्गिरसे नाम्ने कृत्वाये पुरोवाच । स भारद्वाजाय सत्यवाहाय ग्राह । सः अङ्गिरसे ऋषिर्भारद्वाजगोत्राय सत्यवाहनाम्ने कृत्वाय । भारद्वाजोऽङ्गिरसे पद्मवराय । परमादवरेण प्रपेति पद्मवरा । पद्मवसर्वविद्याश्रयत्वेन पद्मवरा । नक्षत्रिन्ने आह्वयः पृच्छः ॥ २ ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुत्पन्नः पप्रच्छ । नक्षत्रहस्त्यः सुतकमुत्तमसिम्पाणिवादिभ्योऽस्म्यन्त्यमरनित्कमणेः परतः सप्त पृष्ठवान्— कस्मिन्नु भगवो विज्ञानं सर्वमिदं विज्ञानं भवतीति । हे भगवन् ! “उत्पत्तिं प्रत्यं चैव ज्ञानात्मनि भवति । वेदे विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवच्चिति” इतिक्षणलक्षितः । भगवन्नित्यस्य, “विमानं भवद्भवाद्—” इति तत्कारत्वे अक्षय ओत्वाभावच्छास्त्रमः । यथा सूरिपण्डे विज्ञाने सर्वं मृण्मयं विज्ञानं भवति, एषे कस्मिंश्चिद्वस्तुनि विज्ञाने सर्वं कार्यज्ञानं विज्ञानं भवतीति सामान्यतो भवादृशानां वचनतश्चापरा । तादृग्वस्तु किमिति प्रश्नार्थः । सर्वेनिमित्तोपादानभूतं वस्तु किमितीति यावत् ॥

ननु सर्वमिदमिति शब्देन स्थूलचिदचिच्छरीरविशिष्टं ब्रह्मच्यते, एत विशेषणमात्रम् । नाऽऽपः प्रभदशायां शौनकस्याब्रह्मवित्त्वेन ब्रह्मवेद एव “इदं बुद्धिः शब्दो विषयः नवाभावात् । “तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” इत्युत्तरवाक्ये “इदं सर्वं” मित्यस्य विशेषणश्रेष्ठे पदसमाधेयेन ब्रह्मार्थान्तावादर्शनेन अन्तर्भूतत्वादिति । अनन्तकामवैच्येनेन पदद्विज्ञानयोः विज्ञानेनेन अन्तर्भूतत्वात् । २. पराचराम । अत्र शास्त्रे “परस्मात् परत्वादवरेण प्रपेति परादरात् सात्त्विकस्य वाच्यवच्यत्वात्” इति । परा पदस्यार्थस्य अवरा निवृत्तत्वात् सा पराचरेत्यस्य सुत्वम् । “कस्मिन् ह वै भगवरे” इति सू. २-२३ ।

३. विदितब्रह्मज्ञानेन दर्शयन् सर्वं ज्ञानं भवति वा ब्रह्मज्ञानेन मोक्षे सादृशानां सर्वं ज्ञानं भवति वा नाथः । किन्तु सर्वं, पदद्वये शब्दपदश एवेति चित्याह । यथा सूरिनि ।

१. आहरे इत्यत्र । आहरे तत्कत इति भावः. २. आहर्नाम्ने. ग. आहरोनाम्. ख. ३. अहर्नाम, ग. अहरोनाम्. ख. ४. प्रतं. ख. ५. इदमिति न. ख.

अतिरेकसुविधायि, न आकारान्तस्य वस्तुत्वं तस्य प्रति शेषः । न च वदन्त्येव स्फोटयन्त, यथा च पशोर्नैमित्त्यं छेदते, यथा च मृदो मृदं । "हृदापानं ते, यः पुनर्द्रव्यं ।" प्रकृतिपुरुषाकाशश्च मां जगद्वेषेण बहुवने परमात्मनो योग्यमानोऽयं प्रकृत्यभिप्रायः । अत एव हि क्वचिच्छक्त-
शब्देन जगदभिधीयते । कार्याध्यायपुष्पेन विशेषणं हि शक्तः । न च धाम्यना धाम्यवस्तुनः
स्वल्पान्तर्गतता अतो महदाद्यवस्थाश्चिद्विज्ञेयवस्तुत्वगतता इति तावन्वाश्रयत्वमिद्विधः ।

यतो विशिष्टं ब्रह्मस्वत्वम्, अत एव हि, "यथा रश्मिरेषु तैलमपि न तैलविभग अर्थाः,
असंवेता नूतनायाः प्रजातावास्वति, प्रजातयाः प्रणोदयति" इति अन्तर्ब्रह्मन्त उपन्यस्यते ।
न हि नामिमात्रं स्वयंकस्, किंतु नामवत् अस्तेन अपि अन्तर्ब्रह्मन्त । तथा, "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्त-
रग्ना मदा जनानां हृदये संनिविष्टः । नै स्वच्छरीरगतं नष्टहेतुं प्रादिदेरीकान्" इति मुत्रेषाकादृष्टान्तश्च
श्रुतः । न हि इषीकामात्रं मुञ्जः, किंतु बाह्यदलविशेषेण न हि मुत्रस्वत्वम् । विशेषाद्यान्य दृष्टान्त
इषाका । तथा—

"यथा हि कदला नान्या त्वक्पक्वात्ताय जायते ।

एवं विश्वस्य नान्यत्वं स्वं)त्वं च पी(त्वंभाषा)श्च दृश्यते ।"

इति त्वक्पक्वकदलीदृष्टान्तश्च चिदचित्प्रविष्टं ब्रह्मस्वत्वस्योपपत्तिः । न हि बाह्यत्वकपक्वेण चित्ता
कण्डमात्रं कदली । अतः तु त्वक्पक्वविशिष्टकाण्डस्वत्वात् । एवं विश्वविशिष्टं त्वक्पक्वत्वम् । न च
विशेष्यभूतस्त्वं विशेषणादाविलक्षणश्च दृश्यमे" इति ह्यर्थः । इत्यत्र भेदः—नाभीपीकाकाण्डानाम् अस्तेमि
'बाह्यदलत्वकाणां च अचेतनतया मिथोनियन्तृनियाम्यभावभावश्च शरीरशरीरिभावः । अत एव नेम्यादि-
शब्दाश्च न विशेष्यवाचकाः । इह तु नियन्तृनियाम्यभावादिना शरीररूपभावसंभवाच्छरीरवाचिनः शब्दाः
ब्रह्मपर्यन्ता इति । अतः [एवं] महदाद्यवस्थानां विशिष्टब्रह्मस्वत्वगतत्वाद्वादान्तत्वं मुख्यम् ।

किंच मा भूत् प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपान्तर्भावः, तथाऽपि मुख्यत्वं युक्तम् । न हि शरीरद्वारकं ब्रह्मणो
महदाद्युपादानत्वममुख्यम्, कारणतानिर्वाहकव्यवहितत्वात्; ज्वालाव्यवहितस्य काष्ठस्य पाकं प्रति
'करणत्वम् । नतु मृद्यवहितस्यापि कुलालस्य घटं प्रत्युपादानत्वं स्यादिति चेत्; म्वनिष्ठमृत्ति-
पण्ड्यवहितत्वात् । [अतः स्वापृथक्सिद्धव्यवधानादुपादानत्वमविरुद्धम् ।] नतु तथाऽप्युपादानस्य कार्या-
वस्थाश्रयत्वं वाच्यम् । कथं व्यवहितस्य अवस्थाविशेषे प्रत्याश्रयवत्- उच्यते—कुम्भोदरसंभूतम्ममः
प्रति पुरुषस्येव परमात्मनो महदाद्यवस्थाश्रयत्वमुपलभम् । न च पुरुषस्याभोधारककुम्भधारकत्वमेव, नामो-
धारकत्वमिति वाच्यम्—तथा सत्यभोधारणजनितश्रमो न स्यात् । किंच अन्यवहितादपि व्यवहितस्याऽऽश्रयत्वं

1. चक्षरो न ख. 2. नहीषोका, ख. . नेमित्त्यदिदलित, क. ख. कारणत्व. ख. 5. व्यव-
हितमवस्था. ख. ग.

[illegible][illegible]

इत्याहुः । ततश्च ब्रह्मणो जगदुत्पादनं च नानुसर्जितः ॥

ननु तथापि ब्रह्मज्ञानाच्छरीराभ्युपगच्छजानं संपत्त्यतेः नन्य तद्विज्ञत्वात् । न च मृश्मन्विद-
चित्तिशेषमनस्य ब्रह्मणि जायमाने सर्वस्यापि नदन्तर्गतत्वात् । अतः ज्ञाने नदन्तर्गतः पक्षो जातो
भवतीतिवत् । प्रपञ्चं ज्ञातो भवतीति निर्देशो उक्त्यनाभेदे वाच्यम् । "सत्यं ज्ञानमनन्तरं ब्रह्म"ति लक्षणा-
नाश्रयस्य चेदनाचेतनवर्गस्य 'ब्रह्मन्मत्स्यान्मन्वे प्रतापाभवात् । न च, "विद्येत्याशयस्य लक्षणं सत्यज्ञानादिः
("सत्यं ज्ञानमनन्तरम्" इत्यादिः) । विशेषण्य निजान्यस्य ब्रह्मणस्तु लक्षणं जन्माद्येवेति सूचकाशमेवायः"
इति जन्मादिवृत्ते व्यासार्थैकतमनि वाच्यम् । अतएव शेषकभावपरोर्निवृत्तिप्रयत्नकत्वस्य संगतत्वात् । "आत्मन
आकाशः संभूतः" इत्यात्मन एवोपशान्त्यर्थमिदमात्रम् ।

^६किंच- “न सन्नि यत्र सर्वेणे नामजायादिकल्पनाः ।

सत्तात्मात्मात्मकं ज्ञेयं ज्ञानात्मन्यात्मनः परं ॥”

“प्रकृतिर्या नयाऽऽम्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।

पुरुषश्चाप्युभावेनौ लीयेते परमात्मनि ॥ ”

“अन्यक्तं पुरो ब्रह्मन् निष्कले संप्रलीयते ।”

“तमः परे देव एकीभवति” इति प्रमाणप्रतिपक्षस्य अव्यक्ततमः शब्देन^(१) (चिदनाचेतनादि^(२))
 लयाभिष्टानभूतस्यैव अक्षरान् परतः परं ईति चिदचिक्कारणभूतस्यैव प्रतिपिपादाश्रयिततया तत्र चिदचिदनु-
 प्रवेशस्य वक्तुं शक्यं । तमः शब्दवान् चिदचिद्वैश्लक्षणाभेदशानुप्रवेशे सत्तामावात्मकत्वभङ्गप्रसङ्गात् ।

एष भस्मविहादानोत्तम्यमादयन् तेषां सर्वमिदमाह विशेषमात्रमग्रण कस्मिन्तु भगव शान् प्रकृतवाक्य-
 शंसमपत्यन्तर्गतं गणत ननु तथापीति ।

लेख्यभरणे । मन्त्राण्येव । ननु कस्यापि मते अशुद्धात्मन उदात्तत्वस्यायोगादसंमतेऽपेक्षितविशेषण-
विशिष्टादनां युक्तं शान्तत्वं सिद्धं मन्त्राह अस्तु चेत् ।

1. अथर्वत. ख. 2. अथर्वसाहित्यं पद्यं यदा प्राकृतं सर्वं ख. कोशे न. 3. लक्षणाश्रयस्य. ख. 4. तद-
नन्वावे. ख. 5. निष्पत्त्यादि व्यस्तुवेमतः प्राकृतं सर्वं ख. कोशे न।

अन्तु वा विशिष्टं ब्रह्म—तथाऽपि “वाचाऽऽग्ममणं विद्यामे नामदेये सृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति
 श्रुतौ एकदिक्षानेन सर्वविज्ञानस्योपादानोपादेयमेतदेतयोपादान-या, इह, “इदं सर्वमिति इदं नाम्नादय
 क्रम्यमाने विशेषणभूते जगति विशिष्टमेतदसम्भवः ॥ शक्तिरावस्थाय्याः शक्तिविष्टवर्तिन यदुक्तम्,
 ननु सर्ववैयक्तिकतात्रिकविरुद्धम्, “न तु दृष्टान्तभावात्” इति सूत्रभाष्यविरुद्धं च ॥ पदविस्थाश्रयनियन्तृ-
 त्वमेवोपादानत्वमित्यस्य च परिभाषामात्रात्वात् ।

किं उपाद्यं ह्युपदेयं भवति । उपाद्यं च भवन्मेतत्तद्वचः न तस्य निश्चयान् । शब्दस्पर्शादि-
लक्षणाद्रव्यरूपावस्थाया एवेत्येते । तस्याश्च ब्रह्मणोऽभेदरन्ध्रस्यैवाभावात् । ननु घटत्वावस्थैव घटद्रव्य-
संगतिर्मृत्पिण्डस्य विनाशश्च । द्रव्यस्येत्येतेषामवस्थान्तरेण स्याद्भेदस्तथासंस्थानस्य घिनशः स्वावस्थस्य
नृत्तिः । अद्वयस्याऽऽपत्तिरित्येवं चेन्ननुचितम् । तत्र नोदयनिवर्जाल्लुप्तिसिद्धिरिति । पृथक्प्रतीतिकार्यान्ही-
धनाः पृथगुपत्तिरिरेषाः । अत एव ह्युक्त्यादेरुपपत्तिरिति रेषेद्वयम् । तस्मात् अपृथक्सिद्धयर्थानां तु स्वयं
धीर्जन उपपत्त्याद्यवस्थामृताः । अतोऽवस्थैव वस्तुन उत्पत्तिः । न न अवस्थाया उत्पत्तिर्नामान्तरात्मनोऽवि-
करणभावश्च न प्रकाशिकयो रूपपादितमिति चेत् - न- घटत्वावस्थया एव घटात्पत्तिर्मृत्पिण्डविनाशरूपत्वे
यवदघटत्वावस्थान्तत्त्वम्, घट उत्पद्यते, मृत्पिण्डो नश्यति धापञ्च, न तु घट उत्पद्यते, मृत्पिण्डो
विनष्ट इति । न च घटत्वावस्थायामाऽऽवधारणसंबन्ध एव घटस्य प्रतिरिति वाच्यम्-इत्येव ह्यङ्गान्तुकत्वम्
आद्यक्षणसंबन्धः, अभूत्वा भवन्तं वा, न तस्योदात्तः यच्च नु त्वात्त, तस्योपपत्तिरित्यपि परिभाषा-
भवत्वात् । घटे स्वरसादिषु, संयोगे च जायमाने घटे वेदाश्च ज्ञानिव्यवहारमावात् । “ अन्यतरकर्मज्ञ
उपवकर्मज्ञः संयोगज्ञः ” इत्यादिप्रतीतिव्यवहारदिकं सर्वं निर्मूलं स्यात् । “ छन्दोऽसि यज्ञाः क्रतवो
व्रतानि ”, “ छन्दोऽसि जिज्ञीरे तस्मान् ” इत्यादीनां वेदाद्युपपत्तिप्रतिपादकानामप्रामाण्यं स्यात् । शब्दः
उपलब्ध इति प्रतीतिव्यवहारौ न स्याताम् । आकाश उपलब्ध इत्येव प्रतीतिव्यवहारौ स्याताम् । अपृथक्सिद्ध-
धर्माणामुपपत्तिविनाशभावो शरीरस्योत्पादविनाशौ न स्याताम् ; आमन एव नौ स्याताम् । किं बहुना—
ईश्वरव्यतिरिक्तस्य कस्याप्युत्पादविनाशौ न स्याताम् ; ईश्वरस्यैव नौ स्याताम् । नन्वपृथक्सिद्धत्वाद्व्यवस्थैवा-
र्थाविनाशौ नाम्युपयेते । द्रव्यस्य नौ न एवेति चेन्न विनिर्गतकामावात् ; वैरीत्यस्यापि सुबचवाच् ।

किंच 'प्रकृतिरुपादानम्; विकार उपादेयमिति निर्वाह्यम् । "वाचाऽऽत्मनो विकारो नामधेयम्" इत्यत्र घटत्वावस्थाया एव विकाराशब्देनाभिहितवया, "यथा मोक्षैकेन मृतरूपेण सर्वं मृष्यं विज्ञानं स्यात्" इति पूर्ववाक्येऽपि विकारार्थमथ प्रत्ययेन तस्या एवाभिधानमुचिनवया तस्या एवोपादेयत्वं सिद्धवद्भूत्य विज्ञातत्वाभिधानात्, भवन्मते च वक्ष्याया ज्ञानवसम्भवादनुपपत्तिस्तद्वत्त्वेन । न च, 'सर्वं मृष्यं विज्ञानं स्यात्' इत्यत्र मयत्प्रत्ययार्थविकारस्तु अवस्थानात् । 'वाचाऽऽत्मनो विकारः' इत्यत्रावस्था विकाराशब्देनोच्यते । 'मृत्किंत्वेव सत्य' इत्यभेदप्रतिपादनाशेषोक्तं मृष्यमिति पदेन पुनरप्यवस्थानात् विकारः परमृष्यत् इति वाच्यम्—अस्या 'उत्तेरहृदयङ्गमन्वात् । तस्मात्, 'सर्वं मृष्यं', 'वाचा-

निरामिन्विलदोषकल्याणगुणात्मकब्रह्मात्मभावोपदेशा हि विरोधादेव परित्युक्ताः स्युः” इति तत्रैव भेदाभेदपक्षस्य
 मध्ये दृष्टित्वान् । “ब्रह्माज्ञानपक्षादपि पार्यायन्यं भेदाभेदपक्षः” इति वेदार्थसंग्रहेऽतिनिन्दितत्वाद्भेदा-
 भेदवादो न भाष्यकाराभिमतः । ननु यदि भेदाभेदवादो न भाष्यकृदभिमतः, कथं तर्हि “केवलभेदवादिनां
 चान्यन्तमित्रयोः” इति भाष्यमुपपद्यताम् । शरीरात्मभावो ह्यन्यन्तभेद एव । प्रकारप्रकारिभावो हि भेदरूपः ।
 नियमेन प्रकारप्रकारिभावलक्षणः शरीरशरीरिभावो हि नियमेन भेदरूप इति शरीरात्मभावे केवलभेद एव
 दृढाकृतो भवति । अत एव हि “उभयेऽपि हि भेदेनैतमधीयते” इति शरीरात्मभाव एव भेदत्वेन
 वर्णित इति चेत्— उच्यते— ‘अन्यन्तमित्रयोः’ रित्यादिभाष्यस्यायं भावः— लोके धैक्यव्यवहारे स्वरूपैक्यं
 नम्रम् । नदभावे देशादिलक्षणप्रकारैक्यम् । यथा ‘मायं गोष्ठे सर्वे गाव एकीभवन्ति.’ ‘राजान एकीभूताः’,
 ‘एको ब्रीहि’ रित्यादौ देशबुद्धिजात्याद्यभेदतः । इह तु जगद्ब्रह्मणोः स्वरूपानां मित्रयोः केनचिदाकारणाभेदो
 क्तव्यः । स क इति विचारे— अपृथक्सिद्धविशेषणत्वमिति महत्कृतोऽभ्यस्तापृथक्सिद्धपदप्रयोगात्
 सिद्ध्यैक्यमेव भाष्यकृदभिमतमिति प्रतीयते । सिद्धिर्नाम स्थितिः प्रतिपत्तिश्च । “पृथक्सिद्धिप्रतिपत्तिर्योग्य”
 इति भाष्यादिग्रन्थेषु बहुशो व्यवहारदर्शनात् । स्थितिप्रतिपत्त्यैक्यमवयवावयवावजातिव्यक्तिगुणगुणित्वस्थलेषु
 पृथक्सिद्धिप्रतिपत्त्यारम्भादवसीयते ।

ननु घटो भूतले वर्तते; नीलादिगुणस्तु घटे । तथा गन्धरसशब्दानां द्रव्यप्रतिपत्तिमन्तरेणापि
 पृथक्प्रतिपत्तिर्दृष्टा । अतः कथं स्थितिप्रतिपत्त्यैक्यमुपपद्यताम् । न च

“तावेवायुतसिद्धौ द्वौ विज्ञातव्यौ ययोर्द्वयोः ।

अनस्यदेकमपराऽऽश्रितमेवावतिष्ठते ॥”

इति तार्किकोक्तमयुतसिद्धत्वमेवापृथक्सिद्धत्वमिति वाच्यम् । तथा हि सति निर्यताश्रयाश्रयिभावलक्षणयुत-
 सिद्धत्वस्य भेदैकसाधकत्वेन प्रकारैक्यासाधकत्वादिनि चेत्— न ।

“पृथक्प्रतिपत्तिकार्याहर्णामेव पृथगुत्पत्त्यादिकमपेक्षितम्” इत्यादिश्रुतप्रकाशिकग्रन्थपर्यालोचनायाम्,
 अस्योत्पत्तिविनाशापक्षयसत्तादिकमाश्रयोत्पत्त्यादिनैव व्यवहियते, तत् तदपृथक्सिद्धमिति फलति । तत्तश्च
 [यत्] यदुत्पत्त्या ‘उत्पद्यत’ इति व्यवहियते, यत्सत्तया सदिति व्यवहियते, न तु सत्तान्तरमपेक्षते, तत्
 तदपृथक्सिद्धमिति । तत्तश्च विकृतेः प्रकृतिसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वादभिन्नसत्ताकारणत्वमुपादानत्वम् ।
 तदेव चाऽऽत्मत्वम् । इदम्, ‘तज्जत्वाच्छत्वात्तदनत्वात्तन्निग्राम्यत्वाच्छरीरत्वाच्च सर्वस्यायमात्मे’ति वदतो
 मग्नतो भाष्यकारस्याप्यभिमतम् । न ह्यत्र आत्मत्वमन्तःप्रविश्य नियन्तृत्वरूपम्, तादृशात्मत्वस्योपादानत्वा-
 प्रयोज्यत्वात् । न ह्युपादानत्वनिन्यन्तृत्वाम्यां निर्वाह्यमात्मत्वं नियन्तृत्वरूपं संभवति, असदुक्तमात्मत्वं
 शङ्कं भवति । कथम् । उच्यते— तज्जत्वादिनाऽचेतनादौ उपादानत्वलक्षणमात्मत्वं फलति । तन्निग्रा-
 म्यत्वादित्यनेन जीकरूपेण नियन्तृत्वं विवक्षितम् । जीवापृथक्सिद्धत्वमिति यावत् । तत्तश्च चेतनवर्गेऽप्य-
 पृथक्सिद्धकारणत्वलक्षणमुपादानत्वमुक्तं भवति । तत्तश्च ब्रह्मण्यतिरिक्तचेतनाचेतत्कर्मा ऋति ब्रह्मणोऽपृथ-

विसद्वकारणत्वलक्षणाभिमतत्वात्कारणत्वरूपोपादानत्वप्रवृत्तित्वाभिरुपायात्मन्वस्य सत्त्वादात्मभूते नस्मि
ज्ञाते इतरत् सर्वं ज्ञानमेव । इतरस्य पृथक्प्रतिपातयेत्यस्य ज्ञानव्यभ्याभावात्तत्त्वतया सतिदिति व्यवहारक
तज्ज्ञाततया ज्ञानमिति व्यक्तुं शक्यत्वात् ।

न च प्रपञ्चस्य ब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताऽभावे मृषावादिमनवत मिथ्यात्वं स्यादिति वाच्यम्—यथा
गुणगतज्ञाननभ्युपगन्तुमते रूपादौ सद्रुद्वेदद्रव्यगतसत्ताविषयत्वेऽपि न रूपादिमिथ्यात्वम् । यथा वे
द्रव्यगतगुणादिषु । द्वैतैकत्वादिसंख्याप्रतीतिद्रव्यगतसंख्यानिर्वाहत्वेऽपि रूपादिगतसंख्याप्रतीतिर्न भ्रान्तिवत्म् ।
यथा वा सिद्धान्ते घटवत्त्वस्थया मृद्व्यापेक्षयोत्यनिस्थिमित्तानां पार्थक्याभावेऽपि न तत्रोत्पत्तिस्थिति-
सत्ताप्रतीतिर्भ्रान्तिवत्म् । एवं प्रपञ्चगतसत्ताप्रतीतिर्ब्रह्मसत्तानिर्वाहत्वेऽपि न तत्त्वत्वप्रतीतिर्भ्रान्तिवत्म् ; न
वा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम् । अत एव, “ नैकस्मिन्नसंभवात् ” इति सूत्रे, “ कालस्य पदार्थविशेषणनयैव
प्रतीतेस्तस्य पृथगन्तित्वनास्तित्वादयो न क्तव्याः । कालोऽस्मीति व्यवहारो जात्याद्यन्तित्वव्यवहारानुष्यः ”
इति स्पष्टं भाषितम् । अतो ब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताशून्यत्वेऽपि प्रपञ्चस्य न मिथ्यात्वम् ।

नवपृथक्विसद्वकारणत्वमुपादानत्वम् ; तदेवाऽऽत्मत्वं चेत्—भगवद्विग्रहगोपुरप्राकारनित्यमूर्तिरप्रमृ-
तिनित्यविभूतिं प्रति आत्मत्वं न स्यात् ; कारणत्वाभावोपादानत्वाभावात् ।

ननु च “ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकान् ” इति सूत्रे विद्यदेवब्रह्मण उत्पत्त्यनभ्युपगमे एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् विद्यदाद्युत्पत्त्यभ्युपगमकत्वं, नित्यविभूतेरप्युपादेयत्वमभ्युपगन्तव्यम् । इतरथा
सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् । न च नित्यविभूतेर्नित्यत्वप्राहकप्रमाणानुसारात्, “ येनाश्रुतं श्रुतं भवति ”
' सर्वमिदं विज्ञातं भवति ' इत्यादावश्रुतादिशब्दानां नित्यविभूतिव्यतिरिक्तभरतया संकोचः क्विप्तामेति
वाच्यम्—“ आकाशकत्वं सर्वगतश्च नित्यः ” “ वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्, ” आकाशं नित्यं निरक्ष-
यद्रव्यत्वादित्यादिप्रमाणबलेन अश्रुतादिशब्दानामाकाशव्यतिरिक्तपरत्वमेव स्यादित्याकाशप्रतिबन्धाः दुर्मोक्त-
मेव स्यादिति चेन्न—नित्यविभूतेर्नित्यत्वाभ्युपगमे बहुप्रमाणसंश्लेषप्रसङ्गात् अश्रुतादिशब्दानां नित्यवि-
भूतिव्यतिरिक्तपरतया संकोचाभ्युपगमेऽपि वियक्तित्वप्रतिपादकप्रमाणस्य आपेक्षिकनित्यत्वपरतयाऽप्युप-
गमस्य प्रतिषिपादयिक्तिसर्वविज्ञानप्रतिज्ञासंकोचो ऽभावात् ।

ननु—वाचकचरैः “ रूपं वातीन्द्रियमन्तःकरणप्रत्यक्षं तन्निर्देशान् ” इति, यथा ज्ञानादयः
परस्य ब्रह्मणः स्वरूपतया निर्देशान् स्वरूपभूता गुणाः, तथैवमपि रूपं श्रुत्या स्वरूपतया निर्देशान्
स्वरूपभूतमित्युक्तत्वात्, “ यदात्मको भगवान् तदात्मिकः भगवतो व्यक्तिः ” इति श्रुतेर्भगवद्विग्रहादिकं
सर्वमात्मस्वरूपादव्यतिरिक्तमित्येवाभ्युपगम्यताम् । एकैव एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽपि न क्लेशिता
भवति । न च वापीकृपारामादीनां कथं ब्रह्मरूपत्वमिति वाच्यम् । वापीकृपोद्यानादिप्रतिपादकवाक्यानां

तत्क्रोडाजनिस्सुखानां ब्रह्मातुभवान्निधिलवकणिकयमानन्वमित्यत्र तात्पर्यान् । “यत्त्वाम्येहान्ति, यच्च
नान्ति, सर्वं नदस्मिन्, सनादिनम्, सर्वाणि च भूतानि, सर्वे च कामाः” इति वाक्यस्य ब्रह्मणः सर्व-
विषयभोग्यत्वमर्थात्यत्र तात्पर्यमिति दहराधिकरणे भाग्यश्रुतप्रकाशिकयोः स्थितत्वादिनि चेत्—न—^२अर्चि-
गदिना मागेण विरजानदामनिकम्प गन्तव्ये अपाकृते लोके, “नदैरमर्दायं सरः । तदधत्थः सोमसवनः ।
नदप्राजिता पूर्ववर्णः” इत्यादिवाक्यप्रतिपत्तानां सरोऽश्रुत्यादीनां ब्रह्मस्वरूपमात्रत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।

“द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य दूतं चानूतमेव च ।

क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेषु च स्थिते ॥”

इति अमूर्तशब्दितमुक्तात्मरूपस्यापि शरीरवाचिना रूपशब्देन निर्देशेन मुक्तात्मस्वरूपस्य परब्रह्म-
स्वरूपताया वक्तुमशक्यत्वात्, “नोऽश्रुते सर्वान् कामान् मह ब्रह्मणा विपश्चिना”, “स तत्र पर्येती”-
त्यादिश्रुतिभिर्मुक्तानां ब्रह्मणश्च भोक्तृभोग्यतयाऽऽधाराधेयभावेन च भेदप्रतीत्या, नित्यमूरीणां ब्रह्मस्वरूप-
मात्रत्वात्संभवात् तान् प्रत्यपि च परमात्मन आत्मत्वस्य वक्तव्यत्वात् नित्यमूयादीनाञ्च नित्यतया तान् प्रति
उपादानत्वलक्षणात्मत्वासंभवात् कथं तस्य सर्वात्मत्वं सिध्यदिति चेत्—

यदि नित्यपदार्थान् प्रत्यप्यात्मत्वं परमात्मनो वक्तव्यमिति निर्वन्धः, तर्हि तान् प्रति आत्मत्वमुपादा-
नत्वैकदेशभूतमपृथक्सिद्धाश्रयत्वमेव तत्राऽऽत्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमस्तु । इतरत्रोपादानत्वलक्षणात्मत्वम् । एत
दूतं चाऽऽत्मत्वं तज्जवादिभिरुपपद्यमिति नानुपपत्तिः । तन्मध्योपादाने ज्ञाते तदपृथक्सिद्धमुपादेयमपि ज्ञातं
भवतीति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपन्नं भवति ।

यद्वा यथा, “को भवान्” इति सौवीरराजप्रश्नस्य प्रकृतिसंसृष्टात्मविषयत्वेऽपि वस्तुतया भव-
च्छब्दमुन्वयार्थत्वं परिशुद्धात्मस्वरूपस्यैवोचितमिति मत्वा तस्यैव भवच्छब्दमुन्वयार्थत्वं प्रदर्शयन् आदि-
भक्तः, “यदा समस्तभूतेषु पुमानेको व्यवस्थितः”, “यद्यन्योऽस्ति परः कोपि” इत्यादि प्रत्यवोचत्;
यथा वा अथर्वशिरसि स्तं प्रति देवैः प्रयुक्तस्य, “को भवान्” इति प्रश्नस्य पुरोवर्तिरुद्गमात्परत्वेऽपि
भवच्छब्दस्य परमात्मपर्यन्तत्वशिक्षणाय “अहमेकः प्रथममासम्” इत्यादि^३प्रतिवचनप्रवृत्तिः—एवं सर्वमिदं
विज्ञातमिति प्रश्नस्य विशेषणमात्रपरत्वेऽपि विशेष्यपर्यन्तत्वशिक्षणाय स्थूलचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म प्रति
सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकं ब्रह्मोपादानमित्येतदर्थप्रतिपादकस्य प्रतिवचनसंदर्भस्य प्रवृत्तौ दोषाभावादिति ।

प्रपञ्चितं चेदमस्माभिः बृहदारण्यकप्रकाशिकायामित्युक्तमिति चर्चया ॥ ३ ॥

एकमचेतननिष्ठाविभूतिनिरूपितमात्मत्वमाक्षिप्य मुक्तनित्यचेतननिरूपितमात्मत्वमाक्षिपति द्वे रूपे इत्यादिना ।

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र इदम्यदेन विशेषणमात्रग्रहणं न भवति, विशेषणे विशेष्यभूतसदमेदमग्रोमात्र । अत-
स्तत्र यथा विद्विष्यैवेदम्यदप्रयोगो वेदान्तव्युत्पत्तिरहितं प्रति, तथाऽत्र प्रश्नोऽनुपपद्यते । एकैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं

तस्मै म होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति. परा
चैवामरा च ॥ ४ ॥

तस्मै म होवाच ! स्पष्टोऽर्थः । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति ।
अत्र प्राप्तुमित्यव्याहारः । यद्वस्तु प्राप्तुं द्वे विद्ये ज्ञाने उपादेये इति 'ह वेदाभिज्ञाः पराशरादयः।

“ नत्प्राप्तिहेतुं ज्ञानञ्च कर्म चाक्तं महामुने ।

आगमोऽथ विवेकाच्च द्वित्रा ज्ञानं तथोच्यते ॥ ”

“ शब्दब्रह्मपदमयं परं ब्रह्म विवेकजम् ” इति यद्वदन्ति, तज्ज्ञानं सर्वमिदं^१ विज्ञानं भवतीत्यर्थः । एतत्
सर्वमभित्येत्य भगवता भाष्ययुक्ता. “ द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवाम-
रा च । ब्रह्म प्रेत्युता द्वे विद्ये वेदितव्येः ब्रह्मविषये परोक्षापरोक्षरूपे द्वे ज्ञाने उपादेये इत्यर्थः ” इति
भाषिणम् । एतेन परविद्यायाः ब्रह्मप्रेप्सुपादेयत्वेऽपि अपरविद्यायामपरात्वाप्रतीतिः, प्रयुक्त 'अथ म
य्या तदक्षरमधिगम्यते' इति वाक्यपर्यालोचनायामपरविद्याया ब्रह्मप्रेप्सुपादेयत्वाभावरूपेण प्रतीतिः,
'ब्रह्मप्रेप्सुता द्वे विद्ये उपादेये' इति भाष्यं कथम्—इति शङ्काऽपि निरस्ता । प्राप्तुमिति पदाभ्याहारेणान्वाधेयं
प्रतीतिः । इतरथा यत्पदवैयर्थ्यात् । किंच, 'कस्मिन् भगव' इति सर्वोपादाने पृष्टे 'व्याद्वयकथनम्
'आम्नां पृष्टः कोविदारानाचष्टे' इति न्यायमनुसरत् । अत्र यथोक्त एवार्थः । ओदनपाकं पचतीतिवत्
द्वे विद्ये वेदितव्ये इति निर्देशः । कं ते विद्ये इत्याऽऽह—

सूत्रम्, एकसर्वोपरमेदावेकविज्ञाने सर्वविज्ञानान्तर्भावः । ननु सर्वत्रेन उतरावस्थाविशिष्टज्ञानमेव ग्रहणात् अव्यक्तज्ञान
मिश्रत्वात् पूर्वावस्थाविशिष्टज्ञानात् तज्ज्ञानं कथम् ? न च धर्ममात्रस्य ज्ञानत्वादेवं व्यवहार इति बाध्यम्—तथा मा-
नस्यैवैकत्वात् एकसर्वज्ञानात् तत्क्षणजन्यमकलत्रयज्ञानमिति, कार्यज्ञानात् कारणज्ञानमिति चोक्तिप्रसङ्गादिति चेत्-
एकसर्वज्ञानात्प्राप्त्युक्त्या पदशरावाधानेनैकमोणे जाते, यथा नृत्तिकाज्ञाने तद्वत्पदशरावादिषु ज्ञानमित्युच्यते, 'इदं
सर्वं पूर्वादेव नृत्तिकासीत्' इति पथाद्वेदंशात् । तथा कारणभूतचिदचिदंशाविशिष्टब्रह्मप्रदेशविज्ञाने सर्वस्यापि प्रत्यक्षमो
ब्रह्मणः तादृशचिदचिदंशाविशिष्टब्रह्मप्रदेशाभिमतया ज्ञातव्यमिति चेत् तत्क्षणस्यादित्याद्येन समाधानान्तरमाह यद्वेदादिना ।

४. (शब्दब्रह्मोल्लेखे, 'शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माविगच्छतीति मनुष्याविषयः शब्दब्रह्मपादार्थः आगमजन्यं
ज्ञानम्; परब्रह्मपादार्थः विवेकादिव्यक्तज्ञानमित्यर्थः मि. विष्णुवित्ताये ६-५) यद्वस्तु प्राप्तुमित्यस्य वदन्तीत्यत्रान्वयः ।
इतीत्युक्त्या इतिहेतुर्निः 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इति वाक्यसमैतद्व्यक्तरूपेण परंपरया प्रवृत्तमिति दर्शयितुम् ॥ प्राप्तुमित्य-
त्रैव, वदन्तीत्यत्राभि ब्रह्मणः कथितं ब्रह्ममिति यद्वदन्तीत्युक्तम् । ननु सर्वविद्याप्रतिष्ठभूतविद्यामखिरसि स्थितां विदित्वा
योग्य उपसक्त तादृशविद्याविषयः क इति पश्यत । तत्र विवेकमितरविद्यात् न श्रवणमात्ररूपः, किन्तु परोक्षापरोक्षोभ-
यस्तेति धारयितुं सर्वविद्याप्रतिष्ठभूतविद्यायाः द्वैविध्यं प्रथमतः कथयित्वा ततो विद्याविषयं पृष्टं यत्तद्वेदत्रयमित्यादिना
वचोबुक्तौ न दोष इत्यत्राह अतो वचोक्त एवेति । प्रथमवचनस्यैव प्रयोत्तररूपत्वे संभवति, न तदुपेक्षितुं युक्तम् ।
'इति यद्वदन्ति सा परा कामरा चेति वा, द्वे विद्ये वेदितव्ये, यस्याद्ब्रह्मविद इत्यं वदन्तीति वा, परा चैवामरा चेति द्वे
विद्ये वेदितव्ये इति ब्रह्मविदो वदन्ति स्म तदुक्तचेति वा योजनयाम्, यत्पदस्य निरर्थकत्वलोकारेणोपेक्षा इव,
प्रयोत्तररूपकत्वमर्थेऽपि यत्पदस्य प्रकृतविद्यावैयर्थ्यात्माश्रित्य ब्रह्मप्रेप्सुनेति भाष्यपदानुसारेण यद्वस्तु प्राप्तुमिति वा—,
'ब्रह्मविषये' इति भाष्यपदमनुसृत्य यत् प्रसि यद्विषये इति वा अर्थव्यवहारे, अथवाहमनुपेक्ष्य 'द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्येवं

१. 'ह' इति न. क. २. हेतुमिदं, ग. ३. शब्दब्रह्मोत्पत्त्यर्थः. क. ४. सर्वं इति. क. ग.

तवापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदस्मामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम् इतिहामपुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि इति ।

अथ परा— यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

परा चैवापरा चेति । परमपरमिति ज्ञानं द्विविधमित्यर्थः ॥ ४ ॥

न च सर्वाकटाहन्यायेनापरज्ञानम्बन्धपमाह— तवापरा—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमितिहामपुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति । षडङ्गोपनिषद्विषयस्यैव बृहण्यवेदश्रवणजन्यं परोक्षज्ञानमित्यर्थः ।

अपरविद्यामुक्त्वा परविद्यामाह— अथ परा, यया तदक्षरमधिगम्यते । अत्र नच्छब्दः, 'इति ह स यद् ब्रह्मविद्' इति यच्छब्दप्रतिनिर्देशकः । यत् ज्ञानेन 'इति ह स यद् ब्रह्मविद्' इति शब्दे प्राप्यतया निर्दिष्टं तदक्षरमधिगम्यते=आधिक्येन गम्यते. अपरोक्षज्ञानं इत्यर्थः । विवेकादिसाधनमपकजस्य श्रवणजन्यपरोक्षज्ञानानन्तरमावि दर्शनममानाकारं ज्ञानं परज्ञानमित्यर्थः ।

एतेन— अधिगम्यते इत्यस्य, ज्ञायते इति वा, प्राप्यते इति वाऽर्थस्याऽऽश्रयणीयतया परविद्याया एव ब्रह्मविषयत्वब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वयोः सिद्ध्या अपरविद्याया ब्रह्मविषयत्वनप्राप्तिहेतुत्वयोरभावेन अपरविद्याया अपि ब्रह्मविषयत्वनप्राप्तिहेतुत्वप्रतिपादकभाष्यासंगतिः । किंच परविद्याया अपरोक्षज्ञानरूपत्वे प्रमाणानुपपत्त्या अपर श्रवणप्रतिपादकभाष्याप्यसंगतिः— इति दूषणं पराम्भम् । अधिगम्यते इत्यस्यापरोक्षीक्रियत इत्यर्थकत्वात् ।

रूपेनदुषबृहणे श्रीविष्णुपुराणे—

“ द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति चाऽऽथर्वणा श्रुतिः ।

परया त्वक्षरप्राप्तिः ऋग्वेदादिमयाऽपरा ” ॥

इति अधिगम्यते इत्यस्य प्राप्यर्थतयोपबृंहितत्वात् कथमिदमुच्यते इति चेत्— यदि उपबृंहणानुसारेण प्राप्यर्थ-कतया व्याख्यातव्यमिति निर्बन्धः, तर्हि, 'इति ह स यद् ब्रह्मविदो वदन्तीति पूर्ववाक्ये परापरविद्ययोर्द्वयो-रपि ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वस्य कथितत्वेन, 'यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्यस्यापराविद्यायावर्तकत्वाभावाप्रसङ्गेन तद्या-ब्रह्मविदो यद्वस्तु वदन्ति स्म' इत्यर्थवर्णने वा उत्तरत्वं सम्यगु भवति— यद्वेवं वदन्ति तस्मिन् विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति कथम् । अतो यत्पदस्य ब्रह्मपरतया अर्थवर्णनमेव साधयति इति । एवमज्ञानप्राप्तमवेद्याविशिष्टसर्ववेदविद्यात्वेत्यस्य ब्रह्मपि स्वैक्यवक्ष्यमानं ब्रह्मविद्यायास्सर्ववैद्याप्रतिष्ठितमुक्तपुरपादितं भवति ।

५. ऋग्वेदादिष्वसुप्रतिषद्व्यतिरिक्तकर्मभागमात्रपरमिति अग्निव्युदासाय सशिरस्कृत्युक्तिः सोपबृंहणेति । अत्र मूले ज्योतिषमित्यन्तमेव शाङ्करानुमतम् । तदुपरि 'इतिहामपुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि' इति पाठः श्रीभाष्यसंगतः । अत एव ह आश्रितम् (१-२-२३) साङ्गस्य संग्रहासपुराणस्य सधर्मशास्त्रस्य ममीमांसस्य वेदस्येति । मीमांसापदेन न्यायोऽपि सङ्गृहीतः । अस्युपनिषत्पाठः भाष्यप्रकाशिकायां द्रष्टव्यः । एकमुपरि तत्र तत्र पाठमेदोपि । निर्देशक इति । यद्ब्रह्मविद् इति यच्छब्दप्रतिपादकस्य तस्मिन् विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीत्यर्थेन दोषरक्तस्य शेषेणैकत्वव्यवस्थायाम् ।

१. 'ज्योतिषमिति' एतावदेव शाङ्. माध. । एवंचिद्विद्वन्मते मतान्तरमन्येषु सुप्रतिषेधेषु च नोपपन्नं इति कथं द्रष्टव्यम् । २. अत्र. स. ३. सकलैरुपबृंहणं. ग. ४. चेत्. ग. ५. 'च' इति. क.

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् ।

नित्यं विशुं सर्वगतं सुसुक्ष्मं तदव्ययं यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

वर्तकत्वायै 'माशान्' इति पदम'याहृत्य. 'यया माश्रादक्षरमधिगम्यते=प्राप्यते, मा परविद्या' इत्यमु अपरोक्षत्वं त्वथाहम्यते । श्रुत्यन्तरे 'च' 'निचा'य नन्मृत्युमुत्पत्तिमुच्यते'. 'तस्मिन् दृष्टे परावे' इत्यादिदर्शनादिनि द्रष्टव्यम् ।

ननु "न्वा'यायस्य तथावे हि" इति मुने. 'तेषामेवंतां ब्रह्मविद्यां वदेत्' इत्युपमंहास्यतब्रह्म-विद्याशब्दस्य ब्रह्मविद्यां वेदविद्यामित्युपनिषत्परतया भाष्यकृता व्याख्यातत्वात्. 'येनाक्षरं पुरुषं वेद मयं प्रोवाच नां नत्तवते' ब्रह्मविद्याम्' इति द्वितीयम्पण्डितब्रह्मविद्याशब्दस्यापि तत्परत्वौचित्यात्, उक्तं च 'ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्थाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहे'ति उक्तकर्मतया श्रूयमाणाया ब्रह्मविद्याया उपनिष-द्वन्त्यरूपत्वमैवाचित्यात्. 'तत्रापरा-ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद' इत्यत ऋग्वेदादिशब्दानां तज्ज-न्यज्ञानलक्षणाया अयुक्तत्वेन विद्याशब्दस्यैव ग्रन्थपरत्वश्रयणस्य युक्तत्वात् परविद्याशब्देनापि साक्षाद्ब्रह्म-पकोपनिषद्ग्रन्थं एवाभिधानमुचिनः । ततश्च परोक्षापरोक्षरूपज्ञानपरत्वं न युक्तिं प्रथम इति चेत्—अत्रा-च्यते—यदि परविद्याशब्देनोपनिषद्ग्रन्थसंदर्भविशेषः प्रतिपाद्यः, ऋग्वेदादिशब्देन मुख्यया वृत्त्या ऋग्वेदादय एव प्रतिपाद्याः, तर्हि ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषदाऋग्वेदादिवहिर्भावसंज्ञेन, "या वेदब्रह्मः स्मृतयः" इत्युक्तरीत्या असदर्थत्वमेव म्यात् । ऋग्वेदादिशब्दानां मुख्यार्थमाश्रितवद्विरपि परैः उपनिषदां वेदब्रह्मत्वप्रसङ्गान् अपरविद्याशब्दो ब्रह्मज्ञानवार्त्ताति व्याख्यातम् । इयाम्नु विशेषः—परमते द्वे विद्ये वेदि-नव्ये इत्यत सङ्कल्पयुक्त एव विद्याशब्दः असत्यपि साधारणे प्रवृत्तिनिमित्ते ऋग्वेदादिग्रन्थसंदर्भलक्षणापर-विद्यां ब्रह्मज्ञानलक्षणां परविद्यां च वक्तीति दोषोऽस्तीति । अस्मन्मते स नास्ति । किंच परव्याख्याने ऋग्वेदादिवेद्यविलक्षणत्वाद् ब्रह्मणः, "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति स्मृतिः पीड्येत । अतः ऋग्वे-दादिजन्यं ज्ञानं ब्रह्मविषयकमेवेत्येव युक्तम् । अतः परापरज्ञानशब्दात्परोक्षपरोक्षज्ञानविषयत्वं ब्रह्मण एवेति भाष्यकारीया रीतिरेव सार्थयसा ॥ ५ ॥

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विशुं सर्वगतं सुसुक्ष्मं तदव्ययं यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः

अद्रेश्यम् अदृश्यं 'ज्ञानेन्द्रियाविषयः(यम्) । अग्राह्यं पाप्यादिकर्तृहानोपादानाद्यविषयः(यम्) । अगोत्रं कुलरहितम् । अवर्णम् अपेक्षारहितम् । अचक्षुःश्रोत्रं ज्ञानेन्द्रियरहितम् । तत् प्रसिद्धम् । तच्छब्दस्तदप्रतिनिर्देशाभूतः, किन्तु पूर्वं यच्छब्दप्रतीतिर्निर्देशक इति मन्तव्यम् ॥ परविद्येत्यस्तिबन्धः । व्याख्यातव्यमिल-नुषङ्गात् समानकर्तृकक्रियात्वेन । निचाय्य तदिति । कठोपनिषदि माष्यत्सारेण तस्मिन् मुद्रणेऽपि तदिति युक्त मेव (भुतप्र. १४-१) ।

१. शब्दे 'अविषयः' इति प्रथमान्तपाठे 'यददृश्यत्वादितिनिष्ठम्, यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति तदव्ययम्' इति बोधव्यः । सुसुक्ष्ममित्यन्तस्य अमन्तत्वात् विमुमुमिति प्रथमार्थं व्यत्ययेन द्वितीया ग्राह्या । यद्वा आनुपूर्व्या प्रतिपत्ते

१. निषङ्ग. क. ख. २. शब्दोऽग्राम् ख. शब्दो ज्ञानवर्त्तयुक्तम्. ग. ३. शब्दितपरोक्ष. क. ग. ४. यदिति य. क. बोधे.

यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।

वृक्ष इव सत्वो दिवि तिष्ठत्येकमनेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ७ ॥

अपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितम् । नित्यं कालापरिच्छिन्नम् । विशुद्धं देशापरिच्छिन्नम् । सर्वगतं सर्वत्र
अन्तःप्रविष्टायाम्भित्तम् । तत्र हेतुमाह- सुसुक्ष्ममिति । उक्तवशेषेण विदिष्टं यत्तत् अन्वयम्=अथ परा
य्या तदक्षरमित्यत्र अक्षरशब्दनिर्दिष्टमित्यर्थः । यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः । धीराः प्रज्ञाशा-
स्त्रिणो यत्तत् (यत्) सर्वभूतोपादानतया पश्यन्त्यात्यर्थः । “योनिरशब्दस्योपादानवचनत्वं यथोर्णनाभिः
सृजते गृह्णते च” इति वाक्यशेषादवगम्यते” इति प्रकृत्यधिकरणे भाषितम् ॥ ६ ॥

ननु भूतयोनिरशब्दनिर्दिष्टं सर्वोपादानत्वं ब्रह्मणो न सम्भवति । घटादिषु सृष्टादेरवोपादानत्वदर्श-
नाद्ब्रह्मण उपोदानत्वासंभवादित्याशङ्क्य सृष्टादिष्वपि ब्रह्मण आत्मनया व्याप्तवान्सृष्टादिरूपस्य ब्रह्मण उपा-
दानत्वे नानुपपत्तिरित्यभिप्रेयन्नाह—

यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् । अत्र परशब्द उत्कृष्टवचनः । अपरशब्दोऽन्यवचनः ।

यस्मादन्यदुत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः । नात्र परापरयोर्द्विभोरपि निषेधः । तथा सति तत्रः सकृच्छ्रुतस्याऽऽवृत्ति-
प्रसङ्गः । यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । अणोरणीयान् महतो महीयानिति भावः । “अणी-
यत्वं सूक्ष्मत्वम् । व्यापित्वमिति फलति यावत् । ज्यायस्त्वं सर्वेश्वरत्वम् । सर्वव्यापित्वात्सर्वेश्वरत्वादस्यैव,
एतद्व्यतिरिक्तस्य कस्याप्यणीयत्वं ज्यायस्त्वं च नास्तीत्यर्थः” इति वेदार्थसंग्रहे व्याख्यातम् । कश्चिदिति
लिङ्गव्यत्ययद्वन्द्वसः । वृक्ष इव सत्वो दिवि तिष्ठत्येकः । अन्त्या व्यवस्त्वन्मादाद् वृक्षवदप्रणतत्वभावः
सन् जगत्प्रधानभूतः परमपदे आस्त इत्यर्थः । नेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । नियमनार्थमन्तःप्रविष्टेन
सर्वमिदं व्याप्तमित्यर्थः । अतश्च सृष्टादिशरीरकस्य ब्रह्मणो घटादिव्युपादानत्वसंभवाद् भूतयोनित्वं नानुप-
पन्नमिति भावः ॥ अयं मन्त्रः केषुचित् कोशेषु न दृष्टः; कैश्चिदव्याकृतः । तथाऽपि व्यासार्थैः, “अक्ष-

क्रमेण व्याख्यानेत्यन्वयक्रमः यथायोगमभिमतः । एवं बहुलं शाङ्करे । एवं च नित्यमित्यादि द्वितीयान्तम् । उक्तविशेषे
षण्विंशतिमित्यस्य अपाणिपादत्वान्तविशेषणविशिष्टमित्यर्थः । तथाच “यदपाणिपादत्वान्तविशिष्टं भवति, यत् नित्यं
किमु संकेतं सुसुक्ष्मं भूतयोनिं परिपश्यन्ति, तदव्ययमिति योजना । अविषयमिति शब्दे अद्वैतस्यमित्यादिषु द्वितीयान-
न्तम्, “यत्तत्, यदव्ययम् तददृश्यत्वादि सुसुक्ष्मत्वान्तविशिष्टं भूतयोनिं परिपश्यन्तीति योजना । उक्तविशेषणेत्यादि ।
त्रिद्वयवैयत्यादिगम्यत्वादि विशिष्टमित्यर्थः । यत्तदित्यत्र तच्छब्दस्योक्तविशेषणविशिष्टमित्यर्थः । धृतप्रकाशकस्याम् “अद्वैतं
ज्ञानेन्द्रियाविषयः” इत्येवं प्रथमान्तमेव व्याख्यातम् । अथ न्तरमप्यद्वैत्यादिपदस्योक्तम् । अनन्तर्यतच्छब्दानां वाक्यमेवेन
निर्दिष्टं ततोपर्युक्तः । अविषयमिति तु शाङ्करे ॥

७ द्वितीययस्मात्प्रधानन्तरमन्यपरमिति पदमनुषज्यते । यस्मादन्यत् किञ्चित् अणीयो न भक्तीत्येवमर्थः । अभिहि-
क्त्वादिति । १—२—२३ सूत्रे प्रकृतसर्वज्ञपदरूढिभङ्गनिरूपणावसरे । अत्रैव स्थानेऽयं मन्त्र इति च २२ सूत्रे तत्र
अक्षरम्; “भूतबोन्मक्षरमभिधायानन्तरमेव, यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिदिति समान्यधिकारनिषेधस्योपक्रमात्प्रवृत्तत्वं”
इति व्याख्यातम् । एवं पराधिकरण (३—२ ३५) भाष्यमप्यस्य मुण्डकमतत्वे गमकं स्यात्, तत्र हि “तत्रैव

यथोर्णानाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोपधयम्संभवन्ति ।

यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम् ॥ ८ ॥

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।

अन्नान् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ९ ॥

पुरुषस्य, 'यस्मात्सं नः परममो'ति सतस्यधिकनिधेश्वोक्तमाचयते ।" इत्यमरदिनच्चात् प्रश्नेऽशङ्कते इति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

स्तु लोकं उपादानस्य स्वभिर्जातमितकारणमापेक्ष्यदर्शनादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्तनुपपत्तम् किंच एकस्य ब्रह्मणः परस्परविक्षणान्तनुपपञ्चापादानत्वमपि न संभवति । किंच यथाश्रुत्यतावुपादानभूत-सृष्टिपण्डादिषु पूर्वोक्तसंभवेर्दो दृश्यते । प्राकारोपादानभूतसु इष्टकासु चतुरश्रत्वादिलक्षणापूर्वाकारनिरोधत दृश्यते । अक्षरशब्दितस्य निर्विकारस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तोपादाननिरोधानयोरसंभवेनोपादानत्वं न संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—यथोर्णानाभिः सृजते गृह्णते च । "यथोर्णानाभिर्हृदयादूर्णां सन्त्य वक्त्रतः । तथा विद्वस्य भूयतां प्रमत्येवं जनार्दनः" इत्युक्तरीत्या यथा नृनाम्यकीटविशेषस्य स्वान्तःस्थितनन्तुनिःसारणतत्प्रवेश-नयोनिरपेक्षकर्तृत्वम्,—यथा पृथिव्यामोपधयः संभवन्ति । यथैकस्या एव पृथिव्याः पूर्वोक्तसंभवेर्दति-रेषानामावेऽपि विलक्षणानन्तौपधुपादानत्वम्, यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि । यथा जावत पुरुषस्य चेतनस्य अचेतनकेशलोमाद्युपादानत्वम्,—तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम् । एवमेव निमित्ता-न्तरानिरेषादुपादेयविलक्षणानिर्विकारान् परमात्मनः परस्परविक्षणं चेतनाचेतनात्मकं निखिलं जगत् संभवतीत्यर्थः ८ ॥

ब्रह्मणो विश्वोत्पत्तिकार उच्यते—

तपसा चीयते ब्रह्म । तपसा ज्ञानेन । 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । चीयते उपबोधते । 'बहु स्यामिति संकल्परूपेण ज्ञानेन ब्रह्म सृष्ट्यन्तुः संभवतीत्यर्थः । ततोऽन्नमभिजायते । "अवधेऽपि च भूतानि" इति भोम्यभोक्तृरूपचेतनाचेतनसंघातलक्षणमव्याकृतं परमाद्ब्रह्मणो जायत इत्यर्थः । अथात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् । तस्मात् समष्टिरूपचिदचित्संघातात्म-कादन्नसंघितान्वाहतात् मुस्यः प्राणः, अन्तःकरणम्, सत्यशब्दितो भोक्तृवर्गः, स्वर्गादयो लोकाः, ततोऽन्नस्य परस्य प्रतीयेषात्" इति भाषितम् । तत्रेतिरिदस्य शेषाश्रयोपनिषदीत्यर्थे उक्तः श्रुतप्रवृत्तिरूपम् । अथापि मुण्डकोत्तिरीयशेषाश्रयव्यग्रहणेन पूर्वोक्ते वित्तमयतेनैकरूपेण मन्त्रेण तस्मिन्तः कियत इति उपनिषत्प्रत्ययं तत्रेति प्रहीत-मुचितम् । शेषाश्रये एतन्मन्त्रस्य समन्तरमेव सत्त्वात् तैत्तिरीयादौ भाषिष्यमाणसुक्तसन्तरसत्त्वाच्चदरातिशयेन व्याख्याने तदुपसर्गमिति । जगत् एव भाष्यमन्तरादरातिशयादेतन्मन्त्रमिदं व्याख्यातमिव, न तु व्याख्यार्थगृहीतापूर्वमुष्कमन्त्रान्तरक उपेक्षेति । मन्त्रोऽयं शेषाश्रयतरे (३) तैत्तिरीयनारायणेऽ(१०)पि ।

१. 'अयत्तान् च भूतानां नि निर्वचनमुत्तरमन्त्रगतावदविषये व्याख्यानोक्तम् । अत्र तु "अवधत इत्यत्र"मित्येकं भाष्यम् । अथाप्यन्तरात् तत्तन्मन्त्रविशिष्टत्वात् तद्वर्धितम् । तस्य तैत्तिरीयकाव्यस्य अदन्तमपि, अत्र मृत्युं तमु जीवतु-

१. पुरुषस्याचेतनकेश, ख. २. सत्यशब्दितो भोक्तृवर्गः, ख.

मुण्डकोपनिषद्

यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते ॥ १० ॥

इति प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

इमेऽपि आयत्तममृतं च; अमृतत्वसाधकं (न) कर्मति यावत् । अथवा कर्मस्त्विति निर्धारणे सप्तमी । कर्ममध्ये
नेष्टार्थं कर्मत्यर्थः । एतत् सर्वमभिजायत इति पूर्वेणान्वयः । एतत् सर्वं भाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः स्पष्टम् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रोक्ततपःशब्दं विवृण्वन् भूतयोनि 'भूतस्य ब्रह्मणः सृष्ट्युत्पत्तिरं सर्वदयं दर्शयति—

यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः । सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानवान् । सर्ववित् तच्च-
रुग्गतसर्वप्रकारकज्ञानवान् । स्वरूपतः प्रकारतश्च सर्वविषयकज्ञानवत्त्वमस्मिन् मन्त्रे भूतयोनिर्विधेयम्;
अप्राप्तवान् । यस्य ज्ञानमयं तपः इत्यनेनांशेन पूर्वमन्त्रोक्ततपःशब्दविवरणम् । यस्य ब्रह्मणः
संस्वरूपज्ञानव्यतिरेकेण जगत्सृष्ट्युत्पत्त्युक्तं कर्मान्तरं नाम्नीत्यर्थः ।

'ततोऽन्नमभिजायते' इत्यादिकमनुवदति—

तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते । तस्मान् संकल्पेन सृष्ट्यनुस्वादब्रह्मणः । 'ततोऽन्न-
मभिजायत' इत्यादिशब्दनिर्दिष्टम् एतत् अव्याकृताभ्यं ब्रह्म माक्षाजायते । तद्वारा नामरूपवत्,
'अद्यतेऽस्ति च भूतानी'ति अन्नशब्दनिर्दिष्टभोग्यभोक्तृरूपं च जायते इत्यर्थः । यद्यप्यस्मिन् मन्त्रे
सर्वज्ञत्वाद्यनुवादेन ब्रह्मशब्दतात्पर्यत्वादिहेतुत्वं विधीयत इति प्रतिभानि, तथाऽपि तस्य पूर्वमन्त्रप्राप्तत्वेन
विधेयत्वासंभवादप्राप्तस्य सर्वज्ञत्वस्यैव विधेयत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

ननु सर्वज्ञसर्वविच्छब्दयोरपौनस्त्यस्य सर्वज्ञशब्दस्य रुदिरभ्युपगन्तव्यः । "कृशानुरेताः सर्वज्ञः"
इति निषण्डुपाठेन सर्वज्ञशब्दस्योपापतौ रूढत्वात् । तस्मान् सर्वनिदा देवतान्तराभिहितभूतात्, 'तप्सा
वीयते ब्रह्मे'ति पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टमुपादानं ब्रह्म अन्यदेव भवितुमर्हति । तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च
जायत इति चोपादानभूताद् ब्रह्मणे निमित्तभूतेश्वरस्य मेद एव प्रतीयत इति चेत्—'यः सर्वज्ञः
सर्वविधस्य ज्ञानमयं तपः' इति, तपसोपचीयमानतया पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टस्याक्षरब्रह्मण एव सर्वज्ञत्वसर्ववि-
त्त्वयोः प्रतीत्या तयोर्भेदासंभवात् । निमित्तोपादानमेदविक्षायामेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानासंभवेन, 'कस्मिन्
मगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इतिप्रश्नप्रतिवचनत्वासंभवेन प्रतिपिपादयिषितप्रधानार्थविरोधप्रसङ्गा-
दित्युक्तिप्रसङ्गेन ॥ १० ॥

इति प्रथममुण्डकप्रथमखण्डप्रकाशिका ।

5/1/55

माह' इत्यादिरीत्याऽचेतनगतत्तुल्यमानसोभयप्रतिपादकत्वात् भोग्यभोक्तरूपेणेदव्याकृतविक्षेपणम् । न तु चेतनाचेतनाधि-
क्षणमिति युक्ततरम् । अचेतनस्य भोक्तृत्वं भोग्यत्वरेणैव भोक्तृशरीराकारेण परिणामादि भवति ॥ "कर्मसायतममृत"
मिति श्रुतप्रकाशिकाव्याख्यानावसरे 'स्वर्गापवर्गेतिभाष्यानुरोधात् कर्मस्त्वित्यस्य लोका इत्यत्राप्यन्यः' इति भाष्यप्रकाशिका ॥

१०. एतदिति पदस्य, 'ततोऽन्नमभिजायत' इत्यनुसारेण कार्याकारमित्यर्थो भाषितः । तस्माद् दर्शयति अन्नम-
न्नशब्दनिर्दिष्टमेतदिति ॥

१. भूतयोनिशब्दितस्य, रा. २. तद्वस्तुगत, ख. ३. पूर्वोक्त, ख. ४. 'जायत' इति न, क, ख.

॥ प्रथममुपलोकं द्वितीयं स्पष्टः ॥

हरिः ओम्—तदेतत् सत्यम् ॥

मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्तानि वेतायां बहुधा संततानि ।

तान्याचरथ (न) नियतं सत्यकामाः एष वः पन्थांस्सुकृतस्य लोके (सुकृतो ब्रह्मलोकः) ॥१॥

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।

तदाऽऽज्यभागवन्तरेण आहुतीः प्रतिपादयेत् । प्रतिपादयेच्छ्रद्धया हुतम् ॥ २ ॥

तदेतत् सत्यम् । सत्यं नित्यम्, अर्चनविनशादिषड्भावि कारश्चान्यमित्यर्थः । मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन् । अर्चान्द्रियार्थमाशङ्क्य समर्था वेदेषु यान्यग्निहोत्रादिकर्माणि दृष्टवन्तः । तानि वेतायां बहुधा संततानि । तानि वेतायां गार्हपत्यादिषु वेतानिकामिषु यावज्जीवं कर्तव्यनया अधिकारिसत्त्वफलभेदेन बहुधा विहितानि । तान्याचरथ नियतं सत्यकामाः । सत्यकामाः स्वनः सत्यं परं ब्रह्मैव काम्यमानाः । फलभिसंविहरिताः सन्त इत्यर्थः । तानि कर्माण्याचरन्, अनुतिष्ठन् । कर्मणां ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वं ज्ञानद्वारेणैव दृष्टव्यम् । एष वः पन्थांस्सुकृतस्य लोके । सुकृतस्य स्वनुष्ठितस्य ब्रह्मज्ञानस्य लोके फले मोक्षे माध्ये एष वः पन्था इत्यर्थः ॥ १ ॥ 'एवं ब्रह्मविद्याज्ञतया फलभिसंविहरांहनकर्मानुष्ठानं विधाय, 'फलभिसंधिपूर्वकस्य तु कर्मणोऽयथावदनुष्ठितस्य न प्रतिपदोक्तफलजनकत्वम्, प्रत्युत प्रत्ययजनकत्वमेव । यथावदनुष्ठितस्यापि तस्य सत्यलोकार्थान्नफलकत्वमेव' इत्याह—

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने । यदा, इध्नादिभिर्दीपितेऽग्नौ, यस्मिन् काले ज्वाला कर्षति । तदाऽऽज्यभागवन्तरेण आहुतीः प्रतिपादयेत् । तदा तस्मिन् काले आज्यभागयोर्मध्ये आहुतीः प्रतिपेदित्यर्थः ['अद्वया तत् सुहुतं भवेदित्यर्थः] ॥ २ ॥

१. आचरथेति लटो निर्देशात् 'युष्माभिरनुष्ठुतः फलकर्मैः कर्माभ्यर्चयन्ते स नूनम्, ' एष वः पुण्यस्तु कृतो ब्रह्मलोक' इति हव्यमाषवतुर्भुसत्त्वामिकलोकं प्रत्येष वः पन्था इत्यर्थो घटने । अर्चाणि होतृस्थाने तथाप्रयोगस्य, 'संभवेकं ज्ञानं', 'अन्या हाचो विमुचय' । 'सोमित्वेकं व्याचरे'त्येवं बहुलं दर्शनात्, 'क्रियाकानेय', 'क्रियावन्तः प्रोत्सवा' इत्यादि वक्ष्यमाणम्, अत्र 'नियतं' 'सत्ये'तिरद्वयस्वरस्य चाऽऽलोच्य एवमर्थो भाविनः । न च मुमुक्षुत्वं प्राप्तिः, युष्माभिः काम्यकर्माभ्यर्चनं इति वक्तुं युक्तम् ।

२. आज्यभागयोर्मध्ये अं आज्यभागद्वयहोमस्थानभूताहकृतोयान्तर्गतदक्षिणोत्तरार्धमध्ये इत्यर्थः ॥

१. 'तानि नियतं ब्रह्मविद्याज्ञतया आचरथ' इति, ख. २. अत्र, 'अमुमुक्षुत्वं प्रसाह एष वः—लोके । अप्यलभते लोके तु वक्ष्यमाणो मार्ग इत्यर्थः' इति, क. ग. ३. इयमनरणिश, क. ओशे नास्ति । तदा पूर्वमन्त्र-हव्यमाषवतुर्भुसत्त्वामिकलोकं सर्वम् अमुमुक्षुत्वमिवम् । १. ज्वालिने, ग. ५. इदं उतमूलव, ख. ओशे ।

यस्याग्निहोत्रमदशैभपौः दशैषां [मचातुर्मास्य] मनाग्रयणमतिथिवर्जितं च
बहुतमवैश्वदेवं [अश्रद्धया] अविधिना द्रुतमानममान् [मान] तस्य लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥

[सम ते अग्रे समिधः समजिह्वाः समर्पयः सम धाम प्रियाणि ।
सम होत्राः समथा त्वां जयन्ति सम योर्नागपृष्ठमवा घृतेन ॥]

काली कराली च मनोजवा च मुलोहिता या च मुधृप्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी रुचा । च देवी लेलायमाना इति सम जिह्वाः ॥ ४ ॥

यस्याग्निहोत्रमदशैभपौः पूर्णमास [मचातुर्मास्य] मनाग्रयणमतिथिवर्जितं चाहुतमवैश्व-
देवमश्रद्धयाऽविधिना द्रुतमानममानस्य लोकान् हिनस्ति । दशैषां दशैषां पूर्णमासास्येष्ट्य-
न्तुष्टान्, तन्नास्त्वर्वाकारार्थशरत्कार्तृत्वाग्रयणास्येष्टिविशेषाननुष्ठाने, अतिथिमत्कारिणोऽसमनहोःमवैश्वदेवा-
न्तुष्टान्, श्रद्धावैधुर्ये, यथाशास्त्रमननुष्ठाने, अनुष्ठितमप्यग्निहोत्रकर्म तस्य नुहृतफलं सर्वं सप्तपुरुषपर्यन्तं
नाशयतात्यर्थः । यद्यप्यग्निहोत्रस्य न दर्शपूर्णमासादिकमङ्गम्; तेषां पृथक्फलस्य वत्त्वात्—तथाऽपि
नित्यतैमित्तिकं सकलं कर्मानुष्ठयमित्यत्र तात्पर्यम् । अन एव भगवता भाष्यकृता, “श्रुतिस्मृतिचोदितेषु
कर्मसु एकतरकर्मवैधुर्येऽपि इनरामनुष्ठानानामपि निष्फलत्वम्, अयथानुष्ठितमननुष्ठितमस्त्वं चाभिधाय ”
इति मन्त्रार्थो विवृतः ॥ ३ ॥

काली कराली च मनोजवा च मुलोहिता या च मुधृप्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी
व (विश्च) देवी लेलायमाना इति सम जिह्वाः । देवीत्येव विश्वरुचा विशेषणम् । इति
‘लेलायमानाः सम जिह्वाः’ इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

३. आसप्तमान् आतप्तमान् सप्तमपुरुषपर्यन्तान् लोकान् फलानि पुरुषानिति वः । आसप्तमादित्ये पाठः ॥

तै. सं. १. ५-३. विद्यारण्यभाष्ये समिधः अश्रद्धादुन्मूलकशस्त्रमोर्विकटताशानि हतव्यं गुणैर्गणैः साः ऋषयः
समित्तपदनाथः मन्त्राः पथो रसं कृतेत्यादयः, धाम = स्थानानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणामिदमन्वाकसभ्यजत्राहतामोषी-
कस्मानि, होत्राः होतृप्रमुखाः वदकर्तारः होता प्रजाताः ब्राह्मणच्छेपी पाता नेश अमोघोऽच्छावाक्य । आपृणस्व
पूरवेति । “सप्तविह्वस्तपैषाः” इत्यत्र श्रीमहर्षारविष्णुसहस्रनामभाष्यमपि द्रष्टव्यम् ।

४. विश्वरूपीति पाठोपि बहुत्र । समानां नामान्तराण्यपि हिरण्या कनक रक्षा कृष्णा सुप्रभा अतिरक्षा बहुरूपेति ।
तत्र रूपपदमेवास्ति ॥

१. अदर्शपूर्णमासम्, मास, अदर्शमवर्णमासम्, पाण्डु, अचातुर्मासमिति जगद्वेदेति व लवीर्षे, २. अक्ष-
समापिति श्रुतम्, पाठः । ३. नवेति न, ख. ४. अग्निहोत्रादिकर्म, ख. ५. विश्वरुचा, ख.

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहृतयो ह्याददायन् ।

तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यव देवानां पतिरङ्कोऽधिवासः ॥ ५ ॥

एषेर्हीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।

प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्यः एष वः पुण्यः मुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

क्रुवा ह्येते अट्टा यज्ञरूपाः अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहुतयो ह्याददायन् । एतेषु दीप्यमानेष्वग्नि जिह्वाभेदेषु विहितकल्पननिलङ्घनेन होमद्रव्यं गृहीत्वा योऽग्निहोत्रादि कर्मोऽऽचरति । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यव देवानां पतिरङ्कोऽधिवासः । अधिवमनीत्यधिवासः । यस्मिन् मन्यलोकं देवानां पतिस्ममानो हिगप्यगम आस्ते. नव नाः आहुतयः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा तं यजमानं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एषेर्हीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्यः एष वः पुण्यः मुकृतो ब्रह्मलोकः । सूर्यस्य रश्मिसंपृक्ताः. अन एव सुवर्चसः आहुतयस्ते यजमानमर्चयन्त्यः, 'मुकृतमात्र्यः पावन एष चतुर्मुखलोको 'वः भवदीयः=भवत्स्वामिकः' इतीदृशी प्रियां वाचं वदन्त्यः एषेर्हीत्याह्वयन्त्यः तं यजमानं ब्रह्मलोकं प्रापयन्ति ॥ ६ ॥

एवं ब्रह्मलोकमर्थन्तसाधकान्यपि कर्माणि क्षयिफलतया निन्दन्ते—

पुत्रा ह्येते अट्टा यज्ञरूपाः अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । षोडशचिक्पत्नीयजमानरूपाष्टादश-
कर्त्ताभित्वेनोक्तम् अवरं फलाभिसंधिमतया अष्ट्रेष्टं कर्म येषु यजमानेषु कर्तते, एते यज्ञरूपाः यज्ञप्र-
धानाः पुरुषाः जीर्णनौका इव संसारार्णवमनरणासमर्था इत्यर्थः । यद्वा अष्टादशस्तृप्त्युक्तं स्मार्तं कर्म येषु
श्रौतकर्मसु तदधिकारसंघादकत्वेन अवरम् अङ्गभूतं भवति, तान्यपि श्रौतानि यज्ञात्मकानि कर्माणि

५. आहुतय आददायन् । आहुतिप्रव्याप्त्यददान इत्यर्थः । आहुतय इति प्रथमाप्रयोगश्छान्दसः । उत्तरार्धो-
क्तो वा । होमद्रव्यमिति कर्म जप्याहारत् । आहुतयस्तमाददाना इति भावप्रकाशिका । आददायन्नित्यप्युत्तरत्र तदाऽन्वेति ॥

६. अष्टादशोक्तमिति । अष्टदशं तावत् अत्रोक्तम् । "नव ग्राम्यान् पञ्चानवभते नवाऽऽरण्यान्, उभयान् पञ्चानवभते" इत्युक्ताष्टदशशुद्धिर्वाच्यं कर्मत्वार्थान्तरमपि धृतप्रकाशिकायाम् । यज्ञरूपाः यज्ञनिर्वाहका एते अष्टादशस्तुति
इति अष्टदशपदं धृष्यमपि कुर्वन्ति (शार्करं) । तदनुसारे षोडशैवादिग्रन्थे उक्तं तदमात्रविकरणं ग्राह्यम् । मायव्याख्याने
अष्टदशविधायमानानि यज्ञनिरुक्ताणि षुका इत्यन्वयः. कैविलिष्टो दक्षितः । मुण्डकस्मृत्ये चतुर्दश विद्यारथानां कण्ठो-
क्तानि । नूनं यस्याग्निहोत्रमिति पर्वकार्योक्तान् यज्ञान् अष्टदशया विभज्य ते षुका इत्युक्तौ आशङ्क्यं लक्ष्यते; यथा—
यजमानां प्रयोगभेदकृतमेवैव विभागः अग्निहोत्रे सायं प्रतरिति द्वे, दर्शपूर्णमासी द्वौ, चातुर्मास्यपर्वणि वैश्वदेवरूपप्र-
त्ययसमसंयुक्तानां गौर्याख्यानि चत्वारि. अग्रयणमेकम्, अग्निषूजनेकम्, औषधनहोमौ सायं प्रतरिति द्वौ, वैश्वदेवे
द्वे प्रातस्मास्यमित्येवं चतुर्दश सिद्धयन्ति प्रातर्वैश्वदेवेन सहानुश्रियमानानां पञ्चमहायज्ञान्तर्गतानां चतुर्णामुपलक्षणेनाष्ट-

एतच्छ्रेयो वेऽभिनन्दन्ति मृदाः जगमृत्युं ते पुनर्गवापियन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पाण्डित्यमन्यमानाः

जडान्यमानाः परिगन्ति मृदाः अन्येनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ८ ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति वाताः ।

यन् कर्मिणो न प्रवेदयन्ति गगान् तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्चयन्ते ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमृदाः ।

नाकस्य पृष्ठे ते मुकुतेऽनु भूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा त्वा विशन्ति ॥ १० ॥

शोकान्मुश्निरणे माधनानि न भवन्तीत्यर्थः । एतच्छ्रेयो वेऽभिनन्दन्ति मृदाः, जगमृत्युं ते पुनर्गवापियन्ति । एतन् कर्म श्रेयःमाधनं भवा ये हृष्यन्ति, ते जगं मृत्युं च नृयो नृयो गच्छन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पाण्डित्यमन्यमानाः । अविद्वेकप्रधानाः, स्वयमेव धीमान्, 'उहोपोहक्षमर्वाशालिनः' इति मन्यमानाः । जडान्यमानाः परिगन्ति मृदाः । जगरेगा-
घनेकानध्वानैर्भृशं हन्यमाना मृदाः परिभ्रमन्ति । अन्येनैव नीयमाना यथाऽन्धाः । स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

एतदेव विशदयति—अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः । प्रकृतिमण्डले देवमनुष्यादिवहुविधाभिमा-
नितया वर्तमानाः । वयमेव (१) कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति वाता । वाताः अज्ञानिनः, 'वयमेव कृतार्था'
इत्यभिमानं कुर्वन्ति । यन् कर्मिणो न प्रवेदयन्ति गगान् । कर्मफलस्वर्गादिगगान् कर्मठाः नत्वं यतो
न जानन्ति । तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्चयन्ते । तेन नत्त्वज्ञानाभावादिव हेतोः क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके
किञ्चीत्यार्थः ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठम् । इष्टं यागादि । पूर्तं स्वप्नादि । एतदेवाखिलपुरुषार्थसाधनं
मन्यमानाः । नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमृदाः । श्रेयोन्तरं न जानन्तीत्यर्थः । नाकस्य पृष्ठे ते मुकु-
तेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति । ते मुकुते मुकुतमाद्ये स्वर्गलोकान्मृत्युलोके कर्मफलमनु-
भूय इमं लोकं मनुष्यलोकम्, ततो हीनतरं वा नरकादिलक्षणं विशन्ति ॥ १० ॥

दशत्वं सुखम् । आस्तामेतदेवम्, अन्यथा न ॥ अवरं येषु कर्मेत्येव । पूर्वोक्तं एकचित्ततयाऽयं व्याख्यातम् । येषु
पुरुषेष्ववरं कर्मेत्येवोत्तरत्रान्वय इत्यभुतप्रकाशिकस्यम् । तत्र च भाष्यप्रकाशिकाः फलमभिधमिधमत्कर्मकारिणां तदभिनि-
न्दितृणां च जगमृत्युव्यत्यमिति ॥

८. मन्त्रोऽयं कठोपनिषद् (२) । इन्द्रम्यमाणा इति विशेषः ॥

१०. हीनतरं चेति चकारपाठेऽपि बाधः । हीनमनुष्यलोकं हीनतरं नरकलोकयोः क्रमेण प्रवेशविवक्षायां कवि-
समुच्चयोपि स्यात् । हीनपदं सुखहीनेत्येवं नीचेत्येवं पर्यवस्यति ॥

१. वेदमन्यमानाः, माध. २. मुकुते तेऽनु, माध. ३. पुरुषार्थसारं, क. ग. ४. स्वर्गलोकोऽर्वालोके, क. ग.

तपःश्रद्धे ये ह्यपःसन्त्यग्रस्ये ज्ञान्ता विद्वांसो भक्षचर्यां चरन्तः । ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।

सुयद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यवामृतः स पुरुषो हव्ययान्मा ॥ ११ ॥

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान् नाम्यकृतः कृतेन ।

ताद्विज्ञानार्थं न गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

तपःश्रद्धे ये ह्यपःसन्त्यग्रस्ये ज्ञान्ता विद्वांसो भक्षचर्यां चरन्तः । सुयद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यवामृतः स पुरुषो हव्ययान्मा । ये सन्त्यासिनः कृतश्रवणमनसाः वने स्थितोऽग्निकरण-
ग्रामा तपःश्रद्धेन ब्रह्म च नवदशानि शयस्य श्रद्धा च संकुन्ते, ते विद्वन्मताः सुयसपण्डितं भक्त्या—
“महत्त्वमृणो विमतेन दृढ उभे यत् देवानामविदध आस्ते” इति पर्यङ्कविद्यायुक्तः हेयप्रत्यनोक-
मदैक्यरूपपाये निप्रमाणप्रतिपक्षानित्याश्रयहृयुक्तः अथाऽऽस्ते, नत्र यान्तात्यर्थः । “ये चेमेऽग्रस्ये श्रद्धे-
तप इत्युपासते” इत्यत्र तपःश्रद्धेन ब्रह्मचर्ये । बृहदारण्यके, ‘श्रद्धां सत्यमुपमाने’ इति तपःश्रद्धे-
स्वने सत्यश्रद्धप्रयोगान्, सत्यश्रद्धस्य ब्रह्मभवनम् ” इति त्यागार्थैस्तत्त्वान् तपःश्रद्धे इत्यत्र तपःश्रद्धे-
ब्रह्मपरः ॥ ११ ॥

विरक्तस्य परब्रह्मप्राप्तिसाधनज्ञानेच्छां गुरुममदन् विधीयते --

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नाम्यकृतः कृतेन । ताद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ तस्मै स विद्वातुमन्नाय मम्यकप्रश-
न्तचित्ताय श्रमान्निताय येनाक्षरं पुरुषं यद् मन्यं श्रोत्राच तां नच्यतो ब्रह्मविद्याम् ॥

“आसिन् वाक्ये न्यायसिद्धार्थानुवादेन” गुरुममतिविधीयते । कर्मचितान् कर्मसंचिनान् कर्मस-
पाकान् लोकान् परीक्ष्य मीमांसान्यायैरिक्तस्य ब्राह्मणः अधस्तात्कृतशिरस्कवेद् । य इत्याध्याहार्यम्,
स इत्युपसर्गश्रवणम् । अकृतः नित्यः । अत्र पुरुषो विशेष्यः, लिङ्गवर्गान्, अक्षरं पुरुषमित्यन्त-
रोक्तम् । कृतेन कर्मणः । नास्ति न सिध्यति=न लभ्यते । इतिकरणं द्रष्टव्यम् । इति यो निर्वेदमा-
यान्, स ताद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् । एकारेण नियमविविक्तत्वमवगम्यते । समित्पाणिः अरिक्त-
पाणिः । “रिक्तपाणिस्तु नोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुम्” इति हि स्मर्यते । श्रोत्रियं श्रुतवेदान्तम् ।

११. उपान्ध्याङ्कवच इति तपःश्रद्धाभारतविवक्षया द्वितीया । फलितमाह सेकन्त इति । सेवा भक्तिरुपासिः ।
भक्ति चोपवेशार्थकः आत्मधातुरितः निष्कामार्थकोऽयमनुपूर्वैस्तत्तैर्वाचकः । उवासायैरिति । अनियमाधिकरणभाष्यमन्यत्र
मानं दृष्टव्यम् । यद्यपि तपःश्रद्धे भगवतो, श्रद्धापदस्य लक्ष्म्यामपि दर्शनात् ‘श्रद्धया देवो देवकर्मभुज’ इत्यत्र तप-
व्याख्यानात् लक्ष्मीनारायणवियमुपासनमित्यर्थ उचितः । एवं ‘श्रद्धां सत्यमुपासते’, ‘श्रद्धा तप इत्युपासते’ इत्यत्रापि,
अथापि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासीनानां नाम्नादिनाम्यमनुपूर्वस्य स्वरसायै एव दर्शितः । तेन पक्षाधिविद्यानिष्ठानामत्यन्तविर-
म्यमदन्तादि विविक्तैर्वैदिकैर् ब्रह्मविशेष्यकोऽस्त्यभावश्च सिध्यति । विरजा इति । अप्रमकारणत्वम् ।

१२. कर्मचितानि=न कर्मजतानि प्राचीनपाठ इति केचित् । जयतीमान् लोकान्मिसादिनिर्वेदस्यैव दर्शनादिति ।
मुण्डकेऽपि त्रयि तदिकं । अस्मिन् वाक्ये इत्यादिः श्रुतप्रकाशिकाश्रयः ।

१. येऽनुपपन्नानि, माच. २. ‘च ये वेदन्त’ इति यच्छब्दोऽधिकः ख. ग. ३. सिद्धानुवादेन, क. ग.

तस्मै म विद्वानुपमन्त्राय मम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।

येनाक्षरं पुरुषं वेद मत्वं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इति प्रथममुण्डकं द्वितीयः खण्डः ॥ इति प्रथममुण्डकम् ॥

11/10/55

ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मसाक्षात्करणम् । श्रुतवेदान्तोऽपि सच्चिदेन्द्रब्रह्मनिष्ठो नोपगन्तव्य इति भावः । अभिगच्छे-
द्व्यन्तव्यः । शमो वायेन्द्रियनियमनरूपः । प्रशान्तचित्तायैत्यन्त करणनियमनस्योक्तया पारिदोष्यात् ।
यन्त श्रवणोपयुक्तमवधानं विवक्षितम् । न तु उपमनोपयुक्ता व्यन्तेन्द्रियत्रयादिः । तस्मै म विद्वान् प्रोवा-
चेत्यर्थः । येनैति निर्देशो विज्ञानाभिप्रायः । तद्विज्ञानार्थमिति हि प्रकृतम् । सामान्यतः कारणाभिप्रायो
वा । तद्विज्ञानार्थो वा । अक्षरं स्वरूपेणाविकारम् । मत्वं गुणतोऽप्यविकारम् । आशान्तचित्तीक्या-
वृत्तिः । तां ब्रह्मविद्यां प्रोवाच, 'प्रवृत्त्यादित्यर्थः' इति वेदान्तसारं व्याख्यातम् ।

एतच्छ्रुत्यर्थं हृदि निधाय भगवता वदरायणत आम्हारम्भे, 'अथानो ब्रह्मजिज्ञासा' इति ।
मूत्रितम् । तस्य चायमर्थः—अथ षोडशलक्षणकर्मविचारानन्तरम् । अतः 'कर्मणामल्पास्थिरत्वाधिरामसहि-
नान्तस्थिरफलप्राप्तप्रतीतिर्नो' ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति । कर्मविचारे [हि] सति,
"अक्षरं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः मुक्तं भवति" इत्यादिभिरक्षयफलकत्वेन श्रुतानामपि चातुर्मासा-
दानाम् "प्रत्यब्दं चातुर्मास्यैर्यजेत" इत्यादिभिरावृत्तिवधानान्, 'ननोऽपि बहुवित्तव्यया'यामसाध्यधमे-
षां विश्वजिदार्दानामननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यप्रमत्ताच्च चातुर्मासादीनामक्षयफलत्वमापेक्षकमिति निश्चित्य,
अनन्तस्थिरफलरूपं ब्रह्म च वेदान्तवाक्यैरापाततोऽवगत्य, तन्निर्णयाय ब्रह्मविचारे पुरुषः प्रवर्तत इति पर्य-
वसितोऽर्थः ।

ननु कर्मविचारे सति आवृत्तिविधानादिभिः कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं प्रतीयतां नाम । वेदान्तवाक्यै-
रनन्तस्थिरफलं ब्रह्म कथं प्रतीयताम्, सिद्धे ब्रह्मणि व्युत्पत्तिविरहान् । व्यवहारार्धानत्वादाद्यव्युत्पत्तिग्रहस्य ।
व्यवहारस्य च कार्यान्विन एव संभवात् । तथा हि— 'गामान्य' इति वाक्यश्रवणानन्तरं गवानयने प्रवृत्तं
प्रयोज्यमुपलभ्य बालो व्युत्प्लुतः, इयं गवानयनप्रवृत्तिर्गवानयनकार्यताज्ञानसाध्या गवानयनप्रवृत्तित्वात्
मर्दागवानयनप्रवृत्तिवदिति तदायकार्यताज्ञानमनुमाय, तस्य च ज्ञानस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधाकृत्या
शब्दजन्यतां निश्चिनोति । ततश्च प्राथमिकव्युत्पत्तिग्रहे शब्दस्य कार्यज्ञानजनकत्वनिश्चयात् "तदुपजीवि-
द्वितीयादिव्युत्पत्तिग्रहोऽपि "कार्यविषयक एवेति कायानन्विते सिद्धार्थे व्युत्पत्तिग्रहासंभवात् अव्युत्पत्तस्य

ननु कर्मविचार इति अर्थ भावः या हि कर्मजिज्ञासा पूर्वमुत्तरभागाद्यभूतब्रह्मविचारप्रतिबन्धिकाऽऽशीर्षा,
तद्वान्, कर्मविचारः पूर्वमांसात्मात्मकः सप्रति सुतरां बाधकः । ब्रह्मविचारकारणभूता रातःप्रतीतिविषयनस्याव्युत्पत्ति-
संज्ञाः । कार्यान्वित एव शक्तिः, कार्यपरतत्वेन च ब्रह्मण्यस्य कर्ममांसात्मात्मात्मनोऽप्यभिप्रायः सिद्धब्रह्मरत्नभाक्कथा-
रत्नेन विषयस्यैवाभिप्रेयते । एवमाशङ्कारिहारायमेव मन्त्रे अत इति प्रयुक्तम् । मन्त्रोचोक्तकर्मविचारे न बाधकः । प्रत्युत

१. युक्तमित्यन्तेन्द्रियादिः क. २. कर्मविचारान् कर्ममां. म. ३. हि नन्वि. ख. ४. अतोऽपि. ख.
५. व्ययमाध. ख. ६. विश्वजिज्ञासा. क. ७. फलेति न. कु. ग. ८. नय नन्वि. क. ९. समेतज्ञान. ख. ग.
१०. विश्वयादुपजीवि. ग. ११. कार्यविशेष. ख.

अथ द्वितीयमुण्डकं प्रथमः खण्डः ॥

हरिः ओम् । तदेतन् मत्स्यम् ॥

यथा मुदीमातृ पावकाद् विम्बुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते मरूपाः ।

तथाऽक्षगाद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ १ ॥

दिव्यो ह्यमृतः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

शब्दस्वार्थप्रत्यायकत्वाभावादन्तन्मिरफलापातप्रतीत्यसंभवाद्व्याविचारो नाऽऽरभ्य इति पूर्वेः पक्षः । अस्मान्नादिभिश्चन्द्रादीनां अङ्गव्या निर्दिश्य, अयं चन्द्रः अयं गौर्गत्यादिशब्देषु बहुशः प्रयुक्तेषु भूयःम-
हचारुदशी बालः शब्दप्रयोगे तदर्थवृद्ध्युत्पत्तिं स्वात्मनो दृष्ट्वा तयोः कंचिदौत्पत्तिकं संबन्धं निश्चिनोति ।
स 'एव शक्तिरिति गीयते । ततश्च सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिग्रहसंभवात्, तान्त्रिकान्तरापदेशितनारीश्च
सिद्धार्थे व्युत्पत्तिग्रहसंभवादनन्त्यिरफलापातप्रतीत्यसंभवाद्व्याविचार आरम्भणीय इति 'तत्र सिद्धान्त
कृतः ॥ १२ ॥ १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्प्रकाशिकायां प्रथममुण्डकं द्वितीयः खण्डः ।

ममाप्तं प्रथममुण्डकम् ।

२. १.

तदेतन् मत्स्यम् । पूर्ववत् । यथा मुदीमातृ पावकाद्विम्बुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते मरूपाः ।

अयोगोल्लङ्घितात् 'हृन्ममानाद्वा वेष्मादिषु मुदीमातृ पावकादनेकशः मरूपाः विम्बुलिङ्गाः यथोत्पद्यन्ते.

तथाऽक्षगाद् विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति । एवमेव सूक्ष्मचिदचिच्छरीरा-

द्वयस्यः तत्सरूपाः नानाविधस्थूलचिदचिद्रूपाः, भवन्तीति भावाः कार्यकार्याः उत्पद्यन्ते; तत्रैव लीयन्ते

च ॥ १ ॥

दिव्यो ह्यमृतः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो बाह्यरात्परतः परः ।

'वृश्च इव मन्त्रो दिवि निष्ठत्येकः' इति द्युसंघनित्वेन, 'तदपाणिपादम्' इति वा, 'नित्यं

त्रिभु'मिति वाऽनुसृतत्वेन, 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' इति बाह्याभ्यन्तरसर्ववैकल्यामप्या, 'अचक्षुःश्रोतः

मायक इति तद्व्याप्यः । तान्त्रिकान्तरेण । अत्र विषये प्रमाद्वरमीमांसकवरणिः उपेक्ष्येति भाट्टमीमांसकनैयायिक-

दिन गीतार्थमिति 'सम्यगस्य कियार्थं च' इत्यादिवैमिनिवृत्तमन्वरं प्राप्नोमिति भावः ।

२. स बाह्यो न स इति प्रथमपदम् न तु शाह्वरीत्या समस्तम् । उपमिदं न्यावरकामणावपि ।

१. मव. क. २. तदपि न. ख. ३. समाप्तः प्रथममुण्डकः क. ४. ध्यायमानाद्वा. क. ५. बाह्यो न ग.

(कक्षरादेः पूर्वं मुदीमातृपदस्य लक्षणम्) ६. तत्सरूपानां. क. ख. ७. द्युसंघनित्वस्य द्युसंघनित्वेन. ग.

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः ॥ २ ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

सं वायुज्योतिरापः पृथ्वी(पृथिवी)विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

नेत्यनिन्द्रियत्वेन प्राणमनःशून्यतया, 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' इति विकाररूपदोषशून्यतया च दिव्यदिगुभ्रपर्यन्तशब्दिनश्च यः, सः अत्याकृतादक्षराद्यः परः 'समष्टिपुरुषः तस्मादपि कारणत्वेन पर इत्यर्थः । प्रधानपुरुषयोर्मनोजन्यत्वादिति भावः । अक्षरात्परत इत्यत्राक्षरशब्दः, अक्षत इति वा, न भवतीति वा व्युत्पत्त्या स्वविकारव्यापके नामान्तरभित्तापयोऽस्यक्षराभावावति अत्याकृते वर्तते; न तु भूत-येन्यक्षरे । भूतयोऽन्यक्षरस्य स बाह्याभ्यन्तर इत्यत्र तच्छब्दनिर्दिष्टस्य तस्मादेव परत्वासंभवात् । न हि तस्यैव ततः परतः परत्वं संभवति; विरोधान् । न च—'अक्षरात्परत' इति पञ्चम्याः सामानाधिकरण्यमेवा-स्तु, कतश्च स्वविकारापेक्षया परभूतादत्याकृतादक्षरात् पर इत्येवास्ति । न त्वत्याकृताक्षरात्परभूतात्समष्टिपुरु-षस्य इति—इति वाच्यम् । परशब्दस्य प्रतियोगिमापेक्षत्वेनाक्षरशब्दस्य परत्वाविमर्शकत्वस्यैव युक्तत्वात् । न हि देवदत्तादुत्पन्नाद्भयमित्यत्र पञ्चम्याः सामानाधिकरण्यप्रतीतिरस्ति । अनो यथोक्त एवार्थः ॥ २ ॥

विश्वसृष्टिमेव प्रपञ्चयति—एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । स्पष्टोऽर्थः । सं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी । खम् आकाशः ज्योतिः तेजः । विश्वस्य कृत्स्नस्य धारिणी, एतत् पृथ्वीविशेषणम् । इदं हि वाक्यं प्राणपादे वियत्यादे च विचिन्तितम् ।

प्राणपादे—, "असद्वा इदमग्र आसीत् तदाहुः ऋषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत् । के ते ऋषय इति किं तदासीदिति । प्राणा वाव ऋषयः" इति जगदुत्पत्तेः प्राक् प्राणशब्दितानामिन्द्रियाणां सद्भाव-श्रवणान् प्राणोत्पत्तिवादिश्रुतयो जीवोत्पत्तिवादिश्रुतिवदन्यथा नेया इति "तथा प्राणा" इति पूर्वपक्षे शमे, "तथा प्राणाः" । वियदादिक् प्राणशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्युत्पद्यन्त एव । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिषु प्राक् सृष्टेरुक्त्वावधारणात्, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इतीन्द्रियाणामाहत्योत्पत्तिश्रवणाच्चांतराधत्त एव । न च इन्द्रियोत्पत्तिवाद्दो जीवोत्पत्तिवादकदन्यथा नेयः, बाध-

हिावदचतुष्टयं बाधयचतुष्टये सत्येवोपपद्यत इति निर्वन्धाभावापवादकमेव वाक्यं कृतम् । अनिन्द्रियत्वेन प्राणमन-शून्यतयेति । अचक्षुःश्रोत्रमित्युपकरणसामान्यशून्यत्वपरत्वात् प्राणमनःशून्यत्वकाम इति भावः । विकाररूपदो-षेति अजसृष्टिपदद्वयाभिप्रायेण ॥

३ 'तथा प्राणा' इति सूत्रं पूर्वपक्षपरमिव साहचर्यवैयर्थ्यादुपसारेण सिद्धान्तपरमस्य स्वरूपस्यैव सिद्धान्तोऽपि तद्व-क्तव्यम् । एकमेव सूत्रमुभयपरं बोध्यते । तदिदं पूर्वोत्तरमीमांसयोः, आनर्थक्यात्तद्वैयर्थ्यं, धर्मावधानादपूर्वमित्यादौ निवृत्त्यर्थम् ।

१. च, ख. २. समष्टिपुरुषः, ख. ३. अत्याकृताक्षरात्, क. ४. दैवतात्, ग. ५. आकाशं पृथ्वी, ग. ६. 'तथा प्राणा इति' इति प्रथमं न, ख. कोशे ।

कामेवान् । 'प्राणं वायं कृष्य' इत्यत्र प्राणशब्दस्य सर्वज्ञ वाचिप्रपिण्डशब्दसमन्ताधिकरणत्वात् परमः ।
 'सर्वचिन्तेन्द्रियवाचिक' इत्यत्र । कथं तर्हेकिस्मिन् परमस्मिन् प्राणं वायं कृष्य इति बहुवचनोपपत्तिरिति
 चेत् न तत्राऽऽह— 'गौरयमभवत् नम्रावद्युनेश्च' । बहुवचनश्रुतिरौघः । नत्र बहुवचनेभवात् । परमस्मिन्
 एव स्पष्टे प्राणवस्थानश्रवणात् । तस्यैव प्राणशब्देन प्रतिपादनीयत्वान् । 'नस्यैकवाचाचः' । वागिन्द्रिय-
 [कृत्य] स्य वागिन्द्रियकार्याभिलषनकर्मभूतनामवाच्यवियदादिमुष्टिभूयेकत्वात् प्रत्ये वागिन्द्रियादिकार्यशब्दा-
 न्मिलिपादिप्रयोजनाभावात् प्रत्ये तेषामवस्थिति रिति स्थितम् ॥ तथा नत्रैव वादे— 'आनीदवान् स्वधय
 तदेकम्' इति महाप्रत्ययमये प्राणकार्य—अननश्रवणात् 'एतस्माज्जायते प्राण' इति मुख्यप्राणो-
 त्पत्तिवादे जीवोत्पत्तिवदवलेनव्य इति शङ्कयाम्— 'श्रेष्ठम्' । श्रेष्ठमाशेषि इन्द्रियवदुत्पत्ते
 'आनीदवान्' इति परब्रह्मणः अननं विद्वन्नामवमुच्यते । न मुख्यप्राणस्य अवानमिति वायुनामस-
 यस्मिन्नेव प्रतिपद्धत्वादिति स्थितम् ।

नथा वियत्पादे— 'वायोरग्निः । अमेरापः । अद्भ्यः पृथिवी' इत्यादौ वायुत्वाद्ब्रह्मणोऽस्मिन्ष्टि-
 उन केवलवायोरिति विगये. — 'नेजोऽननथा ब्रह्म' । अतः केवलवायोरिव नेज उत्पद्यते । 'वायोरग्निः'
 रिति हि श्रुतिगद् । 'आपः' । आपस्तेजस एवेत्यद्यते । 'अमेरापः' इति हि श्रुतिगद् । 'पृथिवी' ।
 पृथिवी अद्भ्य एवेत्यद्यते । 'अद्भ्यः पृथिवी' । 'ना अनमनुजन्ते'ति हि श्रुतिगद् । ननु
 कथमनशब्देन पृथिवी अभिधीयते । न ताह— 'अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः' । महाभूतनृष्टधिकारात्
 पृथिव्येवात्रकारणभूता अनशब्दोच्चारणमुच्यते । तथा 'यदमेः गेहिनं क्व नेजमनद्रुम् । यच्छुक्ते
 नदपाम् । यच्छुक्ता नदतस्य' इति कृष्णरूपस्यान्नसंवाधितया कीर्तनात् मुख्यमन्नमन्नशब्दोच्चार्यते । अपि
 तु पृथिव्येव । 'नेनरीयके' । 'अद्भ्यः पृथिवी' इति पृथिवीवाचकविमृष्टशब्दान्तरश्रवणाच्च अनशब्देन
 पृथिव्येवोच्यते । नतश्च केवलवाय्वादेरेवाग्रयाद्युत्पत्तिः । न तु तच्छरीरकब्रह्मण इति पूर्वपक्षे प्राप्ते—
 'तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः' । तुशब्दः पक्षव्यावर्तकः । वाय्वम्यादिशब्दैः सः परमात्मैवा-
 भिधीयते । 'तेजो गेहन्त—ना आप गेहन्त' इति 'तत्तत्कार्यमुष्टिमकल्लक्षणाभिधानरूपात् परमात्मलिङ्गात् ।
 अचेनने तेजआदौ ईक्षणसंभवात् । 'विपर्ययेण तु क्रमोऽन उपपद्यते च' । तुशब्दोऽवधारणे ।
 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' । 'सं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इत्येव
 सर्वेषां भूतानां परब्रह्मानन्तर्यरूपः 'वायोरग्निः, अमेरापः' इत्युक्तक्रमविपर्ययेण श्रूयमाणो यः क्रमः, स
 वाय्वादिशरीरकपरमभोपादानकत्वं एवोपपद्यते ; न तु केवलवाय्वाद्युपादानकत्वं इत्यर्थः । 'अन्तरा
 विज्ञानमनसः क्रमेण तल्लिङ्गार्दिना चेन्नाविदोषात्' । विज्ञानसाधनत्वादिन्द्रियाणि विज्ञानमित्युच्यन्ते ।
 ननु एतस्माज्जायते इति वाक्यं प्राणादीनां सर्वेषामवहितब्रह्मोपादानकत्वं प्रतिपादयितुं न प्रवृत्तम् । किन्तु
 'प्रतिपद्यन्तस्ते मनसश्च सर्वेन्द्रियाणां चोत्पत्तिः । तत् आकाशादिभूतानामुत्पत्तिः' इतीन्द्रियाणां

१. सर्वेषां ख. रा. २. समानाधिकृततया ख. समानाधिकरणरतया, रा. ३. ध्रुतेः ख.
 ४. अवस्थानम्. ख. ५. इदं ध्रुतिवाक्यं न. ख. ६. तत्त्वार्थ. ख. ७. अवधारणार्थः. ख. ८. 'तु' इति. ख.

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यो दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्यप सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात् पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् (व्याः) ।

सन्मध्य प्राणमनसतरलमुष्ट्यन्तिपादनार्थं प्रवृत्तम् । श्रुत्यन्तरसिद्धिं महाभूतमुष्टिकमन्त्र्यभिज्ञानरूपादिज्ञा-
दिति चेत्—न— अविशेषात् । अविशेषेण प्राणादानं सर्वेषां ब्रह्मानन्त्यक्तमप्रीतिमन्यारत्यागे
करणाभावात् । ननु वात्रादिशरीरकवक्रणोऽभ्यास्यते वात्रादिशब्दानां तच्छरीरकवक्राणि लक्षणा स्यात्
नराऽह—“चराचरव्यपाश्रयस्तु न्यातिशयपदेशो भाक्तस्तद्वावभाविवात्” । नृशब्दः शङ्कातिवृत्त्यर्थः ।
चराचरव्यपाश्रयो देवस्तुल्यवृक्षादिशब्दव्यपदेशो भाक्तः । वाच्यैकदेशो भज्यत इत्यर्थः । भक्त्या प्रयुक्तो
भाक्तः । भक्तिर्महः । विशिष्टवाचा शब्दो विशेषणमात्रे भङ्क्त्वा प्रयुज्यते । वाच्यैकदेशो प्रयोगाद्भ-
ज्यत इत्यर्थः । ‘वचसां वाच्यमुत्तमम्’ इत्यादिप्रमाणानुसारान् सर्वेषां चराचरशब्दानां विशिष्टं ब्रह्म-
वर्धः । विशेषणमात्रे प्रयोगस्तु अनुस्य । न्तश्च वात्रादिशब्दैर्ब्रह्माभिधानं मुख्यमेव । यत्र अभाक्त
इति च्छेदः । चराचरवाचिशब्दैर्ब्रह्मव्यपदेशः अभाक्तः नुस्य इति यावत् । शरीरवाचिशब्दानां शरी-
रिष्यन्त्वादिति स्थितम् ॥ ३ ॥ प्रकृतमनुसरामः

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यो दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं
विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्यप सर्वभूतान्तरात्मा ॥ असुं मन्त्रं प्रमुच्य. “सन्मेषाणमनुमानं स्या-
दिति” इत्यत्र—“अग्निरिह ध्रुलोकः” । ‘असौ वै लोकोऽग्निः’ इति श्रुतेः । सूरानि च सुतयः.

‘द्यां तूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नामिं चन्द्रसूर्यौ च तेने ।

दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता ॥’

इति भाषितम् । वाग्विवृताः वाग्विन्द्रियव्यापाराः न एव वेदाः । वायुः प्राणः । महावायुरेव देहधारकः
प्राणः । जगत् सर्वमस्य देहान्तर्गतहृदयमव्याप्तसर्वविशेषः । पद्भ्यां पृथिवी । पादावेव पृथिव्यर्थः ।
“प्रकृत्यादिभ्य उपसंस्त्यान” मिति (१) तृतीया । सर्वभूतानां तच्छरीरत्वात् सर्वेषामन्तरात्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः । तस्मात् अक्षरात् ‘अग्निर्मूर्धे’त्यत्राग्निरिति निर्दिष्टो ध्रुलोकः ।
यस्य अग्नेः सूर्यः समिधः इत्यनानि । ‘असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम ! तस्माऽऽदित्य एव समिद्’ इति
पञ्चमिविधायां श्रवणत् । सोमात् पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् । अतो हि ध्रुलोकमोर्तिष्यत्वात्सोमात्
पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति । तस्मात्पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यामसौ संभवन्ति । पुमान् रेतः सिञ्चति

५. तस्मादग्निस्समिदश्च सूर्यस्तोमः पर्जन्य ओषधयः पृथिव्यामिति श्रुतप्रवृत्तिः पाठः (१-२-२३) ।

१. समिधो यश्च, माच, समिधोयस्य, शाह. २. सष्ट. ग. ३. ध्रुलन्तरेऽपि महाभूत. ख. ४. मनुष्यादि
पञ्चादि. ५. भक्त्वा. ख. ६. मात्रप्रयोग. ख. ग. ७. तत्र स्थितम्. ख. ८. व्यापारा एव वेदाः ग. वाग्विवृताश्च
वेदाः वाग्विन्द्रियव्यापारा एव वेदाः. ख. ९. समिधः सूर्यः. ख.

पुमान् जेतः मिश्रन्ति योषितायां बर्हीः प्रजाः पुरुषान् (बहुधा) संप्रमृताः ॥ ५ ॥

तस्मादृचमाम यजुंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।
संवन्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रमृताः माघ्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।
प्रागापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मान् सप्तर्चिषः समिधः सप्त होमाः (जिह्वाः) ।

सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

योषितायाम् । ओषधस्य पुरुषासौ हुताभ्य उपादानभूताभ्यः पुरुषरूपोऽसि योषिद्रूपासौ तेनमेकं करोति । बर्हीः प्रजाः पुरुषान् संप्रमृताः । एवं पञ्चाग्निविद्योक्तक्रमेण ब्रह्मचर्यः प्रजाः परस्मान् पुत्रान् संप्रमृताः ॥ ५ ॥

तस्मादृचः माम यजुंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च । संवन्सरश्च यजमानश्च लोकाः । तस्मादृक्षरपुरुषादयजुःसामवेदाः, दीक्षाः, अग्निहोवाद्या यज्ञाः, नोमविकाराः क्रतवश्च, दक्षिणाश्च, संवत्सराद्याः कालाः, यजमानः, कर्मफलभूताः स्वर्गाद्या लोकाश्चात्मना इत्यर्थः । लोकान् विशिनष्ट—सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः । ये लोकाश्चन्द्रसूर्यकिरणपूता भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रमृताः माघ्या मनुष्याः पशवो वयांसि ॥ बहुधा कर्मज-
आजानजादिभेदाद् बहुधेत्यर्थः । वयांसि पक्षिणः । शिष्टं स्पष्टम् । प्रागापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ यवो दीर्घशूकधान्यविशेषः । व्रीहियवशब्दौ^१ भान्यमातोपलक्षकौ । तपः कृच्छ्रादिलक्षणम् । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । सत्यं सत्यवचनम् । ब्रह्मचर्यं स्त्रीसङ्गादिराहित्यम् । विधीयत इति विधिः नित्यनैमित्तिकादिः ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् । तस्मात् अक्षराच्छीर्षण्यानि चक्षुःश्रोत्रनासिकाग्रन्थयुग्मात्स-
त्तरीणि सप्तोन्द्रियाण्युपपद्यन्ते । सप्तार्चिषः समिधः सप्त जिह्वाः । गार्हपत्याद्या अग्नयः, इग्मनानि,^२ कालीप्रभृतयः सप्त जिह्वाश्च प्रभवन्तीति पूर्वेणान्वयः । किञ्च^३ सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त । इमे सप्तपि लोका उत्पन्नाः, येषु लोकेषु हृदयगुहासु सुषुप्तिवेक्षणं^४ गयानाः सप्त प्राणाश्चक्षुरादिगोलक्षप्रदेशेषु धाता निहिताः^५ सन्तश्चरन्तीत्यर्थः । सप्तसप्तेति वीप्सा पुरुष-
भेदाभिप्राया ॥ ८ ॥

१. गुहाशयो माघ, २. संवत्सरादयः, ख. ३. अक्षराच्छीर्षण्यानि, ४. चक्षुःश्रोत्रनासिकाग्रन्थयुग्मात्स-
त्तरीणि, ख. ५. इन्द्रियादीनि, ख. ६. किञ्चेति न, ग. ७. विशिष्टाः, ग.

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मान् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्व(स)रूपाः ।

अतश्च सर्वा (विश्वा) ओषधयो रसा (मा)श्च येनैष भूतैः (एतेषु भूतेषु) तिष्ठन्ते ह्यन्तर्गन्ता ॥ ९ ॥

पुरुष एवेदं विश्वं (सर्वं) कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।

एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

इति द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे । स्पष्टोऽर्थः । अस्मान् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः । सर्वरूपाः बहुरूपाः सिन्धवः राजाद्याः सर्गिन इत्यर्थः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च । स्पष्टोऽर्थः । ननु पृथिव्या एवैषधयो जायमाना दृश्यन्ते । इत्यादिभ्यो रसा जायमाना दृश्यन्ते । कथमक्षरान् सर्वं जायत इत्युक्त्य इत्यादिद्वयाऽऽह—येनैष भूतैस्तिष्ठन्ते ह्यन्तर्गन्ता । येन यस्मात्कारणान् एष अक्षरपुरुषः सर्वैर्भूतैः परिवृत्तः सन् तदन्तरात्मनया वर्तते, तस्मात् पृथिव्यादिभ्यो जायमाना अपि अक्षराद्ब्रह्मणो जाता इति शक्यते वक्तुमिति भावः ॥ ९ ॥

पुरुष एवेदं विश्वम् (सर्वम्) । यस्मादसौ सर्वभूतान्तरात्मा, तस्मात् सर्वमिदं 'पुरुषोपादानक-
त्वात्पुरुष एव । तस्मात्तद्विज्ञाने सर्वस्यापि ज्ञानमुपपद्यत इति भावः ।

कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । तस्य जगत्पृष्ठवत्पुरुषः कर्मशब्दिनो व्यापारः सृष्ट्यान्वोचनात्मक-
त्वात् एव । 'एको व्यापी सदा शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः' इति 'प्रकृतिब्रह्मशब्दौ प्रकृति परमृतमुक्ता-
त्मनाम् अमृतवत् परमानन्दतया भोग्यभूतं ब्रह्माप्यक्षरपुरुष एवेत्यर्थः । एतद्यो वेद निहितं गुहायां
सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य । हे सोम्य सोमाहि । हृदयगुहायां एतत् अक्षरं ब्रह्म इह लोक-
यो वेदः स ग्रन्थिवद्दुर्मोचामविद्यां विकिरति निरस्यति । कृ विश्वेप इति धातुः ॥

इति मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

८. ९. मन्त्रद्वयं तैत्तिरीयनारायणे (९) । सप्तहोमा इत्यत्र सप्तविद्धा इति, गुहाग्रया निहिता इत्यत्र
गुहायाग्रनिहिता इति, भूतैरित्यत्र अत इति च भेदः । भुतप्रकाशिकायाम्, 'येनैष भूतैरिति स्थाने 'एतेषु भूतेषु'
इत्येव पठितम् ॥

१०. विश्वमित्यत्र सर्वमिति भुतप्रकाशिका । ब्रह्मपरामृतमिति ब्रह्मण परा ये तेषाममृतमिति निमित्तः । 'पुरुष
एवेदं सर्वं तपो ब्रह्मपरामृतमिति ब्रह्मपुरुषशब्दयोरेकविधत्वात्कर्म' इति धुनप्रकाशिकामनुसृत्य ब्रह्मशब्दं परब्रह्मसं-
वेलाख्येन ब्रह्मापीति पुनर्ब्रह्मशब्दयोगः । अत एव कचिन् ब्रह्मशब्देति गत्यभावाऽपि युक्तः । परामृतत्वरित्युक्त्यनो-
पदेशे परामृतपदव्याख्यानसंभवेऽपि संभवदर्थान्तरसङ्ग्रहोपि युक्त इति सूचनाशान्ध्या व्याख्यातम् ।

१. रसाश्च, माष. २. विकिरति ह. माष. ३. इत्युच्यते इति न. ख. ४. पुरुषोपादान ख. ५. यन्मा-
त्रक एष, ख. ६. कर्म क. पाठः ।

॥ द्वितीये द्वितीयः खण्डः ॥

हरि ओम् ।

आवि संनिहितं गुहाचरं नाम महत् पदम् अत्रैतन् ममर्षितम् (तत्रेदं सर्वमर्षितम्) ।
एजत् प्राणान्निमिषञ्च यत् एतज्ज्ञानं यदमद्वरेण्यं परं विज्ञानान् यद् अरिष्टं प्रजानाम् ॥ १ ॥

यदर्विमत् यदणुभ्योऽणुच यस्मिन् लोका निहिता लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म म
प्राणान् दृष्ट्वाह्नः । तदद्याह्नः । तदेतन् मन्य तदमृतं तद् वेद्व्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

[क्रमं धनु यजुर्वाणः नाम ज्या घोषणादिना ।

आथर्वणमयं शुभ्रं प्रातर्गृहीतं मुग्रतः ॥]

धनुर्गृहीन्वौपनिषदं महास्रं शरं ह्युपासानिशितं मन्दधीत (मन्धीयत) ।

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत् पदम् । आविरित्यव्ययम् । योगिनामपरोक्षम्
संनिहितं गुहाचरम् हृदयगुहावर्तितया मन्त्रितम् । नाम=दुर्विज्ञेयस्वल्पतया प्रसिद्धम् । सर्वतो म्हुत्
पदं प्राप्यभूतमित्यर्थः । अत्रैतन्ममर्षितम् एजत्प्राणान्निमिषञ्च यत् । एजत् कर्ममानं ज्ञानादिनि
याक्त् । प्राणान् प्राणभृत् । निमिषत् सुप्तम् । ज्ञानप्रसादिभेदभिन्नं प्राणिजातमवाक्षरपुरुषेऽर्पितमित्यर्थः
एतज्ज्ञानं यदमद्वरेण्यम् । स्थूलसूक्ष्मवस्तुभिराधारत्वेन प्रार्थनीयम् । आधारभूतमिति यावत् । ताह-
श्मेतत् अक्षरम् । परं विज्ञानाद्यदरिष्टं प्रजानाम् । 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इति श्रुतेर्विज्ञानशब्दे
जीवपरः । विज्ञानान्तरं जीवाधिकं प्रजानामुपायोपेयवेनात्यन्तवरणीयम्=अत्यन्तप्रार्थनीयमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदर्विमत् 'दणुभ्योऽणु च । यदर्विमत् । अविश्रब्धितदीप्तिमत्त्वं विग्रहद्वारा द्रष्टव्यम् ।
अणुभ्यः अपि श्यामाकादिभ्यः । अनिसूक्ष्म(श्यामाकादिभ्योऽणिष्ठम् सूक्ष्म)तया सर्वान्तःप्रवेशयोग्य-
मित्यर्थः । यस्मिंल्लोका निहिता लोकिनश्च । लोकिनो लोकवासिनः । शिष्टं स्पष्टम् । तदेतदक्षरं
ब्रह्म म प्राणान्तद् वाह्मनः । उशब्दोऽवधारणे । प्राणादिकमपि तदात्मकमित्यर्थः । तदेतत्सत्यं
तदमृतं तद्वेद्व्यं सोम्य विद्धि । तदेतदक्षरं सत्यम् अविनाशि अमृतम् अस्सारि भोग्यमिति वाऽर्थः ।
तदेव मनसा वेद्व्यं विद्धि समाहितमनोविषयं विद्धि । तत् मनःसमाधानं कुर्विति यावत् ॥ २ ॥

धनुर्गृहीन्वौपनिषदं महास्रं शरं ह्युपासानिशितं संदधीत । उपनिषत्प्रासदं प्रणवाख्यं धनु-
र्गृहीत्वा भगवदुपासनया स्थूलसूक्ष्मशरीराद्विवेचितमष्टाक्षरादिलक्षणमहास्रसंयोजितमात्मलक्षणं शरं संदध्यात् ।
किं कृत्वेत्यत्राऽऽह- आयम्य तद्भागवतेन चेतसा । भगवत्प्रवणेन चेतसा तदनुरागम्य । प्रणवाख्यस्य

१. तद्वाह्मन इति पठे शास्त्रन्यायोचरमित्यर्थे उक्तो भावप्रवृत्तिश्चर्याम् ॥

१. अक्षरमित्यत्र अष्ट इति. ग. ४. विवेचितस्य लक्षणं महास्रसंयोजितं. ख.

आयम्य तद्वागवतेन (तद्वागवतेन) चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तद्दृश्यमुच्यते ।

अग्रमत्तेन वेद्व्यं शरवत् तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

[लक्षं सर्वगतं चैव शरो मे सर्वतोमुखम् ।

वेद्वा सर्वगतश्चैव विद्धं लक्षं न संशयः ॥]

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तगरणिम् ।

ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निगूढवत् ॥]

✓ यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।

तमेदैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैव सेतुः ॥ ५ ॥

प्रणव आयमन् नाम प्रत्यक्षपरमात्मनोः शेषशेषिभावलक्षणार्थप्रकाशकत्वेनानुसंहितवम् । तद्वागवतेन चेत-
सेति पाठे तद्वाचः तत्प्राप्तिः । तद्वागवतेन चेतसा तत्प्राप्तिच्छया शरमायम्येत्यर्थः । तस्य चाऽऽयमन्
नाम मेन्द्रियान्तःकरणस्य तस्य विषयान्तरविमुखं करणपूर्वकमक्षरमयलक्ष्यमित्युक्त्याऽवस्थापितम् । लक्ष्यं
तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि । हे सोम्य ! तदेवाक्षरं लक्ष्यं लभ्यं ज्ञानं हीन्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तमर्थं विवृणोति—प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तद्दृश्यमुच्यते । अस्मित्यात्मानं
दुर्ज्ञातेत्यामरूपशरसमर्पणे हेतुवात् प्रणवस्य धनुर्गुण रूपणम् । अग्रमत्तेन वेद्व्यं शरवत्तन्मयो
भवेत् । अग्रमत्तेन विषयान्तरविमुखेन पञ्चाग्रचित्तेन । वेद्यो हि तदेकशेषत्वेन तद्व्यापनम् । शरवत्
तन्मय इति । यथा लक्ष्ये निमग्नस्य शरस्य लक्ष्यापेक्षया भेदकाकाराभ्युपगमः । एवं परममग्निं प्रणवेन
समर्पितस्य प्रत्यगात्मनस्तासां लक्षणां सुक्तिमापन्नस्य ज्ञानैकाकारस्य देवत्वमनुपपत्त्यादिलक्षणभेदकाकाराभ्यु-
पगमिरेव तन्मयत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेदैकं जानथाऽऽत्मान-
मन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैव सेतुः । यस्मिन्नक्षरं द्युपृथिव्यन्तरिक्षमनःप्राणादिकं समवेतम्,
तमेकमेव स्वेतरसमस्तवस्तुनियन्तृत्वेन व्यापकतया आत्मानं जानीतः अनात्मविषया वाचस्त्यजनः । कस्य हेतोः ?
अमृतस्यैव सेतुः । नद्यादिषु हि सेतुः कूलस्य प्रतिलम्भकः । संसारार्णवशरभूतस्यामृतस्यैव प्रतिलम्भक
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(१). सोम्य विद्धीत्युपदेशं गृह्यन् शिष्य आह लक्षं सर्वगतमिति मन्त्रम् । गुरोरेव वा स्वानुभवदर्शनरूपो-
ऽयम् । लक्षमित्यादिपादत्रयेण सर्वस्य सर्वगतत्वात् कथं वेधनमिति शङ्का । तत्तद्व्यापनादननं वेदव्यक्तं वक्तुं चतुर्थ-
पादः । तदुत्तरमन्त्रेणोपपाद्यते इत्यपि स्यात् ॥ (२). आत्मानमित्यादि । मन्त्रोऽयम् (१-२-२३) प्रणवो धनुःशरो ह्यात्मा,
आत्मानमरणिं कृत्वा इत्यादिभिरुपासनस्य प्रकार उक्त इति श्रुतप्रकाशिकायां गृहीतः । कथं श्वेताश्वतरीयेषु । निगूढादिलस्य
तदर्थं चन्द्रिकोक्तं ब्रह्मविन्दुपनिषदनुसारदौर्बलाच्च निगूढादिलस्य ॥

अग इव ग्यनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ।
ओमित्येवं ध्यायथान्मानम्, स्वस्ति वः, 'पाराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्यैष महिमा भुवि ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं मन्त्रि(अन्तर्हृदये संवि)धाय
तद् विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ८ ॥

अग इव ग्यनाभौ संहता यत्र नाड्यः । स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । "संति
सिगभिन्तु लम्बन्याकोऽमन्तिभम् " इत्युक्तीत्या यत्र हृदये. रथनाभौ समर्पिता अग इव. नाड्य
संहताः सगताः. तत्र मध्ये स एषः प्रकृत आत्मा, " अजायमानो बहुधा विजायते । तस्य धारा
परिजानन्ति येनिम् " इति देशादीनां मनाश्रयणायत्वाय तत्तज्जातीयम्(स^१)रूपसंस्थानगुणकर्ममन्त्रि
स्वीयस्वभावमजहदेव श्वेच्छया बहुधा जायमानः सन् चरते वर्तते इत्यर्थः । ओमित्येवं ध्यायथाऽऽन्मा-
नम् । स्पष्टोऽर्थः^२. 'स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् । तम्मः परस्ताद्वर्तमानाय वः पाराय 'पर-
तीराय । "पारावारं परावर्चा तीरं " इति नैघण्टुकाः । प्राप्यभूतायेति यावत् । 'तत्प्राप्तये ओमित्ये-
वमात्मानं ध्यायथेत्यन्वयः । एवं ध्यानाय प्रवृत्तेभ्यो युष्मभ्यं स्वस्ति भक्तु ॥ ६ ॥

यः सर्वज्ञः सर्ववित् । उक्तोऽर्थः । यस्यैष महिमा भुवि । मूलोके संसारतन्त्र^३प्रवर्तनरूप एष
महिमा यदीयः । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः । "यस्यैष महिमा भुवोति लीलाविभू-
त्यन्वय उक्तः । 'दिव्ये व्योम्नीनि त्रिषाद्विभूतिरुक्ते^४"नि व्यासार्थैस्तत्वात् वैकुण्ठारुये ब्रह्मपुरे परमे व्योम्नि
अवमात्मा प्रतिष्ठित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने, हृदयं संनिधाय । मनोमयः विशुद्धमनोप्राणः ।
प्राणशरीरनेता । प्राणश्च शरीरं प्राणशरीरम्^५ तस्य नेता । जीवस्य प्राणशरीरलम्भक इत्यर्थः । यद्वा
" मनोमयः प्राणशरीरो भास्वरूपः " इति श्रुतेः प्राणः शरीरमस्य प्राणशरीरः स चाभौ नेता च । प्रभुरित्यर्थः ।
'अविभूतायको नेता प्रभुः' इति हि नैघण्टुकाः । अन्ने अन्नपरिणामे शरीरे प्रतिष्ठितो यः—तस्मिन्
चित्तं हृदयं संनिधाय । तद् विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति । अमृतं
अमृष्टसंसारगन्धम् आनन्दरूपं यद्विभाति, तद्ब्रह्म विज्ञानशब्दितेन दर्शनसमानाकारेणोपासनेन धीराः
प्रज्ञाशालिनः परिपश्यन्ति साक्षान्त्वर्वन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

८ अन्तर्हृदये इति स्वरसपाठ एवाहृत. पूर्वधृतप्रकाशिकायाम् । अन्ने हृदयमिति गठे सन्निधायित्यस्य सम्भव-
दित्येवम् ।

१. ओमित्येव, गण. २. पाराय ! भाष्य. व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः. शाङ्ख. व्योमन्यात्मासंप्रतिष्ठितः भाष्य.
३. अर्थ क. पाठः. ४. उद्वेग. कोशे न. पारतीराय. ग. ५. तत्प्राप्तये ध्यायथ. क. ६. तन्प्रवर्तन. ख.
७. व्योम्नि. ख. ८. इदं पदं ख. कोशे न.

मिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वमंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पगवरे ॥ ९ ॥

हिरण्यमे परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदान्मविदो विदुः ॥ १० ॥

नम्य फलमाह— मिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वमंशयाः : क्षीयन्ते चास्य कर्माणि । हृदयस्य अन्तःकरणस्य ग्रन्थयोः ग्रन्थवदुर्मोचा गगद्वेषादयः । हृन्म्यानमयत इति व्युत्पत्त्या हृदयशब्देनो जीवो वा । ब्रह्मज्ञानेन सावेद्यमिद्रेः सर्वत्रिपयकाः मंशया नश्यन्ति । अस्य च (?) प्रारब्धव्यतिरिक्तानि पूर्वप्यनेकभवार्जितानि कर्माणि च नश्यन्ति । नाशो नाम कर्मणां फलजननशक्तिविनाशः । “नद्यगम उत्तरपूर्वावधौः” इति सूत्रे “अथान्य विनाशकरणमुपजायाम्नाच्छेत्तर्विनाशकरणम् । शक्तिरिति परमपुरुषाप्रतिरेवे”ति भाषितम् । एतत् सर्वं कर्तव्यमाह— तस्मिन् दृष्टे पगवरे । परेऽवरे प्रमात्त न पगवरे । सर्वोत्कृष्टा अपि ब्रह्मादयो यन्नाविकृष्टा इत्यर्थः । अथवा पगवरे पगवरशरीरके सर्वमभूते इत्यर्थः । नादृष्टे तस्मिन् दर्शनसमानाकारज्ञानविपर्ययाकृते इत्यर्थः ।

न च “अथ इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राशोर्मुखात् प्रमुच्य । श्रुत्वा शरीरमकृते कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिर्भवामि” इति शरीरवियोगकाल एव पुण्यपापान्यकर्मविनाशस्य श्रुतत्वात्. “मांपराये नन्व्याभावात्” इति सूत्रनङ्गाप्यथोरपि तथैव प्रतिपादनात्. क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे इति दर्शनसमानाकारज्ञानारम्भसमय एव श्रूयमाणः कर्मक्षयः कथमुपपद्यतामिति वाच्यम्— अस्मिन् वाक्ये श्रूयमाणः कर्मक्षयो दर्शनसमानाकारोपासनारम्भप्राप्तस्य परमात्मनः— ‘तत्स’प्राप्तावुपासकस्यायं क्षमिष्ये’ इति संकल्परूपः । देहवियोगसमयमर्वा कर्मक्षयस्तु, ‘क्षान्तम्’ इति संकल्परूप इत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

हिरण्यमे परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । “तस्यां हिरण्यमयः कोशः” इति श्रुत्युक्तरीत्या स्वप्रकाशनया कर्माशयनया वा हिरण्यशब्दाभिलष्ये अत्युत्कृष्टपदार्थोपलब्धिस्थाननया कोशतुल्ये परे उत्कृष्टे प्रसपदे । पुर इति पाठेऽपि स्पष्टोऽर्थः । विरजम् । छान्दसमन्तन्नवम् । मत्तवरजसमोतीतम् । निष्कलं निगन्धवमित्यर्थः । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः । शुभ्रम् अनवधम् । ज्योतिषां ज्योतिः प्रकाशकानामपीन्द्रियाणां प्रकाशकम् । ज्योतिःशब्दितदीप्तियोगो विग्रहद्वारको द्रष्टव्यः । तद्यदान्मविदो विदुः । आत्मविदः त द्विदुः, यदात्मतत्त्वमिति यावत् ॥ १० ॥

१०. प्रकाशकानामपीति । सूर्यादिप्रकाशकानामिन्द्रियाणामपि चेत् प्रकाशकम्, सूर्यादिप्रकाशकत्वं सूर्यादि-
काक्षयेन इन्द्रियाणां नान्युक्तम् इन्द्रियाणामपीत्यन्वयेन, सूर्यादिसमुच्चयार्थो वा अपिपण्यः । यथा बृहदारण्यके ‘तं देवा रोमिषां ज्योतिः’ इत्यत्र ज्योतिषामिति इन्द्रियार्थकम्, प्राणमिति वाक्यशेषात्, तथैव ‘न तत्र सूर्येति वाक्यशेषात् सूर्यादेज्योतीनां वि शृण्वन्ते । एवं प्राग्दत्तज्योतिर्ग्रहणेन धीगीताभाष्ये ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः (१३-१७) इत्यत्र ‘ज्यो-
तिषां दीपादित्यमणिप्रभृतीनामपि तत्रैव ज्योतिः प्रकाशक’मिति जीवात्मा कथ्यते । उच्यते कात्र समानन्तरमेव ज्योतिर्दृ-
शयवतीति । ननु द्वितीय ज्योतिःपदस्य प्रकाशकमित्यर्थः प्राणस्य प्राणं चक्षुषश्चक्षुरिति कर्त्तुं तत्र दीप्तिसत्त्वं कथं कथ्यते ।

१. शर्वरये सिद्धे. ख.
२. तत्प्रायी. ख.
३. यद्विदुः यदात्मतत्त्वं. ग.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रताम्रं नेमा विद्युतो भाति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ११ ॥

[न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते न भान्ति वाताः कुतोऽन्या देवताः ।
स एष देवः कृतभूतभावन सूर्यं विरुद्धो (विशुद्धो) विरजः प्रकाशते ॥]

ब्रह्मैवेदममृतं [यत्] पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चान् [ब्रह्म] दक्षिणतश्चोत्तरेण
अधोर्ध्वं च प्रसृतं [ब्रह्म] ब्रह्मैवेदं विज्या सर्वमिदं वरिष्ठम् ॥ १२ ॥

[पञ्चकोशप्रतीकाशसुषिरं चाग्नयोधुस्वभूम् । हृदयं तद् विजानीयात् विश्वस्यायनं महत् ॥]

इति द्वितीयः खण्डः ॥ द्वितीयमुण्डके समाप्तम् ॥

ज्योतिषां ज्योतिषं प्रपञ्चयति—न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रताम्रं नेमा विद्युतो भाति
कुतोऽयमग्निः । तस्मिन् दायमाने नैतेषां सूर्यादीनां दासिगमोत्यर्थः । तन्वातिभास्वरूपं तन्वां सूर्यादे
प्रत्यक्षेणानुभूयमानं, तद्भासा च जगति भासमाने, न तत्र सूर्यो भार्ताति प्रत्यक्षकिरदं कथमभिधायक
इत्युक्ताऽऽह—तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् । इदं च जगद्भासकमादित्यादीनां परिदृश्यमानं रूपं न
नैजम्, किन्तु परमात्मदत्तं तदीयमेव तेजः । गीतं च भगवता ---

“यदादित्यगत् तेजो जगद्भासयतेऽग्निलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्च शो तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥”

इति । विद्युत्तं चैतद्भगवता भाष्यकृता—“अग्निलम् जगतो भासकमेतेषामादित्यादीनां यत्तेजः । तन्मदायं
तेजः तैत्तैरागधितेन मया तेभ्यो दत्तमिति विद्धि” इति । अतो याचितकमण्डितं पुरुषतुल्यानामेतेषां
भास्वरूपशालितामपि अनन्याधीनतेजस्वाभावान्, न भार्तातिव्यपदेशो युज्यते इति भावः । तस्य भासा
सर्वमिदं विभाति । सर्वप्रपञ्चभासकस्यापि सौरा (सूर्या) दितेजसमदत्तत्वेन स्वकीयत्वाभावादिति भावः ।

अत्र वक्तव्यं सर्वं कठवल्लीविवरणे उक्तं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

उपसंहरति—ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण । सर्वांस्तु दिक्षु
यदिदं दृश्यते, तन्मत्सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । अधोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं
वरिष्ठम् । [इदं वरिष्ठम्] करणीयतमं ब्रह्मैवेत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १२ ॥

इति मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थः खण्डः ।

द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तत्र कथमुच्यते दौर्भाग्यं इति चेत् : शक्यार्थापरित्यागनाजहदक्षणाया प्रकाशकदासिमदित्यर्थः समवादिह विद्वन्मते ।
द्वितीयमुण्डके प्रप्रहदौमषधौनेत्या. सूर्यादियज्योतिष प्रमाणमिदंभात् ।

११. मन्त्रोऽयं कठवल्लीयामपीति तत्र टिप्पणो द्रष्टव्यः ।

१. याचितकमण्डितक. ख. याचितकुण्डलमण्डित. क. ? २. तदीयत्व. ग. ३. तत्सर्वं वरिष्ठं करणीयतमं
ब्रह्मैवेत्यर्थः शिष्टं स्पष्टम्. ख

॥ अथ तृतीयमुण्डकम् ॥

ह्रि ओम् ।

द्वा मुपणां मयुजा मखाया समानं वृक्षं परिपश्यजाने ।

तयोर्गन्धः पिप्पलं म्वाद्धन्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकृर्शानि ॥ १ ॥

ममाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मूढमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

नन्वेकमेव त्रयमगः सर्वदेहातुप्रवेशे नस्य मुन्यदुःखेनोक्तत्वमसङ्ग इत्यत्रोऽऽह—

द्वा मुपणां मयुजा मखाया समानं वृक्षं परिपश्यजाने । युज्यत इति युक् । युक्तब्धौ गुणपरः । “समानगुणकः मयुकु” इति व्याख्येयविबुधत्वान् । मयुजं = समानगुणकं अपरमसाधनत्वादियुगैः सम्परममानौ मखायौ सहवर्गौ द्वौ मुपणौ पक्षमद्वयौ समानम् एकं वृक्षं वृक्षवच्छेदनाहं शरीरं समाश्रितावित्यर्थः । तयोर्गन्धः पिप्पलं म्वाद्धन्यनश्नन्नन्यो अभिचाकृर्शानि । तयोर्मयेऽन्यवरः जीवः म्वाद् परिपक्षं पिप्पलं कर्मफलं भुङ्क्ते । अन्यस्मिन् परमत्मा अनुज्ञान एव प्रकाशते । अत्र शरीर-नदाश्रयजीवपरादिविषयवाचकशब्दनिर्गमने विषयवाचकवृक्षमुपणादिशब्दैर्वृक्षत्वाद्यन्वयमन्तर्लक्षणरूपका-नशयोक्तिर्विच्छिन्तविशेषायेति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

ममाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मूढमानः । अनौशया भोम्यभूत्या प्रकृत्या मूढमानः = “पराभ्यानात् निर्गहने नतो ह्यस्य वन्धविपर्ययो” “देहयोगाद्वा मोऽपीत्युक्तन्यायेन निर्गहितपरमामशेषत्वाज्ञानानन्दलक्षणस्यैव रूपः सन् वृक्षे वृक्षवच्छेदनाहं एकस्मिच्छरीरं जीवः, ‘स्थ-शोऽहं,’ ‘कृशोऽहम्’ इत्यादितादात्म्यबुद्ध्या पामूढकवन्तदेकतामापन्नः सन् तत्समर्गकृतानि दुःखान्यनु-भवंतीत्यर्थः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः । इतिशब्दो बुद्धिमत्प्र-

(१) पक्षकोशानि मन्त्रः अदृश्यत्वाधिकरणश्रुतप्रकाशिकयो द्विरनुदित एतदर्थ-निर्णयभाष्ये ।

१. अत्र मन्त्रे परस्य स्वयं हेयरहितत्वमुच्यते : उत्तरमन्त्रे च हेयनिवर्तक्यमपि सह युक्त इति मयुजां एकत्र भोग्ये सह निविष्टौ । यदा युज्यत इति युक् । समानं युक्तं ययोर्मौ मयुजां समानभोग्यकवित्यर्थोपि प्राप्ताधिकः । “सायुज्यमुभयोस्तत्र मोक्षव्यस्याविक्षिप्ता । साश्रिता तत्र भोग्यस्य तारतम्याविधाने” इति साहित्याव्याख्येयस्य अत्र षट्ताप्य तु समानगुणकवित्यर्थ उच्यते । उक्तञ्च चरमभोकाधिकारं ‘सायुज्यमन्यं स तु मोक्ष उक्तः’ इत्यत्र सायुज्यं भोगसाम्यरूपमिति । सायुज्यं गुणान्तरं तु साम्यम्, साश्रिता भोगसाम्यमित्यप्याहुः (तै. १२. अनुवाकभाष्ये) । मोक्ष-व्यस्याविक्षिप्तेत्यत्र भोग्यभोगोपकरणदिसर्वतन्त्रयैर्गोपहृतसाम्यत्वादस्य संकल्पान्तसर्वप्रहणे तु सर्वमेकतात्पर्यकमेव सुखम् न्यायसिद्धाक्षणे “समानगुणकत्वं” इति ।

१. २. मन्त्रद्वयं श्रेताश्वतरिभ्योऽपि (१) । तद्व्याख्यमप्यस्यैवम् ॥

१. इत्याख्यक्याह. ख. — युक्. इति न. ख. ग. २. अदिपदं न. ख. ग. ३. परमामाविशेष. ख. ५. एकं स्वेति पदं न. ख. ६. तत्र सर्ग. ख.

करवचनः । चण्डदण्डाद्यदन्त्यः । यदाऽहं जीवे निम्नमात्रं स्वप्नान् धारकत्वानियन्तृत्वगोपित्वानि
विचक्षणं जुष्टं भवकोऽहं ज्ञानं परमात्मनः । अन्त्यजजगद्विगतकथनमस्य महिमनो च यदा । पश्यति के
वीनशोकः भवन्त्यथ ।

केचित् अर्त्ताज्ञया न सज्येत समसर्थयेनेत्यथ । केचि हि केचिकोपि हि । यद्वै
निम्नं । यदन्त्येन सुखान् स्वयं परित्यजामस्ययेन जीवेन स्वाद्विगमसर्थं स्वयं यद्विद्वत्सिद्ध
स्वप्नान् धारकत्वेन । ननु तन्म । तन्म । अत्रात्मनश्च च दृष्टा । वीनशोकः भवति । तन्माभिगन्तुमये
न च तन्म । यथे "अर्त्ताज्ञया न सज्येत प्रकृत्या" १-३ । ३ इति मायविरोधः शङ्कताय । भोग्य
भूतयेत्यस्योक्तयेन । यदाऽहं पञ्चमावान् । नन्वसामर्थ्यव्यवस्थादृष्टवद्वत्त्वात् इति वदन्ति ।

[अनु. १-३-३ मु. "तत्तु कथं द्रा मुपेर्णति मन्त्रस्य जीवपरमात्म परत्वम् । अन्तःकरण
जीवगो ह्येव भवतः । अक्षिप्रस्वप्नाक्षणेऽस्य मन्त्रस्य तथा व्यस्यतित्यात् । तथा हि -- "तयोऽस्य
पिप्लवे स्वाद्विगति मन्त्रम् । अन्तःक्षेत्रयोऽभिवाक्यार्त्ताति जः ... तावेनौ मत्त्वक्षेत्रज्ञौ" इत्यत्र स्वाद्विगति
न्येनदन्त्यस्य वाक्यस्य मत्त्वपरत्वम् । अन्तःक्षेत्रयोऽभिवाक्यार्त्ताति जः ... तावेनौ मत्त्वक्षेत्रज्ञौ" इत्यत्र स्वाद्विगति
जीवपरमात्मपराविति वाक्यम् । तयोऽस्यवद्वयोऽन्तःकरणजीवपरनया प्रसिद्धत्वात् । "तदेतन् मत्त्वम् । येन
स्वप्नं पश्यति । अथ याऽयं शरीर उद्विष्टा । न क्षेत्रज्ञः । तावेनौ मत्त्वक्षेत्रज्ञौ" इति मत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोः
रन्तःकरणजीवशब्दाभ्यां पाङ्गश्रुत्यैव व्याख्यान्त्वाच्च । येन पश्यतीति करणचरतीति मत्त्वं ह्यन्तःकर-
णम् । स्वप्नदृष्टत्वाच्च क्षेत्रज्ञो जीवः । अतोऽयं मन्त्रोऽन्तःकरणजीवपर इति चेत् --

"न तावज्जीवपरमात्मपरत्वमस्य मन्त्रन्यापवदितुं शक्यते । अनेन मन्त्रेण तुल्यार्थनया प्रत्यभिज्ञाय-
माने, "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः" इत्यनन्तरं मन्त्रे जीवपरयोः प्रतिपत्तत्वात् । अस्य मन्त्रस्य तदैका-
र्थ्याच्च । "समाने वृक्षे परिस्वजति" "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः" इति तयोःैकार्थ्यं हि प्रतीयते ।
'समाने वृक्षे' इति मन्त्रे च पुरुषो जीवः । अन्तःकरणस्य पुरुषशब्दवाच्यत्वाभावात् । 'शोचति' 'सुख-
मानः' 'पश्यति' 'वीनशोकः' इति पदानामम्भारस्यप्रमङ्गाच्च । अन्यथ परमात्माः ईशशब्दोक्तत्वात् ।
स्वविषय[क]ज्ञानेन वीनशोक्तवहेतुत्वाच्च ॥ न केवलमनन्तरमन्त्रैकार्थ्याद् 'द्रा मुपेर्णति मन्त्रस्य जीवपर-
मात्मपरत्वम् ; किन्तु स्ववाक्ये 'स्वाद्विगति, अन्तःक्षेत्रन्यः' इति भोक्तृत्वभोक्तृत्वश्रवणाच्च नदवर्त्तयते ।
चक्षुःश्रोत्रादीनां द्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिवत् अन्तःकरणस्यापि करणत्वादेव भोक्तृत्वं हि न संभवति । जीवस्य च
वृक्षशब्दोक्तदेहपरिस्वजदशाभेवान्तःक्षेत्रमपि नोपपद्यते ॥"

"तर्हि पैश्चिध्रुतेः कोऽर्थः । उच्यते— सत्त्वं बद्धजीवः । 'द्रव्यमुप्यवसायेषु सत्त्वमस्मात् तु
जन्तुः' इति नामानुशासनाज्जन्तुपरत्वावगतेः । जन्तुश्च चेतनः " प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्तु-
शरीरिणः" इति नामपाठान् । "वन्यान् विनेप्यन्निव दुष्टमन्वान्" इति प्रयोगात् ।

१. ईशस्य, ख. (तानात्मकमन्त्रस्य पुनर्यदाशब्दाद्विगतः) । २. अर्थः ख. पाठः. ३. जीवपरमात्मनेव-
परत्वम्, ग.

“ न नदन्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

मन्त्रं प्रकृतेर्नैतुक्तं यदेभिः स्मृतिभिर्गुणैः ” इति दर्शनाच्च ।

श्वेत्तज्जगद्वद्वाच्यं परमात्मपरः । अर्थान्तरप्रसिद्धाकाशवागादिशब्दवत् अर्थानुपायन्या परमात्मपरत्वेप-
क्षे । “ त्रिगोतिसमहस्यं मे ” इत्युक्तस्य, “ श्वेत्तज्जगद्वद्वाच्यं एव च ” इति परमात्मनि प्रयोगान् । श्वेत्
जगतीत्यवयवार्थस्य तस्मिन्नेव पुष्कलत्वाच्च ।

मोक्षप्रमे— तन्मन्त्रैर्गुण्यहीनास्मिन् परमात्मनसत्त्वम् ।

प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठ श्वेत्तज्जं त्रिगुणात्मकम् ॥

मन्त्रवामं वासुदेवं श्वेत्तज्जं त्रिदशं नन्दनम् । इति.

तत्रैव— विश्वान्धं विश्वामुखं विश्वरूपं अनात्मिकम् ।

एकश्चरति श्वेत्तज्जं स्वैरचरणं यथापुन्यम् ।

श्वेत्ताणि च शरीराणि जगतां च त्रिगुणैः ।

तानि वेत्ति स योगात्मा तत्र श्वेत्तज्जं दृश्यते ॥

इति प्रयोगान् ।

तत्रैव कपिलानुसंगवादे— “ जगन्नामधुरं ! श्वेत् श्वेत्तज्जं दृष्टुं शुचिरपेक्षकम् । जगत्को बुद्धय-
न्नाप्रतिबुद्धयोः परममृतं विदिन्वा तिरस्वयमनात्मनस्माद् दुःखान्निमुच्यत एव ” इति बुद्धयन्नाप्रतिबुद्धश-
ब्दाभिहितयोश्चिदचितो परम्य श्वेत्तज्जगद्वदनाभिधानात् । तत्रैव परप्रविशतितत्त्वानि त्रिगुणवदनात्वा-
त् “ एतस्माद्भगादपवृत्तोऽपवर्गदः श्वेत्तज्जः शुचिरपेक्षकः बुद्धयन्नाप्रतिबुद्धयोः परमात्मा ” इति, तत्रैव—
“ अन्यदुदकम् अन्यत् पुष्करपर्णम्, तथाऽन्यत् श्वेत्तज्जं अन्यं पुरुषः पञ्चविंशकः अन्यश्चास्मात् श्वेत्तज्जः ” इति, ५
तुनश्च तत्रैव, “ एकमामुरे ! अन्यदित्यमन्यः पुरुषः पञ्चविंशतितत्त्वम् अन्योऽस्मात् श्वेत्तज्जः ” इति पञ्चविंशत-
त्वास्मिन् श्वेत्तज्जशब्दप्रयोगान् ।

मन्त्रकुमारनारदसंवादे [च]—

“ पश्यः पश्यति पश्यन्तमपश्यन्ने च पश्यति ।

पश्यन्ने पश्यपश्यन्नात् पश्यापश्ये न पश्यन् ॥ ”

इति श्लाकमुक्त्वा, “ प्रकृतिं क्षेत्रं श्वेत्तज्जं च अमरः श्वेत्तज्जः षड्विंशकोऽनुपश्यतिः न तु पञ्चविंशकः
श्वेत्तज्जः प्रकृतिर्वा परं श्वेत्तज्जं पश्यति ” इति प्रयोगाच्च । अत्र श्लाकशब्दकं श्वेत्तज्जशब्दस्य जीवमरसा-
रणस्य पञ्चविंशकपरशब्दविशेषितस्य जीवमरमात्मविषयत्वदर्शनाच्च ।

“ योऽस्याऽऽत्मनः कामयता नं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।

यः करोति तु कर्माणि स भूतत्वेति बोध्यते । ” इति मानवप्रयोगाच्च ॥

१. अर्थान्तरपरत्वे भाष्य, सू. २. आदुरे ! श्रेष्ठो शो दृष्ट, सू. ग.

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापं विभूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

‘येन स्वप्नं पश्यन्तीत्यत्र येनेतीत्यंभावे तृतीया । येन विशिष्टः परमात्मा स्वप्नं पश्यन्तीत्युक्तयेन ननश्च “काष्ठिन्यवान यो चिन्तति” इति पृथिवीद्वाग काष्ठिन्यवन स्वप्नद्रूपं जावद्वाग परमात्मविशेष भवतीति न विरोधः । शारंगशब्दश्च, “तन्मैष एव शारंग आत्मा” इतिवदवैव स्वत्यतिरिक्तस्वप्न चिदाचिच्छरीरकं परमात्मन्युपपद्यते । उपद्रष्टेति निरुपधिकं द्रष्टृत्वं च तन्मैषोपपद्यते । एवं शरीर उपद्रष्टेति पदद्वयेन परम्य श्रेयज्ञशब्दवाच्यत्वमुपपादितं भवति । अतो द्वा मुपैति मन्त्रो जीवपरमात्मनः ।

किं च ‘इयदात्मनान्’ इत्यधिकरणे— ‘द्वा मुपैति’ इति मन्त्रे भोक्त्रभोक्त्रोः प्रतिपाद्यता ‘ऋते पिवन्तौ’ इत्यत्र तु भोक्त्रोरेव प्रतिपाद्यता, पिवन्ताविति श्रवणात् । न च पिवन्तावित्येक छत्विन्यायेन पिवद्रपिवन्तमुदायल्लक्षकर्मणि वाच्यम्— सुस्वायेपारत्यगे कारणाभावादिनि पूर्वोक्तं कृत्वा, “ऋते पिवन्तौ” ‘द्वा मुपैति’ इत्यत्र च द्वित्वसंख्याप्रतीतिरैक्यं प्रतीयते । तत्र च ‘द्वा मुपैति’ मन्त्रे ‘तयोऽन्यः पिप्लवं स्वाद्वत्त्यनश्चरन्त्यः’ इति अशनायाद्यतीतः परमात्मा प्रतीयते । अत एव ‘जुष्ट यदा पश्यत्यन्यमीशम्’ इति वाक्यशेषे परमात्मन एव प्रतिपादनं दृश्यते । ‘ऋते पिवन्ताविति’ मन्त्रे च ‘अन्यत्र धर्मादित्युपक्रमेण परमात्मनः प्रकृतत्वात्, ‘यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परमिति परमात्म-विषयवाक्यशेषाच्च परमात्मैव प्रतिपाद्यः । अतः ऋते पिवन्तावित्येनत् छत्विन्यायेन वाच्यम् । अतो वेद्य-भेदाद्विष्णोऽभेदः” इति तदायभाष्य एव प्रतिपादिततया तयोमेन्वयोर्बोधाथत्वममथेनम्य तद्विरुद्धत्वात् तस्माद् द्वा मुपैति मन्त्रो जीवपरमात्मपर एव । सत्त्वश्रेयज्ञशब्दावपि तत्परावित्येव युक्तम् ॥ २ ॥ प्रह-
तमनुसरामः—

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापं विभूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ पश्यतीति पश्यः । “पाप्राभ्यधेडदशः शः” इति शप्रत्यय । शित्वात् षष्वादेशः । यस्मिन् काले (?) पश्यो ब्रह्मदर्शी रुक्मवर्णम्— “आदित्यवर्णं नमसः परमात्मा” ‘हिरण्यमग्निरिन्द्राग्नेः’ इत्युक्तीत्या देदोप्यमानमङ्गलविग्रहयुक्तम् ईशं जगदोशितारं न कर्तारं ब्रह्मयो-
निम्— ‘तस्मादेतद्ब्रह्मे’ति निर्दिष्टा न्यक्तब्रह्मोपादानमूलम्, ‘भगवानिति’ शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्तेते वामुदेवे मनात्ते ॥’ इत्युक्तीत्या पुरुषशब्दनिर्दिष्टं वामुदेवं यदा पश्यति, तदा पुण्यपापं निरम्य निरञ्जनः निरन्तप्रकृतिलेपः सन् अपहृतपाप्मत्वादिगुणाष्टकलक्षणेन ब्राह्मेण रूपेण परम-
साम्यमुपैतीत्यर्थः । व्यासार्थैः ‘ब्रह्मयोनिमित्यत्र षष्ठातत्पुरुषे लक्षणाप्रसङ्गाद्ब्रह्मयोनिशब्दयोः सामानाधिकर-
ण्यमित्युक्तम् । तदनिमुन्दरम् ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येष [यः] सर्वभूतैर्विभानि विजानन् विद्वान् भवते ना(तिना)तिवादी ।

आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष [हि] ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

मन्येन लभ्यन्तपमा ह्येष आत्मा मम्यगज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।

अन्तर्धारी ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥

सत्यमेव जयति नानृतं मन्येनात्यम्यपन्था विततो देवयानः ।

प्राणो ह्येष सर्वभूतैर्विभानि । 'अव. "सर्वोणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिमंशिरिति"

न्यादाकिं प्राणशब्दः परमात्मपरः । एष परमात्मा सर्वभूतैराश्रितो विभानोत्यर्थः । विजानन् विद्वान् नव तेनातिवादी । भवेति लोभमभ्यस्यमुक्तैकवचनम् । विजानन् श्रवणमननाभ्यां ज्ञानं विद्वान् अनुपमानेन तेन परमात्मनाऽतिवादी भवेति शिष्ये प्रत्युपदेशः । अतएव सर्वान् वदितुं शीलमस्य मोऽतिवादी । यन्म शोषान्यदेवतायाः सर्वान्दर्शयन्ते वदन् मोऽतिवादीत्युच्यते । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान् । यस्य क्रीडा आत्म्येव, नोद्यतादिषु, स आत्मक्रीडः । यस्य रतिरात्म्येव, न स्ववचनदिषु, स आत्मरतिः । रतिः स्ववचननादिवज्ज्या प्राप्तिः । क्रीडा उद्यानादिजन्येति भूमा-
लक्षणे, यद्यपि स्ववचनं क्रियावान् अतस्तुमदितफलक्रियानुष्ठानशाली । एवंभूतश्च भवेति योजना ।
'क्रियावानेष' इत्यत्र मन्थः ॥ ४ ॥ एष [हि] ब्रह्मविदां वरिष्ठः इति । क्रियया ह्यन्तःकरणे परिशुद्धे ब्रह्मविद्यामन्थनं ब्रह्मविदां वरिष्ठे भवेति ॥ ४ ॥

मन्येन लभ्यन्तपमा ह्येष आत्मा मम्यगज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तर्धारी ज्यो-
तिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ क्षीणदोषाः मगदिर्देवमन्याः यतयः
जितेन्द्रिया यं पश्यन्ति, स शरीरगतवेदी ज्योतिर्मयः ज्ञानमयः शुभ्रः निर्दोषः आत्मा, 'मनसश्चेन्द्रि-
यणा च वैकः' इत्युक्तवाक्याभ्यन्तरेन्द्रियैकाग्र्यलक्षणपमा, आगमोत्थज्ञानेन च, स्वात्मज्ञा-
नद्वाराऽत्यलक्षणादित्यब्रह्मचर्येण च, मन्येन भूतहितवचनेन च लभ्यः साक्षात्कृतव्यः । अथवा लभ्यः
प्राप्तव्य इत्यर्थः । प्राप्तिश्चापामनाद्वारेण द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

मन्येन लभ्य इत्युक्तं सत्यं नीतिः— सत्यमेव जयति नानृतं मन्येन पन्था विततो
देवयानः । लोके सत्यमेव जयति नानृतम् । सत्यवादिना ह्यनृतवादी पराभूयते । अविरोदिरूपेण
विततो विमताणो देवयानाम्य पन्थाः सत्येन हि भवति—सत्यवादिनो हि भवतात्यर्थः । तं मार्गं

४. भवति नातिवादीति पठे बहुमर्थबाहू न भवतीति भावप्रकाशिकायामर्थ उक्तः । भवतेनातिवादीति पठे
छान्दोग्योक्तमनुसंधायापि संध्या पूर्व सोम्यविद्वानिच्छद्रूपं भवेति पृथक्पदं युक्तम् । एवञ्च वेदान्तः (दहरविद्या) प्रसि-
द्धमतिवादिनं गृह्यते भवतात्यर्थेनान्यथा व्याचष्टे—भवेति लोहितम् ॥

१. प्राणो ह्येष यः शाहू, प्राणो ह्येष माध. ३. एष ब्रह्मविदां शाहू, माध. ३. सत्यमेव / सत्यम्
४. भवेति न. ग. ५. एष प्राणः परमात्मा, ख. ६. भवतीत्यर्थः, ग. ७. शीघ्रः, ग. ८. लभ्यः, ग.
९. परिभूयते, ग.

प्राणेश्विनं सर्वभूतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येव आत्मा ॥ ९ ॥

यं गं लोकं मनसा मविभाति विशुद्धमन्त्रः कामयते यांश्च कामात् ।

नं नं लोकं जयन्तेति तांश्च कामान् नस्मादान्मज्जं(स्थं) ह्यर्चयेद् भृतिकामः ॥ १० ॥

इति तृतीयमुण्डके प्रथमः खडः ॥

10/8/65

हविः ओम । म वेदैतन् परमं ब्रह्म धाम यव (यस्मिन्) विश्वं निहितं भानि शुभ्रम् ।

उपामने पुष्पं ये शकामाम्ने शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभक्त्येव आत्मा । यस्मिन्नात्मनि प्राणापानादिवच्चक्षणेन विभक्तः
 स एव आश्रितः । प्राणैः इत्येतेन्द्रियं मह प्रजानां भवेत्तस्य सन् आश्रितम् -- यस्मिंश्च परमात्मनि विशुद्धे
 प्रसवे सति एष जीवन्मा भवेत्तस्य परमात्मनि विद्यमानं विभक्त्येव विभक्तः स एव अणुः दुर्बिजयः
 आत्मा विशुद्धेन सतमा प्राण इत्यर्थः ॥ १ ॥

[illegible]

ज्ञानं मुण्डकोपनिषद्-प्रकाशकस्य तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः

आत्मवैतन्याया माक्षफलकल्पमाह । स वेदैतन् परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति
शुभ्रम् । यत्र ब्रह्मणि विश्वं जीवजातं निहितं शुभ्रं निर्मलं स्वयङ्मां भाति, एतन् ईदृशं भवकामा-
सद्वतया धामशब्देन परमं ब्रह्म नाप्ययं सः पूर्वप्रकृत आत्मजो वेदेत्यर्थः । उपासते पुरुषं ये
ब्रह्मकामाः ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः । अतः ये धीराः प्रज्ञाशक्तिवन्ता इह भवजं पुरुषं फला-
न्तरकामनारहितान् सुमुश्रवः सन्तः एवमात्मनि उपामते, ते एतच्छुक्रं चरमशतमतिक्रम्य वर्तन्ते—जन्म-
शून्या भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

[illegible]

१. स इत्यात्मज्ञमन्यतः, पुरुषमिह परमात्मनश्च ग्रहणमपि संभवति ॥

1. यस्मादमौ. ग. 2. परं ब्रह्म. ग. नारायणमिति न. ग. 3. कृत इति न. ग. 4. तत्तन्मात्रम्. ख.

कामान यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र (यत्र तत्र)
पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च(स्तु) इहैव सर्वे प्रवर्तयन्ति कामाः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनं स्वाम् ॥ ३ ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलङ्घ्यात् ।
एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशति(ते) ब्रह्म धाम ॥ ४ ॥

कामान यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्म
नस्तु इहैव सर्वे प्रवर्तयन्ति कामाः । यस्तु देवत्वमनुप्यवदानं कामान् भोक्तव्या मन्यमान
कामयते, सः तत्र तत्र देवत्वमनुप्यवदानं कामभिः कामैः—तत्कामवशादिति यावत्—देवमनुप्यादि-
रूपेण जायते । पर्याप्ते परिपूर्णो ब्रह्मणि कामनावनः कृतात्मनः विदितान्तत्त्वस्य तु इहैव अस्मिन्ने-
जन्मनि सर्वाः आशाः लुप्ताः । अतः न जन्मान्तरप्रसक्तिरित्यर्थः । कृतात्मन इत्यत्र शब्दद्वन्द्वं करो-
तीयत्रैव कृतो जानमर्थः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । प्रवचनशब्देन मुनयः लभ्यते ।
तन्माधनत्वात् । मेधाशब्दश्च निदिध्यामनवार्त्ता । श्रवणमनननिदिध्यासनैः केवलैर्न प्राप्य इत्यर्थः । पुन
केनेत्यत्राऽह—यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः । एषः परमात्मा यमुपायकं वृणुते, तेन प्राप्य ।
वर्णीयेन प्राप्य इति यावत् । प्रियतमश्च वर्णीयो भवति । प्रियतमत्वं च स्वस्मिन् प्रीतिमत् पत्र ।
अनश्वायमर्थो लभ्यते—यस्तु परमात्मनि निरतिशयप्रीतिमान्, स परमात्मानं प्राप्नोति इति । प्रीतिरूपप
रमगवदुपासनस्य भगवत्प्रीतिद्वारा भगवत्यामिहेतव्यमित्यर्थः । तस्यैष आत्मा विवृणुते तनं स्वाम् ।
तादृशस्योपासकस्यैष आत्मा स्वात्मानं प्रकाशयति; स्वानुभवमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाऽप्यलङ्घ्यात् । अयमात्माऽवसन्न-
मनसा न लभ्यः । अवसादो नाम देशकालवैगुण्यादेजन्यं द्वैतम् । तदभावो हि बलम् । प्रमाद
अनवहितचिच्छता । तपश्शब्दः तपःप्रधानसंन्यासाश्रमपरः । “तप एव द्वितीयः” इतिक् । तस्य च
लिङ्गं शिखायज्ञोपवीतशिक्यजलणवित्तादि । तद्रहितात् संन्यामादपीत्यर्थः । तपस इत्येत् आश्रमान्तरस्याप्युप-
लक्षणम्; सर्वश्रमाणांमपि ब्रह्मविद्याधिकारमत्त्वादिति द्रष्टव्यम् । लिङ्गशून्यैराश्रमैर्न प्राप्य इत्यर्थः । आश्र-
मलिङ्गानि अपेक्षितानि यत् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धाम
उक्तैर्ब्रह्मप्रमादमलिङ्गाश्रमैर्यो विद्वान् ब्रह्मप्राप्तये यतते, तस्य एषः तादृशोपायसंकृतः आत्मा स्वरूपं धाम
प्राप्य परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

१. अयं कठोपनिषदां ॥ २. तस्यैष आत्मेति । तस्येति कर्तुर्देहिनः, आत्मेति तदीयशुद्धस्वरूपस्य ।
प्रवृणुम् ।

१. तु इहैव इति न रा. २. अतः इति न रा. ३. प्राप्नोतीत्यर्थः ख.

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतान्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।

ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तान्मानस्सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥

वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितायाः संन्यामयोगाद्यतयश्शुद्धमत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु (तु) परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतान्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः । ऋषयः तत्त्वदर्शिनः एतं परमं त्वानं संप्राप्य जीवदशायामेवानुभूय तैतानुभवेन मनुष्याः कृतान्मानः लब्ध्वात्ममताकाः अपगत-विषयाशाः अन एव प्रशान्ताः निगृहन्तेन्द्रियाश्च ये सन्नात्यर्थः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तान्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति । ते सर्वदेशावच्छेदेन अन्तर्देशश्च सर्ववस्तुगतं परमात्मानं देशविशेषविशिष्टं प्राप्य आविर्भूतब्राह्मणवर्षादिप्रदत्तानां धर्मभूतज्ञानेन सर्वं वस्तुगत्या व्याप्तवन्तिः सर्वमनुभ-वन्त्यात्यर्थः ॥ ५ ॥

वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितायाः संन्यामयोगाद् यतयः शुद्धमत्त्वा । ये यतयः निर्जितेन्द्रियस्य कर्मकर्मसंन्यासं शुद्धमत्त्वा परशुद्धात्त कलाः वेदान्तश्रवणजन्यज्ञानेन निज्ञातपरमात्मतत्त्वाः इत्यर्थः । ते ब्रह्मलोकं तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे । "ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । नव धर्मेण ब्रह्मणस्पृष्टः परान्तकाले—अन्तकाले च समिवे'त्युक्तचरमदेहावमानममये परामृतात् प्रसक्तब्रह्मलोके देहे सर्वं परिमुच्यन्ते इत्यर्थः " इति 'विशेषं च दर्शयति' इति सूत्रे व्यासार्थरयं मन्त्रवर्णना विवृतं । "ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ते सर्वे" इति पठे. ते चरम-शरीरावमाने भगवत्लोकेषु, परम् अमृतशब्दितं ब्रह्म प्राप्यत्वेन येषां ते परामृताः—ब्रह्म प्राप्ता इति यावत्—स्वरूपतिराधायकाविद्यया सवासनं विमुक्ता भवन्ति । 'परं ज्योतिरुत्संयज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रुतेरित्यर्थः । न च भगवत्लोकस्यैकतया कथं बहुत्वमिति शङ्कनीयम् । "परस्य ब्रह्मणः परि-पूर्णस्य सर्वगतस्य मन्यमकल्पस्य स्वेच्छापरिकल्पिताः स्वासाधारणा अप्राकृताश्च लोका नान्यन्ताय न सन्ति, श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रामाण्यात्" (४-३-११.) इति भगवता भाष्यकृतोक्तत्वात् ॥ ६ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु । मुच्यमानजीवोपकारिकाः 'स प्राणमसृजन प्राणाच्छ्रद्धाम् ।' इत्यादिप्रभोपनिषदुक्तप्राणादिनामान्तषोडशकलांमध्ये कर्मव्यतिरिक्ताः पञ्चदश कलाः स्वस्वप्रकृतिषु संश्लेषविशेषयुक्ता भवन्ति । देवाः वागादीन्द्रियाणि न तदधिष्ठातृ—आदित्यादिदेवतासु प्रतिष्ठां संसर्गविशेषं गच्छन्तः न तु लीयन्ते । इन्द्रियादीनां माकल्पस्यावित्त्वान् । 'यतास्य पुरुषस्य सृत्स्याधि वागप्येति वागे प्राणश्चक्षुर्ग्राह्यम्' इत्यादिषु वागादीनामन्याद्यप्यश्रवणस्य भाक्तत्वमिति

६ अर्थं तैत्तिरीयेऽपि । विवृतं हि । तत्र परिष्यमाणस्य विवरणस्य प्रसिद्धा अदृश्यत्वाधिकरणे कृतेत्यपि श्रेयम् ॥

1. युक्तान्मानस्सर्वमेवाविशन्ति, मा व. 2. प्रतिष्ठा इत्यनुस्काररहितपाठ एव श्रुतप्रकृतिकायामपि । 3. इत्यर्थ इति न. ग. 4. अनुवर्तते. ख. 5. तदधिष्ठातादिदेवतासु. ग. 6. इन्द्रियाणां. ख.

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकाः कं भवन्ति ॥ ७ ॥

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे अस्मि गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विज्ञानं नामरूपादिभूतः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

“अस्मदादिति श्रुते गतिं चित्तं भक्तवत्” इति सूत्रवचनं । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकाः भवन्ति । अस्मि च कर्माणि अदत्तकलाति दर्शनमनाकारज्ञानात्मनमये. ‘अस्मिने’ इति भक्तवत्परमं वा भवति. तस्मिन् कर्माणि च विज्ञानमय आत्मा च ‘अक्षरात्परम्’ इति सर्वस्वपरमं परमं अव्यये अक्षरं एकाः भवन्ति । परमात्मन्यप्राप्तिकलाणां कर्माणां तत्रैकीभावाः तद्वत्सत्त्वज्ञानं रूपं च तत्रैकीभावात् तान् तान् प्रत्यक्षमेवकारणवहासम् । कर्माणां नाशान् कलाणां मुख्यमानं प्रति नोपश्रयवति भवति ॥ ७ ॥

संदेहपरमयेण विज्ञानवत्— यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्मि गच्छन्ति नामरूपे विहाय । यथा नद्यः समुद्रात्परमव्ययदिनद्यः स्वोत्पत्तिस्तत्तम्यः प्रसृताः गङ्गायमुत्पत्तिस्त्वत्यादीन् नामानि शुद्धाण्यलं विज्ञानानि स्थापयि च विहाय समुद्रे एकतामेव भजन्ते । तथा विज्ञानानामरूपादिभूतः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् । विज्ञानं तद्वदेव भेदकैर्नामरूपादिभिर्भूतैः सन्. “दिव्यो ह्यमृतं पुरुषः” इति मन्त्रप्रतिपाद्यं रूपं प्राप्तोति । यथा नद्यासमुद्रजलयोर्वैभूतो नैकयम्. अपि तु भेदकाक्षरप्रहाणमात्रमः एवमिहापि सुक्तस्य परमात्मना पूर्वभूतत्वाभिरपि नैकयम्. अपि तु परमात्मन्यनुविम । अत एव कठवद्व्यां. “शुद्धे शुद्धमामिक्तं तादृगेव भवती”ति सादृश्यमेवाक्तम्. न तु तद्भावः ॥

ननु अव्ययानिरुक्तावयव्यन्तराभाववादिनाम् परम्परसदृशानां घटावयवानां भिन्नतामेव सनामेकवावस्थाश्रयत्ववत्. कृण्डलकटकादानां नृशानक्षिनातामघेतापद्रुनां वस्तुनो भिन्नानामप्येकवावस्थाश्रयत्ववत्

७ श्रुतप्रकाशिकायाम्. ‘मुक्तान्तरांग्यक्तवेहांस्त्रयतदात्मनानि देवतादानां मित्रचैतनाचेतनवत् प्रत्ये परमात्मनि लयपरं. न तु मोक्षपरः. मुक्तौ कलाशब्दे कभूतन्द्रियाणां परमात्मना ऐक्याश्रयभावात्’ इत्युक्त्या पञ्चदश कला. यथा भूतानांन्द्रियाणि चेति ज्ञायते. अर्थापि तद्वाक्यं कला इति भूतन्द्रियप्रत्ये यत्र कचिद्. परोक्षमन्वाख्या तदुद्घरणपरम्. न तु तत्रैकीभावात्. अस्मिन्क्षेत्रे इन्द्रियाणामेकदशतया पौण्डश कला इत्येव वक्तव्यत्वात्—अतः पौण्डशकलाशब्दार्थकदशानि पद्रुचनं द्रष्टोक्तकलाविषयतया यथाशब्दरम्यं व्याख्यातम् । ननु कलाशब्देवेन्द्रियाणां गृहीतत्वात् देवाश्चेत्यादिना विमुच्यते । उच्यते—पूर्वेन्द्रियाणामुपादानकारणसंश्लेष उक्तः । उत्तरवेन्द्रियादिगतदेवतानियमनव्यापारणां प्रतिनिधयदेवतानिरुच्यते इति । अत्र ‘प्रत्ये परमात्मनि लयपरं’ इति श्रुतप्रकाशिकास्तरस्यात्. गता इति कथं यत्कलाश्च मन्त्रेऽस्मिन् बिशेष्ये कथं—उपादानेषु प्रतिष्ठां गताः पञ्चदश कलाः. प्रतिदेवताषु प्रतिष्ठां गताः देवाः कर्माणि विज्ञानमयश्च सर्वे परमात्मन्येकीभवनोत्पत्त्येकमिति प्रतीयन्ते । तथाच विज्ञानमये मुक्तं तदाद्यानि कलादानि कथमवतिष्ठन्त इति प्रश्ने तस्य परमात्मना एकीभावे तेषां काश्चित् कालं निर्व्यापारतया स्थित्वा प्रत्ये तत्रैव एकाभावः कर्माणामात्मनैव तदैव एकीभाव इति समाहृतमिति । मूलं प्रतिष्ठा इति बहुकथनं देवमेवेति प्रतिष्ठाव्यापिकभेदात् । जगत्प्रकाशकवचनानुवादा भाष्ये ‘सर्वे’ इति पुंलिङ्गाच्चित्यम्—“एतेन कर्माणि गुणश्च व्याख्याता” इति वैशेषिकदर्शनं स्मायतेऽस्मदोपे द्रष्टव्यम् ।

८. स्यन्दमानाः समुद्रात्परमव्ययं प्राप्तातं. भाष्य. . नमेति न. ग. . अपितु इत्येतदन्तरम् अपितु इत्यनेन ब्रह्म ख.

म यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद, ब्रह्मैव भवति । नाम्नाब्रह्मविन् कुले भवति ।

तर्गति शोकम्, तर्गति पाप्मानम्, गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

तदेतद्वचाभ्युक्तम्- (तदेष श्लोकः)

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वन् एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।

तदामनुब्रज्योरपि परस्परमिच्छितयोः ससर्गद्वन्द्वयोग्यत्वाक्याश्रयत्वमस्ति । तन्मन्त्रं निर्विशेषब्रह्मकृत-
पत्तेरिव परममुक्तिरिति चेत् । निर्गुणविद्याश्रद्धयेन परामर्शनायां प्रज्ञापतिविद्यायामपि, 'म तत्र पर्येती'ति
मुक्तब्रह्मणोराधाराधेयभावश्चवाप्तः । सत्यकामत्वमयमकल्पत्वादिकल्पधर्माणां मुक्तावेव' आविर्भावस्य निर्गुणवि-
द्याफलयेन 'उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरश्नु' इत्यत्र परमार्थज्ञाकृतत्वात् । न च सत्यकामत्वे सत्यसंकल्पत्वं च
भावस्य स्वकामत्वमिति शक्यते वक्तुम्, कामयावद्वैदितानां कामनाविषयमुच्यपदार्थानाम्, संकल्पश-
ब्देनैव तन्मृष्टिहेतुमायावृत्तिविशेषस्य च स्वरश्नु 'वैदित्यभाववदयंभावात् । तेषां च मुक्तावाविर्भावे
कथं निर्विशेषतामिति । अनाविर्भावे च प्रकाशनं वेद्यायाम्, 'य अन्नाऽऽहृतपानम्' इत्यादिना गुणाष्टकोप-
देशवैयर्थ्यम् । न हि प्रकाशनाधिक्या गुणाष्टकोपदेशस्योपभोगश्च समवतिः परमत्वापाननाविध्यन्तर्ज्ञा-
नस्य । तस्य नवयत्नस्य इत्येवमुक्त्यभावात् मुक्त्यवयवत्वात् । तत्त्वमस्यनुपदेशस्यैव ब्रह्मणो
'म तदेतद्वचा' इत्येतत्त्वमस्योपदेशस्यैव इत्येवमुक्त्यभावात् प्रकाशान्तरणं साधकत्वापपादना-
योग्यत्वात् । न च प्रत्यक्षस्युपपादनात् मुक्तकान्तस्य निर्गुणविद्याकृत्युपादकत्वमसंभवात् । अतो
निर्गुणविद्याप्रकर्षोऽवश्यमेव स्याद्येव, आविर्भावविध्यतया तद्वाधनाधनयैव साफल्यं वाच्यम् । अतश्च मुक्तौ
निर्विशेषब्रह्मभावोऽनन्तर्यतममस्ति ॥ ८ ॥

म. यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद, ब्रह्मैव भवति । य एतत् परमं ब्रह्म वेद

वेदनं ध्यानविश्रान्तं ध्यानं श्रान्तं ध्रुवम्भूतौ । मा च दृष्टित्वमभ्येति दृष्टिर्भक्तिवमृच्छति ॥

इत्युक्तान्या प्रातिरूपपक्षदर्शनसमानाकारोपासनयुक्ता भवति । मः ब्रह्मैव भवति आविर्भूतब्राह्मरूपो
भवतीत्यर्थः । आनुपङ्गवे प्रयोजनमाह—नाम्नाब्रह्मविन् कुले भवति । अन्य कुले अत्रह्यविन्
भवतीत्यर्थः । तर्गति शोकं तर्गति पाप्मानम् । स्पष्टार्थः । गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥
त्रिगुणानकप्रकृतिकारितं रागद्वेषादिभ्यो विमुक्तः सन् आविर्भूतगुणाष्टको भवति ॥ ९ ॥

तदेतद्वचाभ्युक्तम् । एतद्विद्यासंप्रदानमभिमुखीकृत्य ऋक्अत्रेणोक्तम् । क्रियावन्तः श्रोत्रिया
ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वन् एकर्षिं श्रद्धयन्तः । नित्यनैमित्तिकक्रियायुक्ताः अधातेवेदाः ब्रह्म बुभुक्षन्तः
एकर्षिशब्देनमभिहोवं स्वयमेव जुह्वतीत्यर्थः । एकर्विड्मात्रसाध्यत्वादमिहोत्सवैकैर्फलमित्यर्थः ।

१०. आद्यवेदिक्रान्तानेकैर्षितानामेकैर्षितवैशिष्ट्याया प्रसिद्धः । अत्र एकर्षिमिति द्वितीयास्तत्त्वोचिताया अभिहोत्र-
मित्युक्तं द्वितीयव्याख्याने श्रद्धयन्त इत्यत्रान्वयो विवक्षितः ॥

१. तदेष श्लोकः माघः ; तदेतद्वचाभ्युक्तम् शाङ्खः, २. एकर्षिन् माघः, ३. संसर्गः ख. ४. मुक्तकर्षिन्, ख.
५. स्वरश्नुविभाव ख. ६. प्रकृत्येति न, ग. ७. ब्रह्म, ग. ८. रागादिभ्यः ख.

नेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वंदंत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

यथा एकश्चात्मवृषिश्च । सुस्त्यार्षि परमात्मा : " तथा प्राणाः " इत्यत्र, " ऋषिशब्दश्च सर्वज्ञे तस्मिन्नेव युज्यते " इति भाषितम् । श्रद्धयन्तः नव श्रद्धायुक्ताः इत्यर्थः । नेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वंदंत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम् ॥ अत्र विद्याशब्देऽग्रन्थसंदर्भे वर्तते । नेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वंदन्ते वेदरूपा विद्या प्रव्रजानः यैः शिरोव्रतारण्यवधारणलक्षणमाधर्वेणिकानां वेदव्रतत्वेन प्रसिद्धं यथा शस्त्रमनुष्ठितमित्यर्थः । अर्थः चार्थः " स्वाध्यायस्य तथात्वे हि — " इति सूत्रभाष्ये स्पष्टः ।

इत्थं हि नदधिकरणम्—नानाशास्त्रास्वान्तानि वैश्वानराक्षरगोपामनादीनि अभ्यासप्रकरणान्तराभ्यासिष्यन्ते । इतरथा पुनःश्रवणलक्षाभ्यासस्य प्रकरणान्तरस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति शास्त्रान्तराधिकरणपूर्वशस्ययेन पूर्वपक्षे प्राप्ते— " सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् " । सर्ववेदान्तेषु प्रतीयमानवैश्वानराक्षरगोपामनादीनां चोदनाद्यविशेषात् । चोदना तावत् । वैश्वानरमुपार्मान् " इत्यादिका एकत्वं । ब्रह्मप्रामाण्यलक्ष्मणयोगोऽप्यविशेषः । उपास्यलक्ष्मण्यविशिष्टम् । वैश्वानरविद्येति समाख्याऽप्यविशिष्टा । अतः " एकं वा संयोगरूपचोदनाभ्यासविशेषात् " इति शास्त्रान्तराधिकरणमिद्वान्तमुक्त्यायनोपासनेत्येवैवैक्यम् । " भेदात्त्रैतं चेदकस्यमात्रं " । शास्त्रान्तराभ्यासप्रकरणान्तरवशां विद्याभेदावयवभावज्ञविधैक्यम् । विधैक्ये पुनःश्रवणवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति चेन्न—एकस्यापि विद्यायामप्येतुभेदान् पुनःश्रवणमाध्वक्योपपत्तेर्न विद्याभेदः । ननु विधैक्ये मुण्डकास्त्राक्षरविद्यायाः शास्त्रान्तरार्थीताक्षरविधैक्येन, नेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वंदंत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम् इत्याधर्वेणिकमात्रानुष्ठेयशिरोव्रताङ्गस्य शास्त्रान्तरार्थीताक्षरविद्याया अपि स्यात् । न च इष्टापातिः । शिरोव्रतग्न्यानाम् अनाधर्वेणिकानामक्षरविद्यानिष्ठा न स्यात् । अत आधर्वेणिकमात्रानुष्ठेयशिरोव्रताङ्गमुण्डकास्त्राक्षरविद्यायाः शास्त्रान्तरार्थीताक्षरविद्या भिद्यत इत्यभ्युपगन्तव्यमिति चेत्—नत्राऽऽह— " स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचाराऽधिकाराच्च सर्वत्र तत्रियमः " । तथात्व इति निमित्तमतमी । स्वाध्यायस्य तथात्वेऽसिद्ध्यर्थम् अध्ययनजन्यसंस्कारभाक्त्वसिद्ध्यर्थं शिरोव्रतोपदेशः । शिरोव्रताङ्गकाव्ययनेनोपनिषद्गोपमन्वाध्यायस्य संस्कारो भवति उपनिषदध्ययनाङ्गं शिरोव्रतम् ; न विद्याङ्गम् । नैतदचीर्णव्रतोऽर्थात् इति शिरोव्रतस्याध्ययनसंयोगात्कामात् । समाचाराभ्यासे आधर्वेणिकप्रत्यये, " इदमपि वेदव्रतेन व्याख्यातम् " इति शिरोव्रते वेदव्रतशब्दप्रयोगाच्चाध्ययनाङ्गमेव शिरोव्रतम्, न विद्याङ्गम् । सर्वत्र तत्रियमः । यथा सप्तन्यायदयशनौदनपर्यन्ताः सर्वहोमा आधर्वेणिकैर्काशसंबन्धात्तत्रैव नियता भवन्ति, एवं शिरोव्रतमप्याधर्वेणिकाध्ययनसंबन्धात्तत्रैव नियतं भवति । दर्शयति च । दर्शयति च श्रुतिरूपासनस्य सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वम् । तथा हि च्छान्दोग्ये " तस्मिन् यदन्तन्तदन्वेष्टव्यम् " इत्युक्त्वा, " किं तदत्र विद्यते, यदन्वेष्टव्यम् " इति प्रश्नपूर्वकमपहतवापमन्वादिगुणाष्टकविंशष्टः परमात्मा तस्मिन्नुपास्यः इत्युक्तम् । तैत्तिरीयं तु च्छान्दोग्यस्य प्रतिनिर्देशमुपजीव्य, " तथापि दहं गगनं विशोक्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम् " इति गुणाष्टकविंशष्टस्य

तदेतत् सत्यमृषिरङ्गिराः प्रोवाच—

नैतदर्चाणव्रतोऽधीते । [नाकृतपावनो नासंन्यासी च]

समन्तः उपासनमुच्यते । तदेतदुपजीवनं विधैक्यं दर्शयति । एवं सिद्धस्य विधैक्यस्य प्रयोजनमुच्यते —
 “उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च” । एवं सर्ववेदान्तेषु समाने सत्युपासने वेदान्तान्तरास्मात्तु गुणाः
 वेदान्तान्तरे उपसंहर्तव्याः, विधिशेषवत् अर्थाभेदात् । यथैकस्मिन् वेदान्ते श्रुता वैश्वानरदहरादिविधिशेषो
 गुणस्तद्विधिसंबन्धात् तदुपकारायानुष्ठीयते । तथा वेदान्तान्तरोदिनोऽपि गुणस्तत्संबन्धित्वाविशेषादुप-
 संहर्तव्यः । चशब्दोऽवधारणे । एवं गुणोपसंहारपादाद्ये स्थितम् ।

तदेतत् सत्यमृषिरङ्गिराः प्रोवाच । एतत् सत्यमक्षरमङ्गिराः ऋषिः शौनकाय प्रोवाच ।
 नैतदर्चाणव्रतोऽधीते । अर्चाणशिशोव्रतेन एतन्नाभ्येतव्यमित्यर्थः । ‘तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेन’ इति
 पूर्वोऽन्वेऽर्चाणशिशोव्रतायैतदभ्यापनं निषिद्धम् । अस्मिन्तु वाक्येऽर्चाणशिशोव्रतस्याभ्ययनं निषिध्यत इति
 भेदो द्रष्टव्यः ॥



इयमृषिपते सर्वोऽपि भगवत्येति भगवतः वादरायणेन समन्वयाध्याये द्वाभ्यामधिकरणाभ्यां
 निर्दिष्टम् । अथादि. “अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तिः” इत्यधिकरणे— ‘अदृश्यसम्प्राप्तम्—’ इत्यचेतनधर्माणां
 दृश्यत्वादेना निर्दिष्टं सम्प्रतिष्ठति अचेतन एवावस्थान्तर्गते युज्यते । न तु तत्प्रमत्तिशून्ये परमात्मनि ।
 अचल, अनन्तः इत्यादिनेपथ्यान्तत्प्रमत्तिमति अवस्थान्तरापन्नमनुन्यादावेव दृष्टाः । न तु तत्प्रमत्तिशून्य-
 पाषाणाकाशादी । किंच अदृश्यत्वादिविशिष्टस्याक्षरस्य परमपुरुषत्वे, ‘अक्षरात्परतः परः’ इति ततोऽपि
 परस्य पुरुषस्य श्रवणं नापपद्यते । अतः ‘अक्षरात्परतः परः’ इति पुरुषगतपरत्वावहितया अक्षरादिति
 निर्दिष्टस्य भूतयोऽन्यक्षरस्य परमपुरुषत्वासंभवात्, अक्षरशब्दस्य प्रधाने प्रसिद्धेऽदृश्यत्वादिगुणकं भूतयोऽन्यक्षरं
 प्रधानमेव । तत्परतया निर्दिश्यमानः पुरुषोऽपि पञ्चविंशक एव न तु परमपुरुषः । परमपुरुषस्याक्षरपर-
 भूतजीवादपि परत्वेनाव्यवहितपरत्वाभावात् । न च अक्षरात्परत इति पदयोर्वैयधिक्यप्याश्रयणेन अक्षरादपि
 परभूताजीवात् परत्वमेव पुरुषस्य प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । अक्षरात्परत इति पदयोः स्वकार्यत्वापेक्षया
 परभूतेऽक्षरे सामानाधिकरण्येन वृत्तिसंभवे तयोर्वैयधिक्ये प्रमाणाभावात् । अतोऽतः प्रकृतिजीवावेव
 प्रतिपाद्येते, न परमात्मेति पूर्वपक्षे प्रामा— ‘अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तिः’, ‘विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां
 च नेतरौ’, ‘रूपोऽप्यासाच्च’ इति त्रिभिः सूत्रैः सिद्धान्तः कृतः ।

तेषां चायमर्थः— अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव ; तद्वर्माणां सर्वज्ञत्वादीनां ‘यः सर्वज्ञः
 सर्ववित्’ इत्यादिवाक्येनातः प्रकरणे उक्तत्वात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिना सिद्धेन चेतना-
 केनात्मकनिखिलप्रपञ्चोपादान्त्वेन भूतयोऽन्यक्षरस्य विशेषणात्, ‘अक्षरात्परतः परः’ इति प्रकृतिजीवाभ्यां
 भेदव्यपदेशाच्च भूतयोऽन्यक्षरं परमात्मैव । न च अक्षरात्परत इति पञ्चम्योः सामानाधिकरण्यात् स्वकार्यवर्गा-

